

ISBN 978-961-91824-7-5

Taras Kermauner

RSD

Povojna politična SD 2

Pohod in polom zgodovine 2

BALADA NAŠIH DNI

*Obup in žalost - dva molčeča druga
sta v teh jesenskih mi deževnih dneh;
Kdor sreča me, ne vidi, da smo v treh
zavešeni z oblaki v vetru z juga.*

*Od streh na ulice so sence legle:
kako brezupno žalosten je svet!*

...

*Posedam v krčmi, da ljudem se skrijem:
na Almerijo mislim vse te dni,
na Nanking in kako Šanghaj gori,
na mrtve narodov človeških pijem.*

...

*Pijan se dvignem kot orkan s potresom,
razkrivam strop in streho do neba,
apokaliptični nestvor sveta
boga izzivam proti krvosesom,*

*ki v Almeriji, Nankingu, Šanghaju
morili so otroke sončnih mest,
lovim jih v pest in davim jih za vest
ob Jangcekjangu in ob reki Tajju.*

*Obup in žalost sta z menoj kot rablja
na straži nad človekovo vestjo:
pošastno gre zakrivljen nad zemljo
v oblakih mesec kot krvava sablja.*

Igo Gruden: **Dvanajsta ura**, 1939

REKONSTRUKCIJA IN/ALI REINTERPRETACIJA
SLOVENSKE DRAMATIKE

POHOD IN POLOM ZGODOVINE 2

Povojna politična SD 2

Taras Kermauner

Samozaložba GolKerKavčLot
AVBER-HORJUL-LJUBLJANA-KRTINA
2007

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

821.163.6.09-2"19"(086.034.4)

KERMAUNER, Taras

Povojna politična SD. 2, Pohod in polom zgodovine 2 [Elektronski vir] /
Taras Kermauner ; vsebine dram Alenka Goljevšček. - Avber [etc.] : samozal.
GolKerKavčLot, 2007. - (Rekonstrukcija in/ali reinterpretacija slovenske
dramatike)

ISBN 978-961-91824-7-5

238371840

Taras Kermauner

RSD

Povojna politična SD 2

Pohod in polom zgodovine 2

RSD 125-003-2007

Izdal: Samozaložba GolKerKavčLot

Vsebine dram: Alenka Goljevšček

Računalniška postavitev: Ajda Kermauner Kavčič

CD zgoščenka

Izdajo zgoščenke je sofinancirala Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Copyright © by Taras Kermauner

SE ČRNÍ TA NOČ LE DO JUTRA?

(ob Hofmanovi-Lužanovi **Noči do jutra**)

Vsakdo je svoboden, sam odloča o svojem življenju. Za tisto, kar povzroči s svojimi odločitvami, ne more obtoževati drugih; posledice so neprenosljive ... Če je kdo, ki zasluži grajo, je ne zasluži zaradi zmotnih sklepov ali človeških slabosti, temveč zaradi nečimrnega prizadevanja, da bi svoja nova spoznanja povzdignil nad vsa druga. Zaradi težnje po svoji zveličavni dokončnosti ... Vsaka oblast, ki ne goji in ne spodbuja herezije duha, je le ena od mnogih oblik diktature¹ ...

1

Od Majcnove **Revolucije** do Hofmanovega teksta **Noč do jutra**, ki ga je zvesto po avtorju dramatiziral dramatik Pavel Lužan in ga imamo zato lahko za avtentično dramo, vodi pot skoraj naravnost. Vmes je precej postaj, a se ne oddaljujejo od glavne poti.

Noč nadaljuje radikalno avtokritiko revolucije, kakor so jo trasirali Kozak v **Dialogih**, Remec v **Delavnici oblakov**, Mrak v **Chenieru** in mnogi drugi; predaja štafetno palico Ruplovemu **Jobu**, Jovanovičevi **Prevzgoji srca** itn. **Noč** je bila - kot roman - napisana v začetku 70-ih let, vendar tedaj ni mogla iziti, saj so imeli težave celo izrazito zunajpolitični, mysticistično reistični teksti; recimo Šeligova igra **Kdor skak, tisti hlap**. Začetna 70. leta so pomenila prodor ludizma v dramatiko (Rudolf), tudi njegov vrh (Jesihovi **Grenki sadeži pravice**) in kmalu sklep. Politični dramatiki, kakršna se je razvila v prvi polovici 60-ih let (od **Afere** do **Delavnice oblakov** prek **Tople grede**), so bila ta leta povsem nenaklonjena. Zato je razumljivo, da je moral Hofmanov tekst čakati na drugačne čase. Ti so nastopili konec 70-ih let, z **Jobom**, s **Prevzgojo srca**, z Božičevo **Avguštinovo vrnitvijo**. **Noč** sodi v ta novi kontekst. Kot roman je imela izjemen uspeh, saj je prva odprla pomembno tematiko taborišča² tim. kominformovcev na Golem otoku, s tem posegla v srčiko represivne stalinistične oblasti in kaznovalne politike med leti 1948 in sredo 50-ih let, politike, ki se je pozneje sicer omilila, ni pa se v temelju in modelu spremenila. Goli otok je bil s strani oblasti nekako priznavan kot morda

napačna metoda, ni pa bil še spoznan za to, za kar ga odkriva **Noč** in druga slovenska literatura oz. kritična moralna kulturna zavest: za zločin³.

Nobena civilna družba ne more napredovati, če avtokritično ne obračuna s svojo preteklostjo; če ne izanalizira vzrokov za pojave, ki jih naknadno ali celo že vzporedno oceni za zle. Takšna kritična analiza je ena glavnih značilnosti povojne slovenske dramatike; tudi glede posebej občutljive teme, to je revolucije in njenega nadaljevanja⁴.

Medvojna bojna akcija leve skupine slovenske nacije razpada, kot kaže slovenska dramatika, v več delov, kril, prvin, ravni. Ena raven je narodno osvobodilna eroika (**Rojstvo v nevihti**). Druga raven je lumpenrevolucija (**Mrakov Marat, Razsulo Rimljanovine, Revolucija**). Tretja je imperialno karizmatičen stalinizem (od **Afere** do **Legende o svetem Che**, od Zupanovega **Aleksandra praznih rok** do Rudolfovega **Xerxes**); v **Xerxu** prehaja v fašizem. Posebna raven je policijsko represivno obravnavanje drugače mislečih. Na to raven spada **Noč**. Ta raven je skladna z drugimi, z omenjenimi, z lumpenrevolucijo in fanatičnim dogmatizmom vistosmerjene, nezmotljive, hierarhično aziatske despotske vladavine, vendar ima lastno naravo. Analiza **Dialogov, Joba**, Jovanovićeve **Vojaške skrivnosti** itn. uvaja analizo **Noči** in jo s svoje strani pojasnjuje.

Posebno tragično in pomembno je dejstvo, da **Noč** potrjuje **Revolucijo**, dramo, ki je napisana s stališča premagancev, domobranstva. Glavni lik **Noči** je sicer bivši partizan, politični komisar Peter, ki je bil med vojno na izključujočih se pozicijah z Vanjo Stvarnikom, glavnim likom **Revolucije**, tedaj sta se vojaško in ideološko pobijala, je pa postal niti ne pol desetletja za tem prav tako poraženec. Ni bil sicer obsojen na smrt, vendar je vprašanje, če njegove muke na Golem, kot jih opisuje drama, niso po svoje celo hujše od hitre smrti. Hitra smrt Vanji ni mogla spremeniti mišljenja, prepričanja, da je ravnal prav; počasno umiranje v mučenju na Golem pa je Petra notranje predelalo, čeprav je treba že na začetku podčrtati, da ga tudi najhujše metode prevzgoje, kakršnih ni poznal niti fašizem niti klasični stalinizem⁵, niso mogle notranje zlomiti. Ker ni bil nikoli fanatičen vernik v Stalina, nikakršen stalinist, niti izdajavec domovine, se domovini in Stalinu sploh ni mogel odpovedati. Moral bi se odpovedati sebi, svoji duševno moralni notranji integriteti in identiteti - kot bi se moral Vanja, ki so mu predlagali, da mu v zameno za podpis izjave, v kateri se odreka svoji intimni eksistencialni resnici, pustijo golo življenje, čeprav na dosmrtnem delu v rudnikih. Peter je tu enak Vanji. Ostane sebi zvest, čeprav se v njem dogodi nekaj drugega: razkroji se mu celoten nekdanji jasni odnos do sveta⁶.

Če je partizanstvo temeljilo na do kraja razvidnem razmerju do družbe, do drugih, do ekonomije in politike, do buržoazije in vere itn., je rezultat skoraj desetletja, ki ga je Peter preživel na Golem, razpad tega razmerja kot sistema samoslepil. Peter se ne odreka svoji preteklosti, dejstvu, da je veroval, svoji eksistenci, ki jo je izpostavljajal, materializaciji zgodovine, ki jo je udeleževal - in vendar se vsemu temu odreka, pač s tem, ker z vso svojo preteklostjo ne ve več kaj početi. Svojo preteklost potrjuje in izgublja⁷. Izgublja njeno ideološko usmerjenost, ohranja prepričanje, da je ravnal iz poštenega namena, zvesto in npravno; da je sodeloval v izdelavi nečesa velikega, kar pa se je kmalu za tem pokazalo za mizerno in celo za zločinsko. Kajti golotoške metode niso deformacija prave linije; so sestavni integralni del jugoslovanskega domačega

stalinizma, nacionalnega stalinizma, notranja militarizacija in sadistizacija oblasti, ki se ravno šele s takimi prijemi odpravljanja - celo intimne - drugačnosti utrjuje kot total(itar)na.

Dvojnost, o kateri govorim, je bistvena značilnost Petrovega lika. Je tudi bistvena poteza povojne slovenske dramatike. Ta v odločilni meri ne zanika in ne more zanikati veličine medvojne uporne akcije, a obenem ne more pristati na mnoge izmed njenih konkretnih - posebno revolucionarnih, ne pa narodno osvobodilnih - manifestacij. Prizadevanje slovenske zavesti, da bi se izčistila in prišla do jasne držbe, je boj z lastno nerazločljivostjo: s pomanjkljivim razločevanjem med pozitivnimi in negativnimi momenti revolucije⁸. Vendar pa ta indifferencijska slovenska dramatika niti najmanj ne ovira, da ne bi bila neprizanesljivo jasna v upodabljanju revolucijskih temnih plati. **Noč** podaja eno njenih najbolj temnih poglavij.

Po zatrevanju ideologov revolucije jugoslovanska, a tudi slovenska revolucija traja še danes. Vsekakor je leta 1948 ali 1950 ali 1965, ko se drama dogaja, trajala še bolj; okrog leta 1950 se je zanesljivo stopnjevala. Golotoške metode, množičnost zapiranja in ustrahovanja so le zunanji znaki napačnosti, da bi se revolucija pospešila; da bi uredila z razrednim sovražnikom razmerje dokončno tako, kot ga je med vojno večkrat nameravala, tudi prakticirala, a zaradi vrste zunanjih - taktičnih itn. - vzrokov tega ni mogla izpeljati.

Šele na prelomu 40-ih v 50. leta poskuša dovršiti likvidacijo kmetstva kot »kulaštva«, se pravi kot samostojnega socialnega subjekta, ki živi iz sebe in zato ni totalno odvisen od centralizirane oblasti; po tipu produkcije je drobnoburžoazen oz. po tipu lastništva individualno posestniški, s tem pa verjetno osnova za drugačna politična odločanja, morda za katolicizem, za ruralizem. To obračunavanje kažejo Potrčevi **Krefli** pa Remčeva **Delavnica** pa Božičeva **Avguštinova vrnitev** itn.

V istem času so pod okrepljenim udarom intelektualci (**Dialogi**), ker so možni nosilci tako desnih kot levih deviacij, se pravi platform, ki odstopajo od z direktivami določene centralne in edine. Torkar v **Gospodu Ponikvarju**, najbolj enostranski, tako rekoč klasični slovenski stalinistični drami, likvidacijo meščanstva še zagovarja in k nji brez mere hujska, pišemo leto 1947, nekaj let za tem, v **Pravlji o smehu**, pa isti avtor oblastniški stalinizem že povsem odkloni in zoper ječarje, ovaduhe, policiste in despota postavi poezijo nature, pozicijo naturiziranega, v naravnost oblečenega intelektualstva. Kmalu zatem, v **Pozabljenih ljudeh**, izrinjenost, poškodovanost, prevaranost inteligence celo tematizira;⁹ Peter je kandidat za člana družine pozabljenih ljudi.

Medtem ko Mikeln, Žmavc, Mirko Zupančič s pozicij zmagovite oblasti še kritizirajo meščanstvo kot bivši razred, ki mora odmreti, nastaja sredi 50-ih let nova drža: vračanje k civilni, k meščanski družbi, k družbi svobodnih subjektov, ki nad sabo ne priznavajo nobene centralizirane, despotske, imperialne, upravičene, zgodovinsko mandatirane oblasti. Šefe takšne oblasti ima Smoletovo **Potovanje v Koromandijo** za hudiče; Predstojnik je dobesedno druga narava Hudiča. Intelektualec - Tone iz **Koromandije**¹⁰ - je sicer dezorientiran, lovi se, a obenem trdno ve, da mora od etablirane oblasti in njene stalinistične ideologije stran. Koromandija je zbirni izraz za deželo, ki je onkraj etablirane represije, ta se sredi 50-ih let že povezuje z mirnodobskim birokratizmom; tako revolucijo deloma ustavlja, deloma stabilizira, deloma alibizira in prekriva. Vendar se revolucija v bistvu ne more ustaviti.

Tu nadaljuje **Noč**. Petrov antagonist, njegov povojni zasliševalec in preiskovalni sodnik v sredini 60-ih let, Kovač, ki so ga iz političnega oddelka premestili na kriminološkega, se sam v sebi birokratizira; iz sadista postane administrativec¹¹. Ognjeno, aktivistično obdobje revolucije preide v administrativno, v tim. administrativni socializem. Vera začenja razpadati. Administrativnost jo skuša zaledeneti, ohraniti, čeprav dogmatizirano, sistemizirano, posušeno, hladno, kot sicer določujočo resnico, a brez fascinativne mobilizacijske moči. Zato je Kovač kot predstavnik represivnega sistema trden, v obnašanju, do sebe in drugih, miren človek, zadržan, neagresiven; za vsakogar, ki ne pozna njegove zgodovine, celo spodoben, takten, vsekakor korekten. Poldrugo desetletje po končani vojni se strasti sicer ne izbrišejo, a se potisnejo navzdol, v nezavedno, v kontrolirano, v zadrževano. Obenem pa se uveljavlja občutek, da cilj, h kateremu je hitela in za katerega je gorela revolucija, ne le da ni udejanjen, ampak da je neudejanljiv; da so ga specifične revolucijske teroristične metode, tudi golotoške in sploh policijske (**Dialogi**) uničile; da ga torej niso zavrli sovražniki, ampak da je začel umirati sam iz sebe; da je začela praksa dokončnega osvobajanja človeštva gniti; da polagoma nastopa čas, ko bo treba položiti račune za zločine¹², ki so bili storjeni v imenu velikih ciljev, a jih ti cilji niso upravičili, ne glede na to, da so bili že kot metode neustrezni in zoperčloveški. Vse to ustvarja v nekdanjih protagonistih revolucije razpoloženje teme, noči, naraščajočega zla, brezizhodnosti.

Kovač si tega še ne prizna, čeprav ga ta atmosfera zagotovo oblega že v njegovi notrini; Peter in njegov brat Jože, prav tako partizanski komisar in spomeničar, ji že podležeta. Razširja se razpoloženje **Pozabljenih ljudi**, atmosfera nemoči, nebogljenosti, izjalovljenosti, jalovosti. Goli otok je simbol v več pomenih: je tudi simbol človekove ogolelosti. Javoršek skuša sicer ob istem času vrniti barvo, tudi Torkar in Zupan. A to je barvitost osebne fantazije, surrealističnih imaginacij (**Kriminalna zgodba, Veselje do življenja**), intime, zasebne zavesti; to je rešitev človeka iz potemnitve in zatona socialne sfere v osebno, v fantastično, v igrivo, v ludistično. Pomemben premik, a prehod na drugo raven: iz socialno zgodovinske, ki nas tu zanima, na personalno natur(istič)no fantazmatično.

Kovač iz konca 60-ih let je dedič Kreona iz Smoletove **Antigone**¹³, ne pa Marcela iz **Afere**. Kovač državo - pravno prakso - regulira. Ne posiljuje je več. Ni več princip in pristaš lastne absolutne samovolje oz. domiselnega osebnega izvrševanja absolutne samovolje, ki mu jo dirigira absolutni psevdopolitični vrh. Drži se svojega tira, svoje domene; je v skladu s tistim procesom v drugi polovici 60-ih let, ki smo ga imenovali strukturalizacija, funkcionalizacija družbe, nastanek relativno avtonomnih območij, ki dopuščajo ljudem relativno svobodo, zasebno in telesno (spolno osvobajanje). Jasno pa je, da še zmerom ni popuščanja v bistvenem: na političnem terenu. Tu enako odločno in nepopustljivo kot prej vlada despot, le da je v preteklem poldrugem desetletju postal razumnejši, bolj taktičen, bolj racionalen v razpolaganju z lastnimi silami in s silami svojih izvrševalcev-hlapcev.

Model zanj je Kreon, ki marsikaj dopušča, le bistvenega ne: da bi kdo ravnal po svoje, proti zakonom, ki jih je postavil on kot oblast. Antigona se zaplete s Kreonom v nujni konflikt, ker se ne more in noče odpovedati sebi, svoji moralni integriteti in socialni religiozni dolžnosti. Stori enako kot Majcnov

Vanja; ali kot Simon iz **Afere**. Peter ne sledi Antigoni. V sebi ne čuti več občestvenega erotizma; potrošil ga je deloma med vojno, do konca na Golem. Petra nič več ne motivira. Postaja bivši človek. Umakne se v hribe, k bratu. Žena ga je zapustila; nima druge ženske. Prejema pokojnino, živega življenja se ne udeležuje. Tuhta svojo nesrečo. Premišlja o vzrokih lastnega in splošnega poloma; nekaj jih najde. Na intelektualni ravni vzpostavi izvrstno distanco s sabo in revolucijo, na eksistencialni, ki je odločujoča, pa mu to prav nič ne pomaga, kajti živeti iz intelektualne distančne skepse se ne da. Potrebna bi bila civilna družba, v kateri bi intelektualec Petrovega tipa (iz druge polovice 60-ih let) tvorno, samoupravno, avtonomno, svobodno sodeloval v oblikovanju sveta. Predpogoj za takšno tvorno avtonomijo pa je politična avtonomija. Te ne le da v 60-ih letih še ni¹⁴ in ni v ničemer dopuščena. Peter si je ne upa niti terjati; skušnja z Golim je bila prehuda. V precepu med različnimi neusklojenimi porivi odмира in postaja pozabljeni človek.

Kakor se zdi na prvi pogled paradokсно, velja ista ugotovitev tudi za Kovača. Čeprav se je Kovač ohranil v sistemu, v hierarhiji (ni pa dosegel kakega briljantnega oblastniškega mesta kot nekateri njegovi policijski kolegi), je v tem sistemu le uradnik, fizikalno telo, izvrševalec, ki natančno sledi direktivam, jih izpolnjuje, a kot da je njim, oblasti, gibanju in sebi tuj; kot da se je reificiral. Iz Kovača izhaja ista samoodtujenost, hlad, v globljem pomenu celo izgubljenost kot iz Petra; čeprav se je Kovač ne zaveda. Žrtev ni bila le žrtev; za sabo je potegnila tudi rablja. Ko se nekdanja žrtev in rabelj skoraj dve desetletji po zaporniškem kontaktu srečata, sta oba žrtvi. Sistem, ki je skušal sadistično postati rabelj vsemu drug(ačn)emu, to je bistvo despot(izm)a, je postal žrtev lastne nasilne prakse. Celotna družba, skoraj vsi ljudje so se odkrili kot žrtve¹⁵.

Samomor ubogega kmečkega mladoletnega dekleta, ki ga Kovač raziskuje in ob katerem se s Petrom po dolgih letih srečata, je nazoren zunajpolitičen, a bistveno socialen simbol samomora - avtodestrukcije - slovenske družbe, ki na osnovah, kakršne je udejanjal Kovač in njegovi policijski revolucionarji, ni mogoča; ni zmožna preživetja, kaj šele obnove in razvoja. Čeprav se drama konča s Petrovo odločitvijo, da bo odšel v dolino, to je, med ljudi, je ta odločitev davek moralni agitki. Kajti prav nič si ne moremo predstavljati, kaj bi mogel Peter, kakršen je, delati med ljudmi. Za Petra ni več nobene Koromandije; vse Koromandije so zanj slepila. Mladi ljudje, ki niso bili udeleženi v revoluciji, so v 50-ih in 60-ih letih mogli sanjariti o novi revolucionarni akciji (novolevičarstvo) in jo celo snovati. Preizkušeni revolucionarji so se zavedali, kaj je - bila - revolucija v resnici; ne le da je neponovljiva, ampak da bi bilo zločinsko obnavljati jo. Zato postane revolucijska miselnost pri mladih in najmlajših igra, fantazija, estetska revolucija, to je zunajpolitična in zunajsocialna, celo zunajsvetovna, zgoljbessedna, znotrajtekstualna (Rudolf in njegova generacija), pri Smoletu, Kozaku in njuni generaciji¹⁶ pa se cilj iz revolucijskega preusmeri v obnovo civilne, državljanske, citoyenske, polisne, meščanske družbe¹⁷.

Peter se bo našel in bo zaživel tisti hip, ko bo izbojevan in dovoljen minimum civilne družbe. Ta pa se napoveduje šele v 80-ih letih.

Kot marsikatera slovenska drama je tudi **Noč** nadaljevanje Cankarjevih **Hlapcev** in odgovor nanje¹⁸.

Peter je Jerman, ki postane Kalandar; ki sodeluje v revoluciji in jo sovodi; ki pa se navzlic temu ne more izogniti Jermanovi usodi. Goličava ga čaka; Goli otok je nova - bistveno surovejša, azijska, zločinska - različica avstrijske kaznovalne politike. Peter se nalomi, kot se je Jerman. Ko pride do razpravljanja o resoluciji informbiroja, Peter ni več enoten, kot je bil prej, v partizanih; ne postane niti Župnik niti tisti, kakršne Župnik dopušča, Komarji, liki z dvojno moralo, ki vedo, kako je treba ravnati in govoriti navzven. Njegova zmeda v letu 1948, ki kaže na нравno čist, miselno globok, pošten in premišljuječ značaj, ga fizično pokoplje. Tedanji čas ni dopuščal intelektualno moralnega odpiranja problemov. Revolucija, to je vojna, se je dejansko nadaljevala. Treba je bilo delovati, udarjati, duša je bila le pomočnik vojaka, ne pa, kot pri Petru, nadrejena fizični akciji. V tem tiči Petrovo germanovstvo. Slovenske razmere so bile tako v času črnega klerikalizma kot v času stalinizma, tu še bolj, takšne, da niso dopuščale intelektualcev, svobodnih civilnih samoodločevalcev¹⁹. Zahtevale so odločanje v taborih, v skupinah, skupno, na arhaično total(itar)en način; in v (psevdo)elitnih vodstvih.

Kovač je bil nekoč Petrov dober znanec, če ne kaj več; vsekakor pa mu je zapeljal ženo. Od tedaj je med njima huda napetost. Peter ga je v prizoru, ko ga je zasačil z lastno ženo, ponižal, Kovač se mu skuša maščevati; gre torej tudi za zasebno podloženost političnega konflikta. (Tudi v **Dialogih** sta zasliševalca dr. Minsky in zaslišanec dr. Peter Sigismund nekdanja prijatelja.) Kovač Petra dneve in noči zaslišuje; tudi vsega razbitega, ko ga pripeljejo predenj »iz bunkerja brez line«. Predvsem ga vrti okrog vprašanja, kaj je storil ob resoluciji. Imputira mu izjavo, ki je za Petra neugodna. Ni sledu o civilnem odnosu preiskovalnega sodnika do jetnika; rabelj se igra z žrtvijo kot mačka z mišjo. Moralna in duševna veličina žrtve je že v tem, da sploh vzdrži strahotne napore²⁰. Zasliševalec prihaja na zaslišanja spočit, pripravljen; zasliševanec je neprespan, mučen. Že vnaprej je med njima vzpostavljen neenakopraven odnos.

Mučenje je temeljno razmerje med obema. Policijski stalinizem kot policijsko nadaljevanje revolucije, lahko jo imenujemo policijska revolucija²¹, je v najglobljem pomenu sadističen. Sistem kot rabeljski uživa v zlomu vseh, ki se nočejo zlomiti sami, iz lastne volje, že vnaprej in postati konstruktivni sodelavci režima. Cilj - tudi domačega - stalinizma je dezidentifikacija vseh. Vsakdo sme biti identificiran le s Partijo; le ona mu daje pravico do eksistence, ime, smisel življenja, resnico, usmeritev, vsebino dejanja in nehanja. Vsakršna osebnost je prepovedana. Dovoljena je zasebnost izrazito privatističnega tipa, ki se jo sme porabiti v dobro sistema, torej v mučenje sovražnikov. Nihče pa ne sme razviti, oblikovati lastne avtonomne države, s stališča katere bi presojal svet, sebe ali celo ravnanje Partije. Vsakdo je le vojak, ali domači ali sovražnikov; tretje - civilne, intelektualne - pozicije ni in ne sme biti²².

Sistem je v določenem pomenu z jetniki pedagoški. Upoštevajmo, da so v policijskem stalinizmu vsi ljudje razdeljeni v dve kategoriji: v jetnike in v

ječarje²³. Svet je eno samo taborišče; šef države šef taborišča²⁴; intelektualci primer, kako se neopredeljene pretvarja kot snov v pokorne. Vsako zasliševanje, vsaka kazen, vsako mučenje je en moment dokončnega - total(itar)nega - urejanja sveta: predelovanja neobrzdanih v oblikljivo maso. Tako se dosega cilj, ki pravi, da bo človek vladal - ta človek sta stalinistična Partija in njeno vodstvo - nad svetom; da mu bodo živali in zemlja pokorni. Jetniki so preoblikovani - denaturirani, razčlovečeni - v živali, v delovno silo, v prst, v glino, ki jo gnete novi bog²⁵.

Aktov zasliševanja ne smemo gledati kot administrativnih ukrepov, kot posameznih primerov, kot tehnike; vse to postanejo pozneje, v 60-ih letih. leta 1950 so še del agresivne fanatične revolucije; zato imajo sakralen oz. točneje diabolichen značaj. V vsakem zaslišanju se izraža boj - vojna - na življenje in smrt med Pravim in zlim; zato zahteva vsako zaslišanje totalni angažman²⁶. Ker pa je Resnica stvar revolucijskega vodstva, ono jo določa, določa jo bog, pomeni za vsakogar, tudi za zasliševanca, odpiranje resnici pristojanje na ukaz zasliševalca, ki je kanal, po katerem prihaja do zaslišanca resnica. Ni važno, kaj se je dogodilo v tisti resnici, ki je značilna za meščansko pojmovanje sveta, za opredelitev resnice iz polisa, na osnovi metafizike. Dejstva so brez pomena oz. slepijo; tako se zdi s stališča stalinizma. Važna je prava interpretacija dejstev, interpretatorji pa so vnaprej določeni. Oz. dejstva se da naknadno predstavljati, popravljati²⁷, Sigismundu očitati, da je hotel minirati kanal iz klavnice v reko, vsakemu jetniku, da je sodelavec NKVDja ali Intelligence servisa; vse te obtožbe so prava resnica, če koristijo Partiji, neodvisno od tega, ali ustrezajo dejstvom. Ker je Partija bog, določa in ustvarja resnico; v tem in s tem je vrh nove človekove ustvarjalnosti oz. ustvarjalnosti Novega človeka, ki ga je rodila revolucija: človeka, ki se je rodil **v nevihti**.

Narava in namen pogovorov med Kovačem in Petrom v zaporu je duševno uničevanje Petra²⁸, ki kot intelektualac in evropsko strukturiran človek Kovačevih metod ne more sprejeti. To dokazuje, da se je Peter boril za drugačno revolucijo kot Kovač. Z bratom sta bila kot kmečka sinova in z območja, iz katerega so Nemci takoj po vojaški zmagi Slovence selili, nacionalno zavedna; odšla sta v hosto iz nacionalne ogroženosti pa tudi iz simpatij do levega gibanja, do komunizma, ki je obetal v temelju spremeniti - idealno urediti - svet. Sta pristaša slovenske nacionalne in razredne, moralne in socialne revolucije, vendar ne stalinistične. Peter ne pade v zapor kot notranje prepričani stalinist; s tem je spodbita uradna teza, da so bili na Golem in v zaporih le nevarni stalinisti, agenti sovjetov, pristaši enkavedejevskega režima. Narobe. Marsikateri tekst o razčlenjevanju témi kaže, da so mnogi postali kominformovci šele v zaporu²⁹, iz moralnega odpora do nečloveških metod; ker so poistili Stalina z demokratskim socializmom, zaporniški režim pa s tistim, kar imamo danes običajno za stalinizem.

Peter tudi tega ni storil. Začel je le premišljevat o tem, kdo ima prav in kaj je prav³⁰. Ni se zavedel, da je ravno s tem zagrešil s stališča ječarjev največji zločin. Ni pravočasno opazil razlike med lumpenrevolucijo, policijsko revolucijo in despotsko revolucijo na eni strani in levo humanistično narodno osvobodilno revolucijo na drugi strani. Ta drugi tip revolucije, ki ga je pripravljala slovenska levo meščanska, civilna misel, je pomenil ravno stopnjevanje kritičnosti do sveta, odklanjanje vsakršnega klerikalizma in

dogmatizma, razvoj avtonomne in svobodne, kulturne in moralne osebnosti, razcvet mišljenja, harmoniziranje vrste svobodnih subjektov-identitet-stališč, se pravi neantagonističen pluralizem.

Verjetno je takšna idealistična zamisel naivna, samoslepilna; svet obvladujeta vojna in antagonizmi, opredeljuje ga tragedija. Omenjena naivnost je dokaz slovenske kulturno socialne nerazvitosti, pretirane vere v milenaristične obljube in zamisli, infantilna pripravljenost pustiti se zapeljati velikim magom, fascinatorju. Ta vera je navdihovala Slovence od Prešerna prek Levstika, Stritarja, Gregorčiča, Cankarja do Kosovela in celo Kocbeka. Najsi so bili na eni strani še tako evropski, oddaljeni od plemensko rodovnih arhaizmov, značilnih za revolucije drugih jugoslovanskih nacij, infantilno naivnostna poteza jih je delala za člene vzhodnih oz. ne dovolj evropskih, še ne dovolj novoveško civilnih družb. Bili so - celo v svojih najvišjih kulturniških predstavnikih - plen indiferenciacije: vere v neposredne dokončne rešitve³¹.

Tu je vzrok, da civilni levičarji niso zmogli pravočasno odkriti realitete stalinizma kot aziatskega despotizma; da jim je jasen kritičen pogled na staliniste ovirala vera, kot da vsi skupaj delujejo za zares Novo življenje; kot da imajo marksisti boljševiskega tipa v rokah več kot zgolj epohalen, kar nadzgodovinski recept za ureditev gospodarstva, družbe, človeštva. Pustili so se voditi, zapeljovati, dokler ni bilo prepozno; dokler niso - ob prvem velikem realnem prelomu, razpoki v novi ideologiji - zaslutili problematičnosti obeta in začeli avtokritično premišljevat, to je, začeli so se oddaljevati od stalinizma.

Petrov prvi dvom je že odklon od stalinizma. Zato je bil sistem s svoje strani upravičen, da je Petra in podobne zgrabil, jih skušal z mučenjem vrniti na prejšnjo pozicijo. S tem je skušal tudi sam sebi dokazati, da razpoke v internacionalnem komunizmu ni; da je vse v redu; da so le nekateri posamezniki postali izdajavci, razredni sovražniki; da je svet še naprej razdeljen le na prave in na neprave, pravi znotraj sebe pa so enotni, popolni, neranljivi. Ob sebi je sistem sicer dopuščal plast tim. zaveznikov, ljudi malomeščanskega, celo buržoaznega porekla in prepričanja, ker jih je potreboval; dopuščal jih je seveda le začasno, taktično, prepričan, da bo z njimi obračunal tisti hip, ko mu ne bodo več potrebni; ko bo prešel v zadnjo fazo - v najčistejši čas - revolucije.

Ravno to sodelovanje z meščanskimi - dejansko buržoaznimi - zavezniki je téma Pirjevčeve drame **Ljudje v potresu**³², v kateri avtor problematizira realni razvoj revolucije. Ta se namreč realno čedalje bolj opira na te zaveznike, sprejema vase njihovega privatističnega, buržoaznega duha, zgolj rdeče pobarvanega, pravi revolucionarji pa prehajajo čedalje bolj v prazno. Čutijo - Volta -, da je z revolucijo in z njimi nekaj hudo narobe, a še ne vejo, kaj. (Drama je bila napisana leta 1947.) Še so pripravljeni zvesto izpolnjevati kot vojščaki direktive Partije, mečejo se celo v divje radikaliziranje revolucije, da bi utopili in otopili občutek nezadoščenosti, ponesrečenosti, spodjedenosti. V naslednji fazi - **Afera** - pa se že razočarajo in zlomijo. Že spoznajo - Bernard, Kristijan -, da je realna revolucija nekaj drugega od njihove evropsko civilne humanistične in eksistencialne predstave; da je v nji zavladal pragmatizem despotov, Komisarja, in njihovih fanatičnih izvrševalcev, lumpenfanatikov, Marcela. Točka tragičnega spoznanja o notranjem zlomu prave - sanjane in udejanjane - revolucije, o njeni stalinizaciji povzroči v **Aferi** medsebojni spor akterjev, Komisarjev diktat, v **Noči** Petrovo dojemanje resolucije informbiroja³³.

Poslušajmo Petrovo priznanje. Zaradi tega priznanja je - pred stalinizmom - kriv; ne pa pred evropsko pojmovano revolucijo: »Bil sem zmeden; v meni se je nekaj podrlo.« Spoznal je, da so »ideali posvinjani«, ko se je Jugoslavija obrnila zoper informburo. Tako je čutil. Vendar ni izvajal iz tega - le izraženega - občutka nobenih praktičnih konsekvenc. Dodal je: »Človek bi rjovel.«

Odprla se je rana, prepad, ki je pozneje posesal celotno revolucijo. Ravno zato, ker so tudi vodilni revolucionarji čutili, da se revolucija problematizira, je bilo treba sleherno senco in napoved dvoma v kali zatreti; kot da bosta z zatrtjem informacij, pravice do premišljanja, občutljivosti dejanskost in zgodovina zaustavljeni. Ravnali so magično, arhaično, predracionalno - kot stalinisti v vsem odločilnem. Menili so, da bodo z zatrtjem njenega imenovanja zatrli stvar. Stvar - razkroj - pa se je selila v nezavedno, v potlačeno, v neizgovorjeni del družbe in zavesti, ker si pač ljudje niso upali izgovarjati spoznanj, zaradi katerih bi mogli priti v zapor; ker si niso upali niti misliti v kritično smer. Tako se je v nenadzorovanem kopičil kaos, nerazrešenost, neanaliziranost³⁴.

Ko je v začetku 80-ih let vsaj deloma popustila policijsko dogmatska bariera, se je kaos izlil v javnost. Družba se je zagledala kot blokirana, razkrojena, nezmožna življenja; kot zgolj vegetirajoča. Učinek je bil strahoten, kajti večina nanj ni bila pripravljena. Kdor je bral in znal brati slovensko literaturo, je bil sicer dobro obveščen in je videl v dogajanju naraven, logičen, skoraj nujen potek; a očitno so bili ljudje te vrste - kritični intelektualci - v manjšini, tudi zato, ker so bili ves čas ali preganjani ali zavirani. Ni jim bilo dopuščeno, da bi odgovorno in ustrezno opravljali svojo izjemno pomembno funkcijo v civilni družbi: da bi bili čim bolj kritična zavest družbe³⁵; da bi prvi opozarjali na nevarnosti, razpoke, neracionalnosti, propadanja ciljev, problematiziranja metod itn. Družba je (avto)kritično analizo svojega funkcioniranja nadomestila z ritualnim ponavljanjem magičnih obrazcev, ideološko dogmatičnih postavk in verovanj, praznoverja³⁶. Na tej osnovi pač ni mogoče sezidati civilne racionalne, predvidljive, nadzorljive, sproti preurejajoče se družbe, edinega okvira za hipermoderno ali postmoderno postindustrijsko, informacijsko civilizacijo³⁷.

Stalinisti ne le da niso dopustili razvoja v smer intelektualizacije družbe: če kaj, so preganjali ravno to usmeritev. Antiintelektualizem je temeljna in nujna poteza stalinizma. Brž ko se sistem odpre intelektualnemu delu, nehuje biti stalinističen. Treba pa je skrbno razločevati pristen intelektualizem, pravico do vsake kritike, tudi do kritike osnovnih predpostavk in ciljev sistema, od delne, od tim. konstruktivne kritike, ki opozarja na nekatere napačne empirične rešitve, pristaja pa na osnovne dogme. Ta druga drža je le psevdointelektualska³⁸. Naredi veliko škode, ker povzroči, da ljudje istijo dejansko civilno kritičnost z mašenjem lukenj. Ker vidijo neuspešnost mašenja, nehajo verovati v moč uma. Začnejo iskati rešitev v vojaški akciji kot edini odločilni. Vojaški puč je zadnja beseda stalinizma, ki se je zavedel, da je izgubil vojno; da se mu je vse podrlo, odznotraj podrlo. A je le onemoglo reševanje videza za kratek čas oz. trajna pretvorba evropskih družb v aziatsko militaristične, kar pomeni dokončno razmejitev med evropskim socializmom in revolucijo kot aziatskim nasiljem.

Noč - ob vrsti drugih slovenskih dram, **Jobu** itn. - podaja natančno to prekretnico. Policijska diktatura je predstopnja, predmodel vojaške, v kateri ni

le Partija bistvo Proletariata, Proletariat pa bistvo konkretnih delavcev in človeštva, ampak je vojska bistvo Partije. Vse skupaj se zvede na tradicionalen vojaški režim barbarske družbe, ki živi od ropanja³⁹ in ne od lastne ustvarjalnosti. Zato je takšna družba prisiljena v agresijo do civiliziranih. Večno je odvisna od tistih, ki proizvajajo in zato imajo. Zajedavstvo kot tako.

Noč upodablja pritisk, ki ga vrši Kovač na Petra. Kar je Majcen opisal na hitro, je Hofman razvil kot osrednjo témo; v skladu z novim časom. Leto 1950 se je zelo razlikovalo od leta 1945. V vojaški družbi so odločitve hitre; bistveno je, da drugače mislečega ali sovražnika pobijemo. Hitreje ko ga pobijemo, močnejši, učinkovitejši smo. Vojaške metode so nasproti policijsko ideološkim »humane«. Smrt z ustrelitvijo je »znosnejša« od večletnega radikalnega mučenja in ubijanja. Vojaška rešitev v vojnem času pa se razlikuje od vojaške rešitve v mirnem. Ta kombinira vojaško represijo s policijsko; policija preide v službo vojski. Ni sicer več fanatizma, je pa surovost. Vojaški duh naredi iz ljudi in sveta taborišče⁴⁰ - glej **Vojaško skrivnost** -, a to taborišče je azil, v katerem vojaki-zdravniki eksperimentirajo z jetniki, jih uporabljajo v različne svoje namene kot snov. Ljudje so že snov - medtem ko je v policijsko sadistični družbi ljudi šele treba narediti za snov. Ljudje še niso patološki, nori, odsvojeni; še so evropski humanisti. V policijsko sadistični družbi - glej Kiševo **Grobnico Borisa Davidovića** - se rabelj do neke mere poistoveti z žrtvijo, da bi ji lahko zlezal pod kožo, v srce; važna je psihološka zmaga nad vsako žrtvijo, v vsaki podrobnosti. Vojaki pa delajo en gros. Vojaški represivni sistem je bližji nacistični upravi v medvojnih nemških taboriščih; jetniki so pojmovani kot masa.

V **Noči** se dogaja intenzivna psihološka vojna med dvema človekoma, v njuni duševnosti. Zdi se, da je bila leta 1950 revolucija najmočnejša, najbolj ambiciozna. Imela je največ časa, zato je hotela najbolj radikalno zmagati: nad dušami. **Noč** kaže vojno za Petrovo dušo. Zanj se borita - v prenesenem pomenu - Bog in hudič. Bog je ime za Petrovo vztrajanje pri svoji vesti. Hudič je nihilizem: predaja; skeptično spoznanje, da je vse zaman. Slovenska literatura - in dramatika - je v veliki meri dokumentirala to zamanskost, a njena zasluga je, da jo je eksplicirala; s tem jo je že problematizirala. (Zajčeva **Otroka reke**, **Voranc** itn.) **Noč** ni gledana - ustvarjana - s stališča zamanskosti, čeprav tudi ne s stališča moralnega aktivizma kot **Revolucija**. Je predstopnja zamanskosti, stanje zmede, potlačenosti, ranjenosti, ki še zmerom omogoča prehod v civilno držo avtonomnega političnega subjekta. Medtem ko se nihilist odpove avtonomiji in politiki, prepričan, da se ne da nič storiti, ker vlada na tem svetu absolutno zlo. Smoletova **Zlata čeveljčka**.

3

Peter se upira; tudi po hudem mučenju vztraja: »Ne podpišem.« Ne podpiše, ker so v izjavi le »polovične resnice«, take torej, ki so najbolj lažne⁴¹; Peter vztraja pri evropsko grškem pojmovanju resnice. Zahteva, da bi morala izjava vsebovati vso njegovo resnico, »duhovno in čustveno vegetacijo, iz katere je pognala« njegova odločitev, njegovi dvomi, njegova oseba. Ne

pristane na to, da ga Kovač obravnava kot predmet-reč-snov. Hoče, da se upošteva in vidi njegova kompletna resničnost in osebnost; da so v izjavo »vključeni vsi bistveni elementi«. Resnica zanj ni prazna beseda ali beseda, zreducirana na en sam pomen - kot je za staliniste, ki živijo od absolutne redukcije vsega na odnos mi:oni, naši:sovražnik⁴². Evropska resnica je pluralna, je relativna; je kulturno večplastna. Da bi se ji človek približal, potrebuje empatijo, vživetje, sočutje, kar je rezultat krščanstva: ljubezni do drugega⁴³, solidarnosti, odprtosti do drugačnega⁴⁴. Zato je boj med Kovačem in Petrom boj med krščansko civilno zasnovo sveta in barbarsko policijsko militarizacijo.

Peter (se) razlaga: »Jaz sem postal komunist v času borbe, ko je to pomenilo večje odgovornosti, večje dolžnosti, večja tveganja in nobenih privilegijev. S skojevskimi juriši sem moral dokazati, da sem vreden te časti.« Partija je zanj še zmeraj najvišja veličina, biti v nji najvišja čast. Partija je bila več kot navadna človeška naprava. S tem da je svojim članom omogočala, da so se zanj - za Pravo prihodnost - žrtvovali, da so ji poklanjali življenja, jim je dajala sakralno razsežnost⁴⁵. To se je dogajalo natančno po analizah Bartolovega **Alamuta**, v katerem pa je, bilo je tik pred vojno, razkrita manipulacija, s katero karizmatični vodja, Hasan, slepi fedajine, požrtvovalne borbe, teroriste. Danes se ista struktura ponavlja pri šiitskih in palestinskih teroristih oz. kontrateroristih ali celo kontrakontrateroristih, če so bili sionisti prvi kontrateroristi in Angleži nosilci terorja. Odtod neizbrisna simpatija jugoslovanskih revolucionarjev do palestinske zadeve in dvojnost v presoji terorizma⁴⁶. Ta dvojnost je rezultat njihove današnje dvojne narave: še zmerom revolucijske in obenem administrativno psevdburžoazne.

»Ne maram biti patetičen«, pravi Peter, »toda v partijo sem si z bombami utrl pot.« Se pravi, Peter se sklicuje na svoje bivše zasluge, ne vedoč, da je zategadelj danes še slabši, kajti nekoč je vedel, kaj je prav in je prav ravnal, danes pa se gre civilnega intelektualca. (Isto očita Komisar Bernardu, Kristijanu, Simonu - **Afera**.) Peter se globoko moti, ko dodaja: »Takih znamenj ne zbriše čas.« Zbriše jih ne, a jih spremeni v oteževalne, v obremenjevalne okoliščine. Peter potrjuje, da ve, kako bi moral ravnati tudi danes, leta 1948: »Kar me je učila partija, ni bila zame navadna resnica, bila je vera, ki ne prenese dvomov.« Samo to želi Partija od Petra in svojih članov, ne pa presojanja, ali ima prav ali ne; kako si Peter naenkrat drzne postavljati se na neodvisno stališče!

Petrovo intelektualstvo se začne ali prebudi iz objektivne situacije, kot posledica objektivnih vzrokov, ki jih ni sam sprožil. Črv dvoma se ni oglasil v Petru in se potem razširil na družbo, na Partijo; črv dvoma je rezultat precepa, ki se mu Peter ni mogel izogniti. Vera v Partijo ostaja namreč nenačeta, nedeljiva, takorekoč absolutna, dokler je slovenska Partija nacionalni⁴⁷ del integralne internacionalne, bolj nadnacionalne univerzalne Partije, ki bo rešila tako nacionalne kot socialno razredne - pa gospodarske, psihološke, tehnične itn., pač vse človeške - probleme kot enotna, planetarna, (nad)historična sila. Ravno kot sila, ki ima smrtnega sovražnika, buržoazijo, ne pa tekmecev; je absolutno zunaj konkurence.

Propad liberalne Evrope v prvi svetovni vojni je bil v veliki meri rezultat neusmiljene konkurence, značilne za razredno družbo in še bolj za kapitalizem: tekme med približno enako močnimi nacionalnimi državami, ki so vse kandidirale za najvišjo moč⁴⁸; vsaka se je trudila, da bi postala sama temelj

svetovnega imperija, novega Rima. Marksisti niso opazili, da so te lastnosti arhaične lastnosti nacionalnih držav, njihovo regrediranje; da niso značilne za kapitalizem. Ta terja tržišče, planetarno enotnost, da bi se kapital selil tja, kjer se lažje oplaja. Kapitalu je vseeno, kako je družba organizirana, razen da podpira njegov plasman⁴⁹. Še več, za kapitalizem je tekma pogoj, ker šele v nji prihajajo darovi, napor ljudi najbolj do izraza; v nji se ljudje maksimalno angažirajo⁵⁰. Zmaga ene nacionalne države bi pomenila konec tekme. Tekma je nenehna, a civilno institucionalizirana vojna; vojna po pravilih in brez končnega uboja tekmeca; poraženemu tekmecu je zmerom treba nuditi možnost revanše. Strahotna napaka zmagovitih zaveznikov po prvi vojni, po drugi je niso ponovili, bili so poučeni, je bila v tem, da so spravili poraženo Nemčijo še bolj na tla; da so jo oropali in ponižali; s tem so v nji zakuhali rearhaizirajočo strast po ubijanju. Tako so sami sozasnovali nemški fašizem⁵¹.

Ideja in praksa absolutnega uničenja nasprotnika je bila tudi na Slovenskem leta 1945 značilna rearhaizacija in rebarbarizacija. Ker ni institucionaliziral notranje tekme, se je fanatični revolucijski zanos kmalu izpel. Danes tičimo v močvirju prav zato, ker sistem ne najde dovolj šne spodbude za angažman človeških darov in sil. Administriranje, etatizem itn. so imena za družbe, ki ne znajo izkoristiti človeških biološko kulturnih potencialov. Znajo ohranjati - predvsem s strahovlado in korupcijo - pokornost; to pa je za moderne družbe premalo. Zato mora boljševizem še naprej gledati v kapitalizmu smrtnega sovražnika, ki ga je treba likvidirati. Šele ko bo likvidiran, ne bo nihče več vedel, da se da drugače - bolj racionalno, bolj učinkovito, bolj proizvodjalno, a manj ubijavsko nasilno - vladati. Če pa boljševiška država ni dovolj močna, da bi kapitalistične v vojni likvidirala, in to ni, mora pristati na tekmovalje z njimi. To je Hruščovljeva zgodovinska inovacija glede na Stalina, to je narava poststalinizma. A zaman. V njem se začne notranji razkroj, ne glede na železno zaveso in na neprodušno zaprte meje; primerjava z zahodom je čedalje slabša za boljševike. Hruščov si je upal spremeniti ekskluzivno vojno v tekmo, ker je veroval, da bo SovZa v desetletju prehitela ZDA v količinah jekla in masla, torej v bistvenih določilih razvoja in standarda. Enako je verovala - to je bila njena zadnja prazna vera - Jugoslavija sredi 70-ih let, da bo z velikimi investicijami, za katere se je zadolževala pri kapitalistih, v nekaj letih dosegla Italijo in se produkcijsko poravnala celo z visoko razvitimi evropskimi državami. Ko je ta vera odpadla, ko je poststalinistična družba spoznala, da se mora braniti pred katastrofo, ne pa načrtovati premaganje kapitalizma, se je okrepilo natančno tisto, kar je Peter zaslučil ob resoluciji informbiroja: začetek razkroja neke velikanske svetovne iluzije. Leta 1985⁵² ostajajo le še dvomi in nič več vere. (Glej **Altamiro, Ano, Joba** itn.)

Stalin kot ime za karizmatičnega vodjo revolucionarjem ne pomeni vrhovnega despota, imperatorja; takšen je za kritičnega duha. Pomeni jim ime - simbol - za nedeljivo enotnost svetovne revolucije, za to, da ne bo več dopuščena tekma-vojna med posameznimi nacionalnimi državami. Realizacija nacionalnih komunizmov - po Jugoslaviji še Kitajska, Vietnam, Kampučija itn. - je najstrahotnejša negacija klasičnega stalinizma oz. vere v enotnost sveta, v katerem bomo vsi neposredno državljani, občani, povsem mimo in brez nacij in razredov. (Tudi Kardeljeva vera v **Razvoju slovenskega narodnega vprašanja**.) Zgodovinski pomen Jugoslavije je bil v tem, da je prva zaznamovala zlom svetovne enotnosti; da je po tem zasnovala drugačen⁵³ tip socializma, ki naj

ne bi bil stalinističen, nikakor pa ne kapitalističen: ki bi pomenil tretjo, rešilno - zmagovito - različico med zakonom vrednosti in kapitalskim odnosom na eni in administrativno državo na drugi strani. Prvo značilnost je pozneje zasenčil spor SovZa - Kitajska, vojna Vietnam - Kitajska, druga se je sesedla v sebi, saj se je izkazalo, da temelji na kabinetskih analizah, da je sad infantilne želje, podaljševanje milenaristične slovenske sanjarije, strokovno diletantska, povrh vsega pa neizvedljiva brez Partije, ta pa ohranja v bazi staro stalinistično strukturo, administriranje, policijsko naravo države in militarizem⁵⁴. Namesto sinteze se je razkril padec v vmesni prostor med dvema realitetama: med arhaično, ki jo obnavlja boljševisem, in moderno, značilno za kapitalizem⁵⁵.

Namesto idealnega imena za planetarno občestvo, ki ga je udejanjala medvojna revolucija, vsaj kot ideološki cilj, če ga ni realno, je prišlo do vojne napetosti med vrsto malih despotov, nacionalnih držav, ki so posnemale kapitalistične nacionalne države iz 19-ega in prve polovice 20-ega stoletja, obenem pa niso razvile demokratsko civilnih vladavin; so torej zgodovinsko in socialno mnogo bolj zaostale od teh. Maozedongi, Kimilsuni, PolPoti, Ceaucescuji, Enver Hodže itn. so začeli groziti drug drugemu: vrsta držav, ki jih označuje prehod plemenskih in rodovnih družb v nacionalne enotnosti⁵⁶. (Isti trend se vsiljuje tudi posameznim jugoslovanskim republikam⁵⁷.) Naenkrat se razjasni, da v teh državah o komunizmu, o kakršnem je sanjala evropska razsvetljena levica, ni sledu; da je vse skupaj strahovita zgodovinska pomota; da je bila svetovna revolucija po tej poti samozapeljevanje in samoslepilo otrok, ki so vzeli v roke ognjeno orožje in z njim skušali izsiliti rešitev protislovnosti sveta. Žrtvovali so se, v velikih količinah, rezultat pa je, kot je zapisal Zajc, **Jalova setev**⁵⁸.

O tem govori **Noč**. Peter razlaga Kovaču - vse v zaporu, pod prisilo: Partija me je »leta in leta učila, da je treba ljubiti deželo socializma, da je treba ljubiti genialnega Stalina; ko smo izgovarjali njegovo ime, smo imeli solze v očeh.« Borova pesem na Stalina je le pristno znamenje splošnega razpoloženja, partijske linije, najvišje vere in zavesti: avtomagizacije in avtofascinacije sredi od fašizma fascinirane Evrope. »Imel sem prijatelje, ki so stali pred puškami, peli internacionalo in umirali z njegovim imenom na ustih.⁵⁹« Stalin je bil drugo ime za boga. Partija je zamenjala Cerkev, katoliško. Hotela je postati še bolj univerzalna od katoliške, une, sancte. »Kar pa sem slišal na tistem sestanku, je bilo kakor strela z jasnega. V nekem smislu se mi je podrl svet.«

Peter govori iskreno in točno; takšno podrtje sveta je zajelo marsikoga, verjetno vse, le da so različni ljudje nanj različno reagirali. Večini se je reaktiviralo nacionalno čustvo, kajti boljševiška revolucija se je ves čas konkretno in nerazločljivo vezala z nacionalno osvobodilno vojno; vsaj na Slovenskem. Večina članov Partije se je rekrutirala iz tistih, ki so prišli v partizane in se vključili v boj iz nacionalnih čustev. Se pravi, treba se je bilo odločiti za Tita kot za branivca domovine. Najprej verovati, da gre za nesporazum, ki se bo kmalu razrešil, potem pa v to, da je Stalin ubral napačno pot komunizma; da je šele Jugoslavija našla pravo - samoupravljanje - , ki je dejansko odločilna svetovna pot. Z nekaj racionalizacijami, z nekaj občutka za osebno varnost, z nekaj zvitosti in sofizmov se je dalo kar lepo presesti z ene ladje na drugo; treba pa je bilo ostati vernik, vsaj med leti

1948 in 1952. Problematizacija vere se je začela po letu 1952; a se kmalu - kot prva stopnja - tudi končala: z Djilasovim padcem.

»Gledal sem tovariše - z mano vred so bili zmedeni - niso doumeli, kaj se dogaja. Gre za ogromen nesporazum. Nič drugače niso čutili kot jaz.« To je zvest opis položaja in reakcij. A medtem ko se Peter trudi, da bi pojasnil svojo osebno resnico, tragično doživljanje, saj ima do tega pravico - Partija mu je vse, torej ji mora govoriti resnico, ravno nji kot novi človekovi Materi -, pa mu Kovač te pravice ne dopušča; ker ni ravnal kot zvest vojak, za Partijo ni več član, ni več nekdo, s katerim se je Partija dolžna pogovarjati po človeško. Postal je sovražnik, še mnogo hujši od bivših domobrancev; Partijo je skušal zastrepiti od znotraj. Takšnega čaka mnogo hujša kazen, ker je njegov zločin brez primere. Kovač Petra prav zato obravnava kot reč, kot jetnika; mu ne prizna duše(vnosti). Na Petrove krike in osebne izpovedi odgovarja Kovač s stalinistično policijsko metodo popolnega poniževanja jetnika. Na Petrovo izjavo pri priči naveže: »Kdo? Imena povej!« Petru ponuja rešitev le v primeru, če bi postal ovaduh; če bi zdrknil najprej na najnižjo stopnico človeške družbe. To je stalinistična pokora: popolna samoodsvajitev po lastni moralni volji. To je bistvo »pedagoškega« sistema na Golem otoku in⁶⁰ Grgurju.

Peter vztraja: »Rad bi razložil, kako mi je bilo pri srcu, ko sem slišal, da so se vse resnice čez noč prelevile v laži. Še zmerom ne morem verjeti, diši po provokaciji. Zato je smešno, če mi kdo tiste besede sprevrača v sovražno propagando in ne vidi nič drugega v njih.« Peter trpi, obupuje, ker - ko - naleti na zid načelnega nerazumevanja, na izključitev človeških odnosov, na izbris medvojne čudežne solidarnosti. Ne ve, da se je kaznovanje že začelo. Ne razume. Medtem razume Kovač zelo dobro - od nekdaj je bil izvrševalec, fanatičen uradnik, administrativec: »Kaj je v njih«, v teh besedah, »je jasno. V zdajšnjih okoliščinah je vsaka omahljivost izdaja.« Bolj ko se Peter zagovarja in razlaga, bolj se pogreza v izdajo in si škodi. Že prvi hip bi moral storiti, kot mu predlaga Kovač, ki pravi: »Bodi pameten in podpiši - veš, kaj je politika!« Peter pa ne: »Za nič se ne čutim kriv. Zakaj ravnate tako kruto z menoj? Nisem razredni sovražnik! Ali je vse to v skladu s pravosodnimi načeli civilizirane družbe? Za nove človeške in družbene odnose sem se boril! Nihče mi ne more odreči pravice do preteklosti!⁶¹«

Tak Peter je za Kovača in sistem najslabši, najbolj nevaren: ker je komunist, partizan in borec za načela civilne družbe obenem. Natančno to kot Peter je hotela slovenska nacionalna in civilna revolucija kot udejanjanje leve civilne evropske zavesti. Prav ta revolucija je zgodovinsko najpomembnejša. Izvršila je, česar si slovenski predniki niso upali izvršiti v letih 1848 in 1918. Nacionalna civilna revolucija je pogoj za samostojnost, neodvisnost evropske civilne nacionalne države in družbe. Brez te revolucije bi Slovenci za zmerom ostali hlapci in služkinje, bodisi Italijanov in Nemcev, bodisi Srbov in Hrvatov.

Peter in njemu sorodni - Bernard, Simon, Sigismund, Haymann, **Job**, **Dialogi** in **Afera** - so ogelni kamni slovenske državne emancipacije. So vojščaki in civilisti hkrati, kar je najpomembnejše: vojaki in oficirji tako dolgo, dokler ne pride do državne osvoboditve in samostojnosti, potem pa pri priči nosivci civilne zakonitosti, pluralne kulture, avtonomije različnih subjektov. Krivda Petra, Bernarda, Joba in njunih je v tem, da so se zanašali na zanesljivost spoja med duhovnim pluralizmom posameznih oseb in univerzalnim monizmom marksistične teorije in prakse na državno gospodarskem nivoju. Ta sinteza je

fascinirala Kocbeka; na nji kot na skupni platformi je sodeloval s Partijo. A se je skazala za utopično, saj stalinisti že od začetka niso dali nič na nadaljevanje civilne družbe. Duhovno versko osebnostni pluralizem so dopuščali le taktično (tudi v **Dolomitski izjavi**), začasno, kot fasado. S tem da so dobili vso oblast na vojaškem, organizacijskem, državnem nivoju, so si zagotovili izhodišče za povojno totalno likvidacijo sleherne različnosti. Njihov cilj je bil absolutna homogenost vsega pod vodstvom Partije, to je vrhovnega Vodje. Civilna revolucija, o kateri je tako goreče pisal v medvojne ilegalne in partizanske časopise Kocbek in si zanjo prizadeval, je bila nezdržljiva z boljševizmom⁶².

Kar pa ne pomeni, da ni odigrala pomembne vloge; da njeni pristaši - ravno Kocbek, znotraj Partije drug Peter (Kidrič) - ne bi dali konkretni revoluciji določenega civilno nacionalnega obeležja. Da so ga dali, se je pokazalo v letu 1948 v nacionalnem odporu Stalinu in kasneje kot postopno popuščanje partijskih spon v območju kulture, privatnosti, nazadnje, v 80-ih letih, celo političnih idej. Nacionalno civilna slovenska država-družba je nerealiziran cilj še leta 1985; a je ta cilj in njegovo udejanjanje mogoče odkriti v strukturi konkretne medvojne revolucije. (Te plati revolucije Majcen⁶³ ni ne razumel ne videl.)

Kocbek je udejanjal slovensko nacionalno civilno revolucijo znotraj OF, Peter znotraj Partije, prepričan, da je ravno to pravi cilj boljševiske Partije. Ne le Peter, ampak vrsta ljudi, ki so jih tedaj označili za kominformovce, je pripisovala tisto, čemur pravimo danes stalinizem, Jugoslaviji, represivnim metodam Golega otoka in zaporov, v Stalinu pa je še naprej naivno gledala idealno obliko nacionalne in univerzalne človeške sinteze, v SovZa spoj demokracije, civilne družbe in enotnega vodenja, konec tekme, razcvet neprotislovnega občestva. Za te in take 'kominformovce', morda je polagoma postal eden izmed njih tudi Peter, je bilo najhuje, ko so se vrnil z Golega domov, pa ugotovili, kakšna je SovZa v resnici. Ugotovili so, da je medtem Jugoslavija precej bolj omilila stalinistično represijo kot SovZa; da je SovZa zaradi taktično zunanje politične koristnostne logike Jugoslavijo priznala; da je s tem izdala svoje zveste privržence. Ugotovili so, da je tudi boljševiska politika en sam brezmejen cinizem. Tu se začenja Petrov in njegovih notranji - moralni - zlom. V zaporu je Peter vse vzdržal; na svobodi ga jemlje neskončna praznina, naraščajoči nesmisel nihilizma.

Tega so v istem času začele brezobzirno odkrivati mlajše generacije; Zajc v **Otrokih reke**, Smole v **Krstu pri Savici**.

1985

4. Čemu vsemu je realiteta - dokumentarnost zgodbe - lahko vzrok

Zgodba **Noči**:

Partizanski komisar Peter, ki ga po vojni zapro zaradi suma, da simpatizira s kominformovstvom, se neke noči, potem ko je že izpuščen, v domači vasi po naključju sreča s svojim nekdanjim zasliševalcem. Peter je pretrpel nekaj časa v preiskovalnem zaporu, nato pa osem let brez sodbe, le na osnovi samovoljnih - protipravnih, barbarskih - administrativnih odločb na Golem otoku. Srečanje z

golotoškimi šefom mu vznemiri spomin, tem lažje, ker ga je zapor prehudo poškodoval in ne more več najti smeri v življenju; izgubljen ne ve ne kam ne kod; iz narodnega heroja se je spremenil brez svoje krivde skoraj že v razvalino. Njegovo današnje stanje zbežanosti, utrujenosti, zničeniosti je neposredna posledica brezumnega trpljenja desetih brezupnih let.

Petrova duševnost je sorodna marsikateri psihi, ki so jo opisovali slovenski romani zadnjih desetih ali dvajsetih let; z izmučenimi, potolčenimi, osebno zraziranimi eksistencami se je ukvarjal predvsem Vladimir Kavčič, ko je razkrinkaval stalinizem; zdaj jih je označeval abstraktno, ne v slovenskih razmerah (cikel **Od tod dalje, Onkraj in še naprej**), zdaj določneje (**Zapisnik**). Pojavljajo se pri Suhodolčanu pa Zidarju pa Grabeljšku (**Bolečina**) itn. Sam Hofmanov lik torej ni nič posebno novega.

Nova je radikalnost in zgodovinska konkretnost argumentacije, nova je narava razlogov, ki nam pojasnjujejo, zakaj in kako je utrjeni junak nastal. V tem je Hofman izrazito inovativen. Peter ne visi v liričnem zraku kot Smoletov slikar iz **Črnih dnevov**. Njegova stiska ni posledica tega, ker bi se, zaradi premajhne vere in koruptne narave, pomalomeščanil ali ker bi skozi njegovo prešibko naturalizirano komunistično zavest znova prodrila stara buržoazna zavest; ta dva razloga sta v slovenski literaturi najpogostejša. Ravno narobe.

Peter je proletarski otrok. Do zadnjega ohranja vero v človeško dostojanstvo, v ta osnovni cilj revolucije, izhajajoče iz leve evropske scene (ne pa iz lumpenproletarske samovoljne podivjanosti). Vse neizmerno mučenje mu te vere ne vzame in ga ne zlomi. Neposrednost nasilja mu ne more vzeti osebnosti. Po tej plati je edinstven junak.

Izgubi pa tla pod nogami, ko se vrne v običajno življenje, v dobo, ki je medtem iz jakobinske postala termidorska in po nekaterih potezah napoleonska⁶⁴. Naenkrat ne ve več, čemu je toliko vzdržal in pretrpel. Njegova veličina je v družbi, ki je nobena veličina ne zanima več, brez pomena, fantomatična. Splošno razpoloženje ljudi se zanima za svet predmetov; duše in značaji niso več važni. Izpustitev z Golega otoka v urbanizirano živahnost je paradoks - najhujša kazen, najhujše mučenje, najspretnейše, saj je nedokazljivo.

Kot da je bil nekdo umetno zamrznjen in čez nekaj stoletij vržen v popolnoma predrugačen svet, ki pa sam sebe razglasa za istega. Efekt duševnega šoka. Petrovo vsestransko spodnesenost so njegovi rablji hoteli. Načrt(ova)na je. **Noč do jutra** odkrije novi vzrok za »utrujenega heroja«, za človeško podrtijo: konkretno politično administrativno dejavnost brezobzirne države.

Pisatelj je zvest zgodovinskim, empiričnim dejstvom. Zato naj jih navedem, saj sama na sebi govorijo z močjo posmehljive mučilne usode. Ob tem opozarjam, da goli, zelo skrajšani navedki le oddaleč in približno obnavljajo zločinsko ozračje, mojstrsko ustvarjeno v knjigi. **Noč** je pač literatura⁶⁵, ki zna spodbuditi bravčevo domišljijo in prizadeti njegovo občutljivost, moj tekst pa je zgolj samosprašujoč se esej.

Sledim podatkom, kakor sami vstopajo v knjigo in v bravčevo zavest.

Najprej zgodba prvoborca in podpolkovnika, šumadijskega kmeta, ki so ga »vkljenega pripeljali na otok, ga pognali skozi špalir naščuvanih« - prav tako zapornikov - »in v krutost prisiljenih kaznjencev, ki so ga bili s pestmi in koli, tolkli po ostrizeni glavi, po obrazu, po očeh, ga brcali v dimlje ... Štiri ure do vratu v razpenjeni vodi, leden veter ...«

Natančen opis, kako so Petra zaprli: v posebej, po vojni za zapornike zgrajen bunker; gestapovski medvojni niso bili dovolj učinkoviti. »Nobenega okna nikjer ... Beton ... Betonska tla, pa ne navadna: bila so poševna, od vrat proti zadnji steni so se spuščala v kotu tridesetih stopinj, spodnja tretjina tal je bila pod vodo. Ne mize ne stola ne ležišča.« Dva dni preživi v bunkerju, brez hrane⁶⁶. - Opazujemo, kako Peter reagira - kot žival.

Ni tu eden glavnih vzrokov za ugotavljanje animalizacije ljudi v povojni slovenski literaturi, celo za literarno ideologijo animalizma kot edine držbe, s katero človek lahko preživi? Kovačičeva **Resničnost**, Kavčičev **Ne vračaj se sam**, tudi Zupanov **Menuet** itn.

»Skušal se je izvleči iz vode: obrnil se je k vratom, se spustil na hrbet, lisice so se mu zažrle v meso ... Ko se je privadil na bolečino, se je potegnil navzgor, si pomagal s komolci. In z nogami. Šlo je počasi, centimeter za centimetrom. Noge je imel že na suhem, bil je blizu vrat, ko je omagal in zdrsel nazaj po poševnih tleh. Zatečenim rokam je prijala voda. Pa ne dolgo. Drhtel je, pa ne od mraza, kar tako. Poskušal je znova. In znova. Znova.«

Ni tu pravi vzrok za mit o Sizifu, ki ga rožnate ideologije od Zihlerla do Javorška pripisujejo pogubnemu zahodnemu vplivu, nekritičnim lektiram reakcionarnih knjig?

»Stražar je hodil od linice do linice, prižigal luči ... Tisto z lučjo je bilo pošastno ... V tišini, ko slišiš srce, se nanagloma prižge in ugasne. Ne pričakuješ, ne veš zakaj, nikogar ne vidiš ... Štel je do tisoč, dva tisoč, tri tisoč sto dvajset, ko se je prižgala luč ... Bil je v nenehni napetosti in to ga je tako izčrpavalo, da se je četrtič že pri petsto komaj zadrževal, da ni zakričal: 'Luč! Prižgi luč!'«⁶⁷ Zasliševalec Kovač je, ki ga muči z lučjo; in Kovač je prav tako bivši partizanski funkcionar.

Bravec se sprašuje, zakaj povojno moralično zgražanje nad de Sadovimi romani, ko pa jih je resničnost presejala? Le zaradi grofove spolne razbrdanosti. Goli otok pa je zahteval - revolucionarno? birokratsko? - askezo. Kako so mogli uradni kulturni ideologi terjati od pisateljev realizem, a realnost Golega otoka brisati?

Ponoči zasliševanje, običajni dnevni red: »Sesti ni imel kam. Ni smel. Moral je stati. Spanec ga je zdeloval, gorje, če bi ga zmagal. Tudi stoje ne. Disciplinski prekršek: bunker in vse drugo.« Dan za dnem; noč za nočjo. Zasliševavec Kovač igra vlogo humanista-uradnika, ki se dela, kot da za te reči ne ve⁶⁸.

Je tu vzrok za podvojeno osebnost povojne slovenske literature? Za shizofreni razkol človeka v dve polovici, ki ne vesta druga za drugo⁶⁹? Za človekovo samoodtujitev? Gre za obnovo medvojnega nemškega pojava, ko en del Nemčije ni hotel vedeti, kaj dela drugi del? (Himmlerju ne bi mogli dokazati nobenega primera osebnega mučenja; Eichmannu ga niso.) Kakšno krivdo naj imata za radikalno dehumanizacijo Sartre in Beckett, ki so jima v istem času, ko se je odvijala resnična zgodba med Kovačem in Petrom, naši domači apologeti očitati najbolj antihumano kvarjenje plemenitih slovenskih nravi? Stari Rimljani so rekli tej zamenjavi: qui pro quo.

Peter mora nenehno znova pripovedovati iste reči, »stavke, ki jih je že desetkrat povedal«, v celici mora znova vse povedano napisati; ker zaradi njegove utrujenosti posamezne pripovedi nekoliko odstopajo druga od druge, ga zasliševavec lovi, kot krivca, ki se izmika, ugotavlja razlike in ga zaradi njih

obtožuje⁷⁰. »Peter se je upiral metodi, ki je vsako preprosto razlago drobila v sto novih domnev, ugovarjal je, dokazoval, a vsak novi dokaz je bil Kovaču le iztočnica za novo obtožbo in nova obtožba je bila spet taka, da je terjala dopolnilo prejšnjega, in v tem dopolnilu je bila spet beseda, ki je izključevala nekaj, kar je bilo že povedano in se navezovala na nove domneve⁷¹. V začaranem krogu tega kolesja ni izgubljal le smisla za bistveno, temveč tudi orientacijo⁷² in proti jutru ni vedel več, kaj ga Kovač sprašuje in kaj mu odgovarja.«

Kje se je torej začela slovenska - domača, neeksistencialistična, ne uvožena dezorientiranost, izgubljanje realnosti, relativizem, fiktivizacija vsega? Kje se je začel izpraznjevati smisel? Odkod Božičeva itn. literatura absurda⁷³?

Ker Peter ne podpiše obtožb⁷⁴ - dejansko ni kriv, obtožbe so izmišljene, montirane, posnema se struktura stalinskih procesov - mora spet za »teden dni v bunker«. Vrstijo se provokacije: na zasliševavčevi mizi »leži pištola«; soba je prazna. Mu preganjavski organi sugerirajo samomor?

Koliko ustrezajo dejstvom časnikarske race in humanistične obtožbe na račun slovenskih kulturnikov, češ da so krivi za samomore mladine (Borova **Šola noči**), češ da obstoje klubi samomorivcev, češ da gre za metodično spodkopavanje socializma in njegove morale⁷⁵? Kdo sugerira samomor?

Potem pride Kovač in Petru »luč naravna pred oči«; to je stalna praksa; »se z navidezno lahkotnostjo igra z orožjem in ves čas se Petru zdi: zdaj zdaj bo sprožil vanj. Vmes petdesetkrat eno in isto vprašanje.« Potem ga »pretepe. Z gumijevko.« Potem »pokliče stražarja, ki ga priveže s hrbtom na klop; pod glavo, ki mu visi navzdol, postavi umivalnik ... Stražar mu vliva vodo v nosnice ... Vliva mu v usta ...«

Kako naj te podatke spravimo v sklad s predstavo humanizma, pravne države, ki baje je opora za človeka, za človeški svet, kar vse so Kovači (ne več Kalandri) oznanjali kot motiv svojega delovanja? Je ta svet sploh še pri pravi?

Borisu, inženirju kemije, zlomi stražnik roko: »zaloputnil je z vrati v trenutku, ko je segel po porciji, postavljeni pred celico. Roke mu niso dali v mavec, čeprav je zahteval⁷⁶.«

Posebno pretresljiva in obenem globoko ironična je zgodba o starem komunistu Tonetu, preprostemu človeku, ki ves čas misli, da gre le za preizkušnjo: da so zaporniki določeni za najvišje naloge. Naivnega Toneta pri prihodu na Goli otok ubijejo, ker ne more dovolj hitro teči pred udarci.

Kje se je torej začela tista strašna in brezrezervna ironija, tako značilna za povojno slovensko literaturo, ironija, ki je postala model sveta? V zmedenih glavah pisateljev - idejna zmeda jo je imenoval Ziherl⁷⁷ - ali v realnosti? Kaj pravi Marx o razmerju med glavo in realnostjo?

Hujše od telesnega je duševno mučenje. **Noč** prikazuje sistem, v katerem so zaporniki, da bi se biološko ohranili, prisiljeni mučiti drug drugega. Samouprava (samo)kaznovanja. Kdor ne tolče po drugih, ga »izolirajo. Ljudje se bojijo, dvoličništvo načenja njihovo moralno podobo. Strah razjeda ko rja. Sistem zmaguje: kolesje egoizma razbija kolektivno zavest⁷⁸.«

Kje je torej vzrok za razpad slovenske kolektivistične, družbeno solidarnostne zavesti, za nastanek brezobzirnega egoizma, za razkroj morale, za zmagovitost strahu in uničenje poguma⁷⁹? So se podpisniki platforme **Demokracija da, razkroj ne**⁸⁰ obrnili na pravi naslov, ko so napadali kot krivce za nihilizem mlade moderniste?

Hofman popisuje transport na Goli otok: »Tečejo po pomolu, med stražniki, ki stoje v vrsti in tolčejo z gumijevkami. Na koncu štiridesetmetrskega pomola je zasidrana ladja, lesena tovarnjača s temnim dnom, skačejo vanjo, kot bi skakali v žrela morskega psa. Nič ne vidijo, padajo drug čez drugega.« Hofman popisuje sprejem na otoku: »Ko se vrsta novincev pomakne do kaznjencev na otoku, začno z vseh strani padati udarci nanje. Nastane zmeda: prvi se skušajo čimprej prebiti skozi kordon pretepačev, ki jih psujejo z izdajavci, prodanci, svinjami in barabami⁸¹.«

Odkod v slovenski literaturi tako živahna obnova spoznanja: človek človeku volk? Se je razredna, konkurentska, ubijavska družba še stopnjevala? Kdo ima prav: Hofman ali Ingolič, ki piše ganljivo agitko **Pot po nasipu**? Oba?

»Vržejo me v greznico. Ves dan jo praznim s preluknjanim vedrom: vse, kar dvignem, mi steče na glavo. Zvečer zaudarjam kot sto dihurjev, oči se mi lepijo od človeškega blata. Zahtevam vodo in dobim batine. Po tem me stražnik⁸² postavi pred čredo: 'Glejte intelektualca!' Potem moram počasi hoditi ob vrsti, kot bi pregledaval častno četo, da lahko vsakdo pljune vame.«

Kje so se zgledovale Danaide, ki so zajemale vodo z vedri brez dna? Grške zločinke so se pokorile za umore, ki so jih zagrešile. Zakaj dela pokoro Peter? Tega ne ve ne on sam ne mi. Kot da se je pretrgala evropska novoveška zveza med vzrokom in učinkom; učinek ne potrebuje več vzroka. Svet je odplaval v negotovo. Zavladala je zamenljivost vsega z vsem. Je ludizem potemtakem res tako zunajsocialen pojav? A kar je socialno utemeljeno, tega tudi z ideološko protikampanjo ni mogoče odpraviti; spremeniti je treba realne razmere⁸³. Je bila golotoška praksa do zdaj kdaj javno uradno kritizirana? So bili krivci postavljeni pred sodišče, pravno in moralno? Ni spet literatura tista, ki opravlja posel družbenega očiščevalca, borca za resnico, torej naloga evropske kulture zadnjih novoveških stoletij?

»Pod mojo slamnjačo najdejo svinčnik. Nekdo mi ga je podtaknil.« Pretepejo ga. »Bljuvam kri ... Vsakokrat, ko grem mimo stražarja, pozdravim. Ko že ne vem kolikokrat pozdravim, se spomni, da ga nisem pozdravil. - Pozdravil sem. - Jaz pravim, da nisi. - Sem. - A tako? Torej lažem? - Žalitev uradne osebe se kaznuje z bunkerjem in stradežem. Se boš že naučil.«

Gre za vzgojo, za prevzgojo; vendar za kakšno? K veri v jugoslovanski socializem? Ideje tega - in ves čas se nanje sklicujemo - poznamo: resnica za vsako ceno, svoboda in samostojnost. V imenu teh načel se je Jugoslavija - upravičeno - uprla Sovjetom. Stražarjeva prevzgoja resnico in samostojnost načrtno gazi; njen namen - in ne le nehoteni nasledek - je, da ne bi bilo nobene resnice; da je človek bitje, ki je absolutno izpostavljeno samovolji nadrejenih⁸⁴. Kako na takšni osnovi vzgojiti novega človeka, kar naj bi bil osnovni kulturni cilj socializma? (In kaj je s temi stražarji danes?)

»Čeprav si banda na otoku ne zasluži paketov, končno le pridejo. Delijo se strogo po predpisih. Vsak paket se odpre v prisotnosti kaznjenca. Pregled je natančen; razrežejo kruh, klobaso tudi, sladkor stresejo iz vrečke, sol tudi, majonezo iztisnejo iz tube, zobno pasto tudi, škatlo keksov izprazniijo, zavojček tobaka tudi. Vse skupaj pomešano lahko odneseš.«

Izpremešanost hrane, ki je postala neužitna, je nazorna prispodoba za izpremešanost stališč, resnic, drž, kar vse je postajalo vsebina slovenske literature v petdesetih letih. Svet nima več trdne točke, razpoznavnega merila. Vidmar se obnaša, kot da Golega otoka - te temeljne barbarizacije

današnjega življenja, ki se je razširjala kot vodni krogi v vse pore našega življenja - ni bilo; a ga le zanj ni bilo.

Zato je Vidmarjeva npravstvena estetika le subjektiven pogled, ki izhaja še iz civilizatorične in kulturonosne, ne barbarske Avstroogrške.

Spet zgodba o bunkerju, za teden dni. »Ves se je spreminjal v en sam skrčljiv vamp, zadnji dan pa, preden ga je Kovač poklical na novo zaslišanje, so mu prinesli zvrhano menažko gostega ričeta, dišal je po slanini. Ko ga je pogoltnil, je občutil, kako ga žge v želodcu, hrana je bila presoljena, bila je kot žerjavica, izsušila mu je usta, mu razjedala želodec.« Vode, ki je zahteva, mu ne dajo. »Začel je goltati smradnico na dnu bunkerja, preveč je zaudarjala, želodec se mu je obrnil, vse, kar je pojedel, je skožlal, žeja pa ga je še kar naprej peknila.« Na zaslišanju poprosi Kovača za vodo; ta se čudi njegovim težavam, ponuja mu pivo. Pogoj je en sam: naj podpiše obtožnico. A ker je ne, se začne spet vse znova.

Kaj naj si Peter misli o Kovaču kot predstavniku sistema, ki nastopa v imenu humanističnih vrednot? Telesno in duševno mučenje je v izključujočem nasprotju z načeli in prakso evropskih družb, kakor so se razvile v zadnjih dveh stoletjih, posebno pa v devetnajstem. Česa podobnega si Avstroogrška, v kateri se je oblikovala slovenska zavest, ni mogla niti zamisliti; Conquest piše, da takšnih metod, kot jih je stalinizem, ni uporabljala niti carska tajna policija. Odkod ta azijski vdor barbarstva v Evropo? Kako se je mogel goditi v imenu socializma, to je tistega gibanja, ki je - slovenska levičarska ideologija - obetalo, da bo obdržalo stare meščansko-kulturne, civilno-pravne vrednote, a da bo odpravilo kapitalizem kot deformacijo teh vrednot, da bo vrnilo medčloveško solidarnost, družbeno ljubezen, temeljno enakost, ki bo korigirala k zlorabi težečo individualno svobodo?

Kaj naj si Peter kot levi intelektuallec, ki se je zaradi teh razlogov priključil partizanskemu komunističnemu gibanju, misli o režimu na otoku kot najbolj radikalnem poskusu realiziranja nekaterih političnih ciljev, kot o eksperimentu, v katerem eksperimentatorjem ni potrebno računati z zunanjimi vplivi, ampak lahko sami diktirajo razmere kot v znanstvenem laboratoriju?

Je tu eden od glavnih vzrokov za vdor eksperimentatorstva v hipermoderno slovensko literaturo? V težnji, narediti iz človeka poskusnega kunca, predelati mu zavest?

Poskus je vodila uprava za notranje zadeve, politična policija; znano pa je bilo, da so bili v nji najbolj predani, zanesljivi, pogumni, ideološko zgrajeni, socialistično oblikovani kadri revolucije. Se je začelo Petru zastavljati vprašanje, kaj je z revolucijo oz. njenim nadaljevanjem? Kaj je bilo v osnovah revolucije oz. komunizma, ki jima je sam pripadal, takšnega, da je omogočilo opisani golotoški pojav? Je Peter vzdržal, dokler je bil na otoku, samo zato, ker je branil svoje človeško - nedotakljivo, osebno, etično - dostojanstvo, se pravi vrednoto, ki izhaja iz grško-evropske metafizike in krščanstva, iz pojma citoyena, ki ga je tudi Marx kot pozitivnega postavil zoper bourgeoisa?

Če je bil sistem Golega otoka in podobnih, čeprav morda manj radikalnih ustanov pomota, zabloda, posnemanje sovjetske prakse, zakaj ta pomota ni bila brž javno razkrinkana, si misli - si mora misliti - Peter, ko se po osmih letih vrne v civilno življenje. Če se jugoslovanski socializem razlikuje od sovjetskega ravno s tem, da je socializem s človeškim obrazom, kot se je govorilo, potem bi morali tisti, ki so si Goli otok in njegov sistem izmislili,

pred sodišče, saj so jugoslovanskemu modelu najbolj škodili; če pa javnost niti ne ve, kdo so bili odgovorni, kdo so ljudje, ki so mučili, v kakšnih možganih se je porodila ta peklenska ideja - tako nadaljuje s premišljevanjem »osvobojeni« Peter - potem se Petrova noč ne le nadaljuje, ampak leže njena tema čez vse območje človeškega bivanja.

5. Dodatna pojasnila

Ob takih navedkih, brez katerih bi bilo govorjenje o Hofmanovi knjigi pomanjkljivo in ne dovolj prepričljivo, sem dolžan nekaj pojasnil.

Prvo. Nekaj o naravi in namenu tega eseja.

Sem literarni kritik; razčlenjujem in komentiram slovensko - predvsem sodobno - literaturo. Tega svojega početja ne čutim le kot svoj poklic, ampak kot poklicanost⁸⁵.

Hofmanova knjiga govori o temi, ki je edinstvena. Očitno ni izmišljena; je pa bila do zdaj prikrivana. Ne morem mimo nje, že profesionalna morala mi to prepoveduje. Knjiga me vleče, naj ji prisluhnem, naj ji odgovarjam. Kaj je komunikacija s knjigo drugega kot tak - čimbolj temeljen - pogovor? Moram ji po svoji vesti odgovoriti, sicer bi pomagal betonirati zaroto molka; odpravljaj bi kulturni spomin⁸⁶, ki je bistvo Evrope. Laž bi še debelil. Moram jemati, kar mi knjiga s pretresenostjo ponuja. Ne izmišljam si; ne dodajam. Berem. Se sprašujem. Se vživljam v junaka knjige in podaljšujem njegova vprašanja. Si pojasnujem oz. točneje: si poskušam pojasniti, kajti vprašanja, ki se bravcu vsiljujejo, so tako težka, tako zapletena, tako težko odgovorljiva - takšne neljubeznive konsekvence prinašajo - da so odgovori sila negotovi. Svoj spraševalno-čustveno-miselni proces skušam posredovati bravcu svojega eseja; takšna je osnovna naloga literarnega kritika, ki mu ni zgolj do sodniškega izrekanja kategoričnih sodb⁸⁷.

Teme **Noči** so, kot smo videli, mučenje, razčlovečevanje, preganjanje, nasilje, ubijanje. Ne mislim, da so nekaj povsem novega. So tako rekoč večne teme literature, ker sodijo k vsemu dozdajšnjemu življenju. Znale so od **Ilijade** in grških tragedij. Res pa je, da jih je slovenska literatura - razen s snovjo iz zadnje vojne - mnogo manj obravnavala kot druge, posebno velike literature sveta, ker je dejavna komaj dve stoletji, v tem času pa se je Evropa civilizirala. Šele rojstvo nacizma in stalinizma podre humanistično izročilo.

V hipu, ko je napisana **Noč do jutra**, bi bilo več kot neokusno, če bi, kot nekateri ideologi z zlatim zobovjem, jecljali in brbljali o ČLOVEKU nasploh; o tem, kako je vzvišeno biti človek; kako je ta človek uresničen edinole v naši domovini ipd. Marksist - sam se imam v nemajhni meri za marksista - govori o konkretnem človeku, empirično nastalem sredi konkretnih okoliščin; marksist ne prizna nobenega človeka nasploh. Mučenje, o katerem piše Hofman, ni tisto iz **Nebeške komedije** ali iz **Grešnika Lenarta**; je specifično. Ne pozabimo, da je tudi sam Potrč, odlični pisatelj in veliki človekoljub, nekoč skušal načeti Hofmanovo temo; glej manj uspelo dramo **Na hudi dan si zmerom sam**. Ni se mu posrečilo, ker je bil premalo radikalen, ker je iskal, kot že v romanu **Na**

kmetih, erotično telesne, ne pa socialno politične vzroke; ker je bil premalo ali nič marksist.

Lahko bi, če bi želel biti literarni kritik esteticist in formalist, pisal le o Hofmanovem jeziku (tu ne bi mogel kaj prida odkriti); o zgradbi romana, ki je zanimivo dvoplastna, a preprosta. Ker pa pojmem literarno kritiko še na star način (tudi z delno pomočjo Plehanova, celo z Zihrlom sva si, kakor zveni čudno, v tej zahtevi - pač pa ne v rezultatih analize - enaka), in me bolj zanima ukvarjati se z vsebino kot z obliko, manj z jezikom kot s temami, ki jih proza oblikuje, ne morem mimo pravkar dokumentiranega dogajanja, ki pomeni kardinalen zlom nekega tradicionalno humanističnega sveta. Ker izkušnje mučenja nihče ne dobi le iz literature (morda današnji bravec in pisatelj, a prav v tem je grozljivost trenutka, ki ga živimo in ki je navidez nepremostljivo oddaljen od onega izpred tridesetih let: da muči z odsotnostjo vidne golotoške muke, neopazno, a enako metodično, z udarci, za katere udarjeni niti sam ne ve, da so udarci, ker jih ne zadajajo osebe in ker so zaviti v celofan persuzivnosti in mehkih drog⁸⁸), je spet naravno, da se sprašujem o naravi **Noči** tako, da v nji ne vidim, kot znotrajtekstualci, le kvazirealnosti, le umetniške fikcije, ampak poizvedujem o naravi in pomenu mučenja v tem konkretnem socialnem prostoru, iz katerega se je preselilo v literaturo; ostajam pač nepopoljšljiv marksist. Tu opažam tudi most, čez katerega literatura, vsaj tista, ki noče biti esteticistična, avtonomistična, zgolj tekstualna, aktivno vdira v onkrajliteraturo: v svet⁸⁹.

Drugo pojasnilo; osebno, čeprav ne zasebno.

Moje življenje je bilo rojeno pod zvezdo zavora in je v mračni temi zaporništva tudi ostalo; zato sem z zaporom in mučenjem v posebno občutljivem razmerju. V Petru vidim tudi usodo svojega očeta.

Oče je bil, kot komunist, ne kot vlomilec, zaprt šest let pod plemenitimi meščani, pod Aleksandrom in Pavlom, leto in pol pod fašisti, pod Mussolinijem, poldrugo leto pod nacisti, pod Hitlerjem, enajst mesecev pod novo oblastjo, v razmerah, ki jih ne morem krstiti drugače kot za stalinistične. Njegova povojna krivda, ki ga je pripeljala v socialistični zapor, ni bila večja od Petrove: se pravi nična. Petindvajset dolgih let od zadnjega zavora naprej sem spremljal očetovo muko, saj si tega zavora in spremenjenega sveta ni znal razložiti; izgubil je kompas. Neveselo sem opazoval njegovo globinsko utrujenost, ki je bila posledica spodsekane vere. Begala me je njegova uničenost, ki je zamenjala nekdanjo svet spreminjajočo akcijo. Nisem mu znal pomagati pri njegovih nočnih morah, ki so ga trgale noč za nočjo, leto za letom, se izražale s hroplenjem, stokanjem, kričanjem v spanju, z razcefrano podzavestjo. Najbrž so njegovo osebnost načela že nacistična uničevalna taborišča, a dotolkla ga je šele povojna samica. Metode v nji so bile v jedru golotoške.

Očeta so začeli mučiti v Glavnjači, prav tiste dni, ko sem se rojeval; bil je prvi slovenski intelektualci, ki so ga mučili. Bil je eden prvih Slovencev, ki je na svoji koži doživel zlom Evrope izpred leta 1914 - srečal se je z balkansko barbarsko fašistoidnostjo šestojanuarske diktature. Mučenje osemindvajsetega in devetindvajsetega leta pa je bilo zanj toliko hujše, ker je jemalo smisel vsem prejšnjim mučenjem. Prej je vedel, zakaj trpi, a zdaj? Do Sovjetov⁹⁰ ni kazal simpatije. Morda se je kje kdaj kritično izrazil o domači oblasti; kdo ve, tega mu niso povedali, pravega vzroka za zapor ni nikdar

izvedel, razen da so mu lunatično očitali sodelovanje z gestapom, pač po sovjetskem vzorcu izmišljenih obtožb. (Glej Kozakovo dramo **Dialogi** - v nji je natančen posnetek tovrstnih zasliševanj.)

O zadnjem zaporu mi je oče pripovedoval; ne često, pri vsaki pripovedi je začel drgetati. Fizično z njim še zdaleč niso tako hudo ravnali, kot so s Petrom; ni spoznal Golega otoka. A kdo bi zmogel zmeriti količino in kakovost duševnih muk, sesutje vere in analize, zmotenost preglednosti sveta, ki je bil nekoč komunistom tako jasen (preveč jasen)? Kdo si more predstavljati spor v duši, ki ga ni moč razrešiti in ki je vsak dan znova sveže vžgana rana?

Oče, enako kot Peter, ni nič priznal; ni imel kaj priznati⁹¹. Vse obtožbe zoper njega so bile izfabricirane. A sistem, ki je imaginiral obtožbe, da bi ljudi razmazal; ki je imel - niti ne tako majhno - potrebo, da jih izfantazira; ki je želel - kot opisuje Hofman in kot mi je pričeval oče - stare komuniste, španske borce, napredne pisatelje, partizanske komisarje, komandante in borce kot strastne nosivce (morda neutemeljene) vere spremeniti v novodobne Frankenštajne. (Je tu eden od vzrokov za današnjo ludistično science-fiction literaturo?). Ta sistem je že trideset let zame problem. Bravca, svojega in Hofmanovega, ki tega problema nima, prosim, naj mi moje težave pomaga razreševati.

Kot Peter, kot Hofman, kot moj oče si skušam tudi sam pojasniti, kako je bilo to, o čemer se pogovarjamo, mogoče? To vprašanje je ono pravo: **kako je mogoče?**, ki ga je Javoršek, čeprav bi ga bil upravičen zastaviti, žal zakril z napadom na neudeležene. Nobena, še tako grenka izkušnja in spoznanje me dozdaj ni zabrisala v antikomunizem; tudi mojega očeta ne - tega me ni sram povedati. Vsakršno sumničenje o moji sovražnosti do komunizma, ki se je pojil iz revolucionarne religiozne vere v odrešitev sveta, odklanjam⁹². Ne morem si zamišljati samega sebe, da se ne bi trudil - kot evropski kulturni mislec - odkriti narave, usode, pomena zavozlane življenjske poti svojega očeta, svojih očetov in slovenske zgodovine⁹³; kar je navsezadnje isto. Sram bi me bilo, če bi se tej - tudi sinovski - dolžnosti odpovedal. Pri tem pa tistih, ki so mučili, nimam za slovenski zgodovini in meni popolnoma tuje. Ne nameravam pohujševati, če rečem, da sta tako zapornik Peter kot zasliševavec Kovač, tako žrtev in rabelj moja prednika; od njiju sem določen. Oba - kot tudi številni drugi rablji in žrtve prejšnje slovenske zgodovine, pripadniki najrazličnejših ideologij in gibanj - sta naša očeta⁹⁴: sta očeta tega trenutka. Spraševanje o dejanski resnici naše preteklosti je prava vsebina teme: **K našemu trenutku** (ki jo je Vidmar tako spretno prikril in izkrivil).

Tretje pojasnilo.

Čeprav so očeta zaprli osemindesetega (a ne z obtožbo kominformovstva), nisem v spopadu Jugoslavija-ZSSR niti en sam hip okleval, na katero stran naj se postavim. Od prvega sporočila, slišal sem ga po radiu, a nekaj zvoniti sem čul že prej, pa do današnjega dne, sem stal in stojim neomajno na strani vseh poskusov k človečnosti preusmerjanega socializma zoper stalinizem in druge oblike imperialističnega militarističnega totalitarizma; tudi zoper klerikalizem. Upor jugoslovanske partije zoper sovjetsko mi je prirasel k srcu; ta moja izjava ni taktična. (Tudi Peter je spoznal enako in moj oče prav tako. V tej točki ni dilem.) Socializem, ki je bil in je še ena slovenskih zgodovinskih platform, je mogoč le tedaj - tako je upravičeno predvidevalo slovensko levičarsko gibanje - če upošteva pozitivne pridobitve

meščanskih revolucij; če politično demokracijo dopolni z ekonomsko, ne pa da prvo ukine na račun druge ali pa celo brez druge. Mimo politične oblike svobode so usmerjene zgolj različne oblike stalinizma, klasičnega poblaznelega in moderniziranega, prilagojenega. Preganjanje, mučenje, razčlovečevanje, omejevanje človekove osebe in njegove družbeno politične dejavnosti ne more biti del tega, čemur s pravico pripada naziv socializem. Kdor muči, počne ta svoj nedovoljeni posel le v imenu besede socializem, vzete za krinko, pod katero se prikriva nekaj drugega⁹⁵.

Prav zato, ker sta se v objektivnem sprepletu konkretne zgodovine nemalokrat nerazvidno premešala nasilje in pravica, obramba in požig, dobri razlogi in kruta praksa, je naloga sinov - tudi moja naloga - da oboje vsaj poskušamo odmešati; da razvozlamo niti tako, da se bosta laž in resnica spet razločevali⁹⁶. (Nihče še ni dokazal, da to ni - za zmerom - več mogoče.) Naša naloga je toliko lažja, ker se je država sama odrekla izrecnemu nasilju in sadističnemu mučenju kot dovoljenima sredstvoma za svojo obrambo. Objava sporočila, v katerem so najvišje slovenske partijske komisije in sodni organi sporočili javnosti svojo sodno in politično zmoto ob dachauskem in sorodnih procesih, s tem v posledicah priznavaje, da se bili obsojenci nedolžni, da so svojo krivdo izpovedovali pod pritiskom, da se bili ustreljeni, ne da bi bili krivi očitanih jim zločinov, da so pomrli po kazenskih taboriščih kot žrtve, je brez dvoma velika zmaga iste pobude, ki navdihuje poleg mene še toliko drugih. (Čakamo še, da bodo žrtve dobile svojo veliko javno moralno rehabilitacijo. Ne zahtevam kaznovanja rabljev. Dovolj bo, če se bodo ti svojim žrtvam javno poklonili. Tudi tu je nujna sprava kot osnova za čisto⁹⁷ nadaljevanje našega življenja.)

6. Dilema, ki se ji ni mogoče ogniti

Še naprej nizam vprašanja, ki si jih zastavlja Peter in ki pečejo tudi brave; še naprej pozivam druge, zmožnejše, poučenejše, naj nam odgovorijo.

Razumem, da je bilo treba nasprotnika poraziti; Jugoslavija je bila skoraj v vojni, vsaj v pripravah nanjo. Zadnja stvar, ki bi si jo Slovenci želeli, bi bil stalen sovjetski sistem azijskega načina proizvodnje in despotske birokracije; močno državo smo že skusili - v milejši in razsvetljeni evropski obliki - z Marijo Terezijo in Jožefom Drugim; že Aleksandrova diktatura je bila nedopusten in ogromen korak nazaj. Sovjetski model Sloveniji niti najmanj ne ustreza; kot Češki ji je do kraja zavrnil njene ustvarjalne sile. Glede na sovjetsko brezobzirnost se je bilo potrebno pač ostro postaviti po robu pohlepnemu imperializmu in mogoči katastrofi. Onesposobiti je bilo nujno sovjetsko peto kolono, ki je delovala v jugoslovanskem zaledju: onesposobiti sovražnega vojaka. A čemu lomiti - ubijati človeka v vojaku? Čemu celo nekoga, ki se prvi hip ni znašel (kar je razumljivo za človeka, ki ga je zgodovinski tragični trenutek razklal, ker ga je dobil nepripravljenega), delati za sovražnega vojaka samo zato, ker je imel sam v sebi dvome in se pod prvim pritiskom ni zlomil?

Je družba, sestavljena iz zlomljencev, ki so si rešili golo življenje, iz oportunistov, ki so zavohali, kam pes taco moli, iz sporazumašev, ki načelnost le hlinijo, iz uradnikov, ki so hrbtenica slednje oblasti, iz prebrisancev,

izpolnjevalcev navodil in izvrševalcev ukazov, sploh še družba, vredna tega imena? Ni to le - problematična - država? Je le oddaleč podobna čudežnemu cilju, ki si ga je zastavil socializem in za katerega se je žrtvovalo toliko ljudi? Je nekaj občestvena družba, če v tem ni socialno solidarnostno čutečih ljudi, če postanejo prej najbolj sočloveško požrtvovalni revolucionarji zgolj figure institucije (poslušni zgolj namigu od zgoraj, požrtvovalni le do višjega, do hierarhije)?

Kaj se zgodi, ko si ti v zahvalo za poslušnost pridobijo pravico do privatnosti? Ne nastopi tedaj zlom nekdanje totalne revolucionarnosti, totalne predanosti ne le zgodovinskemu cilju, ampak tudi konkretni organizaciji, ki ta cilj - kot je prepričana: edina - uresničuje? Ni v tej totalni povzetosti po organizaciji vzrok, da revolucionar, naj se je odloči za ZSSR ali za Jugoslavijo, ni bil več osebni junak, ampak total(itar)no bitje, ki ga ni bilo mogoče z zunanjimi sredstvi razorožiti, ampak mu je bilo treba vzeti revolucionarno dušo, da je obmiroval? Je torej ravno v njeni revolucionarnosti vzrok za nujnost lomljenja osebnosti⁹⁸? Se je meščanski svet že na svojem začetku odpovedal totalitarnosti, ker je poznal te slabe posledice fanatizma? In se je po letu 1948 paradoksnost dogodilo tudi to, da se je z lomljenjem revolucionarnega nasprotnika hkrati zlomil tudi lomeči revolucionar? Da sta rabelj in žrtev zapadla istemu procesu razkroja?

Socialnost, kakršno naj bi po mojem razvil socializem, je ravno ono območje, v katerem ne ubogam nadrejenega, ampak ljubim drugega⁹⁹; v katerem se žrtvujem za svojo¹⁰⁰ in družbeno svetovno vizijo, ne pa, da »žrtvujem« sam sebe, svojo etično pokončnost, nepodredljivost nasilju, samozavest svobodnega, prepričanje, pa naj bo kakršnokoli, kajti v tem pogledu je več oblika in manj vsebina prepričanja. Dati se moram iz sebe, po svoji volji, iz lastne spoznavne in erotične nuje, ne po diktatu. (O vsem tem govori Hofman.) Nasilje - teror - nad drugimi in nad sabo ustvarja totalitarizem; to pa pomeni konec socialnosti.

Kamnolome poznamo iz nacističnega Mauthausna; bolj človeka ponižujoče, ne le telesno ubijajoče naprave si je težko zamisliti; Prežih je v **Naših mejnikih** narisal nekaj strahotnih tovrstnih položajev. (Ni čudno, da je bil Prežih po bivanju v takšnem totalitarističnem taborišču življenjsko strt, notranje dezaktiviran, živeč le še za smrt.) Golotoški kamnolom Prežihovo skušnjo v zlu presega. Hofman: »Na vrhu so odvrgli vsak svoje breme, se zvalili po strmini navzdol, si spet naložili in rinili v hrib. Ko so prenesli vse kamenje na vrh, se je kolesje obrnilo; zdaj so ga morali nositi z vrha v kotanjo. Huje kot kamen na žgočih plečih je bila zavest popolne nekoristnosti tega početja: delo, razvrednoteno slehernega smisla, jih je bolj kot telesno ubijalo duševno¹⁰¹.«

To početje zapornikov ni družbeno koristno delo, kot naj bi ga gojili v kazenskih taboriščih. Predvojna kapitalistična Bileća, v kateri so bili internirani komunisti kot sovražniki države¹⁰², je bila v primerjavi z Golim otokom sanatorij. Golotoško delo ni delo, zapisano na čelo ustave in partijskega programa. To je bistveno dognanejši Sizif. Stari Grki niso premogli toliko domišljije, da bi si zamislili svojega narobe-junaka, kako nosi skale tudi navzdol; svet je bil zanje še preveč poln smisla. Se začne učinkovitejše razmislejati šele s totalitarizmom revolucij oz. z etatiziranjem revolucij?

Ko se je slovenska literatura uprla socialističnemu realizmu, je postala v hipu plen ateistične različice eksistencializma. Vendar ga tisti, ki so ga uvajali,

niso pretihotapili od razrednega sovražnika; dihali se ga s porami lastne trpeče kože. Torkar je svojo temačno vizijo sveta (**Pisana žoga, Delirij, Pozabljeni ljudje**) izdelal v večletni samici od leta 1947 naprej (še pred kominformstvom). Zupan je popisal izkušnje svojih sedmih let socialističnega zapora v **Levitano**; upajmo, da bo kdaj zagledal beli dan. (Torkar je javnosti še dolžan natančen opis svojih muk¹⁰³.) Pirjevec je iz devetih mesecev zapora potegnil svojo filozofijo smrti akcije, nezmožnosti smiselnega socialno političnega delovanja. Mrzel, že od dachauske muke zadet, ni zmozel napisati niti besede več¹⁰⁴. Strniša je bil skoraj še otrok, ko je odsedel v taborišču dve leti; mislite, da **Ljudožerci** niso sad njegovih osebnih izkušenj? Rožanc se že lep čas pripravlja, da bo popisal svoje izkušnje triletnega bivanja v kaznilnici Sremske Mitrovice; njegova krivda ni bila nič večja od Petrove¹⁰⁵. Našteval bi lahko še in še¹⁰⁶. Med slovenskimi pisatelji so bile žrtve česte; nekaj pa je bilo tudi prostovoljcev za rablje.

Se je čuditi, da tisti, ki so nedolžni preživljali zapore, v svoji literaturi niso mogli skriti občutka, kot da ves čas in povsod živimo v zaporu? Potrebno si je ogledati temo zapora, zasliševanja, sojenja v povojni slovenski literaturi; verjetno je tema v tem času osrednja. Obravnavali so jo tudi mlajši in drugi, ki jih ni doletela čast, da bi sami zašli v ječo; prevajali so duha časa. Kozak, Smole, Taufer, Mrak, Božič, Zajc, Hieng, Zidar, Kovačič¹⁰⁷, nepretrgana reka umetniško najbolj nepristranskih podob. Ludisti so le njen zadnji rokav.

Komaj mogoče si je predstavljati, da je Peter mogel toliko let vzdržati na Golem otoku in ne podpisati - lažnega, vsiljevanega - priznanja. Nekatere zapornike so po dveh letih bivanja na otoku spustili; na Reki, kamor so dopotovali z ladjo, pa so jih takoj spet zaprli in jih vrnil na otok. S Petrom so se tako ponorčevali štirikrat zapovrstjo; na otoku je prebil osem let. Ta postopek, pri katerem bi se lahko učil Solženicin (**V prvem krogu**), so si mučitelji izmislili očitno zato, da bi Petra in druge nepokorne (tiste, v katerih je še ostalo človeško dostojanstvo in revolucionarna vera) zlomili; prisiliti so jih hoteli, da bi priznali. Brž ko nekdo podpiše podtaknjeno priznanje o svojem zločinstvu, ga je mogoče in nujno - soditi; tedaj postane predmet normalnega pravnega postopka. Tako pa so Peter in njegovi zaprti ilegalno; zanje ni nobenega sodišča; vseh osem let je kaznovan, ne da bi bil sojen in ne da bi bil v preiskavi. Potrebno je bilo ohraniti videz pravne države¹⁰⁸. Kar ni podpiralo tega videza, se je moralo skriti v podzemlje.

Peter je na Otoku vsa bremena zdržal; v tem je enak krščanskemu mučencu, svetniku. Ta moralna moč dela Petra za enega najvišjih - najsvetlejših - likov slovenske literature¹⁰⁹, naj se zdi ta ugotovitev zaradi strašne noči, v kateri se Peter nahaja, še tako paradokсна. Živ dokaz je - eden najbolj dokumentiranih dokazov - da je mogoče biti junak in svetnik tudi v tem stoletju; Hofman neposredno odgovarja Camusovemu znamenitemu dvomu. Pa vendar **Noč** ni socialistično realističen roman (ali katoliško večerniški, oboje je sorodno), kar bi bila, če bi Hofman stal na kominformovskem stališču in Petra zgolj povelečeval. Pisatelj pokaže tudi drugo plat zadeve.

Petrovo brezprimerno mučeniško junaštvo je namreč (pol)preteklost. Dogajalo se je v petdesetih letih, v zaporu. Brž ko pa je Peter dokončno zapustil Goli otok in se vključil v normalno civilno življenje, ga je zajela ista temeljna n(em)oč¹¹⁰, ki opredeljuje veliko večino osrednjih likov slovenske proze v zadnjih dvajsetih letih. Njegovo junaštvo je obviselo v zraku, v praznem.

Sam sebe sprašuje: čemu sem vzdržal toliko časa in za takšno ceno, ko pa tega junaštva nihče ne potrebuje; doba, v kateri je zgled še nekaj pomenil, je minila, ni več ne grške pajdeje ne krščanskega posnemanja svetnikov. Vsem, s katerimi se izpuščeni Peter sreča, je le do lastne privatnosti; ta je odrinila revolucionarnost v kot; revolucionarne vrline nastopajo le še kot ideološki izvesek; le množična občila jih še drdrajo in politični govori z njimi ropotajo - pač zato, da se ne bi na izpraznjeno mesto naselila kakšna druga ideologija.

Državljanom, ki so se zaporu izognili, je v 60. letih le še do potrošniških dobrin: do lepih okrasnih reči, do čedalje bolj razkošnih hiš, do čim več privlačnih žensk, do vsega, kar lahko pripravi kakršen koli užitek, predvsem pa do preživetja, za vsako ceno¹¹¹. Nikogar ne zanima več veliko prihodnje življenje, za katero se ljubezenski človek daruje. Življenje kot požar velikih strasti je izginilo z dnevnega reda. Peter odkrije: naš čas je brez življenja; le životari se, bednost tega pa zakrivamo s čim bolj eksotičnimi dekoracijami. V bistvu odmiramo. Sij velikega življenja, bodisi onega dejavnega, medvojnega, ki je slovenstvo potisnilo za zgodovinsko stopnjo naprej, bodisi trpnega, zaporniškega, povojnega, ki veličastno dejavnost zmerom spremlja kot krvava senca, je v zadnjih dveh desetletjih čedalje bolj potemneval; so bile dejavnosti Besede, Revije 57 in Perspektiv - v kulturi - tiste redke in premalo močne sile, ki so ga skušale zadržati? Je danes res vse pajacasto pokopališče? Glej Snojevega **Jožefa**, Zupanovo **Igro s hudičevim repom**, Šeligov **Rahli stik**, Božičevo **Zemljo** itn. itn. Pisatelji se čedalje rajši obračajo v preteklost, ki jim omogoča izstopiti iz sivine. Glej Božičevo **Smrt očeta Vincenca**, Kavčičevo **Pustoto**, Rožančevo **Ljubezen**, Kranjčeve **Strice**, Hiengovega **Čarodeja** itn. itn.

Peter kasneje premišljuje o sebi in zasliševalcu: »Reči: posekal ti je korenine, opustošil tisto čustveno in skustveno vegetacijo, iz katere sta rasli tvoja vera in prepričanje¹¹².« Politična policija se je razkrila kot ustanova za ubijanje vere (= človeka); a njena prevejana moč sega še onkraj kaznilnic - režira tudi civilno življenje. Peter je na otoku vzdržal brez vseh ideoloških razlogov, že brez vere v uresničenje pravega socializma, brez vsebine življenja, na tako minimalnem prostoru, da mu v normalnem življenju njegova velika zmaga ni mogla pomagati. Od kristjana in starozaveznega preroka ga loči to, da ne veruje v boga oz. v božje, to je v absolutnost človekove etične in ljubezenske akcije, v moč te akcije, ki kliče - in bo nekoč priklicala - boga¹¹³. Reči temu - zlemu - svetu ne, je premalo; je dovolj le za samomor.

Kaj zdaj početi, to vprašanje terjaja Petrov konkreten odgovor. Organizirati ilegalno stranko, kakršna je bila predvojna komunistična, da bi se ponovno borila za pravo revolucijo¹¹⁴, za permanentno revolucijo? Bi bila lahko takšna stranka ustrežnejša od predvojne, bi se mogla že vnaprej izogniti vsemu, kar bi jo sililo v totalitarizem, v oblast politične policije, v oblikovanje Golih otokov? Kako si to prepovedati, ko pa to izhaja iz svetovno nazorskega ekskluzivizma, iz alternativne obljube zares novega sveta? Kako brez tega fanatičnega verskega ekskluzivizma vzdržati v ilegali, v preganjanosti, v mučeništvu, v smiselnem umiranju? Ali je sploh mogoče pod totalitarizmom še ohraniti vero v alternativni totalni socialno politični model? Ne vzdrži totalitarističnega nasilja le neklerikalno krščanstvo (ali podoben model), ki se ne zanaša na tisočletno kraljestvo na tej zemlji in mu še tako korenit polom tostranskih prizadevanj edinemu ne more do živega¹¹⁵?

Če je gibanje, ki je najvišje plamenelo za tosvetno človečnost, počelo golootoška nasilja, je potem mar verjetno, da bo katero drugo, ki bo enako revolucionarno, kaj boljše? Bi se bilo potrebno odreči oblasti kot taki? Ta hip pa bi bile črtane predpostavke komunističnega gibanja, ki vidi rešitev problema v prevzemu oblasti, v razlastitvi prejšnjih lastnikov. Dokler bo politika politika, se pravi, dokler bo neko gibanje, ki se bori za človeka, moralo osvajati in braniti državo, njene institucije, tako dolgo bo človek zmerom znova postal sredstvo ustanove, ideje, gibanja, države, policije, reči¹¹⁶. Že Marx je vedel, Bakunin in današnji anarhisti (glej Glucksmanna: **Les maitres penseurs**) pa tembolj, da je izvirni greh človekove neodrešenosti v državi; da mora najprej ta odmreti, če hočemo iziti iz suženjskih okvirov; da se vsaka ideologija, ki zagovarja državo, pa čeprav le kot začasno tvorbo, neodvisno od dobrih namenov raje prej ko slej sprevrže v to ali ono obliko nasilja¹¹⁷. Močnejša ko mora biti oblast, da bi se neka grupa na oblasti obdržala, bolj surovo, golootoško bo ravnala.

Napadati torej državo? Udarjati, kot Baadrova in Meinhoffove skupina, na njene nevralgične točke, rušiti železnice, razbijati stavbe javnih tožilstev, ugrabljati predstavnike države in jih ubijati? Torej ubijati ljudi, da bi ljudje zaživelili ono pravo življenje? Ni to v malem nekam golootoška reakcija? Ni kontraterorizem le oblika terorizma (države), kot je kontrakultura le oblika kulture v položaju, ko se kultura razkroja? Nista kontraterorizem in kontrakultura le dve metodi reševanja strahovlade in omike, ki sta sami v sebi oslabei in izgubili smisel? Ni kontraterorizem le dejanje mimetične obrambe pred nenehnim tihim, strupenim, komaj opaznim, čeprav še zmerom totalitarnim terorjem države, ki se je iz neposredno golootoškega spremenil v posrednega, v moč denarja in blaga, tržišča in osamosvojenih lokalnih birokracij, informatike in kompjuterizacije¹¹⁸?

Naj bi postal Peter iz revolucionarja, ki je izgubil svojo sredino v stranki, anarhist, bombaš? Je to zadnja konsekenca tosvetnega, družbenega radikalnega boja za enotnega človeka, za človeka, ki hoče ustvarjalno združevati javno z osebnim, ne pa kombinirati institucionalno s privatnim, ne se pustiti ujeti v dvojno manipuliranost¹¹⁹?

Je skrajna levica kontraterorizem, labodji - ali točneje krokarski - spev velikim militarnim gibanjem za dokončno tostransko osvoboditev človeka¹²⁰? In mora vsakdo, ki se ni pripravljen pridružiti temu ekstremizmu, lopniti po golih tleh, skeptično in celo obupano priznati premoč neodpravljlivega zla, nečloveškega sveta, kakor uči Zajčeva poezija in Kavčičevo pripovedništvo, le še zabavati se, bodisi z vinom in telečjim bedrom, bodisi s slikovito poezijo?

Do te dileme pripelje Hofman; njegova logika je radikalna. V tej plasti **Noč do jutra** ni prav nič sentimentalno humanistično razmazana; nič ne pesni o lepem in dobrem človeku, ki da milo toži kot resnična intimna možnost v naših srcih; nič po kranjčevsko ne mijavka in ne zapeljuje: **Nekoč bo lepše**. Dosledno sledi neolajšani usodi enega zadnjih slovenskih vernikov-borcev (današnjih neklerikalnih kristjanov ni mogoče imeti za borce v pomenu, ki ga uporabljamo); točno razvija njegovo psihologijo in ga nazadnje pripelje pred nujni mat v nekaj potezah.

Mimo problema, ki ga zastavlja **Noč** in ki je navidez šahovsko literaren, v resnici pa osnovni problem naše eksistence, ne bi smela - ne more - nobena

nadaljnja slovenska proza¹²¹, razen tistih, ki se tem in vsakršnim dilemam izogibajo; teh pa je, kot znano, zmerom dovolj, kajti, preživeti je treba.

7. Pretres

Petrova življenjska pot gre skozi tri etape.

Prva etapa: vera v komunizem, kakršno je gojilo nemajhno število političnih vernikov; zaupanje v ostvarljivo idealno prihodnost, v srečno sintezo slovenstva in internacionalizma, človeka in ustanove, gibanja in duše. Same znane, čeprav lepe, a problematične reči, popisane v tisoč različicah¹²². Politični komisar, zgrajen po splošno veljavnem modelu. Hofman mu ne namerja pretirane pozornosti, ta lik potrebuje le za uvod. Ve, da se z njim lahko podrobno seznanimo v slovenskih romanih, začeni s Kranjčevo **Pesmijo gora**.

Druga etapa se začne s preobratom: od Petra zahtevajo, naj se opredeli v sporu jugoslovanske partije s sovjetsko. S hipom, ko realiteta - logika držav(nosti), nadvlade, oblastništva - podre zamišljeno naivno revolucionarno sintezo. Revolucionarna hierarhija se očitno konča šele na vrhu svetovnega imperija; kdor tega vrha ne uboga, je kriv in mu grozi, da bo kaznovan.

Obe partiji obljubljata udejanitev paradiža na zemlji. (To obljublajo že od nekdaj vsa revolucionarna ali militaristična gibanja. Danes smo na to značilnost vse preveč pozabili, a mimo nje revolucionarnega gibanja ni mogoče razumeti; mimo nje gre le reformizem, socialna demokracija.) Vsaka od partij zagovarja svojo vero s svojo državo; vera brez države za to gibanje ne pride v poštev. Bajoneti in tanki ščitijo prepričanje. Modrec, ki želi to naše kratko in krhko življenje preživeti, in takšnih je ponavadi, razen v revolucionarnih časih, velika večina, se kljub svojim intimnim nagnjenjem odloči pač za tisto vero, ki mu je pri roki; posebno, če jo zahteva njegova država (= sila) ali cerkev ali stranka. Seveda se je ta trenutek pristna vera že spremenila v institucionalno konfesijo, h kateri se na zunaj prištevamo in izpolnjujemo njene zunanje obrede. Da ne bi imeli preveč težav s svojo vestjo, to sprejeto vero nazadnje še napol intimiziramo kot najbolj razumno in ustrezno. Modrec najde naknadno zmerom vse polno upravičenih argumentov, da je bila njegova odločitev moralna, načelna, celo človečanska. Argumenti so na tem svetu v glavnem zato, da si jih sposojamo, kadar jih potrebujemo¹²³.

Kdor se neprevidno odloči za vero sovražne države, tuje nacije, je v devetindevetdesetih od sto primerov že vnaprej izgubljen, pa čeprav gre načeloma za isto vero; ta ideološka istost (priznavanje obeh partij k neheretičnemu komunizmu) je zdaj najbolj sovražna tujost. Zasliševavec in ideolog Kovač dokazuje, in to ni njegova privatna domislica, da so kominformovci bistveno bolj nevarni od starih razrednih sovražnikov, od kapitalistov in buržujev, zoper katere se je vzdignila revolucija. Sektaš in razkolnik je negativnejši od pristaša druge vere¹²⁴, ker z isto ideologijo dokazuje moralno slabost, korupcionaštvo, zastranitve voditeljev; ker jih tolče kot konkretne posamezne nosivce oblasti, kot osebe. Šele polagoma se razkol institucionalizira v različno vero; se normalizira. Osebni spor je od vseh sporov na tem svetu najbolj neusmiljen; poškodovani prestiž najbolj maščevanja željan. Bratomor¹²⁵ najbolj zagrizen. Zato je razumljivo, da se je s kominformovci

mного huje postopalo kot z domobranci, ki so prejeli milostne rafale v telo. Z domobranci (razen v medvojnih bratovskih zapletih) je bila mogoča čista rešitev, kratka; kominformovcem je bilo treba iztrgati dušo in jo skopiti.

Hofman popisuje hip, v katerem se podira nebo, temní prihodnost, odpira zemlja. Potres¹²⁶. Kako v tem hipu, ko grozi svetovni potop, reagirati obvladano, učinkovito, pošteno, resnično, skladno s svojim prejšnjim življenjem?

Ne govorim o sebi; to ni moj problem. Meni je že poleti petinštiridesetega prej omenjena sinteza počila; morda sem vanjo veroval bolj čustveno kot zrelo - nisem še bil odrasel mož. Poleti sedeminštiridesetega sem že navdušeno požiral Sartrove tekste, kjer koli sem jih v odlomkih dobil; primitivni stalinistični dogmatizem mi je pomenil glavnega nasprotnika, teptal je mojo individualnost, ki se ji nikoli nisem bil pripravljen odreči; bil sem tipičen evropski levičar. Poleti osemindesetega se mi sploh ni bilo potrebno odločati; dočakal sem le svojo zunanjo osvoboditev (njeno prvo stopnjo, proces še do danes ni končan¹²⁷) in potrditev svoje poti, ki mi je prejšnja leta povzročala nemalo težav; doživel sem le pravilnost svoje že zdavnaj storjene, stokrat premišljene, v miru preudarjene odločitve. Pravih, velikih dilem v mojem življenju morda ni bilo. Odločati bi se moral le v primeru, če bi zmagali kominformovci; pa še tedaj ne, saj je bilo moje prepričanje preveč jasno in bi me nori gospodarji postavili na mesto, ki bi ga po njihovem prepričanju zaslužil. V tem primeru tega eseja ne bi pisal ali vsaj v domovini ne mogel objaviti.

Naj še dodam, da bi se bolje razumeli, da bi preprečili sleherni nesporazum; nikdar, niti v zame najbolj temnih časih nisem pomislil, da bi emigriral¹²⁸. Zahod ni bil zame nikdar rešitev, nikdar možnost življenja. Sem sin komunizma, čeprav izgubljeni sin; sem otrok slovenstva¹²⁹; sem sodelavec povojne dobe, čeprav kritičen in često konfliktirajoč. V tem svetu tukaj se dogaja moja usoda.

Peter, različen od mene, je reagiral tako, kot se nam zdi danes normalno, človeško, razumljivo. Ko so mu, na hitro sklicanem sestanku, »povedali, da je velik mož, ki so doslej verovali vanj« - ki je bil do tega hipa simbol sintetične vere, z njegovim imenom na ustih so padali heroji, brez njega, njegove realne države bi komunisti revolucijo precej težje sprožili, brez vere v rusko slovansko zavezništvo in pomoč morda ne bi mogli motivirati slovenskih množic za revolucijo - »navaden zločinec, ki je za svojo nečimrno oblastiželjnost žrtvoval posameznike in narode, da je dežela, ki so jo imeli za zgled svobode in socialne pravičnosti« - brez nje si komunistične revolucije ne bi bilo mogoče niti zamisliti, saj je bilo njeno bistvo, da mora biti svetovna, planetarna, eshatološka, religiozna, ne pa zgolj nacionalna; takšna bi namreč nujno vodila v nacionalizem, v nacionalni socializem, kar bi bilo nevarno blizu obliki levega fašizma, kakršni danes pod drugim nazivom kot gobe poganjajo vsepovsod po svetu - »stoglavi imperialistični zmaj¹³⁰«, je bil kot od strele zadet; zmeden, kot ostali. Šok je bil prehud, novo spoznanje ni bilo pripravljeno¹³¹. Kaj je v človeku, ki je bil postavljen na preizkušnjo, tisti hip odločalo? Se je ravnal po večini, po svoji grupi, po svojem prepričanju, ali pa je bil preprosto iztirjen?

»Kar so poslušali, je bilo nasilje nad njihovo vero, življenjem in duhom¹³², presilovit pritisk, da bi lahko v resnici doumeli, kaj se dogaja ... Bili so podobni nomadam, ki so ostali brez vode in sonca v peščenem viharju in ker so zgubili vse smeri sveta, se jih loteva nezanesljivost, tesnoba in strah, ki

vodi v nekakšno kolektivno izničenost.« Smotrni popis tega, čemur rečemo katastrofa ali vsaj obet katastrofe.

Peter bi bil le preračunljiva duša in nikakršen zgled, če bi brez odlašanja zaklical: naši imajo prav. Če jim ne bi pritegnil, ker imajo prav - o razlogih še ni utegnil premišljevat, ni še stehal, koliko veljajo eni in drugi argumenti - ampak zgolj zato, ker so naši; ker spadam k svojim, v naš domači hlev. Takšno je stališče vseh patriotizmov, nacionalizmov, domobranstev; socialni patriotizem so komunisti nekoč hudo odklanjali. Ravno domobranci so bili, ki so komunistom očitali: vi niste naši, niste slovenski; tuji ste, kominternski, prodani, internacionalisti. (Še danes je komunistična himna **Internacionala**.) Poznamo odpor patriotov vseh vrst, zoper Jaurésa Hesseja, Lawrence, Lenina, ki so se v danem trenutku - bodisi zaradi revolucionarnih ali drugih načel - obrnili zoper naš interes, zoper našo vojno in so tako rekoč paktirali s sovražnikom. Peter ni šel tako daleč kot ti veliki svetovni liki; sploh ne. Le spraševal se je, tisto noč, ki je bila uvod v njegovo dolgo potovanje k neobstoječemu koncu noči: »Po kateri« - poti - »naj grem¹³³?«

Zgrabil ga je obup. Bil je za hip negotov. In je izrekel, slab diplomat¹³⁴, nekaj bolečih, prizadetih, užaljenih besed, recimo: »Ne vem, ali so lagali prej, ali lažjejo zdaj. Če so prej, je hujše.« Te besede so otročje; brez dvoma. So pod dovoljeno ravnijo odraslega človeka. Vprašanje pa je, ali se je pod ravnijo, kakršno imamo danes za normalno, znašel Peter kot zasebnik, ali njegova tipična komisarska pamet, ki ni mogla razumeti, kaj se dogaja; in je, zmerom moralistična, torej pristno tradicionalno slovenska, razdeljujoča svet na dobro in zlo, v nečem, kar se ji ni izšlo, odkrila laž.

Petrovi kolegi, modrejši, so molčali. Eden od molčečih je njegove besede prijavil. Kdo ve, zakaj. Morda je Petra mrzil, morda so našli na njem kakšno pego, pa se je je želel razbremeniti, morda je klonil pod pritiskom. Ni pomembno. Dejstvo je, da so Petra čez tri dni zaprli.

Kar sem navedel, je Petrov edini delikt: nekaj zbeganih, zagrenjenih besed. In zaradi teh besed desetletje neprimerljivega trpljenja? Se niso današnji mladeniči upravičeni vprašati, kakšen svet neki je bil to¹³⁵?

Peter ni bil kriv sodelovanja s tujo obveščevalno službo, kar so mu zasliševalci očitali in kar je bila v tistih časih sploh najbolj ustrezna obdolžitev; kot da je moral biti vsakdo v kaki obveščevalni službi - če ne v tuji pa v domači. (Takšna je tudi bila realna tendenca.) Peter ni pripadal nobeni sovražni skupini, kar so mu podtikali. Kmalu se je celo sam pri sebi prepričal, da ima v zgodovinskem sporu jugoslovanska partija bolj prav. A to izreči pod pritiskom, bi zanj pomenilo le eno: poklekniti, ne pa priti do tega spoznanja iz svobodne volje. Partija ga je učila predvsem eno: naj bodo zunanje razmere še tako nespodbudne in muke še tako hude, nikdar se ne ukloni nasilju¹³⁶!

Peter ve: »Iz kristjana se lahko preleviš v ortodoksnega marksista ali narobe, iz anarhista v pragmatika ali narobe. Vse to je mogoče. Vendar je bistvena razlika, ali ti nekdo vzame vero in prepričanje, ali pa se prikoplješ sam do drugačnih spoznanj¹³⁷. V prvem primeru je nekdo ubil v tebi tisto, kar je bilo najbolj dragoceno ...« Na to - na moralni samomor - Peter kot dober komunist ni mogel pristati. Zato je postal svetnik¹³⁸.

Ni pomembno, čemu se ni hotel odreči; za oceno človeške vrednosti ne odloča ideološka vsebina. Vzorna je Petrova etična moč. Peter se je pošteno

odločal v času, ko sta se človeška moč in ideološka vsebina razšli. Prva je ostala brez vsebine, zato na daljši rok nevzdržna, »larpurlartistična« v najboljšem pomenu besede (je v takšnem moralnem larpuralartizmu vzrok za današnji vsestranski larpurlartizem?), druga je le še civilni, državni ali državljanski interes, noben interes pa ne more biti kaj več kot manipulacija.

Takšna je ta Petrova - kruta, a obenem veličastna - etapa. Slovenska literatura se njenega sveta dozda še ne loteva. Prepričan pa sem, da bo v hipu, ko ne bo več toliko ovir in ne bo potrebno toliko tveganja, postala ta tema konjunktorna, saj ponuja ogromno možnosti za krepko fabuliranje, za opise najbolj tragičnih in pustolovskih usod. Hofman je prvi, ki je začel sredi hudih nevarnosti kopati zlati rudnik¹³⁹.

Peter pozna korenine te etape: »Zase vem, da se je moje upiranje hranilo iz Kovačevih prizadevanj po absolutnem izničenju. Če ne bi bilo njegovih namišljenih obtožb, sumničenj, sprevračanj, poniževanj, bi bržčas ne bilo teh mojih osem let. Tako pa sem se moral upreti.«

Se je mogoče, paradoksalno, a ne brez razloga, vprašati: so Kovač in njegovi morda šele fabricirali kominformovce? Če ne vseh, pa vsaj lepo število¹⁴⁰? Je razredna logika revolucije zahtevala - kot v stalinskih čistkah - da je nujno ustvarjati sovražnika, saj se le na ta način ohranja razlog za vojaško organizacijo države, za ohranitev medvojnega štaba hierarhičnega piramidalnega sistema in totalne podrejenosti direktivam, za popoln nadzor nad posameznikom, za vzdrževanje izključujoče napetosti?

Je bil Goli otok torej koristna funkcija nekega projekta ali celo neke realitete (ki je šele pozneje začel razpadati)?

8. Nemožnost dejanja

Danes je Peter sredi - na koncu - tretje etape. Groza ga je. »Groza predvsem, ker sem praznih rok.« (Znana tema o povojnem revolucionarju, ki jo je prvi genialno zabeležil Vitomil Zupan v drami **Aleksander praznih rok**.) »Sprašujem se o smiselnosti in ne najdem odgovora.« Vprašanje o smiselnosti je osredje v tem romanu in v tem življenju. Peter ve z nezmotljivo jasnostjo: »Vztrajal sem« - ne da bi podpisal¹⁴¹ - »ker se nisem mogel sprijazniti z mislijo, da je bilo vse zaman. Nisem si mogel preprosto priznati, da nosim na plečih pet ali šest ali osem let nikomur namenjenega in z ničemer opravičljivega trpljenja.«

Nikomur namenjenega? Je vztrajati pri sebi - biti zvest svoji moralni integriteti - egoizem, ničvrednost? Kaj pa če današnji svetovni - zahodni - človek ni več zmožen vztrajati pri mirni samozavesti polnega individuuma, ker se je ta zgodovinsko sesul, pri Slovencih pa se še ni, ker se sploh še ni zadovoljivo razvil¹⁴²?

Ali: kaj pa če se Peter moti, ko se ocenjuje? Morda ne vidi, kaj je storil? Morda kot sodobni Evropejec nima več meril, s katerimi bi spoznal dejanje (lastnega) svetništva? Je v stiski zgolj zato, ker tega ne vidi; ker ne zmore biti subjekt? Morda pa sploh velja za prave svetnike, da ne vedo, kaj so storili in pričevali, ker se lika svetnika in subjekta izključujeta? Morda mora priti šele nekdo za njimi, ki ume pojasniti, ker gre za dejanje drugega¹⁴³?

Spoznanje o lastni veličini ne more ne biti samoljubje, torej je antisvetništvo. Le drugi sme - more - ugledati tvojo moč¹⁴⁴.

Ni ravno v tem bistvo človekove solidarnosti, ta pa pogoj občestva in kulturne nepretrganosti (zavesti kontinuitete), da je tovariševo dejanje šele v mojih očeh veliko¹⁴⁵? Da me potrebuje? Da brez drugega ni nikogar, ki bi tematiziral, razširil, razglasil, se pravi dodatno nujno udejanil (ne Petrovo brez Hofmanovega, pisateljevega, ne Hofmanovo brez mojega, bravčevega)? Da pa jaz hkrati potrebujem njega, tovariša, svetnika - zmerom nekoga, ki je višji od mene - da bi me odrešil zakletosti v nemoč in neodzivnost, s tem, ker mi daje zgled, da je žrtev in veličina tu, mogoča, dejanska, otipljiva¹⁴⁶?

Ni tudi to naloga literature, ne one esteticistične zgozljive, ki nastopa v dobah izpraznjenega smisla, ampak temeljne, hagiografske, kultne, kar je velika umetnost od **Iliade** in **Gilgameša** in **Mahabharate**? Plutarhovo **Življenje starih Rimljanov in Grkov** in **Življenje svetnikov** so knjige, ki so bile dolga stoletja najbolj učinkovita, najbolj socializirana, najbolj svet obnavljajoča, najdaljnosežnejša literatura. Šele novoveška stoletja verske skepse, osebne nemoči, prilagajanja dogovorjeni civilni državnosti, veljavnosti tržišča, vsesplošni reifikaciji so uvedla tip sicer kultvirane, ampak nič več kultne¹⁴⁷ literature, ki ni - in noče biti - podoba zgleda in je zato njena komunikacijsko porajevalna moč fikivna, čedalje bolj iluzijska, privatistična, avtistična, obenem s tem senzualistična oziroma, gre za dopolnilo premalo smiselni čutnosti, ideološko manipulirajoča, se pravi kvazismiselna. Literatura je razpadla v vsebino in obliko, ker je ne drži več skupaj izvorni - sveti - smisel; v eksistenco in jezik.

Ne odkriva **Noč** možnosti, da beremo in živimo drugače? Ali pa nam kaže ravno to nemožnost, zamanskost vztrajanja pri človeški veličini?

Peter¹⁴⁸ je tipični moderni človek; ne veruje v svojo žrtev, v njeno odrešilno moč. (Kot je še verovala Smoletova Antigona.) Ko se vrne domov, ne veruje v nič več. Njegova usoda nam sporoča: herojska mitska doba enobeja je končana; danes služi marsikomu za manipulacijo, drugim za intimne spomine in prihajajočim za otroško slikanico. **Noč** - in vsa literatura z njo, dokler je še umetniška literatura - pa je zmožna nečesa, kar je politiki nedostopno: mitsko herojsko dobo drži odprto, čeprav predvaja njen negativ in slika njeno zapadlost. Še zmerom se pri nji napajamo, ker je nosilka njenega spomina. Še zmerom smo - sicer z zakritim, pozabljenim, neopaznim - delom sebe v nji. Nismo še pozabili, da se je smisel izpraznil. Torej je navzoč vsaj kot problem.

Melanholija. Petrova utrujenost. (Ni utrujenost lastnost, zoper katero se moramo najbolj boriti?¹⁴⁹) Komaj petdesetleten, pa je že starec: »siv, s steklenimi očmi pod trmastim čelom in pod njimi v mešiče nabrana koža vse do ličnic, da imajo podočnjaki videz usahljih, povešenih dojk, in potem zgrbančena koža na vratu, prsi so upadle, nekam rahitične, z gosto belo volno poraščene ... S solno kislino razjeden obraz.« Sam pri sebi je skoraj že klonil¹⁵⁰. Prigovarja si: »naj se sprijazni z mislijo, da je, kar je, da ne bo ničesar spremenil s svojim tuhtanjem, življenje je kot lavina ... ne meni se za posameznika, pa če se zdi še tako nenaravno in kruto.« Čeprav srednjih let, je že upokojenec. Iz mesta se je bil preselil na deželo, k bratu. Mesto mu s svojo navidezno živahnostjo preseda, saj mu kaže razcvet na gnili osnovi. (Ne poganja vsaka rast iz gnoja?) Na deželi ima mir in lahko tuhta. Mozga, rešitve ne najde. Ne pije, ne dela, nima ženske, ne ljubi, ne sanja (razen mor): muha v mreži gospoda pajka. Človek v stiski. Noč brez Jutra.

Žena, s katero je bil poročen pred zaporom, ga je zapustila; čakala ga je pet let, kar je za tiste razmere in za povojno človekovo moč več kot povprečno dolgo. Brat, prav tako nekdanji partizanski komisar, ga ima rad. A brat je enako zgubljen, iztirjen; postal je privatni obrtnik. (Ali so bivši komisarji na oblasti ali izgubljeni. Svet se opoteka med nasiljem in črepinjami.)

Peter nima nobene družbe, nobenega prijatelja. Kolektivna zavest, skupnostno čustvo - tovarišija, občestvo, kar je eden velikih ciljev socializma - vse to je našlo na Golem otoku grob. Vélíka, verska preteklost je nevrnljivo pokopana. Peter sam sebe zasmehuje, ko se spominja na »«tisto preproščino duha, ki ga je navdihnili z gorkovsko ekstazo, da je 'imeniten posel biti na zemlji človek', zaradi česar si je umišljal, da bo spremenil svet, ga postavil na glavo in zvaril z ljubeznijo in razumom in poštenostjo tisto imaginarno hrbtenico, ki bo pomagala plazivcem, da se bodo dvignili iz blata do svetlih obzorij. Zanos ga je skoz krvavo blato odložil na samoti, v kotu, na stranskem tiru. (Je človekova prva dolžnost, da se ne pusti brcniti v out?) Svetlih obzorij ne opazi več noben sodoben slovenski roman. Če govorijo o jutrih, je to le staro voduškovsko jutro dolžnosti, vsakdanjosti, sivine. Jutro banalnega preživetja. Lažno jutro.

Kot se roman začne, se konča: v tisti mučni sivini preživetja, ki jo je odkril že Kosovel. Z grotesko, ki je moderna literarna in svobodna oblika preživetja. S komedijo. (Od daleč spominjajočo na Hiengove grenke komedije v **Orfeumu** in **Čarodeju**.) Namesto da bi se v Petru prebudile velike strasti, enake enobejevskim, mitskim (to ni več mogoče); namesto, da bi metal bombe ali vzel vsaj pištolo v roke in se olajšal, če že ne osvobodil, ko bi izstrelil šaržer v Kovača, v svojega hudiča (tako bi namreč storil junak **Iliade**, če bi mu posodili orožje na smodnik, tako ravna edini današnji - konvencionalizirani - mitski junaki, liki iz detektivk, kriminalk in kavbojk), pa Petrova svakinja bratoma pištolo pobere. Svojega moža s fizično silo zadrži, kot otroka, da se ne bi vmešal v pretep, ki je kot šibak plamenček zagorel med Petrom in Kovačem. Brat, nekdanji partizanski junak, samo cvili (»Kje je pištola, Marija?!«), Peter se, kot desetletno fante, iz onemoglega in dejansko že izpuhtelega, nesamozavestnega sovraštva sili spraviti na Kovača. Kratek čas se z njim ruva, nato, kaj bi drugega, pod Kovačevimi rokami nepoškodovan obleži.

Klasični tragično parodični prizor. Dva nekdanja herojska revolucionarja v gostilniški sobi na tleh; ne od krvi oblita, ampak s kavo polita. Bedno zadnje dejanje zgodbe, v kateri ni dovolj moči, da bi se jasno končala, a je povsem konsekvantna in psihološko točna. Peter mora postati plen lastne nemoči, ker svoje revolucionarne preteklosti ne more obuditi od mrtvih; ker ne tvega svojega življenja, da bi storil dejanje (uboj, umor); ker v njem ni več razloga - vzmeti - za takšno tveganje.

Radikalna privatizacija in komedizacija spora med krvnikom in žrtvijo, osmešenje preteklosti, ki se, prazna vreča, ne more več postaviti pokonci. Nasproti si ne stojita več komunist in nacist, Slovenec in Nemec, revolucionar in domobranec, ampak posušeni uradnik in nasedli upokojenec; vsak čas bo tudi uradnik - zasliševalec - upokojen, komaj čaka na to, da bo iz žive družbe izstopil¹⁵¹. Se bo vélíki boj nadaljeval z brcami dveh penastih starčkov v Tičistanu (podobno kot se v Bertoluccijevem **Dvajsetem stoletju**)?

Kaj pomeni simbol, da nekdanji borec leži na tleh? Šele brat ga podpre in mu pomaga na noge; ga posadi za mizo. Inšpektor Vajda vidi Petra takole:

»Pri nepospravljeni mizi, umazani in s kavo politi, je slonel moški, mu kazal hrbet in dajal vtis zanemarjenega, topega in nekam pretepenega človeka.« Je to vse, kar je ostalo od revolucije? Poskušal je minidejanje, a se sredi ravsanja zlomil, ker je spoznal, da ni zmožen ničesar več. Se bo ustrelil, zdaj, ko je dosegel najnižjo točko eksistence? Niti to ne. Po svojem klavnem polomu se odloči za preživetje; želi biti enak svojim sonarodnjakom. Nalije se s praznimi, žlobudrastimi opravičili: »s katerim prižigamo ogenj sebi in drugim.« Kakšna cenena brozga! S podobnimi pijanskimi samoslepili se baše, kdor si ne upa nič več: ne umreti, ne živeti. (Oboje je isto.) Žalostno, v trenutni samospoznaji, doda bratu: »Če se oklepava življenje, se ga oklepava najbrž zato, ker upava po tihem - pa naj si priznava ali ne - da bova pri tej kravi molznici prišla še kdaj do kakšnega seska.« Kralji so končali v capah hlapcev.

Peter se cvre v osrednji žgoči temi današnje slovenske literature, fakciete. Kako se rešiti iz nemoči? Ne družba ne nacija nista vredni življenja, usmrjujeta se v močvirju oslabelosti, ne zmoreta izoblikovati jasnega programa, najti, če že ne vere vanj pa vsaj samozavesten izziv okoliškemu svetu.

V romanu prebiramo, ne enkrat, podobne stavke: »mahoma je neznansko pobit, starost se ga polasča ... ker ničesar, kar bi hotel, ne more.« Razmerje med voljo in močjo, vprašanje, ki si ga je zastavljal pod smrt Ivan Cankar in ki je že ves čas zgodovine tudi slovensko vprašanje. »Čuti, kako plahni njegova odločnost.« Petrova - moja, tvoja - nevralgična točka je blokada, avtoblokada. (Pred nekaj leti sem o tem napisal knjigo: **Radikalnost in zavrtost - slovenski kulturni arhetip.**) Ne gre za mlahavost kot posledico pomanjkanja energij; v Petru je velika napetost. A ne najde izhoda, smeri; ne more smotrno izbruhniti. Je noro doživljanje nezmožnosti. - Pisatelj je tu zmerom na boljšem od osebe, ki jo opisuje, in od sebe kot civilne osebe. S pisanjem - tudi lastno - zavrtost presega. Pisateljstvo je podaljševano dejanje. S tem ko pisatelj piše, si sproti utira možnosti¹⁵². Pisateljstvo je odisejska akcija, akcija na begu pred močnejšimi silami, v vračanju k neobstoječi Itaki.

Peter se boji tvegati. Intelektualec je, ki hoče zmerom kar najboljše razloge; ki premisli vse mogoče posledice, nato pa se, razumljivo, za dejanje ne odloči, kajti dejanje še nikoli ni sledilo iz razlogov, zmerom le iz tveganja¹⁵³. Pamet sama na sebi zna le eno pesem: nič novega se ne da; da se, morda, le ohraniti, kar je. Petrova temeljna krivda je, da se ne preda strasti, kolikor je je še v njem: da dejansko ni več revolucionar. Prednost Kiševih junakov - **Grobnica za Borisa Davidoviča** - je ravno tu: da so do konca revolucionarji, se pravi, nošeni od brezmejne strasti. Intelekt je zanje zanemarljiva količina; razlogi so smešna odvečnost. Ni važno *nekaj* storiti, ampak *nekaj storiti*. Ni važna smrt; velja edinole zamah in udarec svetu v obraz. Načelno intelektualsko antiintelektualstvo. Revolucije delajo intelektualci, ki sami sebe zanikajo. Revolucija je požar (strasti) in šele potem prirejene razumski razlog¹⁵⁴.

Ker se Peter nenehoma ubada z vprašanji smisla in krivde, dospe nazadnje do jedra: brez krivde je kriv. Hofmanov junak je najgloblja razlaga tega tipičnega povojnega slovenskega modela, znanega že od Torkarja (**Pisana žoga**). Nemočna žrtev. Čeprav nikakor ne brezkrven tip. Muka ga žge kot žerjavica. Rad bi se maščeval. Sovraži. A mnogo premalo, da bi se spet lahko uveljavil. Sam sebe ovira, ko se plahta z nepotrebnimi neumnostmi, češ, življenje je »ogromen nesporazum«. Kot da bi moralo biti življenje sporazum! Preveč je v njem tradicionalnega slovenskega humanističnega racionalista, da

ne more splavati na drugo obrežje - k drugačnemu sprejemanju sveta - kjer sporazum z življenjem ne bi bil merilo in razumnost življenja tudi ne in nobena sinteza in sreča in lep(š)a prihodnost in uspešen konec in ugled in notranji mir in kar je še takšnih ideološko čustvenih samoslepil. Dokler bo Peter ostajal pri takšnih - v globljem bistvu nerazumnih - zahtevah, postavkah, prepričanjih, bo moral, če se bo hotel izmuzniti iz životarjenja v smisel, stopiti po poti Rebulovega Jordana Košutnika, se zapisati institucionalnemu katolicizmu, ki da navsezadnje najugodnejšo praktično varnost. Rebula se je zvalil vanjo, čeprav za ceno nenehnega, skoraj histeričnega nadlegovanja intelektualске vesti, a med **Senčnim plesom** in **Divjim golobom** je velika razdalja. **Divji golob** je knjiga na podobno temo kot **Noč do jutra**, le da ni tako radikalna in da ji je pisatelj zapisal vse drugačen sklep.

Naj sklenem: vse je ustrežnejše, posebno pa še velika tragičnost (je še mogoča?), od samoslepljenja s privatistično intimističnim ali ideološko historicističnim ali versko eshatološkim samozagotvilom: nekoč bo lepše. Nikoli ne b o lepše; lépo j e , morebiti, le z d a j š n j e dejanje¹⁵⁵.

Če sta dejanje in lepota sploh še mogoča?

9. Tragična sprava

Kaj naj, nazadnje, rečem o Petrovem protiigravcu, Andreju Kovaču?

Od Kalandra in Skofičevega Žara in Levstikovega Možina¹⁵⁶ in drugih Kovačev, ki v slovenski literaturi že celo stoletje nabijajo lepše prihodnje dni, pa do našega narobe junaka Andreja (Andrej - Pogumni - je pri nas simbolično ime za junaka, za pozitivno figuro) se pot kaj klavrno preveša navzdol. Od partizana do uradnika¹⁵⁷. (Je ta ena bistvenih poveljnih poti?) Življenje mu, odkar ni več golotoški zasliševavec, zaudarja; zagazil je v mlako. Vse ga žre. Povsod (mu) gre vse narobe; okrog njega, v njem. Na Golem otoku je bil gospodar in nikoli ni prekinil z rodом gospodarjev, pa vendar se je vsa njegova moč raztekla. (Se je izmuznila vsem gospodarjem v današnjem hiperkodiranem svetu?) Še zmerom je zasliševavec, a ne več politični; političnih jetnikov v Sloveniji v glavnem ni več.

Drži se še, a z zadnjimi močmi. Ohranja ga občutek dolžnosti; ta Petru manjka. Kovač je buržuj (kdaj je postal iz revolucionarja buržuj?), a slabše vrste; prav nič ni v njem visoko moralnega kantijanca, prav nič se ne drži maksime (kdo se je še drži?): stori drugemu, kar meniš, da je prav, da stori drugi tebi. Je bil že kot revolucionar uradnik? Tiči v vsakem dobrem revolucionarju, ki ni anarhist in evropski subjektivist, dobršen del uradnika? Je brez izpolnjevanja direktiv uspešna revolucija sploh mogoča?

Prej je Kovač mučil, a le po dolžnosti, izpolnjeval je direktive; ni videti, da bi pri tem sam užival. Tu bi bilo potrebno navezati na znano pravno moralno problematiko iz procesov zoper naciste: si kriv - koliko si kriv? - ker si poslušno izvajal ukaze, v katerih globljo - zgodovinsko, nacionalno - upravičenost si veroval? Ta téma in Kovačev lik bosta kmalu postala bistvena téma slovenske literature z zgodovinsko snovjo¹⁵⁸. Iz te nejasnosti¹⁵⁹ razmerja med krivdo in zaslugο rastemo danes.

Zdaj, ko revoluciji ni¹⁶⁰ več potreben, si je sezidal vikend hišico; pred nerazrešljivimi dilemami, ki jih odganja iz glave, beži k čebelam, v mir, med trate: v malomeščansko idilo po zgledu gospoda Mirodolskega. Kako tipično za vrsto upokojenih revolucionarjev! Kako razširjeno v postrevolucionarni družbi! Kakšen sklep nasilnega življenja!

Beži iz zgodovine, iz neke njene etape, ki se je - ne le zanj - končala, iz nadnasilja države, ki ga je sam pomagal vzdrževati. V duši je globoko zmečkan in zmačkan. Tudi njegova vera je, nič manj kot Petrova, zgubljena. Dopolnjuje Kranjčevega junaka iz knjige **Zgubljena vera**. (Kdo jo je sploh še ohranil, to vero - a ne v shisteriziranih besedah, pač pa v totalnem dejanju?¹⁶¹) V nič manjši stiski ni kot Peter. Navzven je sicer še zmerom »del transmisije«; navznoter bunker, ki poka. »Neprizadetost do sveta« mu je le »edina zaščita pred lastnim breznom«. Njegova osebnost je »razcepljena¹⁶²«. Preganjajo ga smrti: umori, ki jih je (posredno) zagrešil, samomori njegovih kolegov, ki niso več vzdržali bremena subjektivne krivde: razpad nekdanjega sveta, za katerega je bil nekoč prepričan, da je večni, da imajo njegovi zločini pokritje in da nikdar ne bodo prišli na svetlobo javnosti. Komu naj danes odloži svoje breme? Državi, ki se je umaknila v tehokratsko ekonomistično nevtralnost? Partiji, ki se je razvezala v zvezo komunistov in ki se je odrekla kovačevski stalinistični praksi, če ne prej, pa z odslovitvijo Rankovića kot simbola politično policijske linije? Zgodovini, ki daje zmerom prav le zmagovavcu, materialnemu in moralnemu, Kovač pa ni več ne eno ne drugo?

Hofman si je povsem na jasnem, da Kovačevo trpljenje, utrujenost, dezorientiranost, nesrečnost v zadnji konsekvenci niso nič manjše od Petrovih: da je tudi Kovač žrtev. Žrtev koga? Tako mogočne in zle osebnosti, ki bi držala vse v rokah - Stalina - ni več. Česa? Države? Država ni odgovorna oseba. Državnosti kat take? Človeške zgodovine - narave tega sveta - ki vse, tudi najboljšo željo, obrača v zlo(čin)? Notranje zakonitosti revolucije, ki terja od ljudi več, kot pa so zmožni prenesti? Ljudje storijo veličastna, predimenzionirana dejanja, a jih potem ne morejo zadržati v obvladanih okvirih in jim razbesnela osvobodjena dejanja pobegnejo. (To je téma Zajčeve drame **Otroka reke**.)

Peter je trpel prej in trpi zdaj; to je vsakomur razumljivo. A tudi Kovača se je prijelo njegovo mučenje; iz nezavednega ga je udarilo v hrbet. Ni predstavljivo, če upoštevamo slovensko krščansko naravo, da bi se mogel kdor koli izmed tovrstnih mučilcev izogniti napadom slabe vesti¹⁶³. Morda so se mu začela spodmikati tla, ko se je pokazalo, da gre ob razkolu s kominformom za meddržavni spor in za dve relativno različni socialni obliki, od katerih je ena sicer precej bolj evropsko humana, ne pa za boj med Dobrim in Zlim. Le v perspektivi eshatološke skrajnosti, v kateri se stikata surova akcija in absolutni smisel, je mogoče ubijati nekaznovano in le za kratko dobo; in le v primeru skrajne ogroženosti (vojne¹⁶⁴). Brž ko skrajnost nenormalne situacije popusti, se pobijanje razodene kot zločin; tu ne pomaga nobena racionalizacija. Kako ga nositi, ta zločin, ko pa ni le ideja? (Malokdo je tako občutljiv in natančen kot Dostojevski, ki je videl v Ivanu - ideologu z navidez čistimi rokami - hujšega zločinca od Smerdjakova, to je Kovača, ki je ubijal pod sugestijo. Kateri slovenski pisatelj bo opisal krivdo slovenskih ideologov?) Kako ga odvreči¹⁶⁵, ko pa se je zalepil, kot kri, v dušo? Ni reševanje teh vprašanj osnova za današnje slovensko tragedijo¹⁶⁶?

Hofman jo nakazuje. Kovača vidi v Ahilovo peto: »Kot bi ne obstajal noben razlog za vse, kar je počel, niti sprejemljiv izgovor ne, ki bi bodisi opravičeval bodisi obsojal njegovo soudeležbo pri dogodkih.« To je spoznanje zadnje strahote. Kot da je bila vsa njegova zaveza v nečloveškem mučenju zastoj. Tudi če tega mučenja ne bi bilo, bi ostalo vse isto. Ničemur bistvenemu ni pomagal do uveljavitve. Njegovo dejanje je bila pomota, ki se je danes vsi sramujejo. Prav ta nesmiselna sramota je brezdna, ki mu najgloblje grozi. Uničevanje nasprotnika brez opravičila, mučenje brez razloga.

Se je potem čuditi, da je - in odkod je - mladi ludistični rod na Slovenskem povzel temo: »upornik brez razloga«? (Ameriški film je bil le nazorna podoba, ki je izgovorila, kar se je nagnetlo doma.) Ni upornik brez razloga le bolj simpatičen odmev osnovnejšega lika: zločinca brez razloga? Skušnja, o kateri govorim in ki je dolga leta neformulirana visela v zraku, je šele omogočila pripadniku povojnega rodu, da je razumel Gida in njegov acte gratuit iz **Vatikanskih ječ**. Mladi, k iskrenosti nagnjeni človek se pač ni mogel zadovoljevati z lažmi, kakršne proizvajajo v precep ujeti sivi starci že tisočletja in svoja - v praznem obvisela, poblaznela - dejanja utemeljujejo z zvestobo Domovini, Bogu, Družini, Narodu, Zgodovini, Stranki in drugim vele vrednotam, ki postajajo vse bolj posladkani alibiji. Mladi pisatelj bo vsak čas za živobarvnimi zastavami in uradnim ropotom, ki odganja slabo vest, ugledal tragično neutemeljenost človeškega bivanja¹⁶⁷.

Koga lahko potem takem napadam, dolžim?

Preprost moralizem, ki ga je na Slovenskem preveč, je prepoceni; pravičniška jeza postane sama žrtev aporij, ki jih ne zmore premagati. Mršči se mi koža - in najbrž ne le meni -, dviguje se želodec, stiskajo se pesti, ko berem o objektivno sadističnih mučenjih, o sadističnem sistemu, o zlu, ki ga nobena ideja ne more opravičiti, saj je neizbrisno zapisano v krvaveče telo, v spomin mesa, v bolečino duše, ne le v pamet in v ideologije razlogov. In vendar ne morem tega pristnega občutka neizmernega odpora prevesiti v ponovno delitev sveta na zle in dobre¹⁶⁸, v ponovno pravičn(išk)o vojno zoper zle. Takšna moja reakcija bi pomenila, da se nisem ničesar naučil in da ponavljam stare iluzije, ki sodijo v strategijo ideološkega zaslepljevanja. Obenem pa ob pogledu na vsebino Hofmanovega romana in na Goli otok kot na simbol človeškega mučenja ne morem reči, kakor sem rekel predlanskim¹⁶⁹ ob očetovi smrti: vse je prav, kakor je, tudi mučenje, tudi umor, saj navsezadnje razkroji tudi morivca. Takšna sprava je vendar prestrahovit pristanek na človekovo nemoč.

Omenil sem spravo. Za neko spravo v **Noči** brez dvoma gre. Ne le da so tisti, ki so odredili Petrovo osvoboditev z Golega otoka in Kovačevo odstranitev iz politično policijske službe, nazadnje - potihem, a realno - oba nekako izenačili; gre za nekakšno negativno spravo. Sprava **Noči** je globlja: je izenačitev dobrega in zla oz. vseh človeških postopkov v trpljenju, ki mu nihče od nas ne more pobegniti.

Se smem spraviti šele s to spravo?

1979, 1981

*Poglavja 4 do 9 so bila objavljena
v Novi reviji, 1982, letnik I, št. 3-4, s. 382-403*

OPOMBE k razpravi **SE ČRNÍ TA NOČ LE DO JUTRA?**

1. Moja razprava **Se črni ta noč le do jutra?** se deli v dva dela. Drugi del - od 4. poglavja naprej - je bil objavljen v NoRi, 82, št. 3-4, strani 382-403. Ker je torej eden prvih tekstov v NoRi, ko je pravkar začela izhajati, ga imam lahko za programskega; program ni le seznam obljub, načrtov, idej, Vrt, kar je predvsem za Zgarja-ideologa (SNace) Plunka, ampak je - vsaj zame - predvsem analiza. In to razprava **Se črni** je. Od 4. poglavja naprej so poglavja ne le oštevilčena, so tudi naslovljena, recimo četrto: **Čému vsemu je realiteta - dokumentarnost zgodbe - lahko vzrok**. Medtem ko prva tri poglavja niso naslovljena. Tudi ne vem, ali so že izšla ali morda le njihov odlomek, recimo v Gledlistu kranjskega Prešernovega Gleda, kjer sva z režiserjem Logarjem dram(atizacij)o uprizorila; tedaj sva veliko in lepo sodelovala, on kot odličen režiser, jaz kot dramaturg. Še danes pišem Matiji Logarju, naj mi pošlje izvod omenjenega Gledlista, da odkrijem dejstvo. Zanimivo: v Bibliografiji mojih del (**Vidiki 2000** - v **RSD**) moj tekst iz kranjskega Gledlista ni naveden. (Kot še veliko drugih tekstov ne. Je bibliograf sploh upošteval moje sestavke iz kranjskega Gledlista?) - Tekst pričujoče razprave ohranjam, kakršen je bil kot izvirnik, prvi del sem dal pretipkati iz svojega tipkopisa, drugi del skenirati. Logarja pa bom poprosil še za več informacij o zadevi.

Sodim, da je kot moto navedeni tekst Hofmanov; romana-drame nisem šel še enkrat brati; kot dramaturg pa sem jo znal skoraj na pamet. NDM pripovedujem - verjetno jih je tudi Hofman - dogodivščine, kakršne so bile ob nastanku in življenjepisu romana. Kako ga je SI matica sprejela v program, pa ga na intervencijo Polika Jogana za več let spravila - že v natisnjenih tiskarskih polah - v bunker; kakšne težave je imel zaradi njega Hofman z zasliševalci, ko naj bi roman izšel v Črni gori, v tujini (Nemčiji itn.). Spraševali so ga, kdo mu je za podatke povedal; Branko je navedel dva že mrtva jetnika z Golega otoka. V Resi mu je dal podatke Ludvik Mrzel. Prav tedaj - v 70-ih letih - sva bila s Hofmanom tesna PriSo, zgodba okrog Kocove 70-letnice (naj dam gradivo v Dodatek pričujoče knjige?); prvemu - poleg soproge - mi je dal v branje **Noč**. Sam sem ga prepričal, naj dovoli - Lužanu - dramatizacijo. Branko je bil med tistimi, za katere mi je najbolj žal, da so umrli pred mano; sijajno sva se razumela, bil je poštenjak. Nemalo sem pisal o njem, o njegovi prozi, dramah. Besedno je slikal tudi moj portret, a ga ni nikoli napisal, dejal je, da ga ne zmore. Sva se pa večkrat »uradno« pogovarjala, se pravi,

spraševal me je, jaz pa sem mu odgovarjal, odgovore je zapisoval. Nekje morajo biti v njegovi zapuščini.

2. Hofman je eden prvih zaslužnih za Polotoplitev, ki se je začela oglašati na prehodu 70-ih v 80. leta. A koliko se Hofman danes omenja? Zakaj ne bi dal minister Zver(ina) **Noči do jutra** maturantom za nalogo - za esej -, ne pa omlednega Dekleve in njegovega **Purfikla** ali kako se mu že reče (naslova te mojstrovine se ne spomnim, le **Potresa**; ga je napisal De Cleva ali de Wirck?).

3. Leta 1979 jasno govorim o zločinu. Kdaj je začel ta izraz uporabljati filozofični - bitnoidni - Deklevc? Ko sta mu dovolila Anaksimien in strah (bolje opreznost, OR).

4. Noč uvaja drame, kot so **Job** itn., analiza **Noči** pa moje razprave v knjigah **RSD: Pohod in polom zgodovine 1 in 2 (PoPo)**; lahko razumemo tudi kot Polet in Potop Zge. Ali Podvig in Ponik Zge. Ali Pobja in Posêr Zge. - Posêrje je že preblizu koseščini. Vendar: ni Koseski le patetična plat Luda? Recimo: »Kdo je mar? To slovenske drobovine je Dekleva oratar!«

5. Moje sodbe so skrajne, a točne. Vztrajam pri njih.

6. To je zgodba - ena od zgodb - romana.

7. Analogne romane in drame, kot so **Noč, Job, Dia** itn., sem podrobno analiziral tudi zaradi sebe; zato zmerom pripominjam, da komaj razumem LZgarje, ki razčlenjujejo-opisujejo le od zunaj, ne da bi se poistili z obravnavanimi teksti; v MGGi od SrKosa naprej. Ne maram SLZa, v katerem ni Note, EkP razsežnosti. V Petru sem jaz gledal Čla, ki se mora odrehati svoji Preti in se ne more; moja Pret je mnogo bolj HKD od Petrove, zato še težje rešljiva; ni pa tako strahotna v direktnem pomenu besede. Morda je tu vzrok, da nisem izgubil vere-upanja - trdnosti v sebi -, medtem ko jo Peter je.

8. Danes - od 90 naprej - je splošna strategija Lece, da razlikuje med Pozprvinami NOBa, ki so boj za SNar (SNclz), in Neg(ativnimi), VOSom, OZNO in Ptjo. Ta delitev se z mojo ne prekriva. Po moji so že v Ptji Poz in Neg momenti, če jih je sploh mogoče tako deliti. Brez RadStlPtje ne bi bilo uspešne NOB; uspešne NOBe torej ne brez LReve, s tem ne brez VOSa in OZNE. Prepletenost teh momentov izpričuje Trago Čla in Zge, njegovo Strno dvojnost-dvournost - Čl kot RazcDč. Ni čudno, da za Trago nimata posluha ne Daleca ne DaDeca, obe živita od Ideol fraz. Ni naključje, da je mene uvajal v Ž Mrak; da sem se mu dal uvajati v Ž kot preroku Trage. Zup(an) je Trago ves čas odklanjal oz. odrival; prišel je na njen rob, a le do SeHa, **AlekPR, Zaplodek**; pomanjkljiv občutek za Trago ga je nazadnje skoz lud obrnil v seksizem-karnizem.

9. (Končni) ...

10. Če ni Tone (jaz), pa je Luka, Tonetov partner iz **Potovanja**, zanesljivo končal med **Pozabljenimi ljudmi**, v Torkovi drami. Ni nekako tako končal tudi Dine, vsaj na Pvt ravni, zapit in bolan? Kot Zamollik tudi jaz. Kdo je zmagal? I

kdo neki? ČirZlc, Pav(ček), torej model PavZlc. A tudi ta zmaga je pogojna. Pavu je sin napravil Sm, Čiru sta oba otroka hudo bolna. Kdaj sem že jaz začel z nesrečo? Leta 66 s Smom mojega brata Aleša. V Resi ni zmagovalca. PavZlcu vse naprezanje za časti ne pomaga, usoda ju tepe najbrž bolj od mene. Sočutim z njima.

11. Če naredimo primerjavo najvišje: kot Ribičič.

12. Mar še danes terjam to? Sam ne vem. To terja DaDeca; njihovo mrhovinarstvo se mi upira. A da bodo prišli zločinci skoz sodišče Zge neobsojeni, da se bodo vsi delali, kot da so bili le požrtvovalni OF-junaki, ne pa pobijavci? Koc je svojo GhKo priznal, Janežič Stanolček je ni, usrané! Junaki iz 42 so postali šleve iz 2007. Negpoteze NOBa (lReve) - čustva brezizhodnosti, teme, obupa - pa je prevzela na svoje rame (dušo) MGG, že v drugi polovici 50-ih let. Kar bi moralo zadeti Ribiča, Popita, Stanolna, Sergeja Kraigherja, smo iz lastne Note izpovedovali mi, Priž v **Dia**, Dine v **Potovanju** in **Krstu**, Božič v **ZiKu**, Šel - že metaforizirano - v **Svatbi**, nato v **Ani**, Janč(ar) v **Valčku** itn. Začutili smo, da so Kraigherji in Stanoli prešibki za proces ARF-AK in smo jim pomagali. A ne kot Simon iz Cirene JKru, ki je bil NeČi, ampak Derazbojniku, ki je bil vendar le Čl. Smo bili de facto MGG najbolj Rad - Pri - Humsti? Janez St (sveti) se baha, jaz se obtožujem ... Ni Priž umrl od Dušmuk? JanSt prepeva ob harmoniki o svoji (Slski) zmagi.

13. **RSD** je ustvarjalen komparativizem.

14. Je ni niti še leta 79, ko pišem razpravo. Vendar sem si - ne le jaz - jemal Svo, da se obnašam kar precej Polavtonomno. Moji Polzaostreni teksti so izhajali že v začetku 60-ih let, že v Pers in prej, ne le v NoRi.

15. Izredno pomembna ugotovitev, tudi moja. Le tipi a la Stanol (ti so v veliki večini) še ne izpregledajo, kaj so bili. Še se napihujejo, češ da so NeČi in junacije in sploh. Žabe, slabiči, lažnivci!

16. Tudi pri meni.

17. Citoyenska Db (CD - civilna Db) se je udejanjila brez Morkomponent, z izgubo metafizike, sleherne Pri(stnosti) itn. NDM. Nastala je PMLD. Moje pričakovanje iz konca prehoda 70-ih v 80. leta se je izjalovilo. Prevladal je lud, Hofmanu je odgovoril Rup(el), že z **Viharji**.

18. Nenehne komparacije - s sodobno SD in s starejšo, **Hlapci**. Brez komparacij si ne morem zamišljati osmislitve SD in SIZi.

19. Trdo rečeno, a točno. Res lahko najdem za Stl olajševalne okoliščine? Razumem ga lahko, ker razumem ČIZgo: kot zločinsko. Opravičiti ga ne morem. Jaz sem se po naključju ognil usodi Petra; če bi bil pet let starejši, bi bilo nevarneje. Če bi sledil Mraku? Majcnovemu sinu Fedorju ne. Prijateljeval sem z Brankom Miklavcem, ne pa s Savinškom in Hiengom, ker sta bila Dmbca.

20. Kako naj presodim? Jih je MOč vzdržal ali ne?

21. Odličen izraz; ne vem, zakaj ga kasneje nisem uporabljal. Ga pa bom!

22. Pa je bila; ne le Mrakova. Tudi Priževa, Dinetova, moja. Sčasoma nas je postajalo vse več, recimo od 60 naprej, simpatizerjev revije Pers. Jaz sem se Pvtno avtonomiziral že 45/46; navzven še ne. Če bi se, bi me odvlekli na Goli otok ali pa zaprli kot Zupanovega pristaša.

23. To je bila dilema za našo trojko, tedaj še četverico, tudi Titka. Kako ostati vmes, da te ne zgrabi mesoreznica uradnega stroja, a da sam ne postaneš del oznovskega sistema. Vtis sem imel, da so v 50-ih letih Pav, Mikeln, Vlkavčič ipd. postali.

24. Je to mogoče, pisati - objavljati - takšne sodbe? Tekst sem napisal v času okrog Titove smrti.

25. Pisal sem neverjetno jasno, odločno; zato, ker sem bil sam v sebi Radjasen. V drugi polovici 80-ih let so se stvari - zame - zameglile (za večino ostalih pa razjasnile!), čutil sem, da lezejo MBP v isto, kjer so bili Ptjci 41. Zdaj moja obsodba Ptje ni bila več tako enoumna, odločna; kdo pa je ostal zunaj Dece in Lece? Mrak?

26. Takšno Damladi ne razumejo, ne morejo razumeti - se ne da razumeti; ne moji otroci in vnuki ne ostali. Jaz - MGG - sem še Janus, ki lahko gleda na dve strani. Moji vnuki gledajo le na eno stran, kot je moj ded.

27. Tako so zasliševalci v zaporu 48-49 zlomili MOča. Nekoč je mislil kot oni; morda leta 1925. Leta 1948-49 ni več vedel ne kaj ne kako. Leta 50 mi je priznal, da je po duhu SoD (socialna demokracija). A nikoli ni zares nehal biti Ptjc-Komst, kot je nehala biti Vodetova. Pisati o **Noči**, o **Jobu** ipd. SD je bilo zame raziskovati usodo MOča, ki je bil tedaj šele nekaj let mrtev. Nisem o njem zvedel še vse Rese oz. dejstev.

28. S Petrom sem tu mislil na MOča.

29. Morda Mrzel.

30. To smo delali jaz in MGG že od poletja 45 naprej, od konflikta ob ustanavljanju Mladinske revije. Ko zadnje čase iščem pomembnejša pisma, mi pride pod roke marsikaj. Takšna pisma bi rad komentiral, postopoma objavljaj v **RSD**, v Dodatkih. Pred leti sem jih sicer že začel zbirati, dajati v posebne kuverte, označil na kuvertah, katere naslovnike vsebujejo, nameraval sem jih združiti po naslovnikih in nato komentirane objaviti. A sem še živ, še pišem pisma, cilj se oddaljuje. To je bil visok - strokoven - cilj, ki ga nisem zmožen udejanjiti, preveč pisem je (50.000?). Zato izbiram zdaj Minprogram: pisma objavljam kot Pos(amezna).

Ala je že pretipkaka tri prva pisma, poslala jih bova Severini, da jih pretipka na računalnik; preveč so dragocena, da bi jih dal iz rok. Eno je Dinetovo, fotokopijo bom poslal tudi Schmidtu, Schmidtu sem izročil precej drugih Dinetovih pisem, a tega med njimi ni bilo. Zdelo se mi je posebej važno in sem ga hranil na drugem mestu, našel šele zdaj. Kar posebej

pozorno hraniš in pripraviš za pregled, se najbolj skriva. Drugo je Kocbekovo, tretje Tita Vidmarja. Tretje je iz prvih dni januarja 45, drugo iz začetka 70-ih let, prvo iz leta 55, torej iz treh zelo Razobdobij. Titkovo je neverjetno pomembno: vsa Zg Nasta Mladinske revije je zgoščeno opisana v njem. S tem pa moja teza te opombe: kako zgodaj smo bili zreli; petnajst in šestnajstletniki smo bili, naša četverka, že tedaj, leta 45. Že smo več kot le slutili, vedeli smo, da Ptja nima prav, da smo v pravu mi. Ptja nas je mehčala, lomila še leta, a razen Titka smo vsi vzdržali. A po kolikšnih naporih, tveganjih, mukah! To je Zg naše - Ta - SIZi in našega ukvarjanja z dramatikom; moje je bilo soustvarjalno kot dramaturga, kritika-analitika. Ker so ostali moji PriSo pomrli, je na meni, da držim njihove-naše pozicije, kolikor dolgo bom zmogel. Rom(antik)a, kajne? Poslednji mušketir. Poročnik indijskega odreda, PV angleški film, kjer ta junak zadnji vztraja pri obrambi trdnjave.

31. To sem se učil od poletja 45 naprej; se je učila MGG, ki se je nekaj let širila in RR. Komaj verjamem, da je taka peščica mladih fantov lahko kljubovala velikanom LReve, KaKiju, Marxu itn. Sami smo si začeli zidati svoj svet, si poiskali svoje gurnje, jaz Sartra ipd., ki pa so učili ravno nasprotno od Ziharla: Svo Pska oz. že (SA)POe. Moj razhod z MBP - norovci - 86 in desetletje kasneje s KC sodi v ta okvir. Zdaj se borim predvsem s staranjem in boleznijo, s svojim telesom in z zdravniškim sistemom. Zdravniki mi podaljšujejo Ž, s tem možnost mišljenja-pisanja, a v zameno za to terjajo moje hlapčevstvo do sistema. Nisem se jim še vdal. Ravnam enako, kot sem s Ptjo. Ne je izzival, da bi me pobila, skušal sem od nje dobiti, kar je bilo meni in MGGi nujno, revije, možnost objavljanja, a ne se podrediti: hoditi po robu. Kolk me boli že do skorajonesveščenj, Stra me stiska. Še se borim, ne bo me stisnila podse. Živim skoraj v stalnem stresu, od tega se mi zvišuje krvni sladkor, sladkorna, a se še ne bom dal. Enkrat bom padel, taka je usoda vsakogar, tudi JKra kot Čla. A letos, upam, še ne. Po operaciji srca sem bil že zelo na tleh; a sem se vzdignil. Vstani in bori se! (Walter Berry. Kavbojc.)

32. Ta navedek pomeni, da sem dobil Pirčevo dramo v roke že konec 70-ih let. Mi jo je dala Nika ali Nedeljka? Najbrž ta druga.

33. Ne le Priž in Pirc, tudi ta dva in Hofman imajo nekaj skupnega, predvsem v slogu-jeziku, v načinu - treznega - razmišljanja, nekega objektivizma, ki je načrtno v nasprotju z agitprop in SeH stilom kake Miheličeve oz. Žurom kakega Torkarja.

34. Ptja se je morala vse bolj zatekati k frazam, nazunaj posvečenim, navznoter vse bolj praznim, kot že Brža v Can času, glej **Blagor**. MGG pa se je vse bolj trudila, da bi prodrla pod masko, jo razkrinkala, odkrila globljo Reso. Tu smo si Razni z Damlajšimi. Ti kot igro konstruirajo in destruirajo svoje zelo inteligentne, a zgolj mentalne sisteme razlag, ki so manj razlage kot arteficielne naprave, instalacije PMUmeti. Tudi Damlajši se borijo zoper kaos - Pankrti so ga delali -, a tako, da se selijo v izmišljene svetove Dv arhemodela. Pred Radobupom jih varuje Ira, tudi Briškega, glej **Komiko zla**. Muck se predaja retoričnemu patosu, ga posreduje na nek otroško NeČi način,

ta ga štiti. Dovjak je najbolj nežen, občutljiv, ranljiv, slutenjski, zato ga ne morejo brati ne bravci niti sprejeti kritiki. Ti so redno le - izobraženi - Žursti.

35. DaSi PMLD sicer tudi potrebuje Kritzavest, a jo je tako sploščila, tako ji je vzela EkP potezo, da sta se tako rekoč poistila (Idn) Kritzavest in Žur(nalizem). SrKos je genij, prvi je to pogruntal. InK(ret) mu je sledil. Jaz sem bil neke vrste Žurst le tako dolgo, dokler sem se boril zoper Stloblast; zadnje desetletje sem nehal z ŽurKrito oz. jo gojim le kot čst olajševanje svojih travm. Zato lahko od znotraj razumem - čutim - spremembo Kritzavesti. MödovaD kot hiperKritna je sredstvo DaDbe, da se čisti, da postaja prozorna, kar je pogoj za PM; da dela vtis o svoji ARF in AK, a sta ti dve potezi le Sima. Tudi zato me komaj kdo razume: **RSD** je tudi Sima, a ni - in ne predvsem - le to. Jaz PMLDbi ne pomagam ogibati se EkP MePom. Bom vzdržal? Bom popustil? Recimo, če mi Beletrina res izda spomine (**Srečevanja na križpotjih**), večinoma že znane spominske eseje in portrete, ali bom pristal na pogodbo, da sem dolžan petkrat nastopiti v imenu ali po naročilu založbe v Javi, tudi na RTV? Že zdaj me je strah takih nastopov, ker vem, da so lažni, nastopal bi slabo, kot sem zmerom, kadar sem bil v nastop prisiljen ali zvaobljen, skorumpiran. Pravim si: takšni nastopi so Zlcu prinesli 5.000 prodanih knjig. Ker nisem hotel nastopati na tiskovkah ob **Skupinskem portretu z Dušanom Pirjevcem**, so knjig prodali menda le sto izvodov, čeprav je knjiga zelo bralna, nihče ni vedel zanjo, Filipovičeva založba mi je moje ravnanje smrtno zamerila, od tedaj smo narazen. Naj stopim v službo samoreklame, z izgovorom, da morajo ljudje vedeti, kaj pišem? **RSD** res ne morem prodajati, moji spomini pa so napisani odlično, bralni so. Mar res? Ne bo ves moj trud samopopulariziranja zaman, jaz bom pa - pred drugimi, kar je manj važno, in pred sabo - osramočen?

36. To funkcijo opravlja danes tim. raziskovalno novinarstvo, v katerega okvir sodi tudi celotna afera SOVA; Janša in njegovi (tudi UProfi kot vitez iz malte Stürmer, strokovnjaki) so pod videzom Isa Rese (dejstev) pokrenili eno najbolj RadŽurPol akcij pouličnega, Simtipa. Sinoči je - vnovič - sijajno govoril Bučar: da si takšnega samorazkrinkovanja nobena resna Dž ne bi smela dovoliti. Dodal bi: to je spet eden od dokazov, da je Janši on sam - Pscezarizem, firerstvo - bistveno višji od interesov SNDže. Za to ima le drugostopenjsko zanimanje, dejansko mu je SDž zasebni pašaluk, sredstvo njega samega. Grozljiva ugotovitev. Pred časom bi kak pošten upornik-kritik vzel pištolo v roke in diktatorja ustrelil. Danes pa živimo v Infžlobudri. Ni več čistih zločincev, kakršna sta bila KaKi. Danes so le še (manj nesimpatični) Pluti in (bolj nesimpatični) Janše. A še s Plutom ni mogla obračunati Dž, ki se gre SeH, ampak se je pospravil sam. Ena:nič za kriminalca. Manj gnusen je od te Dže, pa naj je le ali De.

37. To Slci po 90-91 zidajo, a brez SAPOe, brez IsaDti. Katboga smo odpravili, BDr nam ostaja neznan celo kot zavest o potrebi po njem. Še črna luknja - črnulja - ni. Je nič(es). Kakšen užitek vladati v ničesnem svetu?! A Janša ni Pl, ki bi se ravnal po Čtokusu. Je Čl iz nižjih plasti, Dbno in osebnostno. Premalo Prizanosa ima, kakršnega je imel Tudjman, smešen, a strašen; Janša je v najboljšem primeru Gotovina, tujski legionar-instrument. Tokrat instrument svoje

patološke ambicioznosti. Slutim Prih: malokdo bo nehal tako mizerno in groteskno kot ta grdi pajac.

38. To je bila dilema SDbe pod Ptjo. Danes je le lažna dilema: raziskovalni Žursti ali v službi Dece ali Lece, pozicije ali opozicije. Po bistvu so isto: Slilnik in Cedilnik (oz. Ježevec). Onkraj te Psdileme je šele Pradilema, ki pa jo čutijo le redki: zgoljTS (PMLD) ali IsDti. V razpravi **Se črni** sem bil glede te teme še v Inf.

39. Tudjman; Srbi - Kadijević, Adžić, Mladić, Aksentijević itn. - so se z Miloševićem Prikr, kot so se nekdanj s Pašićem. A je Aleksander Karadjordjević pravočasno vzel - 1929 - stvar v roke, kot kralj-diktator-vojskovodja. Na njegovi liniji Tito; niti ne Lenin. Lenin je bil - vsaj glede tega - civilna figura, Revar, Tito je bil od začetka vojak. To bi bila linija Trockega in je bila Castr(ol)ova. Bi se mogel dati Janša razglasiti za maršala? Zakaj ne? Maršalsko krono bi mu podelil celjski Polškof Stres. (Ta že z imenom straši - povzroča strese.) Kaj šele Uran. Se ne bi mogel kak Slškof pisati Slavec? Ali recimo Frido Taščica?

40. Od leta 91 naprej so delali taborišča Srbi, Hrtje, Bošnjaki. Hrtje so tedaj in 95 pokazali svojo dinarsko-balkansko (»srbsko«) naravo. Nič psihologije, le mučenje in poboj. Slavonski general Glavaš je že po obrazu primer takšnega Hrta. Lombroso, kličem te na pomoč! Pa Top, če si le malo psihoanalitika-imenoslovca, mi boš potrdil, da pomeni priimek Glavaš glavo-poglavarja razbojniške tolpe, dobesedno tistega, ki reže glave, glavorezca!

41. Kot so bile v Izjavi-Zapisniku MOča. - Bral sem, kar je pisal o taboriščnikih Carlo Levi: da so preživeli le tisti, ki so prišli zadnji, in tisti, ki so bili najbolj brezobzirni. S tem je podkrepljeval obtožbe zoper sebe, ni si mogel odpustiti, da je preživel. Jetniška interNacorganizacija v Buchenwaldu je ljudi reševala; res da le nekatere, znance, člane Ptje in OF ipd. Četnike itn. je pošiljala v S. Enega Čla - našega - je ocenila više kot drugega.; MOč je kot član interNac odbora ilegalne organizacije sodeloval pri teh odločitvah. Koliko je kriv? Koliko se je zategadelj čutil kriv sam? Kje se začne v tako izjemnih okoliščinah delitev na Dobro in zlo? Jaz sem se pred dvema desetletjema vnemal za patra Kolbeja. Vnemal ... Pa bi storil, kar je Kolbe? Tudi jaz sem PMretorik.

42. V PMLD pa: uspeh-neuspeh. Strno je Reda ista, le praktično ne. Raje volim PMLDbo kot Goli otok.

43. Ravno tega pa v PMLD ni.

44. Ko sem pisal razpravo, še nisem razločeval med Drim in drugačnim.

45. Kot Dmbcem, čeprav so bili ti v manjši meri aktivni Heri, bolj trpne žrtve, prej pa ljudje, ki so se skušali iz dileme: boj-upor na eni in prilagajanje-kolaboracija na drugi strani izviti, kolikor bi se mogli. Ptja jih je - seveda načrtno - prisilila v odločanje glede na omenjeno dilemo, ki jo je smatrala za edino človečansko! Bila je prepričana v njeno AbsPoz. Sintetizirala jo je: boj

(Herz) in žrtev (viktimizem). Tone Tomšič, Krim in Nina, **Rojstvo v nevihti**. MV-II-Decca je nazadnje Ptjo Posn(emala). Stotnik v Vomb(ergarj)evem **Napadu**.

46. Ta poteza traja pri Sileci še danes; je v duhu cenenega Moržura: za uboge Iračane, čeprav se koljejo sami med sabo, zoper zločinca-okupatorja Busha. Z mojega vidika: Bush je kriv, ker ni pripravil načrtov za Irak, kakršen naj bi bil po dobljeni ameriški vojni s Sadamom. Ni poznal razlike med šiiti in suniti, njihovega fanatizma, VerDžV, ki traja že več kot tisočletje. Naivno je hotel prinesiti demokracijo, pluralizem v Dbo, ki za to nima pogojev. Nemci so jih imeli, kljub 10-letom Ncza, po svoje celo Hrtje, a počasi, in Srbje, še mnogo bolj počasi. Bush je bil takrat najmanjši realist. V vojni je lahko zmagal, v vnosu demokracije Arabcem in Muslom pa ne. Sploh kdaj? Zato se bojim tudi Muslov v Slji. Danes so blagi, jutri bo večina islamistov. Hoteli bodo vladati, pod masko, da mora vladati njihov - edini - Prabog. Dokler neka grupa pristaja na le enega Praboga, je v Potu Totznarave. Tudi KC. II. Vaticanum se je ponesrečil.

47. Nastu civilizma v Slji od 50-ih let naprej je pomagal ravno MV-II SINclz. InterNac drža je bila v službi posebne sile, SovZe, torej je bila le lažno InterNacna. Globalizem je po dolgem času Nclzov PrinadNaciz. Tega Daleca ne uvidi, še naprej igra na karto SNOB Nclza. Butlni. Ne kapirajo, da jih edino Evroatlantska združba ščiti pred Srbi, Rusi, Ibnsadisti. Jaz bi to SLecco kar izselil, v divji Afganistan (lekcija dr. Draga Maya: v **Divji Kurdistan**), a danes je ta bolj citoyenski kot Dže (B)arabarjev. Tako trdi Bushev kritik Peter Gailbraith ml. Naiven je, ali pa le instrumentalen. Tudi Kurdi so Musli, torej ...

48. Islamisti in Musli se trudijo danes obnoviti obe predvsem Evrovojni in imeti v novi analogni glavno besedo; sram jih je, ker so v obeh vojnah iz 20-ega Stola igrali le podrejeno vlogo najemnih vojakov, ker še niso bili Svetsila. Kdor jih podpira, podpira imperialistično silo, ki hoče zavzeti svet, kot PV Nemčija. Že dolgo trdim, da je neoleca peta kolona, tako za Sljo kot za Zahod. Hanž, Močnik, BNak itn. Se ne zavedajo, kaj govorijo, sami prazni retorji, Hanž v Poli, Močnik v Fiji, BNak v Pzji. Vsi MBP, ki nočejo vzdržati Rese. Ne bi rad, da bi bili, kot pravi Stražar v Zajčevih **Otr** o sesutežih: »Vsak dan jih morava odnašati. Vsak dan se kdo posuši.«

49. To sem vedel pred dvema desetletjema in več, torej globalizem sprejemal, Nclz pa odklanjal. STH, Urb itn. so še zmerom ideologi SNclza, SNDže, mislijo v njenem okviru, zato so Anglobalisti. Zato smo se 86 razšli.

50. Tekmujem tudi jaz. Ne s svojimi sodobniki, so prelahke tekmece zame, sramujem se njihovega slabištva. Tekmujem z VelOsmi. Torej nepopoljšljiv Mrakov učenec?! NadHegel.

51. Tega noče Zahčvra ne s Srbijo ne s Hrško, ki jo ima za sokrivo zločinov 91-95. Pravkar je Haag obtožil Tudjmana, to je neizmerno važen podatek, ki se njegovega pomena Hrtje ne zavedajo. Hrška je s tem postala AgrDž. Bo ji odpuščeno, vendar šele čez leta, ne pred 2020.

52. Končno sem zanesljivo ugotovil letnico Nasta prvih štirih poglavij **Se črni**. Očitno sem jih napisal kasneje kot poglavja od 4 naprej, ta so bila namreč objavljena v NoRi leta 1982, to je objektivno preverljivo. Morda sem prva štiri poglavja napisal za dramaturško analizo pri uprizoritvi **Noči** v Kranju. Morda sem jo celo objavil v tamošnjem Gledlistu. Polagoma si bom prišel na jasno. Torej 1985, nato 1982. Čuden kujon, ta Tarask! Celo pisal je nazaj ...

53. Žal ni bil dovolj Dgčen.

54. Zabijam klin v krsto TaSDže.

55. Bolj odločni in trdi moji udarci v krsto ne bi mogli biti.

56. Danes Libija, Libanon, Sirija, Irak, Iran, Pakistan itn. Abu Žajfa zoper Abukurca. A vsi družno za Alaha. Ubogi Alah, ko vidi, kako se med sabo koljejo njegovi otroci. Ljubijo le Njega, med sabo so si bratje, tj. RadŠži. Naj si Kan ali Musliman, zmerom si enako zajebán. Verzi pokojnega GimnProfa matematika Fičija-Grošlja. Navajam iz zapuščine, ki jo bo še letos izdal dr. MilDol. Veste, kdo je to? Ne. Torej **Berite** vse številke **RSD** oz. **Novic**. Ali pa se vpišite med Bele menihe, ki jih trenira dr. SLZa; kaj trenira, turna po topolih. Uganka kot besedna igra, igra fonemov. Koga (dol)gani? Kdo je najbolj dolg? Zdaj sem pa že preveč povedal. Še en podatek: kdo najbolj zvesto služi Mariji? Jan? Ne! Ta je ateist. Ampak mili škorček ...

57. Videc=jaz. Robbet Grilletov **Videc** pa je v Resi **Voyer**, Gleduh. O tem na koncu **Opomb**.

58. Ni čudno, da Zajca Ptja ni marala, če jim je brusil take.

59. K-da bi bral Prižev jezik, **Afera**, Marcel.

60. Točneje: svetem (St) Grgurju. St po KCi in po Ptji.

61. Ker je MOč podpisal, so ga izpustili iz zapora. Se je s tem odrekel svoji Pici do Preti ali jo je potrdil? Se da odgovoriti na to vprašanje? Odgovor je odvisen od drža, ki jo zavzameš: kaj je (bila in je) Ptja. MOč je do Si živel v negotovosti, ki jo preciziram prav ta hip.

62. A je pisal tudi o RadRevi, ki je bila zelo blizu StlRevi: Panlikvidacijam. Ne več septembra 43, v **Večeru pod Hmeljnikom**, pač pa v prehodu let 41 v 42. Koc je bil zelo HKD Os.

63. V **Revoluciji**.

64. To sta hotela Milošević in Tudjman, a jima ni uspelo. Do tega ni bilo Kučanu in Drn(ovšk)u, le Janši. A kaj, ko osvajanje tujih ozemelj ni več mogoče, če je kdaj (1945?) bilo. Kanal v Savudrijski vali? Močvirje v Prekmurju? Tri smreke v Gorskem Kotarju? Razkrižje in Križpotje? Janša obrača Minbonapartizem navznoter: hoče ponižati-jahati Drna, Kuča, Trobca in Ribičiča na invalidskem vozičku. PervSek? Ima spremljevalko le za masko?

65. Stvari se jasniijo: moja razprava **Se črni?** med poglavji 4 in 9 je analiza Hofmanovega romana; tedaj dram(atizacij)e še ni bilo, šele jaz (midva z Logarjem) sva se spomnila-odločila zanj. Zato so prva tri poglavja razprave kasnejšega datuma, iz leta 85, medtem ko so poglavja 4-9 iz leta 81. Problem je rešen.

66. Kako se lahko ata Nara Jancelj Stanol dela, K-da vsega tega ni bilo, da za vse to ni vedel, da so vse to delali neki drugi ljudje, medtem ko je bil v Resi šef Kardeljevega kabineta in je odpisoval ženam zapornikov, če so se te obračale na kralja Edvarda (Kardelja, ne Koca, ta ni bil kralj, kvečjemu **Ubežni**)? Hranim Stanovnikovo pismo iz tistega časa, ko odgovarja moji materi v Kardovem imenu. Kmalu bom pismo in kaj podobnega objavil. Pismo je skrajno birokratsko in Cin(ično).

67. Bravo, Branko! Tako se piše. Damladi bežijo pred to Reso, ki se bo vrnila. Zabavljajo čez zapor v Guantanamo, ki je pesmica v primerjavi z zapori oz. sistemom, ki ga je (so)oblikoval blagi brkač Stanole. Čl čistih rok in neomadeževanega srca!

68. Nihče od stare in nove Lece ne ve nič več o tem. Glede tega so slabši od Janše. Slabši od slabega? Tako je na TSu. Ne morem, da me branje Hofmanovih opisov ne bi Notvznemirilo, čustveno razburilo. Vse to, kar je doživel Peter, je doživel tudi MOČ. V meni ni Mašča, a jeza me kljub vsemu grabi. Stud. DaSIPMLD je ostudna; vendar ali ni svet, ki so ga živeli ne tako redki med 45 in 55, enako ostuden?

69. Moji dve polovici (dve EV) vesta druga za drugo, v tem je moja prednost pred norci in avtisti. Moje Ž je imelo tudi ta namen: ozavestiti se sebe, svoje dvojnosti, a ne pri tem znoreti. Do zdaj se mi je posrečilo; a zadnje čase spet sanjam more, ki me pehajo v blaznost, kot sem jih doživljal 4-leten. Bom vzdržal? Ni še vseh dni konec; biti moram še skrajno pazljiv. Mrak me je kar naprej bombardiral z nasvetom: Bodi samoozaveščen!

70. Natančno po tej metodi je ravnal moj zasliševalec 58/59 Janez Menart (ne Pek). Tudi s Pučem, kar sva ugotovila, ko sva primerjala tipe najinih zasliševanj. Le da je bil Puč toliko na slabšem od mene: zasliševali so ga v zaporu, jaz sem se moral javljati na policiji dan za dnem, že ob 7h zjutraj, spuščali so me šele popoldne ali zvečer, tudi po več ur sem moral čakati na znamenitem stolu, ki se je oglašal, brž ko sem se rahlo presedel, in me izdajal, kadar sem bil živčen. Včasih so me vrgle iz zasliševalnice, ki seveda od znotraj ni imela kljuge, snažilke. Mučenje in posmeh nekomu, ki ne more nič. Vse odgovore, ki sem jih dajal, je zapisnikarki-tipkarici narekoval Menart; jaz sem jih moral podpisati. Bili so spretno sestavljeni, tako da nisem mogel ugovarjati, a ton odgovorov je bil Menartov, ne moj. Enkrat sem zahteval, da diktiram tipkarici sam, a naslednjič mi zasliševalec tega ni več dovolil. Ugotovili so bistveno razliko med mojimi in Menartovimi formulacijami. Menartove so jim bile bolj povšeči. Morda mi je nastavljal pasti, ki jih tedaj, izmučen po vsakodnevnem 16-urnem zasliševanju, nisem opazil.

71. Natančno tako je bilo tudi v mojem primeru.

72. V tem pa se s Petrom razločujeva; njega so mučili v zaporu - kot Puča -, jaz sem se doma le lahko pogovoril z Alo, vsak večer se dobil z Dinetom, s katerim sva premlela vse, kar sem dejal, in se pripravljala na novo zaslišanje. Dine mi je pri tem največ - čisto konkretno - pomagal. Orientacije nisem izgubil. Pazil sem, da ne bi bil ne (kot PsHer) prenadut in ne strahopeten. Biti stvaren, a ne popustiti. Morda tudi zato niso zoper mene - in VeRusa in Taufu - uvedli postopka; nobenega od nas niso zlomili.

73. V raziskovanje tega bi morala poseči Lesničar-Pučkova; o nji bo govor v P.S. Žal ravna Žurstka enako kot ostali jalovi komparativisti, učenci SrKosa in danes že Tomislava Wirka: zanimajo jo le LZvplivi, le Dvraven Zni, stroke, Umeti. Midva s Hofmanom pa govoriva iz EkP Note. **RSD** komparativistov ne zanima, ker v **RSD** odkrivam pogoje za resničnost, njih pa zanima Zn kot lingvizem. PMLD.

74. Tudi VeRus, Tauf in jaz jih nismo, dejansko nismo storili nič od tistega, kar so nam očitale obdolžnice. Bil je montiran proces, le pri Puču so se mogli sklicevati na njegov inkriminirani članek, ki pa tudi ni izšel. Vse je bilo v zraku; in to leta 58-59!

75. Pred nedavnim mi je Pril pripovedoval novo domnevo, ki jo je slišal: da so samomorivce, mojega brata, Bartolovega, Dedijerjevega, Javorškovega itn. sina ubili oznovci, da bi demoralizirali njihove Dne. Menda je bila to že Dedijerova domneva. Koliko je v nji Rese? Kako vedeti? Kaj pa Borut Kardelj? Ga je dal ubiti že odstavljeni Ranković? Teorij zarote ne maram, čeprav se zdi, da sta Ptja in OZNA delovali zelo zarotniško. Janša pa na njuni sledi. Splošne razlage, da je za obup med mladimi kriv sistem Ptje in StlKoma, so po mojem točnejše: sistem kot tak, vzdušje, v katerem so živeli. Glej Priževe zapiske v Dodatku, izšli so v Priževem ZD. Naslednja Gene (Janševa, Bavčarjeva itn.) je bila že PolCin; okrog 88 je dobila sicer VojMorkrila, a je kmalu po 91 prešla v PMLD politikante. Aleš je jemal Ž še zares, zato je ga je ldn s So, Janša je že instrumentalist, tako se je rešil. Tedaj, po 92, se je prebudil v svojo resnično naravo SrKos.

76. Je ta Boris Torkar. Zveza: Torkarjeva hči - vdova - se je hotela poročiti z Brankom H in seveda obratno; a je Branko prej umrl. Boris Fakin (Igor) je njun zakon odobral.

77. Oba z Vidmarjem sta jo pripisovala predvsem meni.

78. Se ne bi dalo te analize uporabiti tudi za DaSIDbo? PMLD ne pozna telesnega mučenja, je pa duševno tolikšno, da mladi ljudje ne zmorejo biti le instrumentalisti, zato se ubijajo. Manipulanta brez meja sta lahko le Sliinik in Kosmata Kosminčka, a kdor ima v sebi še kaj EkP človeškega, temu ne gre. Kosminka je poskusila najprej - kot najstnica - z drogo, a je ugotovila, da je denar še večji Už.

79. Spet jasnovidno napovedujem SDb0 leta 2007.

80. Ko je pisal Hofman **Noč**, se je ukvarjal Bor z dramatizacijo dogajanja na luni, **Vesolje v akvariju**. Sem lahko Bora cenil? Ne, ni šlo.

81. Tako so zlomili 70-letnemu Gustinčiču nogo, do Si je šepal. MOču je bil Goli otok prihranjen; in Prežihu. Ker sta bila oportunisti, kot ju označuje Kardelj? Je bil Gustinčič Prajunak, MOč ne? V 20-ih letih sta se sprla, ostala vse Ž nasprotnika, nato pa doživela podobno usodo.

82. Nihče ne ve, kdo so bili ti stražniki. Navsezadnje, bili so živi ljudje s priimkom in imenom; ni jim bilo treba tega početi. Glavni krivec je gotovo vrh Ptje, KaKi, Tito, Ranković, Boris Kraigher, Ribičič. A da so ostali ti stražniki na Golem in drugje po Slji anonimni, ne le ni prav; je krivica do vseh, katere so mučili. DEMOS bi moral leta 91 ali 92 (morda že 90) doseči objavo imen krivcev; Stanovniki bi jih hitro izdali, ker so se bali za svojo rit. Deca je bila enako slabo pripravljena na prevzem oblasti kot Amci v Iraku pred par leti. Ker so ostali stražniki in njihovi nadrejeni neimenovani, živi Slja še danes v laži. Janša le nadaljuje to laž, z novimi sredstvi, a kljub vsemu ne s takšnimi, ki jih opisuje Hofman. Tega se moramo zavedati. Morda bi Janša rad mučil in ubijal, a tega ne počne, le zdrabe dela, obrekuje, spletkari, si utrjuje oblast, laže itn. Razlika med dvema arheStra: med Dč in Dv. Podrobno NDM.

83. Te so se spremenile in se niso. PM=Lud; a brez krvi. No, saj to je bistvo Luda. Ptja je šla v Lud, a krvava.

84. V PMLDbi ne le nadrejenih, ampak je samovolja nekako depersonalizirana. Kar je huje, saj teže komu očitaš zlo dejanje. Nihče ni kriv, vse teče samo od sebe. Da je tako, so nas hoteli prepričati Ptjideologi že leta 50. A tedaj je bilo mogoče vtakniti prst v krvavo rano. Danes so rane vse bolj duševne. Manj bolijo? Da in ne.

85. Tu je bistvo razlike med mano in SrKosom, komparativisti (Lesničarko). A kdo še danes razume poklicanost?

86. Tedaj je MGG naveliko razpravljala - terjala - kulturni spomin. Žal se tudi ob tej točki nismo razumeli. Rup ipd. so mislili pri tem SIz kot utemeljevanje Pole, jaz pa sem zares kot Zgar analiziral SPret, to je **RSD**. Rupel je pisal duhovite članke in knjige SpS značaja, delal novo Pol - Ncl, civilno itn. - Ideolo, mene je zanimala tudi Emp osnova raziskovanja, Zn. Rupa je vse bolj neslo v Polo in Žur, kjer je ostal do danes. STH pa sta Polo in Žur Prikr s Fijo. Fija kot ancilla Pole, uspeha v Dbi-Naci, NDži.

87. Zahajam v Prizanos Trpa. Prav je tako. Kako naj deluje LZ brez patosa in Trpa? Le kot mašina? Tudi ko sem zagovarjal reizem, sem ga s čustvom. - Ko že govorim o S(mrtih), naj omenim par Si, za katere sem zvedel zadnji čas. Davi v radiu: umrl je Franc Forstnerič. Tri leta mlajši od mene. Pisal sem o eni izmed njegovih lirskih zbirk. Bila sva Prila, ko sem dramaturgiziral v Mariboru, sva se redno srečavala. Skupaj smo odšli na »raziskovalno« potovanje po Halozah, v isti grupi, tudi Šel(igo); glej knjigo **Siti in lačni Slovenci**. Jo še kdo navaja? Bogatejši kot smo, bolj vidimo le lastno revščino; Drn bi kot

Etpeagog dodal: Morrevščino. Izraža se naivno, a ima prav. Nekoč smo šli Forsta, tako se mu je reklo med Prili, Kramberger (Marijan) in jaz na nek hribček (pozabil sem ime, blizu Maribora); Forsta je nosil tornistro z zalogaji za vse tri. To so bili še časi, ko nismo imeli denarja za Gilno.

Drugi preminuli: Emil Frelih. Skozenj sem spoznaval opereto, **Clivio** (Dostalovo?). Bil je lahkoten, skoraj površen, a simpatičen, nekoliko pustolovca, rajžal je po vsem svetu, kjer je režiral, vendar ne v Covent Gardenu. Pisal je slabo - SeH - prozo, a nekako bo ostal v SiZi, čeprav ne v središču. Je oče sina moje - daljne - sestrične Bebe Turk; nezakonski oče. Beba je bila (še živi? je mojih let) hčerka kavarnarjev na Taboru; Turki so bili moji bratranci po materinem dedu, ki se je dvakrat poročil. S teto Ani sva jih obiskovala, imeli so hišo pod Gradom, v kateri je bila tudi Gilna **Turk**, po vojni nacionalizirana **Pod gradom**. Bebin brat je umrl 20-leten za sušico; zame, deset let mlajšega, je bila ta S ena najbolj groznih, skrivnostnih, usodnih, vživljal sem se v tuberkuloznega bratranca, ki je vidno usihal, kot v okostnjaka-S.

In še en parte ob Frelihu: ... Mihelj, član glavnega odbora Zveze borcev itn. Tudi ta Mihelj ni mogel biti dosti mlajši od Freliha. Je to isti gospod, ki sem ga spoznal pred vojno pri Sokolu, vadil nas je, brat ...? Nato PoV, ko sta se s sodelavcem, ta je bil major OZNE, Mihelj kapetan, vsak dan sprehajala po Tivoliju, smo se srečavali, Primož, Dominik in jaz gor grede, onadva dol grede; poznala sta nas, sumljivo trojko. Zdela sta se kot bogova; major z ogrnjenim, seveda Vojpllašcem, kot Avgustinčičev Tito, kapetan vidno na manj odločilnem mestu, a oba Hera, s samozavestjo, ki je danes ne najdeš. Danes je vsiljiva, spolzka, v kurbišoblekah, sami namazani ippiji, ki se štulijo v boljšo družbo. Ta dva pa sta bila kralja ali vsaj iz kraljevega spremstva. Opravljala sta vlogo boga (hudiča-boga). Koliko krvi se je držalo njunih rok? Ko pa sem bil okrog leta 80 na obisku v Premanturi, kjer sta moji hčerki in njuna sestrična Polona Rusova (vnukinja glavnega Sokola Jože Rusa) prebijale poletne počitnice, seveda v taboru Narodnega doma, bivših sokolov, je bil zraven, kot nekak Vodja mladine, tudi Mihelj. Tedaj pa me ni več gledal zviška, kot strupeno-odvečno žuželko. V njegovih očeh je bilo spraševanje: sem ravnal prav? Smo ravnali prav? Meni je samozavest rasla, Mihelj pa se je vse bolj skrival za telovadbo, za zdravim duhom v zdravem telesu. V kopalkah je bil sicer še zmerom postaven gospod, a na njem ni bilo nič oznovskega: zaščitnik otrok, skoraj blag Čl. Se me je bal? Tehnica usode gre gor in dol. A ne njemu ne nikomur drugemu nisem po 91 storil nič žalega. Nisem zahteval, kot TH, da koga izključijo iz SAZU. - Vsi bodo pomrli, mili, kot Forsta, lahkokrili, kot Frelih, temačni, kot Mihelj. Tudi jaz.

88. To je nastajajoča PMLD.

89. V svet vdira kot vest. Je to le besedna igra?

90. Ali pač? Kot Peter?

91. Pozneje sem izvedel - iz Zapisnika zasliševanj -, da vendarle je priznal, čeprav je nato priznalo preklical. Da je podpisal izjavo o sodelovanju z OZNO; je tudi to izjavo kasneje preklical, le da se ta dokument ni ohranil, prvi pa? V Stl je Inf še posebno ogromna. Kako sploh kdaj kaj vedeti? Jaz vztrajam pri

svojem: Resa mora biti nekako najdljiva. Nekako, vsaj dejstva. Vem, tudi ta so ponarejena, interpretatorji pačijo Zgo za nazaj, prirejajo jo svojim interesom. Primer sem si sam: kako me Zamol. Bom kdaj dognal svojo pravdo? Nisem, ker sem sam, že vnaprej izgubljen? To je dobro, da ne visim na Vrta Zmage; vijugam med porazi in zmagami po odprti poti neznano kam ... Res neznano?

Zanimivo, da podatka o MOčevem pristanku na sodelovanje z OZNO ni dala v Jav sama OZNA, ampak Filipič. Kot bivši oznovec? Kot Zgar?

92. Pri tej izjavi ostajam. Ne navdihuje me Pvt SŠ.

93. To je eden od Temciljev **RSD**.

94. Ta izjava, ki jo še danes podpišem, Temrazločuje mene od AnKov. Janša, Zorn, Pij Graf itn. sovražijo Kom(ste), ne priznajo, da so tudi oni - da smo mi vsi - dediči vseh prednikov. Hočejo čist izvor. A kje? V Hrenu? Ehrlichu? Majcnu? Jaz razlagam RazcDča, oni MonAgrldo. Torej smo iz dveh virov: iz dvojnega in enojnega. Se nas da potemtakem res imeti vse za iste Slce? Ne. Zorn in jaz, to sta dve Razni Člasi.

95. Pred dvema desetletjema sem se še nekako branil besede socializem, danes se je ne več. Te besede imajo vse bolj Razpomene. Nemški socialist Lafontaine mi je skrajno zopr; med Sarkozijem in Royalovo bi volil prvega; ona frazari, ponuja ptičje mleko. Pa vendar ne maram Kplstov, janševcev ipd. Nikjer me ni. Nisem zbežan, le zasidrati se mi ni mogoče. Komu se je, razen slabičem, tepcem in barabam?

96. Se mi je to posrečilo? Da in ne. Sem na poti IsaRese, IsaDti.

97. Leta 82 pišem o spravi; kasneje jo je SH tako skazila - spolitizirala, zmanipulirala, pobebavila -, da sem se ji kmalu začel odpovedovati. Pa sem izraz privlekel v SIz jaz; iz analize grške Trage, Kotta, Fraserja itn. Že v drugi polovici 60-ih let, ko je bila SH folklorna heideggerjanka, še pol desetletja prej pa kardeljevska marksistka, po duši Stlstka. SH še zmerom vztraja pri spravi, se ponavlja do neokusnosti. Pamet se kaže tudi v tem, da se nekdo zna odpovedati svoji napačni bivši misli. Le afna ne izpusti sadeža, ko ga enkrat drži; tako jo ujamejo v past. STH sta se ujela sama, prepogoltna sta bila.

98. Natančno tako. Zato sem se že pred časom odločil, da ne bom Revar, nanovo nastajajoče Revanje pa sem odklanjal ali kot tepce, ki ne razumejo, za kaj gre, ali kot nastopače, ki blebetajo, da bi se postavljali (JašZlc ipd.). Ker v sebi nosim obe EV - po MOču LRevEV, po sebi Nihmisleca, lahko od znotraj razumem oba lika, vse, zmagovalce in poražence. Kajti malokdo se počuti tako zmagovalec, kot se jaz. Lahko bi bil v samem vrhu Dbe, pa po lastni volji nisem. Sem zmagovalec nad samim sabo. (Pa seveda neznosen bahač.)

99. LdDr.

100. In se res: za svojo vizijo. Vsega sebe podrejam temu cilju: Isu Dti.

101. Tudi Hofman je imel poslanstvo - vizijo -, ko je pisal **Noč**. Sam je bil - po krivici - »le« v navadnem zaporu, a se je Notpoistil z golotočani. Pri pisanju - k pisanju - ga je gnala težnja po Resi, ne Mašč. Kaj res Dim Zupan - jemljem ga kot enega od mnogih - ne more najti v sebi analognega poslanstva? Že zaradi usode svojega očeta Vitomila?

102. Tudi MOč, Apih itn.

103. Oba sta - še v 80-ih letih - mojo željo (željo mnogih) izpolnila, Torkar z **Umiranjem na obroke**. Vitomila sem zelo podpiral v pisanju **Levitana**, katerega prvi bravec sem bil.

104. Ni točno. Res pa je, da je napisal le še malo, pesmi - zbirko **Ogrlica** in (slabo) radijsko igro, na Prtmotiv, Konv. Zmečkali so ga.

105. Rožanc je kmalu po tem **Hudodelca**.

106. Vodetova je tedaj že napisala svoje **Spomine**, le jaz jih še nisem poznal. Sijajni spomini, eni najboljših! To ni Gantarjevo srednješolsko mijavkanje, glej **Utrinke ugaslih sanj**, ali Meršolova-Modrova Radsenilna in bedasta SZpristranost. Spomini so lahko veličastni ali mizerni, pa so spominjajoči se doživljali isto usodo. Janša bi že začel: ko me je OZNA preganjala, zaprla, mučila, sem ... se je začel svet. (**Genezis** po StJanši.)

107. Božič, Hieng in Kovačič so bili zaprti; a ne tako dolgo in strašno kot Hofman in Zupan.

108. Kakšno neizmerno Hino! Še KC ga ne bi zmogla.

109. Pa vendar je **Noč** danes skoraj neznan roman. Janša bi ga dal ponatisniti, če bi bil Peter on. Morda pa je bil: vsi mučenci tega sveta so našli v njem kristalizacijsko točko. V JKru? Ne. V Janšku.

110. Ki traja do danes.

111. To je DaSlja kot PMLD. Vitz. Točno sem napovedoval oz. ugotavljal že vidne trende.

112. Meni je niso. So jo res Prižu in Dinetu? Zajcu že kdaj, a ta se je reševal v slepo Sš, moja PriSo pa sta stala le pred grozo obupa.

113. Tako je: priklicala Boga, BDra.

114. Tudi Puč je ostal - bil že sredi 60-ih let - RazcDč. Da bi veroval v moč Revilegalne stranke, kakor jo je predstavljal nam trem, VeRusu, Tauferju in meni, ko nas je - edine - obiskal po vrnitvi iz zapora spomladi 66, je komaj verjetno. Silil se je, da bi veroval; bil je zmožen Sim(ulirati) to RadTrado, tak Čl je pač bil. A po drugi strani v lasten konstrukt ni verjel, zato jo je zbrisal v Nemčijo, se tam včlanil v SoD stranko, ne k Rafovcem. Od tedaj naprej je Puč nihal, tudi od konca 80-ih let naprej, ko se je priključil norovcem. Zanašalo ga

je, dejansko je postal izgubljen. Oboževalci ga kujejo v nebo kot MonOs, a so le Žurpropagandisti, Puča instrumentalizirajo v Pol namene, eni pa v njem iščejo - neobstoječo - figuro Sldisidentstva. Sama SSL, dejansko laži.

115. Sem tudi zato znova vstopil v KC, ker sem potreboval trdna tla pod nogami; ta trdna tla pa sem videl edino v Tr-Dti, paradoks? Nekaj TSa sem le še priznaval: KC. Nato - okrog 2000 - nič več, razen nič. Zdaj spet BDra. Nočem, da crknem v neveri, brezupu. Niti ne v reči, kot moj brat. Hočem ... ne umreti in ne živeti kot ostali, ampak ...? Sploh vem, kaj hočem?

116. Kot danes, Kapa in trga.

117. Kjer je pa malo Dže, nastopi kaos. Zame: bolje Dž kot kaos. Raje imam Francijo kot Libanon. Nekoč sem res hotel tudi sam živeti v zemljanki kot Plut, a nisem bil PraPlut; nisem si upal ubijati. Bil sem strahovito moralistično vzgojen, potomec starih Mešov, Ličanov in Zabretov, tovarnarjev, KplBrže, Lib in Kattipa. MM (malomeščan). Sem še.

118. Žal je natančno tako.

119. V 70-ih letih sem se veliko - od znotraj - ukvarjal s problemom terorizma, bral dela članov Baaderjeve skupine. Terorizem sem vzel zelo zares. Je infernalen, kot sta infernalna tudi islamizem, KomStl in - v določeni meri - tudi Kat. Morda pa je sreča (?), da je moj brat AlešK naredil Sm. Morda bi postal terorist. V njem je bila Perplemenitost, sposobnost radikalne izvedbe idej in temačnost Negsodbe o svetu. Je naredil Sm zaradi mene, da me ne bi prizadel?

120. Tako sem mislil 82, tako mislim danes.

121. Sic!

122. Kasneje sem napisal več knjig o tem liku, o NOB-LRevi, o NOBD. Glej knjigo **V vrtincu samoprevar, Četverka-05**. Polagoma jih bom, upam, pripravil za »tisk«. Kje bom vzel moči za to delo?

123. Natančno tako.

124. Hvalabogu je Ptja (OZNA) ugotovila, da nisem - da MGG - ni kominformovsko marksistična, ampak kombinira marsikaj: toliko intelektualstva, da nismo nevarni kot Cene Logar. Da smo zmešani Intel(ektual)ci, to opažanje - presoja Ptje - nas je rešilo.

125. Ker se tega zavedam, sem skušal ohraniti do obeh svojih PriSo, s katerima sem se razšel, s Prižem in Dinetom, objektivni odnos, celo - morda čezmerno - hvalo. Ob Priževi Si sem napisal esej **Primus inter pares**, ob Dinetovi Si, da je bil največji. Obe sodbi sta pretirani. V zadnjih letih ju popravljam, o Dinetu jo moram še napisati, spominski esej o njem. Najbrž bom izrabil - zelo globoko - Schmidtovo pismo, ki me sprašuje o Dinetu, da bi podal bolj objektivni portret tega velikega in vendar vprašljivega Slca.

126. To je bil zares potres, ne pa Wirkov prdec od **Potresa**. Tudi Pirčevi **Ljudje v potresu** po grozljivosti ne dosegajo **Noči**, a so Pripotres. Wirk serje menice brez kritja, Dušan in Branko sta izpovedovala svoji duši.

127. Bo kdaj končan? Nisem zmerom na poti, po svoje celo Ahasver in/ali **Blodeči Holandec**?

128. Kaže ta podatek na to, da sem Izd Slova? Nasprotno: v Slov sem sentimentalno zaljubljen.

129. Tudi tu velja: vprašljivi sin Slova.

130. Kar je vse res.

131. Pri meni, Prižu, Dinetu (Titku) je bilo pripravljeno.

132. Ne pa nad mojim; mene je osvobodilo.

133. Če zastavim to vprašanje najradikalneje: nikoli v Žu nisem omahoval, po kateri poti naj grem. Spraševal sem se, veliko, (se) analiziral, čakal, a omahoval ne. K-da sem sam po sebi kot puščica namenjen k enemu cilju, katerega čutim in ga ne morem zgrešiti. Bolnik ali vivec?

134. Jaz sem bil skoraj zmerom dober diplomat. Čutil sem, kje in v čem je nevarnost. Preden sem se odločil - tudi 58 - za odločilno dejanje, sem zelo temeljito premislil posledice dejanja. Redko katero - morda res nobeno - dejanje (dogodek) me je našlo nepripravljenega. Furbo. Zato sem še živ, moji PriSo pa v grobu.

135. Ampak če bi bil njihov kaj boljši!

136. V tem sem učenec Ptje.

137. Hofman razlaga sebe, a še bolj mene.

138. Jaz nisem postal svetnik, a MorSma nisem naredil.

139. Tega rudnika se skoraj nihče ni upal lotiti kopati. Nekaj VIKav(čič), a komaj še kdo.

140. Natančno tako.

141. To me je tako strahovito prizadelo, ko mi je pred par leti poslal Filipič MOčovo izjavo, da bo sodeloval z OZNO. Ni se mi svet podrl, a spet ga je zadela huda mina. Vsaj to sem MOču verjel, da je vzdržal brez podpisa. Pa je bilo mogoče vzdržati? Ni tudi Peter podpisal (Mrzel in drugi), le da Hofman tega ne upošteva? Morda mu Mrzel ni povedal, morda je Hofman hotel naslikati kljub vsemu Hera. Jaz nisem nič podpisal, a pritisk name je bil glede na pritisk na MOča komaj kakšen. Jaz ga štejem v svojo Žpustolovščino, MOč ga je v antično usodo Ojdipa. Kdo lahko razume - odznotraj - grško antiko, ki

ni doživel tega, kar sem jaz z MOčem in Mrak s svojim očetom in materjo? Vendar, za to ni potrebna Pola, zadošča PvtŽ, nasilje staršev nad otrokom, ki si bo zapomnil muke detinstva tudi kot zreli Polik. Trp ostaja, dokler ostajajo neposredna razmerja med ljudmi, torej Dn. Je cilj PMLDbe, da prav ta neposredna razmerja ukine? A če je ideal samohranilna mati, ne vodi to v ojdipovski Avz? Je sploh kaka rešitev? Je, v tem, da vzdržiš muke usode. Jaz sem jih. To je izpoved 77-letnika.

142. Nekako tako bo.

143. Tudi tem svojim ugotovitvam bi pritegnil.

144. A če drugih zaenkrat ni? Jaz se tolmačim - »zagovarjam« - sam. Zato nisem ne svetnik ne Her, sem motna figura. Tega se zavedam, vendar, kaj morem - hočem - drugega, kot da sledim svoji usodi, tj. občutku, kako naj ravnam? Ta občutek me je vodil od majhnega, čeprav zoper vse vidne znake, da ravnam narobe. Naj rečem kot mule in Vervodje islamistov: vodi me - vodil me je - Bog? Kakšna nadutost. Pa vendar, je niso izražali - čutili - tudi preroki? Jaz v imenu Boga ne pozivam nikogar k umoru, kot Revarji. Pozivam k IsuDt. A kaj je to?

145. Tako jaz tematiziram - dimenzioniram - Hofmana; upravičeno. Bo kdo kdaj mene?

146. Branko in Peter mi pomagata; tudi brez njiju ne bi bil, kar sem. Predvsem pa ne brez Ale, Priža in Dineta.

147. Kulna je zastarela; nove osmišljujoče še ni. Vse moje delo - predvsem **RSD** - je delo Isa novega smisla, ki ni kulten, a ni le racionalen. Priprava na IsDt. Tega se zavedam; torej sem vendarle v osnovi skromen. - Res? Naj kdo primerja to mojo analizo **Noči**, ki je izšla 82, s SH esejem **Krivda in greh** in naj nepristransko presodi, kdo od naju je kaj in kako rekel. Ona je pisala v ŽurPol namene, jaz v namen razmišljanja. Je zato tako uspela, ker je nagovorila publiko v ŽurPol jeziku, kot raziskovalna novinarka, kot kasneje Slilnik? Kje je moje mesto v DaSDbi? Kdo me izriva? Se res sam?

148. Seveda končni Peter, ne tisti iz Prtov.

149. Po srčni operaciji sem bil utrujen, zdaj nisem več. Se je v meni res obnovil moj - pregovorni - Vitz? Opažam, da nič več ne zabavljam čez Vitz, zadnje mesce sem precej.

150. Glede na ta opis-lik je Angela Vode res vzor(na). Neverjetna Že! Pa sama, brez moža, otrok, opore, le s sestro. Treba bi jo bilo propagirati kot Nacjunakinjo Dačasa.

151. To Prih Prta in Dmbca opisuje VIKavč v **Minevanju**. Tudi o tem romanu sem pisal; morda prenaklonjeno do avtorja in njegovih stališč. Trudil sem se, da ne bi popustil SŠu.

152. Velja tudi zame.

153. Točneje: iz razlogov in - primernege, pravočasnega, premišljenega - tveganja.

154. Morda pa res.

155. Res? Je lepota odločujoča? Ni vseeno, ali je kaj lepo ali ne? Ni Dt onkraj lepote-grdote? Tudi onkraj trpnosti-dejanja? A kje je to?

156. Vladimirja Levstika, **Pravica kladiva**.

157. Kot da bi Hofman v Kovaču slikal Ribičiča.

158. Ni postala, kar je Tip in bistveno za DaSlce. Niso zmožni niti od daleč misliti tragiške usodnosti sveta. O omenjenem problemu-temi zato ne pišejo, ker so mu nedorasli, molčijo, kot molčijo o meni; nedorasli so mi, moji Osi. Kot so Mrakovi. Zanje je prava mera Janč(arjev svet). Odtod Jančeva slava.

159. Natančno tako. DaSDB je ena sama nejasnost, Inf, nezmožnost dejanske probleme tematizirati. Namesto da bi jih primerno dojeli, jih DaSlci RR v Žur(nalizem). ŽurNaca.

160. Govorim o Kovaču. Tudi Ribičič živi ob morju, v idili. Tudi Popit.

161. Jaz, a ne v dejanju; onkraj dejanja. Kje je to? Ne slikam kar naprej ene same Indije Koromandije? Me ni Dine točno zadel kot Toneta, ki potuje v **Koromandijo**? Pol Stola je od tedaj, pa sem isti. Dejansko bolj zagaman od drugih. Dine je spoznal Reso, podobno kot Peter, jaz pa ... fantaziram kot norec v **Driadi**? Dovjak me je tako lepo naslikal - v **Pipinu Malem** - kot norca (Norca-Kamnoseka), ki celo najdeva smisel. Dobri Krištof, morda si se povsem zmotil. Sem nafarbal tudi tebe, kot sem sebe?

162. Tudi Kovač je RazcDč.

163. Koliko še ostaja te Slske narave? PMLD je brez-vestna. Pa vendar je vsak dan več ljudi psihično poškodovanih. Torej vest še je, le da je ljudje ne opazijo, se je ne zavedajo. So živali z vestjo? Histerični psi? Nevrotične mačke?

164. To je bila Kocova drža. Pa moja? Ne vem, katera je moja drža.

165. Ta zločin.

166. Ko ni nastala. Nastal je Franček Rudolf, kvečjemu File, **Baron Münchhausen**. Lažnivec, ki ni lažnivec, ampak govori trpko, plehko, - kakšno že? - Reso.

167. Ni je ugledal, problemu se je ognil. S tem se je ognil Člu. Je PMLDČl le farsa - senca - Čla?

168. Kar terja DaSIDeca, tudi KC, če odmislim njene PsKršfrazе.

169. Ker je MOč umrl leta 1975, bi ta podatek iz teksta kazal, da sem napisal razpravo **Se črni** (poglavja od 4 do 9) že leta 1977? Ali vsaj 79, če

sem se zmotil pri MOčevi Si za dve leti; 77 je namreč umrl Ahac, obe Si sem večkrat pomešal. Morda pa bo v Hofmanovi zapuščini podatek, kdaj je Branko mojo razpravo o romanu **Noč** bral, kajti dal sem mu jo v presojo takoj, ko sem jo bil napisal. Navsezadnje pa je vseeno, ali 77 ali 79 ali 81. Čeprav je bilo leto 77 najtežje; bilo je potrebno zbrati največ poguma, če si hotel pisati, kot sem jaz v pričujoči razpravi. Pa saj ne gre za pogum; razprave do 82 nisem objavil. Gre za to, da sem v razpravi iskal Reso in smisel.

Maj 2007

P.S. Primož Kozak (Priž) je skoz velik del Ža pisal zapiske, napol dnevnike, priprave za drame. Ne poznam pisatelja, ki bi se tako intelektualno skrbno pripravljaj na oblikovanje likov iz dram, zapletov samih dram, njihovih idej. Vrhunsko delo! Upam, da bo večina tega dela izšla v Priževem **ZD**, da bo Priževa vdova dala v objavo tudi bolj kočljive tekste, v katerih govori Priž o ostalih ljudeh, tudi o meni in Ali, pripravljen sem na to. Z moje strani ima Jola Kozak dovoljenje.

Naj navedem enega teh zapisov, ki so v glavnem teoretična priprava na dramo **Kong(res)**, skoz drame z naslovom **Lone Wolf** itn., sreda 60-ih let; v njih zastavlja Priž dileme, kot si jih je tedaj MGG. Recimo »drama verovanja in drama odhoda v samostan«, »metafizična dimenzija, ki edina daje zadoščenje«, z metafiziko misli BDra, ne pa Tomaža Akvinca; a to metafiziko vidi »v tej družbi kot romantično samousmiljenje«, torej sklepa, da še nismo našli ustrezne metafizike-ontologije-vere, sklepa kot jaz, ki sem pri tem Isu ostal. »Kompletni nihilizem družbe«; »v resnici, biti mora spor metafizik in dejanje naj pokaže, da je zmožen samo čisti in čisto zrenje«. Cika na Ahaca? Priž piše: Aleš Kermavner + 3.4.1966« - torej piše Priž ta zapisek po datumu Si mojega brata, »se je ubil - človeku hodi vseh vrst misli po glavi, najbolj pa ena: kdo je kriv in kdo bo za vse to odgovarjal.« Jaz sem že večkrat zvalil krivdo nase, na MOča in MoMo, vendar to ne zadošča, Priž vrta globlje. Išče odgovornost. Jo ČI, dokler je, kakršen je, sploh lahko nosi? Pravkar sem nekaj o tem napisal v pismu PKočiču.

»Situacija je infernalna, demoralizacija kompletna in izhoda ni.« Manj kot mesec dni po Aleševi Si sva dala z Alo najini hčerki Aksinjo in Ajdo krstiti. Moj obrat k Bogu? »Samo tatvina, masovni grabež in teror-korupcija in nasilje, kot edini sredstvi organiziranja družbe.« Tako sem mislil tedaj tudi jaz in vsa MGG, ta misel velja še za DaSljo; manj fizičnega terorja, ostalo pa je isto, morda še več kriminala, korupcije. »To je prekleto kratkovidno in ne bo dolgo zaleгло. Svoj koncept bo le treba uveljaviti, ali nanj opozoriti.« Priž je to storil s **Kongom** in **Chejem**; vedel je, da ne zadostno. »Tako več ne bo šlo in človek se počuti soodgovornega in krivega.« To se je čutil sam Priž, izdalo ga je srce, kot je Arzenška, Strnišo, Hofmana, Šeligo ...

»Tak fant - obremenjen sicer« (morda ne le z MOčem, tudi z mano), »a vendar nekako sam izpostavljen vsemu temu kaotičnemu svetu - morilcev in morjenih. Tu je samo eno duh - vse to nositi v zavesti« (to pa je nosil tudi še posebej močno Zajc in vsa MGG, čeprav se je Zajc takrat odmikal od MGGe kot preveč Polne) »in vedeti.« Skušali smo zvedeti, veliko smo izvedeli; a ne SrKos, s katerim se je Priž povezal - nesrečni RazcDč! »Vedeti: inferno je definitiven in strašen, vsa civilizacija je postavljena na to infernalno osnovo.«

Boril sem se, da ne bi pristal na to vedenje. Ker nisem dokončno pristal, sem še živ, Dine, Zajc, Priž, Gregor pa so umrli.

Prižev zapisek (o Alešu) je najlepše, kar je kdo napisal o Alešu in njegovi Si. Tudi Ahac je o mojem bratu lepo govoril na predavanju tik po Aleševi Si; morda je imel v duhu svojo padlo sestro Ivico. Jaz sem se Prižu oddolžil z esejem, napisanim v noči po Priževi Si. A za njegov zapisek do včeraj nisem vedel. Hvala ti, prijatelj.

P.P.S. Na ozadju Si in tako primernega Priževega **Zapiska** se tem bolj nazorno odraža jalovost komparativistične Zni, ki jo je k Slcem uvedel SrKos, najbrž že Ocvirk, ponavlja - goji - jo pa na stotine komparativistov, še več komparativistk. Pišejo bistro, z znanjem, z distanco, v lepem slogu, a ... nič(es)no. Zadnji primer med mnogimi, ki me žalostijo, so spremne besede Tanje Lesničar Pučko, sicer znane kot Žurstke (Tipl, ni prehoda med to Zno in Žurom): **Likvidacija teksta, ki bi lahko nastal**. Robbet-Grillet (RG) je rojen 1922, II. SvetV je Ponot, svojo likvidacijo teksta je napisal kot nadaljevanje Sartrovega itn. Niha v **Gnusu**, Beckettovega itn. RG ozadje je močno, pretresljivo, usodno, je **Iliada**. Ozadje Les(ničarPuč)ke pa so že desetletja SIzi, svet, ki se že ob njenem rojstvu RR v zgolj tekst. Ko se je rodila, sem že polemiziral z Zornom zoper znotrajtekstualizem, 70. leta; desetletje prej, ko sem reizem forsiral, pa sem ga kot RG na ozadju tega, kar piše Priž ob Aleševi Si-Smu. To je bil čas soočanja Zajčevih dram (**Otr**, **Potohodca**) s **Santo**, Božičevih (**Kako srečen dan!** ali že **ZiK**) s Strniševimi, s **Samorogom** in **Žabami**. V reizmu sem gledal AlgStro RRe Čla v Reč kot odrešitev. Pomota, SSL, a kar hočem reči, je: zame reizem ni bil Ustroka in Žur, ampak Vervizija. Zato je hotel Pirc, da je naslov RG romana **Videc** in ne **Gleduh**. In s tega vidika je imel prav, sledil je meni. Dejansko naslov **Voyer** ni prevedljiv, vsebuje oba pomena.

Leska je pametna: ve, da živimo v svetu, ki bi lahko nastal (dodajam: v stotisočletjih kot ČezČl), a zaenkrat še ni nastal in še preden je nastal, ga reistični avtorji - novi roman, ne le RG - likvidirajo. V tem je RGjeva, Butorjeva itn. genialnost: Umet naslikajo Reso DaČla, Dasveta, tudi DaDbe kot PMLDbe. A RG, Beckett itn. pišejo svoje romane in drame v 50-ih letih, Leska pa ta svet ponavlja - kot odličnjakinja - pol Stola kasneje. Ta svet je danes še živ (=mrtev, omrtvičen), a ni več nov, ne izviren. Mislec bi moral misliti - slikati - izvirne misli, ne obnavljati v šolski nalogi Reso, staro desetletja. V to prežvekovanje je zapeljal SrKos stotine študentov. Morivec njihovega duha? Ali pa je kot arheČin spoznal, da niso drugega zmožni in jim je, kot hudič, dajal, kar potrebujejo za uspeh, za Už, za samopotrditev?

Ko Leska začne govoriti o novem romanu, začne s Pircem in z njegovo uvodno študijo k **Vidcu-Gleduhu**. Leska piše, kot »da se je RG slovenskemu bravstvu prvič predstavil leta 1974 ob izidu **Vidca**.« Dobesedno je to res, a Leska zavaja. Reizem kot deskripcionizem (novi roman) je bil prvič predstavljen že v Pers, v Šelovi prozi, glej roman **Stolp**, nato vrsto Šelovih novel, tudi **Triptih**. Iz leskinih besed sledi, kot da sta Pirc in prevod **Gleduha** prebila zid, kar je daleč od Rese. Ocvirk se je odločil za kaj »epohalnega« šele tedaj, ko je bilo to epohalno splošno - vsaj v KulPol - sprejeto. Boj za reizem pa je trajal leta 74 že poldrugo desetletje, boj, ki je bil trd. Koliko polemik sva vodila s Šelom za reizem (deskripcionizem), z vsemi mogočimi, verjetno tudi s

SrKosom, spomnim se debate z Mikelnom itn. To so bili Humsti, midva sva zastopala RMgo z obema sredstvom, z Umet-Lito in z eseji.

Da Leska ne pozna najinega Dia s Šelom ob njegovem **Kamnu** - že leta 59! -, je razumljivo, ni še izšel; kmalu ga bom objavil - komentiranega - v **RSD**. Morala pa bi vedeti za boj Pers za novi roman in reizem, a tega niti z besedo ne omenja. Ker si Zge ne predstavlja, kakor je tedaj tekla: še kot boj, danes teče le kot modno zamenjevanje trendov, pričesk, praznih Ideol, ki so le - čim bolj umetelna - retorika. Danes določa smer trg, tedaj sva si s Šelom prizadevala najti Reso, čeprav sva že vedela, kot bravca Niet(zschej)a, da je Resa konstrukt. Vrtela sva se okrog te točke, Šel se je slepil, **Kdor skak**, padal, **Svatba**, našel nazadnje najslabšo - čeprav trenutno največ obetajočo, Her - rešitev: Nclz, Gent, narojevanje, boj za SND.

Kar piše Leska o Pircu, je najbrž res, verjamem Skuškovi, a je s Pirčeve strani umazano; Ahac je znal poskrbeti za svojo promocijo. Pvtno me je koval v nebo, bil moj najboljši PriSo, javno pa pazil, da ni spregovoril o meni nič takega, kar bi me v očeh študentov (Javi) povzdignilo. Promoviral me je Vidmar in tisti, ki so me strastno napadali, Pirc me je Zamol; to sem odkril šele kasneje. Je bil res prav on SrKosov vzornik, vsaj v tem? Čeprav mu Priželje po Isu biti ne odrekam. A bil je neizmerno stremljiv, brez uspehov v TSu ni zmoget, zato se je potrudil - z barabijo - ostati na univerzi. Skuškovo je grdo zlorabil. Če bravec ne ve: on je predlagal-zahteval naslov Videc, Skuškova Ogleduh; kasneje, ko je odkril, da se je zmotil, je z metodo Zamola pustil, da je obveljal naslov Videc kot prevod Skuškove. (No, tudi izraz Ogleduh, Skuškove, ni točen.)

Danes so vohljači uspeha, kakršen je TH, zavohali, da bi morda bila uspešna besedica Dr, Dt; jaz jo uporabljam že dolgo, o nji veliko pišem, a popolnoma neslišano. Ko bo začel s tem TH, bo naenkrat prišla v modo, Leske jo bodo pripisale njemu. Kar naj; njene SB kažejo, kako ničesar - bistva - ne razume, ne čuti. Na strani 116 piše, v tem ko prosto navaja Leonharta (to je Gene citatomanov, učenčkov): »Teži hkrati v spolni in rasni tabu«, je že vse narobe, je že razumljeno kot Reda na Polo, kar je Tip za Žurstko, »in sicer v njegovi drugi fazi; če je bil v prvi fazi, v času njegovega zgodnjega in zrelega kolonializma« (Sartre se je še boril zoper kolonializem, Beckett je šel že čez Poloviro-slepilo), »črnci razumljeni predvsem kot absolutno Drugi« (joj in prejoj, Pozunretorika neolece) »kot neviden brezimen delavec« (delavec!), »ki je imel v 'beli' percepciji včasih celo status živali, je po 2. svetovni vojni, ko je temnopolti človek dobil 'obraz', v fantazmatskih predstavah belcev postal predvsem ogrožujoč spolni tekmeč.« To je bil PV, glej Faulknerjeve romane, čas Ku-Klux-Klana, resda še čas PoV, a PMLD je DbDž, v kateri sta črnca ZunMister (Powell) in Riceova (Že in v Bushovi vladi!). Koliko črncev je v Castrolovi vladi? Mar niso na Kubi črnici v večini? Castro ima črno le vest ...

Leska ima AbsDra za AbsNeg pojem - prazna luknja, brezimnost, nevidnost, jaz za »pojem«, ki je onkraj vidnega in nevidnega, le v slutenjsko-Mišljenem. Leska je globoko v Tradi, v pristajanju na Svetlo(bo); koliko sem pisal o tem! Zato je mogla - morala - postati Žurstka, kajti Žur je videnost-slišnost kot takšna. Čim bolj te vidijo, čim več o tebi govorijo, bolj si (bit v PMLD). Jaz sem bliže BDru, ker sem Zamol, komaj viden. Pomagajo mi, Leske. Šela pa so pomagale Zapl in Unič(evati); Janča, ker je šibkejša Os, so zmeščale v gnilo breskev.

Maj 2007

HUDIČ NI PRESEŽENA TEMA (ob Rožančevih **Prizorih s hudičem**)

*V svojih pogovorih z Bogom
zadostuje luter sam sebi in mu vi,
njegovi najbližji ljudje in verniki,
sploh niste potrebni, kot mu ni
potrebna niti Cerkev, skupnost ljudi,
lep človeški dom na tej premraženi
zemlji, varnost in toplina ... Mu niso
potrebna dobra dela, požrtvovalnost
in usmiljenje in vse tisto, kar terja
vaše osamljeno in prezeblo srce ...
Kaj je v njegovem ravnanju
Kristusovega? Je morda bolnega
ozdravil? Je morda lačnega nasitil?
Je žejnega napojil? ... Vera, če je, je
ljubezen.¹*

1

Slovenska drama je danes, spomladi leta 1986, pluralistična, kot je bila v letu 1906. Vrača se k svojim poliarhičnim izhodiščem, k - politični, svetovnonazorski, religiozni, moralni - raznovrstni strukturi, v kateri so nastajale druga poleg druge Meškova **Mati** in **Na smrt obsojeni**, Finžgarjeva **Naša kri**, Cankarjev **Kralj na Betajnovi** in **Pohujšanje**, Ganglov **Sad greha**, Kristanova **Ljubislava** in **Zvestoba**, Kraigherjeva **Školjka**, Detelov **Učenjak**, Kvedrove **Amerikanci** itn².

Med obema mejnima letnicama -1906 in 1986 - se je pahljača raznoterosti ožila, sredi stoletja se je povsem zožila, najprej na nemalo enotno marksistično in uradno stališče, potem na nemalo enotno zoperuradno, uporniško. 80. leta kažejo, da to ni več potrebno³.

Na katolicizem ne gledajo vse kritične zavesti enako. Poniž obračunava z njim kot s klerikalizmom, celo s klerofašizmom (v **Škofu Tomažu Hrenu**)⁴; Rožanc gleda nanj v **Prizorih s hudičem** drugače. Poniž se ravna po precej tradicionalnem vidiku kritike totalitarizma; **Hren** izhaja direktno iz **Dialogov**, **Afere** in drugih dram razkrinkovalnega tipa. Rožanc obravnava Ignacija Loyola, Hrenovega predhodnika in zgled, manj konvencionalno. Niti sledu ni več o slačenju despota, kakršni so bili Jurčičev Herman (**Veronika Deseniška**), Levstikov Geron (**Tugomer**), Skofičev Presekar (**Gospod s Preseka**), Cankarjev Kantor, Kozakov Komisar in Rožančev Stari (**Topla greda**), ta najbolj

znamenita, značilna, a tudi običajna zvrst slovenskih oblastniških teroristov. Loyola, ki je bil v marsičem zgled za realne slovenske klerofašiste, je v **Prizorih** podan bistveno bolj s simpatijo, z empatijo, s prepričanjem, da je treba vsako živo dramatiško figuro pogledati od znotraj; ne polemično, pač pa iz njenih lastnih protislovij, muk, namer in rezultatov, tragičnosti, veličine in porazov⁵. Loyola je tudi despot, a ni zgolj despot; in ni podan predvsem kot despot. Podan je kot nekdo, ki hoče najboljše, a postaja v tem ravnanju vprašljiv. Slika te imanentne avtokritike je imenitna; žal dramatik ni dovolj dosleden v izvedbi; ni prodrl dovolj globoko v tragično razsežnost, v nasprotja Loyoline osebnosti⁶. A pravo smer je nakazal.

Prizori niso več kritična drama, kot je **Hren**; so razumevajoča drama, kot je Mrakova **Marija Tudor**, ki obravnava isto obdobje, celo varianto istega protagonista: katolika znotraj protestantskega okolja ali katolika v obrambi zoper protestantsko moč.

2

Vsi trije katoliki - kraljica, škof, general in ustanovitelj jezuitskega reda, jezusovcev - so na kratek rok uspešni; na dolgi rok poraženi. Najprej je bila poražena Marija; že v naslednji generaciji, z Elizabeto Angleško. Nato Loyola.

Naj je sredi 16. stoletja, nekaj desetletij po ustanovitvi reda, jezuitstvo skoraj obvladalo svetovno katoliško Cerkev, Rim in Pariz, Ljubljano in Zagreb, papeža in provinco, naj je nizalo uspeh za uspehom in se zdelo nepremagljivo, dve stoletji kasneje - o tem govori zadnji prizor »igrokaza«, tako Rožanc podnaslavlja svojo dramo - v Parizu, pod Ludvikom Petnajstim, doživi jezuitizem polom; zlomi se notranje, nato še zunanje in red je izgnan, prepovedan.

Enako se mu dogodi nekaj desetletij kasneje v Avstriji, pod Jožefom. 19. stoletje je na Slovenskem v znamenju janzenistov in jožefincev, liberalnega katolicizma in neotomistov. Med revolucijo doživi ponoven vzpon in poraz.

Po drugem vatikanskem koncilu se revitalizira na novih osnovah, odprto in nič več bojovito antikomunistično⁷. Kot red, ki je do sprememb v tem svetu, v družbah skrajno prilagodljiv, so jezuiti danes obrnili svojo taktiko skoraj za 180 stopinj⁸, kot jo je v 18. stoletju z idejami Antonija Genovesaja, o katerem se govori v zadnjem **Prizoru**. Tudi **Matička** in **Micke** ne bi bilo, ne slovenskega razsvetljenstva, če bi ostal jezuitizem v 18. stoletju tak, kot je bil za časa Loyole.

Loyolova genialnost je bila v tem, da se je načelno odločil za to, da se sme in mora stalno spreminjati taktika jezuitov, celo njihovi posamezni nazori, kolikor so od tega sveta, kolikor odgovarjajo na vprašanja tega sveta, ne pa osnovna načela, pokorščina Cerkvi oz. papežu in obramba Évangelija; da je dobro vsako sredstvo, pa naj je celo od hudiča⁹, o tem govori tudi v **Prizorih**, le da v končnem cilju služi Bogu.

Loyola je predvideval takšne na zunaj velike spremembe, kakršne so se dejansko kasneje dogodile; njegov stavek, da namen posvečuje sredstva, cika ravno na to. Sredstva so od tega sveta, namen in cilj sta v odnosu do onega sveta. Kdor ne upošteva tosvetne realitete, bo nujno poražen, kajti človek je

tudi iz mesa in kosti, iz tostranskih interesov; vlada mu Hudič. Hudiča je treba prehudičiti: pobrati mu njegovo prednost in jo obrniti zoper njega. Takšen je Loyolin - iskren - namen, njegova izjemna inovacija¹⁰.

Temeljno vprašanje, ki ga zastavlja dramatik, pa je: se je to Loyoli posrečilo? Se to lahko sploh komu posreči? Nismo žrtve nujne protislovnosti življenja, ki je sestavljeno iz tega in iz onega sveta? Se ne obrnejo najboljši nameni v svoje nasprotje? Je res Loyola prehudičil Hudiča, ali pa je Hudič preslepil Loyola? In ne le Hudič, ki je zunaj Loyole, v svetu, v sovražnikih - tam ga vidi Hren pa slovenski klerikalci; ampak Hudič v najbolj intimni Loyolovi - človekovi - notrini, od koder ga človek ni zmožen izgnati¹¹. Hudič je drugo ime za peklenko dialektiko, ki vlada v tem svetu; za paradoksaliko.

Česar ni vedel Hren, čeprav je na koncu svojega življenja izkušal, a si tega ni znal razložiti z naravo sveta, ampak le z zlom sovražnikov (slepota klerikalizma¹²), je vedel Prešeren: »Ne vedel bi, kako se v strup prevrača/ vse, kar srce si sladkega obeta.« Hren tega ne sme vedeti, ker mu je trdnost sveta (nerazločljivost med tem in onim svetom¹³) nujen cilj, saj je sam v sebi negotov in prazen. Prešeren ga je zadel v črno: »Bi ne bila mi vera vase vzeta,/ ne bil viharjev notranjih bi igrača.« Kar pojmuje Prešeren kot varnost mladostnega doma, je za Hrena varnost Cerkve. Naprej: »Zvesto srce in delovno ročico,/ za doto, ki je nima milijonarka,/ bi bil dobil z izvoljeno devico.« Cerkev svetega Marka oz. njen patron svetnik pa dom, občestvo, grupo, posameznika varuje; v širšem pomenu je to Cerkev, katoliška. Srečna draga vas je pomanjševalnica za srečno katoliško občestvo¹⁴, ki ga ne razdirajo protislovja modernega, novoveškega sveta.

Osnovni vzrok za razpad srednjeveškega sveta je vdor »uka žeje«. Srednji vek je uk - raziskovanje, um, dvom, iskanje, svobodno premišljanje - podredil veri oz. avtoriteti papeža in izročila, Sporočila, Razodetja. Ko se je s humanizmom in renesanso, od Dunsca Scotta do Bacona, od Erazma do Descartesa, podrla stavba enotne vere, ko je svet postal problem, ki ga ne more rešiti katoliški nauk, in je kot eden odgovorov na to vprašanje (podrtje) sledil protestantizem¹⁵, je bil ravno Loyola tisti, ki je znal s katoliške strani najustreznejše odgovoriti.

Odgovori renesančnih papežev - Borgie itn. - so bili sicer sijajni za razvoj umetnosti in kulture, ustvarili so, kar si je Hren obetal ustvariti, a se mu ni posrečilo, ker se mu iz njegovih ozkih klerikalnih pozicij ni moglo posrečiti, za zmago katolištva in Cerkve pa so bili ti papeži in je bila ta cerkvena taktika pogubna. Povzročili so nastanek protestantizma, različnih odporov - od Lutra do Calvina in sekt -, ogrozili so obstoj Boga, etike, ker so razumeli svet celo precej bolj pogansko od svojih grško rimskih vzornikov. Treba je bilo združiti vrnitev v srednji vek - rearhaizacijo - z upoštevanjem novih momentov, noveškega duha.

Loyoli se je to prvemu in najbolj posrečilo. Reformiral je Cerkev in jo ohranil. Ohranil je avtoriteto papeža in katoliške tradicije, svetnikov in Marije, rituala in Ustanove, doživljanje kot občestvo, celo kot radostno, lepo, toplo občestvo, kot srečen dom. Svobodno premišljevanje je ukinil na račun pokorščine generalu, hierarhiji, papežu; Galilei¹⁶ začasno v njegovem sistemu ni - ne bi - imel mesta.

A je pustil vrata odprta. Če bi se namreč ugotovilo - v 18. stoletju se je ugotovilo - da so potrebna drugačna sredstva za pridobivanje vernikov, da je

treba dovoliti celo svobodno raziskovanje, kar je Hudičeva ideja, potem se tej prej nezaslišani inovaciji jezuiti ne smejo upirati¹⁷.

Ta konsekvence sledi iz Loyoline temeljne drže. In če bi se je Cerkev v 19. stoletju držala; če se ne bi pustila preplašiti od začasnih neuspehov jezuitizma v 18. stoletju, od vsesplošne ateizacije tega libertinskega stoletja; če bi spoznala, da je razvoj uma, znanosti, svobodnega raziskovanja nemogoče zadržati, potem ne bi v 19. stoletju in v prvi polovici 20. stoletja tako togo in dogmatično nastopala zoper kapitalizem, zoper liberalizem, zoper marksizem, zoper individualizem, zoper znanost - in ne bi sodbe o Galileu začela spreminjati šele v drugi polovici 20. stoletja; pa odnosa do razvojnega nauka, do darvinizma itn. Potem ne bi bil tako dolgo odrivan in sumničen za krivoverstvo Teilhard de Chardin.

Cerkev bi morala, če bi razumela Loyolino načelo, tudi v 19. stoletju ohraniti Boga, a se obenem odpirati novoveškemu duhu; čakati na trenutek, ko se bo samozavest znanosti v sebi zrušila, ko se bo skazalo, da je znanost - in um - konstrukcija človeka, ki temelji na apriornih predpostavkah; da znanost ni objektivna in večno trdna; da se vprašanje in nujnost Boga vračata. Potem ne bi za stoletja obveljala kot nasprotnica znanosti; bila bi le modra opozarjevalka na omejeno naravno uma. Bila bi znanilka radostnega občestva in veselega oznanila o človeštvu, ki more biti odrešeno le z vero v Boga, a ne v nasprotju s tem svetom, z njegovo telesnostjo¹⁸.

Prepustiti ta svet Hudiču, skušati se mu z askezo odreči, pri tem pa nevede padati v njegov objem - kajti kaj je oblast nad dušami drugega kot najbolj trdna zavezanost temu svetu, oblast je telo kot tako (to je osnovna tema **Prizorov**) - pomeni ravnati kratkovidno. Frančišek Asiški je ravnal modreje. Ta svet je lep tudi kot ta svet¹⁹; saj je božje stvarstvo. Modreje ravnajo tisti jezuiti, ki poudarjajo bolj evangelij in ljubezen od pokorščine generalu.

Če bi ostala Cerkev odprta do tega sveta, zavedajoč se nevarnosti tega sveta, in če bi prepuščala vprašanje oblasti v tem svetu bolj posvetnim instancam, ne pa se borila - v 19. stoletju - zoper italijansko liberalno državo, hoteč ohraniti svojo posvetno državo ipd., bi se jezuitizem ne vezal na klerofašizem; zmoget bi med revolucijo celo sodelovati z novim Hudičem, s Partijo, stati ob nji s svojo blagovestjo in obstati trden tudi tedaj, ko bi se začela stalinistična Partija sesuvati sama v sebi in iz sebe, zaradi pomanjkljivosti svojih teoretično ideoloških izhodišč, ne le zaradi svoje nasilne prakse.

Prizori postavljajo zrcalo (pol)preteklosti jezuitizma in Cerkve, a drugače kot **Hren**, z naklonjenostjo in razumevanjem, z opominjanjem, ne z bojovito gesto trganja mask s spačenega lica²⁰.

3

(Ponižev) Hren je doživljal Prešernovo usodo, obup, samoto, izgubljenost; tega sveta ni znal vzljubiti, ne soljudi; krščanska ljubezen mu je bila tuja. Zato je moral postati krvnik in despot, ki se rešuje z vero v hladno dogmo, v ogenj očiščevanja, ne pa dopuščanja. Prešeren je našel drugačno vero: v Narod, v

idealno ljubico, v Naturo in med drugim tudi v Boga, čeprav ne tistega Hrenove sorte. Predvsem se je zavedal, da brez topline občestva, ki ga ščitita svetnik (Marko) in krščanska fara, ni mogoče preživeti srečno, mirno, dobro, varno. Res je postavljajl to vero v preteklost, jo gledal kot za intelektualca ali meščana nemogočo, kot le vaško arhaično. Med ukom - umom - in preprosto Cerkvijo je videl nespojliv prepad, kot mnogo slovenskih intelektualcev teh dobrih stopetdeset let po Prešernu.

Rožanc se vnema za drugačno rešitev. V Loyoli gleda modreca, ki skuša združiti vero in ta svet, tudi uk (izobrazbo). Loyolin konkretni program tega združevanja je ustrezal evropskemu 16. stoletju, pa še to le južnim deželam Evrope, zaostalejšim. Konkretni program Loyolinega naslednika Genoveseja je bil že drugačen, čeprav v pristnem Loyolinem duhu. Poslušajmo, kako ga opredeli Provincial pariških jezusovcev:

»Poznam njegovo metodo. Svojim učencem ponavlja, da nikoli ne smejo prisegati na besedo učiteljev« - celo konkretna nepokorščina! -, »da morajo priti do vere z lastnim razumskim iskanjem« - metoda novoveškosti, baconizma, kartezijanstva -, »in da je nikdar ne smejo zamenjavati s pobožnjaštvom, ki vedno zaduši notranji plamen²¹«. - Ni bil Rožman - iz Partljičeve **Justifikacije** - pobožen v pobožnjaškem pomenu, premalo odprt razumskemu iskanju in preveč veri v moč molitve? Ni bil ravno zato - zaradi napačne ocene tega sveta - sokriv za napačno usmeritev Cerkve, za povezavo s klerofašizmom? Torej sokriv za tostranski poraz Boga v zgodovini?

»Da se katolištvo ne sme bati spopada z moderno filozofijo, in to ne tedaj, kadar je treba zavrniti njene zmote, ne tedaj, kadar jo je treba sprejeti zaradi njenih pametnih spoznanj.«

Kako malo je bila slovenska katoliška Cerkev odprta za ta moderna filozofska spoznanja - od Hrena do Rožmana! Jeran, Mahnič, Ušeničnik in Odar so postavljali predvsem meje, ovire med novoveškega duha in krščanstvo, pri tem pa evangelij čedalje bolj izgubljali, pridobivajoč si predvsem tosvetno oblast nad dušami. Katoliško občestvo, ki so ga soizdelovali, je bilo in naj bi bilo predvsem fanatično ekskluzivno, samoomejeno, v posesti absolutne resnice, v obrambi pred Hudičem, v odporu do sovražnika²². Takšno občestvo je nehavalo biti varni in svetli dom²³. Postajalo je trdnjava, utrdba, kakršne so bile potem realizirane in simbolizirane v domobranskih postojankah od sv. Jošta (**Justifikacija**) do sv. Urha. (Sv. Urh bo gotovo prizorišče ene ali več bodočih slovenskih dram²⁴, saj je tam kaplanoval Križaj, znamenit lik fanatičnega klerofašista, model za vrsto bodočih dramskih likov, ki se bodo zoperstavljali liku Marcela, **Afera**, a mu bodo kot brat bratu, po logiki Snojevega **Gabriela in Mihaela**²⁵.)

Poslušajmo ideje Genoveseja še naprej: »Premik. Vendar premik v smeri politike, ki jo je sicer Jezusova družba vedno in spretno negovala, ki pa v konkretnem primeru njegovega učenja za nas še malo ni sprejemljiva. Po njem, po tem našem Antoniju, naj bi katoliki ne podpirali obstoječe vladavine, ampak pritrjevali podložnikom in terjali reforme, ki naj bi zagotavljale njihovo srečo in podaljšale življenje Cerkve²⁶.«

Kako so jezuiti in Cerkev grešili zoper to načelo v slovenskem 20. stoletju! Kako pretirano so se vezali na obstoječo vladavino, na avstrijsko in starojugoslovansko²⁷, celo na italijansko in nemško okupacijo; kako malo so se vezali s partizanstvom in revolucijo. Oziroma kako modro so ravnali Kocbek in

krščanski socialisti, dramatik Cajnkar (v drami **Za svobodo**) in pesnik Udovič, da so pritrjevali upornim podložnikom in terjali reforme. Stalinistični teror - stalinistična izdaja dogovora v OF z Dolomitsko izjavo - je (bil) začasen. (In tudi bo začasen, navzlic možnosti vojaške diktature in jugoslovansko unitarističnega jugostalinizma²⁸.) Pristašem Genoveseja bi bilo treba le vzdržati. Ne pa se odpovedati svojim izhodiščem, kot so se jim odpovedali Breclj in Fajfar, Stanovnik²⁹ in Javoršek.

Cerkev ni manj trdna in trajna od judovstva; ne krščanska, ne katoliška Cerkev in ne njej sorodne organizacije ali organizmi budističnega, muslimanskega, šintoističnega tipa³⁰.

Loyoline devize uka pri Hudiču (opravičevanja sredstev) ne smemo jemati le tako, kot je v navadi pri liberalno marksističnih kritikah, kot cinizem, kot utilitarizem, kot taktiko golega oblastništva. Rožanc opozarja na drugačno in sprejemljivo razlago. Loyola ve, da je Hudič ne le v človekovi - celo svetnikovi - bližini (glej **Skušnjave sv. Antona**), da je celo v človekovem srcu; da je skrajno težko razložiti, kje in kaj in kdo je Hudič, kdaj pa ni; da vse pozitivno sprevrča v svoje nasprotje³¹.

Ni v tem primeru celo nujno vzpostaviti s Hudičem intimen kontakt, igrati z njim na njegovem terenu, z njegovimi sredstvi, saj je že vnaprej jasno, da se njegovim sredstvom in njegovemu terenu ne moremo ogniti; predvsem je važno, koliko se tega zavedamo³². Koliko omejujemo ta sredstva, ne pa, da se razglamo za imune zoper zlo. Nič ni bolj naivno, samovšečno in v konsekvencah slabo kot pravičništvo. Če kaj, je Jezus zavračal pravičništvo (farizejstvo); bolj ga je odklanjal kot preprost greh. Marija Magdalena mu je bližja od tistih oblastniških Judov, ki vse vedo in imajo v vsem prav.

Ni bila Cerkev v ljubljanski pokrajini med vojno v preveliki meri takšna pravičniška Cerkev, ki je celo svoje taktične napake in neprimernosti - sodelovanje z okupatorjem - razlagala kot edino pravo ravnanje? Glej **Justifikacijo in Ogenj in pepel**.

Čeprav je Cerkev - ne neupravičeno - smatrala stalinistični tip komunizma za Hudiča (mislimo na Gulag in na Goli otok, na moskovske in dachavske procese), bi bilo mnogo modreje in bolj krščansko, uspešno in ljubezensko, če ne bi tega Hudiča napadala frontalno, vezala pa se z ne manjšim Hudičem (Praprotnikom in Rösenerjem, Graziolijem in Rupnikom), ampak bi z njim sodelovala, vsaj v takšni meri kot s fašisti, verjetno pa bi morala bolj sodelovati, saj so ji fašisti omogočali nekakšno materialno preživetje po italijanskem vzoru (nacisti še tega ne), komunisti pa so se postavili na čelo slovenstva, podložnikov in revolucije. Se ne bi morala na to čelo postaviti Cerkev kot krščansko občestvo - podobno kot na Poljskem - in nadomestiti stalinistično revolucijo s civilno reformo³³?

A kako naj bi to storila slovenska Cerkev, ko pa je bila v temelju nasprotna civilni družbi in se ni bila pripravljena odpovedati svojim materialno državnim privilegijem, se demonopolizirati! - Kot se je danes pripravljena temu odpovedati Partija, čeprav govori o nujnosti, da naj ne bi bila več Partija na oblasti; a eno so deklaracije, drugo realiteta³⁴. Glej Goljevščkove dramo **Otrok, družina, družba** itd.

Naj je **Justifikacija** še tako preprosta, naivna in enostranska, površna in plitva, tudi če bi se trudila ljubljansko škofijo prikazati v bolj objektivni luči, ne

bi mogla mimo nekaterih temeljnih dejstev. Rožman je sledil Hrenu, ne Genovesiju; in v bistvu ne Loyoli, kakršnega podajajo **Prizori s hudičem**.

4

Čas, v katerem je živel Genovese in na katerega je moral reagirati, je bil kar precej podoben tistemu iz srede 20. stoletja, čeprav sta se sredi 20. stoletja mešali in kombinirali dve drži, brezbožnost (radikalno razsvetljenstvo) in nova vera (komunizem), medtem ko je bila brezbožnost v 16. stoletju drugačnega, manj odprtega tipa, v 18. stoletju pa skoraj ni bilo nove vere, nova vera je bila kvečjemu rusojevstvo, poseben tip razsvetljenstva, napoved romantike. Sreda 20. stoletja je bila za Cerkev še hujša preizkušnja kot 18. in 16. stoletje.

So pa zveze med vsemi tremi stoletji. V 18. stoletju so bile »duše naših - jezuitskih - gojencev na vsakem koraku izpostavljene pravi poplavi brezbožništva. So ljudje v Parizu, ki se preživljajo izključno z razpečevanjem krivoverske in brezbožne literature od hiše do hiše.« Značilno tudi za slovensko 20. stoletje, od Kristana prek Krefta do Miheličeve. Ti kritiki so Boga istovetili z antigalilejevsko, antibrunovsko, inkvizicijsko Cerkvijo, v kateri je bilo pod smrtno kaznijo zapovedano prisegati na besede svojih učiteljev; v kateri so lutka omenjali kot Hudiča. - Kmalu bo napisana slovenska drama, katere glavni lik bo nekak moderen Genovese ali Kocbek (v to smer že sili Ruplova **Prepovedana igra**, v kateri je glavni lik analogen Kocbeku), ki je v spopadu z obema Hudičema, s klerofašističnim in s stalinističnim.

(Ponižev) Hren in (Rožančev) Loyola³⁵ imata več skupnih lastnosti, enakih Kozakovemu Komisarju v **Aferi**. Najprej »gorečnost«. Nato »versko bojevitost«, »vročo glavo«, »zanesenost«. Vendar so vse te lastnosti pri obeh (vseh treh) uravnotežene s tehtnim premislekom, s sposobnostjo razločevanja, presoje, umom. Povezane z drugimi potrebnimi lastnostmi, skrajno ambicijo, zvestobo lastni stvari in hierarhiji, občutkom poslanstva ipd. omogočajo nastanek pomembne, močne, izjemne osebnosti.

Dramatika - literatura - rada opisuje pomembne osebnosti, čeprav jih rada konstruira po svoje kot posebej izumljene za vsak tekst. Povzemati dramske like po zgodovini je kdaj pa kdaj problematično, saj se različne konstrukcije teh likov - različni Hreni, Loyole itd. - različnih dramatikov med seboj zelo razlikujejo. Zato moramo že vnaprej vedeti, da sta Rožančev Loyola in Ponižev Hren le imeni dveh likov, ki imata poljubno zvezo z zgodovino: takšno, kakor jima jo določa avtor. Simulirata dva zgodovinska lika le zato, ker dramatikoma takšna odločitev ustreza. Dramatika skušata namreč poleg tega, da pišeta literaturo, razlagati tudi konkretno slovensko preteklost. Trudita se priti si na jasno o vzrokih, parametrih, arhetipih, modelih, vrednotah, smereh slovenske preteklosti (zgodovine), ker to vednost potrebujeta za lastno - in skupno slovensko - orientiranje v zdajšnjosti in prihodnosti. Tako na poseben način, ki je dopuščen predvsem umetnosti, sodelujeta pri oblikovanju oz. preoblikovanju realne zgodovine. Narod pride vsake toliko do točk, ko je treba pretekle razlage revidirati, vzpostaviti nove. 80. leta so takšen čas. Dramatika v 80.

letih pripravljala novo slovensko samorazumevanje, ki bo v drugi polovici 80. let dobilo tudi politično, eksplicitno, teoretično, akcijsko plat³⁶.

Razlika med umetnostjo in politiko pa je tudi ta, da umetnost, sodobna še posebej, skoraj v enaki meri problematizira kot konstruira; dekonstruira kot tematizira. Naloga umetnosti je običajno tudi ta, da kaže hrbtno, temno, nejasno, ne celovito, problematično plat ljudi in pojavov; zato je umetnost le redkokdaj direktna agitka in zgolj agitka.

Enobejevska Zupanova drama **Rojstvo v nevihti** je bila napisana kot agitka, a je avtor vanjo skril toliko plasti, da je ostala agitka v drugem planu. Celo teksti, ki so po želji avtorja in po njegovem daru izključno agitka - Borova **Težka ura** -, neodvisno od avtorjeve volje odpirajo, nakazujejo vrsto problemov, in to temeljnih (problem pravičnega umora, predpostavljajanja Gibanja družini, vojne miru itd.). Dramatika kot taka vsako snov tematizira, s tem pa jo že daje v presojo tako, da lahko bravec reagira nanjo pozitivno ali negativno, tako ali drugače³⁷.

Drama zmerom spodbuja pluralizem: različna tolmačenja, različna stališča. Čeprav jo v eni dobi (1. 1944) razumejo (kot **Rojstvo**) vsi enako, jo v drugih dobah nujno drugače in različno interpretirajo; v tej naravi dramatike tiči možnost različnih branj in različnih odskih postavitvev. S tem pa tudi različnih dostopov do preteklosti, saj vsaj polovica dram obravnava neko preteklost. Skratka, svojstvena obdelava Hrena in Lojole je legitimna ne le s strani nacije (nacionalne literature), ampak s strani same dramatike.

V **Hrenu** in **Prizorih** je ena prvih tem, eden prvih problemov - odprtih vprašanj - značaj človekove gorečnosti, zanesenosti, verske - ali ideološke - bojevitosti. Je gorečnost nujno že fanatizem³⁸? Je fanatizem nujno negativen? Niso nekatere dobe - kontrareformacijska, revolucijska - smatrale fanatično gorečnost za najvišjo vrlino Bogu (Zgodovini, Partiji, Cerkvi) predanega človeka, druge dobe (Linhartova, **Matiček**, povojna) pa vzpostavljajo do vsake gorečnosti distanco, ludistična doba celo posmeh?

Zgodovinska analiza dob in dram more napraviti razpredelnico različnih odnosov do gorečnosti, more opisati tudi različne - vsebine - gorečnosti. Gorečnost Fedje (vodje VOŠa) in dr. Marka (bivšega bana, Natlačena) v **Justifikaciji** imata zelo različno, celo nasprotujočo si ideološko vsebino, sta pa morda v nekaterih točkah istovetni; kot totalitarni. Gorečnost Smoletove **Antigone** je vsekakor povsem drugačna od gorečnosti Kozakovega Marcela (**Afera**). Prva gori za skladnost z večnimi etično religioznimi Zakoni, se ni pripravljena odpovedati terjatvi pokopavanja mrtvih, drugi gori za to, da bi žive ubijal, ker se motijo. Smoletov Črtomir (**Krst pri Savici**) v imenu velike zamisli noro ubija, Mrakov pater Ambrozij (**Rdeča maša**) pridiga in živi absolutno evangelijsko dopuščanje vseh, sredi bratomorne vojne oznanja ljubezen med vsemi. Med Črtomirovo in Ambrozijevo gorečnostjo skorajda ni stične točke.

Lojolova (**Prizori**) in Hrenova (**Hren**) gorečnost sta navidez sestavljeni iz istih lastnosti, dejansko pa precej, če ne bistveno narazen.

Bistvo Hrenove gorečnosti je v pobijanju živih ljudi, krivovercev, nepokornih; vsaj konsekvence Hrenove vere je nujnost in realnost mučenja, pregajanja, zažiganja, pobijanja, inkvizicije. Kar kaže drama **Hren** - v skladu z mnogimi do totalitarizma kritičnimi povojnimi slovenskimi dramami -, je zveza med vero in ubijanjem, med takšno vero, ki terja ubijanje, in ubijanjem drugačnih. - To

temo so pred **Antigono** in **Afero** podajali že Mrakov **Robespierre** pa Majcnova **Revolucija** pa Zupanov **Aleksander praznih rok** itn.

V Loyoli pa ne gledamo ubijavca. V **Prizorih** ne ubija. Niti ne preganja, ne zapira, ne muči. Narobe. Od prvega prizora naprej doživi preobrat. Začenja kot španski vitez, ki mu je prvo orožje meč; ki izgubi nogo v boju z armado francoskega kralja Franca Prvega; ki ne razločuje vojne od ljubezni; ki mu je predvsem do prekrščevanja nevernikov, do obnove križarskih vojn, do vojne s Turki in mohamedanci. Vero in spreobračanje doživlja - razume - odzunaj, vojaško, tradicionalno.

Njegova spreobrnitev je v tem, da spozna drugačno vero, drugačno pot do kristjanizacije; da skuša protestante rekatolicizirati ne s silo, ampak z zgledom in naukom Evangelija, ljubezni, upanja, ustvarjanja notranjega občestva. Na drugi strani kot Luter in Calvin, a vendar uspešno ustvarja novoveško naravo človeka, njegovo ponotranjenost, ki ni le mistika Terezije Avilske ali Katarine Sienske in ne le individualno osebna duševna notrina protestantov, ampak ponotranjeno, toplo, varno, krščansko občestvo.

S poganskimi idejami renesančnih papežev se katolicizem ne bi obdržal ali vsaj ne kot krščanstvo. Čeprav je renesansa en temelj novoveške Evrope, posebno razsvetljenstva, je jezuitizem njen drugi del. Naj je katolicizem še tako zaviral nastop novoveškega subjekta, z Loyolo je nadaljeval krščanstvo v novem, novoveškem duhu; kot ga je tudi Luter, ki je sam na sebi želel vrnitev k prvotnemu krščanstvu, ne pa prehod v razsvetljenstvo.

Podobno je slovenski leninizem po eni plati skrajno rearhaiziral, vračal bratovstvo in enotnost plemena, patriarha vélike družine, nediferenciranost predcivilne družbe itn., po drugi pa uvajal najbolj radikalno liberalizacijo, kakršne konkretni predvojni slovenski liberalizem ni zmogel uveljaviti³⁹: spolno in telesno svobodo, permissivnost, razpad tradicije in njenih vrednot, tekmo vseh z vsemi brez kakršnih koli moralnih zadržkov, materializacijo medčloveških odnosov, reifikacijo, instrumentalizacijo itn. Stalinistični šefi se kažejo v slovenskih dramah še hujši ničejanci od Kantorja. Razvoj Žlajpe - v Ruplovem **Jobu** - je paradigmatičen: od primitivnega proletarca do načelnega breznačelnega⁴⁰.

Loyolova koncepcija Cerkve je zelo drugačna od Hrenove. Hren poudarja skoraj izključno oblast Cerkve, zmagovitost in vojaške prijeme za osvojitve oblasti⁴¹. Loyolovi poudarki so drugje: »Klanjanje redu in ugodju je pripeljalo že tako daleč, da sta odpoved posvetnim dobrinam in trpljenje Jezusa Kristusa Zveličarja že povsem pozabljena. A samo na odpovedi in na trpljenju lahko stoji sveta Cerkev.« Za Hrena je bilo trpljenje stvar drugih, preganjanih; sam je trpel le, če ni bil dovolj oster in pobijavski. Odpoved je bila zanj le odpoved mirnemu življenju, pristanek na težave vojaškega sloga, čeprav je vodil vojsko iz utrjenih postojank, na kraljevi strani, v obrambo danega zoper reformatorje. Loyola je sam reformator. Ne le enkrat stoji pred inkvizicijskim in drugimi cerkvenimi sodišči; zapirajo ga v Salamanci itn., ga obtožujejo herezije, tihega luteranstva, pripadnosti sekti razsvetljenih. Triumfalizem Cerkve je zanj čisto nekaj drugega kot blišč zmagovalca. Zaobljubljen je večni čistosti, revščini, posti se včasih do nezmernosti, po ves teden, se preživlja z beračenjem. (Se mu pa upira nabiranje miloščine za Cerkev, denar sovraži.) Hren je že dedič zmagovite Cerkvene reforme. V **Hrenu** je v prvem planu kontrareforma, v

Prizorih svojevrstna jezuitska reforma, ki gre sočasno s protestantskimi, čeprav ima drug namen, predvsem ohraniti papeža in dotedanjo katoliško tradicijo.

Slovenski jezuiti in papežniki med drugo vojno - tudi Rožman iz **Justifikacije**⁴² - so oba protagonista kombinirali. Celo klerofašizem se da gledati ne le kot golo kontrareformo, ampak tudi kot svojstveno reformo, čeprav v obrambo danega in vladavine Cerkve; kot notranjo obnovo krščanstva, čeprav po vojaški liniji, na način militarizacije Cerkve. Redovi in posamezniki, ki so sodelovali v antikomunistični fronti (podobno kot na drugi strani različne smeri v antifašistični fronti - ta poudarek na anti je bil pri obeh izjemno močen), so v nemajhni meri cenili zaobljubo čistosti, revščine, gorečnost, pokorščino, vsestransko askezo; recimo Tomčevi Mladci Kristusa Kralja, katerim je vodja prepovedal vojaško oborožitev, vendar se njegove prepovedi niso držali, saj so bili prepričani, da so se upravičeni tudi vojaško braniti, če jim stalinisti strežejo po življenju; to pa se je spomladi l. 1942 dogajalo. Primer - v knjigi **Lojze Grozde**⁴³. Tudi primer Kiklja in Župca, o katerih govori **Justifikacija**. Mladci in Stražarji so imeli za manjše zlo sodelovanje z okupatorjem oz. italijanskimi fašisti kot sodelovanje s komunisti; zato - da bi nastopala učinkovito zoper komuniste - sta Kikelj in Župec in njima sorodni delovala celo v fašističnih organizacijah, univerzitetni, GUFu itn. Ravnali so se po cerkvenem nauku probabilizma oz. po kazuistiki, ki ju sicer niso iznašli jezuiti, pač pa so ju jezuiti sprejeli in posebno v 17. stoletju zelo razvili, nekateri do igrackanja in do zelo laksne morale⁴⁴, skoraj do opravičevanja grehov ali vsaj do čezmerne popustljivosti. (Recimo kot spovedniki kraljev in mogočnikov.)

5

Melchior Cano, celo Loyolov strastni nasprotnik, je bil eden prvih, ki je formuliral probabilistični moralni sistem. (Glej knjigo Alaina Guillerrouja **Ignacij Loyolski**, 1960). Cano - in kasneje jezuiti - je dopuščal, da se je mogoče med dvema nazoroma ali primeroma odločati za manj probabilnega, kar pomeni za manj sprejemljivega, opravičljivega, potrdljivega⁴⁵. (Napačno je prevajati izraz z »verjetnim«.) Če človek dvomi, kaj mu je storiti in spozna en način delovanja za bolj zanesljiv, drugega pa bi rad izbral, lahko izbere tega drugega, vendar s pogojem, da je prav tako dovoljen, se pravi, da ima na svoji strani avtoriteto vsaj enega priznanega strokovnjaka. - Zgodovinski Loyola je terjal potrdilo več priznanih strokovnjakov.

Kazuistika je znanost o uporabi probabilnih nazorov v vsakem posameznem primeru; o tem so pisali knjige in v njih navajali tudi desetstisoč in več posameznih primerov ter možnosti odločitev. Papež je leta 1679 obsodil 65 stavkov te preveč svobodnjaške ali laksne morale in s tem pretiravanja kazuistike⁴⁶.

Razen v primerih korupcije, ki so realni v vseh časih in v vseh sistemih, v vseh grupah in verah, tako v krščanski kot komunistični, je šlo v 16. in posebno v 17. stoletju, a enako med drugo svetovno vojno na Slovenskem, za vprašanje, kako daleč se sme človek oddaljiti od svetosti. Na eni strani so

skušali dajati jezuiti ljubeznive odgovore v moralnih stiskah, ki pa so bili v mejah zakona in v jeziku zakona. Na drugi pa je šlo tudi za konkretne odgovore v primerih, ko se je bilo skrajno težko odločati in ko noben od obeh odgovorov ni bil ljubezniv; ko sta bila celo grešna⁴⁷. Posebno janzenizem je zelo razvil občutek in zavest za grešnost sveta, za nemožnost odrešljivosti brez milosti, za šibkost razuma, razumsko formuliranega zakona. Recimo Pascal in Racine; nekateri so Racinovo **Fedro** imeli skoraj za kristjanko, ki ji manjka le milost.

Tradicija slovenskega janzenizma l. 1942 ni bila povsem pozabljena. Slovenska katoliška zavest je silovito poudarjala človekovo grešnost, nemoč, nujnost, da mu v stiski in sploh pomaga Cerkev, ki je v milosti in podaljšana božja roka: apostolska Cerkev. Obenem pa se je slovenski katolicizem trudil, da bi razvil razumske komponente ob moralni volji; predvsem Ušeničnik in neotomizem.

Če si predstavljamo, da je bila za jezuite pokorščina papežu sveta; da je bila takšna pokorščina obvezna za vse katolike; da so papeži izdajali antikomunistične enciklike in priporočila; da je bilo sodelovanje s komunizmom kristjanom absolutno prepovedano; da pa je papež sklenil z Mussolinijem v Italiji konkordat (niso pa ga hoteli skleniti papeži pol stoletja prej z liberalnimi italijanskimi kralji) in da je bila na oblasti v ljubljanski pokrajini - fašistična - stranka, s katero so katoliki smeli sodelovati, revolucijo pa so vodili stalinistični komunisti, s katerimi se ni smelo sodelovati, kaj naj naredi dober katolik? Je to vprašanje iz kazuistike, čeprav zelo nove⁴⁸?

Komunisti vodijo narodno osvobodilno vojno, vendar Cerkev sumi, in ne brez razlogov, da so vezani na Kominterno, da so njena ekspozitura, da bolj zastopajo interese SovZa kot slovenske, oziroma da slepo istovetijo interese konkretne SovZa z zgodovinskimi slovenskimi. Ta sum se je potrdil po vojni in pri večini komunističnih partij razen pri jugoslovanski od l. 1948 naprej - ki pa še zmerom ni dokončno razrešila vprašanja, ali zastopa slovenski interes ali jugoslovanskega, to je unitarističnega, srbskega. To vprašanje se odloča v 80. letih⁴⁹; potrdilo se je pri tistih partijah, ki so se sovjetski uprli, kitajski, albanski itn.

Je z vidika Cerkve komunistična revolucija bolj nenarodna od klerofašistične kontrarevolucije, ker prva izvaja sovjetsko politiko (konkretno sprejema direktive prek Kopiničevega centra v Zagrebu), druga pa italijansko⁵⁰? Vzrokov za dileme je še vse polno. Recimo teza, kaj bolj koristi narodu: revolucija, ki desetka slovenske biološke sile⁵¹, ali čakanje na konec vojne, ki varuje življenja? - Realno je kontrarevolucija sama sodelovala v desetkanju, ko se je borila s komunisti.

Partizanska dilema je bila drugačna: narod se bo potrdil kot avtonomna, suverena, emancipirana nacija le v edinstveni priložnosti vojaškega upora, militarizacije naroda, v prehodu naroda hlapcev (jezuitske pokorščine) v narod junakov, čeprav skozi žrtve⁵².

Žrtve so bile blizu obema stranema: Loyola je pokristjanjeni vojščak, skuša postati žrtev za Kristusa. V žrtve je kontrarevolucija prisiljena, ko noče več le čakati, se tajiti, varovati življenja Slovencev, ampak ko preide v kontrareakcijo, ker je izkustveno prepričana, da bodo komunisti pobili vsaj celotno cerkveno klerikalno vodilno plast, če se ne bo sama branila.

Slovenski komunisti upravičujejo svojo narodno zavest in revolucijsko platformo znova l. 1948, saj nacionalni upor zoper Nemce in Italijane sam na sebi še ne pomeni suverenizacije Slovencev; lahko bi pomenil - kot v ravnanju poljske ali češke ali bolgarske Partije - predajo sovjetskim interesom; Sovjeti vršijo v SovZi hudo rusifikacijo neruskih nacij.

Celo slovenska odločitev za avnojsko - zvezno - Jugoslavijo bi mogla biti iluzija. Že kmalu po l. 1945 se je začela unifikacija, unitarizacija, centralizacija Jugoslavije, omejevanje med NOB pridobljene suverenosti nacije; kasneje se je ta proces ustavil in v 70. letih obrnil⁵³. Kako se bo odločila jugoslovanska Partija v drugi polovici 80. let in v 90. letih, še ni znano. Lahko v ponovno in mnogo hujšo unitarizacijo; po enem scenariju, ki ni nemogoč, bi mogli postati jugoslovenarji in Srbi novi okupatorji⁵⁴, enako nevarni Slovincem, kot so bili do l. 1945 Nemci in Italijani.

Morda je pred nami še ena narodno-osvobodilna vojna. Vendar bi bila ta precej različna od tiste med leti 41-45. Tedaj se je NOB povezoval z državljansko vojno in z ideološko eshatološkim spopadom med komunizmom in fašizmom. V naslednjem narodnoosvobodilnem boju bi državljanska vojna verjetno odpadla⁵⁵, saj je število unitarističnih slovenskih komunistov celo manjše kot je bilo l. 1941 število Slovencev, ki so hoteli postati Nemci. Poleg tega manjka nadnacionalna, univerzalna ideja odrešenika Proletariata. Šlo bi le za odpoved slovenskega delavca slovenskemu proletariatu in za priključitev srbskemu ali jugoslovenarskemu, kar pa je kulturni, civilizacijski itn. padec in v nasprotju z materialnimi interesi konkretnega delavca; takšno zamenjavo bi mogla storiti le peščica lumpenbirokratov, ki bi pač iskali novega vrhovnega gospodarja, da bi še naprej vladali nad ljudstvom. Podobno kot je ravnal Rupnik.

V primeru še enega NOB bi tvorili nacionalni komunisti, ki bi nadaljevali tradicijo nestalinističnega prvega NOB, skupaj s Cerkvijo, ki ne bi imela nobenega interesa povezovati se z novim - pravoslavnim ali jugoslovenarsko stalinističnim - okupatorjem, s kulturniško inteligenco, ki je po naravi svojega dela nacionalna, s tehnično inteligenco, ki se po naravi svojega posla odloča za sodelovanje s tehnično razvitejšimi državami, in z večino drugih plasti kar precej enotno fronto (pluralistično koalicijo)⁵⁶; šanse kolaborantov bi bile minimalne, čeprav vemo, da vojaška sila na kratek rok lahko zmaga in da bi mogel tako za nekaj časa zmagati tudi unitarizem. S takšnim - najbrž vojaškim - terorjem in novo okupacijo jugoslovenarskega tipa bi bila najbrž za zmerom diskreditirana vsaka oblika tesnejše zveze med Slovenci in ostalimi južnimi Slovani. A bi bila šele takšna NOB radikalna civilna revolucija; bila bi vojaška, tudi revolucionarna (odstranitev totalitarizma), obenem pa civilna, saj bi temeljila na sopriznanju različni politično ideoloških, verskih itn. orientacij⁵⁷.

Tudi ta možnost, ki jo racionalno simuliram spomladi 1986, je vsebovana v dilemah leta 1942 (v dilemah **Justifikacije** in drugih dram o slovenskem klerikalizmu in jezuitizmu, **Hrena** in **Prizorov**).

Katolikom v razreševanju dileme niti ni šlo zgolj za iskanje ljubeznivejšega odgovora (neupiranja okupatorju) namesto zanesljivejšega (vojaške akcije?). Situacija je katolike prav kmalu pripeljala do tega, da so se morali odločati za vojaško akcijo, za neljubezniv odgovor, le da eni na partizanski strani (Kocbek, Ude, Mikuš, Lampret, Breclj, Fajfar itn.), drugi na domobranski (Rožman, Erhlich, Jurčec, Žebot itn.).

Oba - nasprotujoča si - odgovora sta bila primer iz moderne kazuistike; kajti tudi odločitev za partizansko stran so podprle številne avtoritete, tudi precej duhovnikov, celo teoretikov (Cajnkari itn.). Res da je bil na eni strani papež, njegova vrhovna avtoriteta. A zgodovina je pokazala, da tudi papež ni nezmotljiv v presoji človeških, političnih, mednarodnih reči; da so nasledniki Pija XII. zavzeli do komunizma drugačen odnos; da so pristali na sodelovanje z njim, čeprav taktično; da so prepovedali vsakršno udeležbo duhovnikov v političnem življenju!

Kako drugače bi potekala leta 1941-45, če bi že tedaj veljala takšna prepoved! Večjega genocida, kot se je realno dogodil nad katoliki, zagotovo ne bi bilo, saj je bila po vojni pokončana skoraj celotna domobranska vojska, med vojno pa pol katoliškega vodstva (od Ehrlicha do Natlačena, glej Majcnovo **Revolucijo** in **Justifikacijo**, v prvi je žrtev Ehrlich, v drugi Natlačen). Ni nova politika Rima po papežu Janezu XXIII. retroaktivno spodbila upravičenost slovenskega klerikalizma in oboroženega odpora zoper komunizem?

A vendar. Bi - bo - smela slovenska duhovščina v morebitni prihodnji narodnoosvobodilni vojni sodelovati s slovenskim ljudstvom aktivno, ko bi se to uprlo jugoslovenizaciji, raznaroditvi, uvedbi novega, balkanskega totalitarizma? Ne bi bil to zdaj boj evrokomunizma z obnovo stalinizma? Se ne bi zdaj med seboj delili komunisti, kot so se l. 1941 katoliki, saj bi se eni odločali za sodelovanje z okupatorjem (antislovensko Jugoslavijo⁵⁸) in drugi za vojaški odpor, ki ga papež klerikom odsvetuje?

Ideja komunizma, kakor se je razvil na Slovenskem po l. 1917, pravi, da je jugoslovenizacija slovenstva najslabša varianta (od Gustinčiča do Prežih⁵⁹, do izjave štirih komunističnih partij leta 1934). Za slovenske predvojne komuniste je bila SovZa garant internacionalizma, v katerem so Slovenci enakopraven faktor (to je bila njihova iluzija); Jugoslavijo so imeli le za prehodno obliko. V unitaristični bodoči možni Jugoslaviji pa bi bila Jugoslavija dokončna oblika nove nacije, pretežno srbske, v katero bi se Hrvati, Črnogorci, Muslimani lažje utopili, ker bi ostali pri svojem jeziku, Slovenci in Makedonci (da o Albancih niti ne govorim, te bi čakal genocid) pa bi se morali odpovedati samim sebi - kot Slovenci na Štajerskem in Gorenjskem leta 1941.

Zgodovina je torej odprta. Nobena odločitev ni dokončno pozitivna. Če bi pod konec 80. let zmagala unitaristično stalinistična Jugoslavija, bi postal problematičen celo NOB med leti 1941 in 1945; legitimiteto bi ohranili le z novim NOB, ki bi dokazoval, da sta bila NOB 1941-45 in slovenska komunistična partija navzlic vsemu nacionalna in po tendenci civilna. Obenem pa bi padlo raz ramen katolicizma precej bremena, saj bi se obe plati medvojnega spora pokazali kot sodelavki okupatorjev - seveda v primeru, če bi slovenska komunistična partija v unitarizaciji Jugoslavije uradno podprla unitarno antislovensko⁶⁰. Slovensko zgodovino bi bilo treba - bo treba? - napisati na novo.

Slovenska povojna dramatika jo že piše na novo; je že odprta za sprejem novih možnosti. Po svoji naravi ni dogmatska, ne ostaja pri enih dokončnih razrešitvah. Ve, da se vsaka akcija lahko obrne na glavo in vsaka ideja pokaže kot zločinska, čeprav so bili njeni privrženci prepričani, da je odrešeniška⁶¹. Umetnost je nepolitika, antipolitika, posebna raven ravno v tem, da se ne podreja dogmatizmu; da ustanavlja vzporedno zgodovino⁶².

Od **Afere** do **Hrena**, od **Rdeče maše** do **Prizorov** teče drugačna zgodovina in drugače strukturirana slovenska zavest od uradne, tako od partijske kot od domobranske (emigrantske). Analiza povojne slovenske dramatike pomeni dodatno oblikovanje vzporedne in nove slovenske zgodovine, v konsekvenci pa tudi politične - nacionalne itn. - zavesti. Je priprava za morebitne možnosti ali nevarnosti prihodnosti; je artikulacija teh možnosti kot realnih⁶³.

Dramatika - tragedija in komedija - se je v antični Grčiji razvila kot politična: kot moment same politike, življenja polisa (glej Mayerjeve analize, a tudi Vernantove). Te svoje narave tudi v najbolj apolitičnih obdobjih ni do kraja izgubila. Dramatika, ki jo obravnavam, **Hren**, **Prizori**, **Justifikacija** itn., je globoko politična. Ideologija civilizma, ki je v 80. letih v slovenski dramatiki nadomestila ideologijo magizma, je v bistvu politična. Vendar ne politična v pomenu redukcije tega pojma na »umetnost« boja za oblast. Pač pa za političnost v pomenu življenja polisa, poliarhične družbe. Zato sodi zraven prav tako obravnava zgodovine, moralke, religije in najrazličnejših aspektov družbe⁶⁴.

6

Ko se Loyola odpove svojemu viteštvu, vojaškosti in ju pretvori v nov, nekrvav tip vojščaškosti, se odloča za ljubezen; pravi, da bo šel »na Levant nad krivoverske Turke ne z mečem, temveč z ljubeznijo, ki jih bo prav gotovo spreobrnila«.

Eno osnovnih vprašanj kazuistike je, kako ravnati, če krivovercev ali brezvercev (tudi komunistov) ni mogoče spreobrniti brez meča; ali ko je Cerkev ogrožena fizično⁶⁵. Stalin je s svojim ravnanjem v 20. in 30. letih v SovZi jasno pokazal, kaj čaka slovensko Cerkev. Vendar - ni ravno bistvo krščanstva vera, da je mogoče svet spreobrniti z ljubeznijo? Ni presedlanje od ljubezni in prepričevanja (grška boginja Pleitho je v polisu nenadomestljiva, glej Vernanta) k meču znamenje osnovne nevere v moč evangelija⁶⁶? Ni klerikalizacija Cerkve ravno izraz te nevere? In ni obenem tudi dokaz, da taka Cerkev nima več moči? V 19. in 20. stoletju vero izgublja, pridobiva jo šele kot nevojaška, ljubezenska, pokoncilsko odprta.

Loyola je poudarjal žensko prvino v ljubezni, medtem ko Hren moško, maščevalnost. »Moška srca danes ogreva ljubezen, ki sicer ni mesena, je pa ljubezen, ki najpogosteje združuje v sebi nagnjenje do Boga, Ženske in Domovine. Svet je pač zaobjet tako z Bogom kot z Žensko« - to je zelo rožančevski Loyola - »ki razveseljuje človeško srce že s pogledom na njeno lepoto in vzbuja v njem hrepenenje.«

Mladostni Loyola je bil precej nagnjen k »pustolovščinam« in k ženskam; to je pozneje občutil kot hudo krivdo, obremenjenost z neprimerno preteklostjo. Vendar ta Loyola, ki govori že v prvem **Prizoru**, ni več vitez, ampak »si ne želi nič drugega kot to, da bi to silo« - željo po Ženski - »pripeljal v naročje Cerkve in jo uporabil v slavo Boga in Zveličarja.« Ta sila postane oboževanje Marije, Matere božje, nedolžne ženskosti, ki drži vojno »kot golo zavojevanje in plenjenje« v šahu, vsaj v ravnotežju, če ga že ne preprečuje⁶⁷.

To ni Hren. In ni Natlačen, ki ustanavlja vojaške protikomunistične oddelke, in ni duhovnik Rošker, kaplan s sv. Jošta, ki sam nosi orožje in vojaško uniformo po zgledu španskih branilcev Alcasarja (**Justifikacija**⁶⁸).

Loyola terja sicer absolutno pokorščino papežu (moment klerofašizma), obenem pa je skoraj upornik; vsekakor je reformator. Do tedanjega papeža je kritičen: »Leon Deseti se je že kronal v tako pompozni procesiji in s tolikimi transparenti, da je bilo že tedaj jasno, da bo sveti Rim spremenil v poganske Atene. In zdaj res vodi cerkvene zadeve s tolikšno obsedenostjo in lahkomiselnostjo, da so vse pobožne duše v skrbeh za usodo Cerkve.«

Kako se ta kritika konkretnega papeža sklada z zaobljubo popolne pokorščine, ki jo bo Loyola dal, sicer šele kasneje, vendar se ji že bliža? So - bi - se smeli torej tudi katoliki leta 1942 odreči papežu, ki ga niso imeli za ustreznega, saj je huje obsojal komunizem kot nacizem, ni obsojal nemških koncentracijskih taborišč, ne ustaških na Hrvaškem, prepričan - kot dr. Korošec - da bo najprej zmagal nacizem, šele kasneje morebiti komunizem, in da je zato treba vendar taktično z nacizmom zoper komunizem, ki je še večja nevarnost? Kako bi komunisti pridobivali katolike, če bi bil leta 1941 na oblasti papež Janez XXIII.? Bi ne imel NOB povsem drugačnega značaja? Bi ne bil tedaj pretežno civilno revolucijski⁶⁹?

Hrenova vera je v primerjavi z Loyolovo bistveno bolj zunanja - kot pač vsaka vojaška. Zdi se, da je nemajhen del slovenskega klerofašizma kombiniral Hrena z Loyolo; vero je ponotranjal. Kajti v času vojne, zmage nacizma in revolucije Cerkev na Slovenskem ni mogla biti pretirano triumfalistična. Njen triumfalizem (Kristus kraljuj!) se je vezal z žrtveniškostjo, s pričevanji, z mučenci, z gorečnostjo »silne vere«, o kateri govori Rožančev Loyola. Njena vojaškost je bila le en njen del.

Rožman - tudi v **Justifikaciji** - ni vojaška osebnost, ni po naravi poveljnik, človek z mečem, oblastnik - državnik, kakršen je bil morda Ehrlich. V Ehrlichu je bilo več tistega loyolovstva, ki je pomenilo zbiranje učencev: uk, vzgoja v pravo smer, nenehne duhovne vaje, čut za organizacijo Cerkve, ki je sama na sebi vojaška. Rožman je bil človek molitve⁷⁰, kar je blizu Loyoli; vendar ni bil ne organizator ne zbiravec učencev ne karizmatičen mag. Če bi bil namesto njega škof Ušeničnik - bil mu je protikandidat leta 1930 - ali pa celo Ehrlich, bi bila ljubljanska škofija že leta 1941 bolj vojaško enosmerna.

Rožman je skušal biti škof vseh Slovencev, tudi levih, dokler ga likvidacije vodilnih katolikov niso odte zamisli odvrnile, saj z lastnega stališča ni mogel zagovarjati morilcev; še posebej po Natlačenu smrti ne. Začel je blagoslovljati eno stran, drugo ekskomunicirati (Mikuža in Kocbeka). V katoliški strani je gledal preganjano stran, bolj preganjano, kot pa so bili preganjani Slovenci od Nemcev; le tako je mogoče razložiti njegovo sporazumevanje z esesovskim šefom in generalom Rösenerjem. Od partizanske roke ubite mlade katolike Mravljeta, Grozdeta itn. je doživel kot svetnike; tedaj se je premišljevalo o tem, da se jih kot mučence za vero kandidira za svetnike. Danes sta v postopku za beatifikacijo Baraga in Slomšek, dva škofa, nosilec misijonarstva in slovenstva; oba sta uspela. Leta 1943 je bila vera drugačna, bolj goreča v Loyolovem pomenu ali v pomenu prvih kristjanov, mučencev, žrtev mohamedancev in komunistov.

Hren ne bo mogel postati svetnik, preveč krvi se drži njegovih rok. Loyola ne nosi meča, osvaja z ljubeznijo. To je poskušalo slovensko mladčevstvo kot

slovenska različica loyolovskega jezuitizma. Se mu je vendar v čem posrežilo? Koliko je bilo takšnih mladcev, ki se niso hoteli oborožiti s puškami in revolverji? Kakšne so bile njihove usode?

O tem vemo danes malo; a so - in to odločilno - potrebne informacije o njih. Med njimi morejo biti krščanske in tragične žrtve. Mrakova in Strniševa iznajdba krščanske tragedije - po Corneillu in Claudelu - je pogoj za razumevanje teh mladcev. Kmalu se bodo začele pisati drame o njih⁷¹, seveda drugačne od **Justifikacije**, ki je brez posluha za tragično, za resnični spopad leta 1942.

Bodo mladci toliko krivi kot Komisar ali Hren? Bolj? Manj? Odpira se povsem novo območje ocenjevanja krivde in nedolžnosti. Bo mogoč kdo od njih res postati svetnik - tak kot Loyola, ki se mu je ob zadnji uri dogodilo isto kot Frančišku Asiškemu? To si je Loyola tudi najbolj želel: da je »zvon v cerkvi svetega Štefana zvonil, ne da bi kdo vlekel za vrv«, kar je dokaz nadnaravnega, čudeža. - V tej točki se **Prizori** vežejo na magizem, čeprav ne na demoničnega kot Šeligovi drami **Vida** in **Čarovnica**. Pač pa na religioznega, božjega - kot Strniševe **Žabe** in **Ljudožerci**, kot Mrakov **Blagor premagancev**.

7

V drugem prizoru Loyola spozna - doživi razsvetljenje - da »niso sovražniki Kristusove vere Turki in Seldžuki, ampak kristjani sami.« In niti ne protestanti, ampak je »sovražnik najbolj krščanski kralj v Evropi, Karel Peti, ki je oplenil Rim in ponižal samega svetega očeta. Sovražniki so humanisti in podobna svojati, ki verjame bolj svojemu razumu kot božjemu razodetju ... vsi ti Lutri in Kalvini.« In sklep: »Kdor želi očistiti katoliško Cerkev vse te nesnage, naj se pridruži meni.«

Čiščenje je dvoumno, dvoplastna protislovna akcija. Geslo: očistimo jezik tujk je služilo Slovincem kot osnovna praktična dejavnost, ki omogoča nacionalno avtonomnost; če imamo drugačen jezik od drugih, povrh vsega pa še lep, to je od drugih nepokvarjen, nevplivan, nedeljen jezik, nam je od boga in narave dan lasten logos. Levstik, Stritar itn. so vedeli, zakaj poudarjajo suverenost, samolastnost in lepoto jezika. Čistiti ga pomeni boriti se zoper tujčevstvo, zoper poskuse drugih nacij, da bi Slovence podredili, podjarmili, dokazali, da so Slovenci že po naravi nesamobitni, sprejemljivi za tuje vplive, na razpolago tuji volji. Čiščenje kot samoobramba oziroma kot nastajanje domačega standarda in lastnega merila legitimnosti.

V drugačnih razmerah more postati obramba lastnosti sovraštvo do manjšin, do drugih, ki živijo znotraj nacionalnega telesa; recimo pri Nemcih v prvi polovici tega stoletja do Judov. Čistiti lahko pomeni ubijati vse drugo, kar živi v notranjosti enonacionalne države, a se nacionalni ideji ne podreja; tudi sovraštvo do marksistov, ki nasprotujejo nacionalni identiteti Nemcev, jo zamenjujejo za internacionalno idejo kominterne, boljševizma⁷².

Kako bi - ali bodo - Slovenci reagirali v takih okoliščinah, ko se jim bo zdelo, da jim notranji sovražnik - tujec - ogroža osnovno, nacionalno, to je socialno identiteto in jih podreja tujcem, recimo Srbom ali jugoslovenarjem (kot

so podrejali nemški komunisti Nemce Rusom, Moskvi)? Bodo začeli čistiti slovensko narodno telo od priseljencev, Bosancev itn., od vseh, ki govorijo srbohrvatsko, ki se nočejo naučiti slovenščine, ki v praksi nočejo priznati slovenske suverenosti v Sloveniji? (Kajti njihovo vztrajanje, da moramo govoriti tudi v Sloveniji Slovenci z njimi srbohrvatsko, pomeni, da hočejo Slovence podrediti drugi naciji, srbski, jugoslovanski.) Bo to znova boj za obstanek?

Če se bo dogajal v suvereni Sloveniji, ki bi bila celo zmagovita do Srbov ali Jugoslovancev, bi bilo to precej podobno današnji judovski praksi v Izraelu, kjer se morajo Judje boriti, da jih arabski val ne potopi. Vendar je razlika; Judje in Arabci živijo v Palestini že stoletja ali tisočletja, Srbi in jugoslovenci so se priselili v Slovenijo šele v zadnjih letih; celo Judje so v Nemčiji živeli mnogo dlje kot Srbi v Sloveniji in tudi mnogo več prispevali k nemški kulturi; celo nemški jezik so uporabljali - ne le Moses Mendelssohn in pokristjanjeni Judje kot Heine in Marx. Se bodo začeli pojavljati takšni Srbi - s priimkom z mehkim č - ki bodo pisali v slovenščini, a se bodo imeli za Srbe⁷³? Se imajo za neslovence že nekateri slovensko pisavi pisatelji na Slovenskem?

Izraelcem pomagajo Judje vsega sveta; predvsem ameriški, ki so zelo močni v ameriškem politično državnem in gospodarskem življenju. Slovenci imamo zanemarljivo majhno emigracijo po svetu in prav nič bojevito, v nasprotju z armensko ali moluško. Bomo začeli metati bombe po svetovnih letališčih, da bomo opozorili na svoj problem raznarodovanja, ukinitve nacionalnih pravic in samostojnosti? Ne bo boj zoper notranjo peto kolono moralno bolj opravičen, ker bomo ostali državno šibki, kot smo danes⁷⁴?

Kje je meja med pravičnim narodnoosvobodilnim oziroma obrambnim bojem na eni in genocidalnostjo in zanikanjem drugih na drugi strani? Kdaj se bo začela srbsko jugoslovenska reakcija na slovensko upravičeno željo po samobitnosti kazati kot temeljno ogrožanje slovenstva, kot okupacija, kot začetek specialne vojne? In s tem slovenski odpor kot nujna obramba zoper okupatorja ali panjugoslovenarstvo (kot nekoč zoper pangermanizem in italijansko iredento)? Kdaj bomo začeli govoriti o srbski in jugoslovenski iredenti, ki skuša spraviti vse Slovence v enak položaj, kot ga je imela pred vojno slovenska manjšina pod fašistično Italijo? Ne bo takšna Srbija ali Jugoslavija nujno fašistična ali fašistično-stalinistična, ne le meščansko imperialistična, kot je bila predvojna Srbija-Jugoslavija⁷⁵?

Kdaj se bo začelo čiščenje Slovencev znotraj unitarizirajoče se Jugoslavije? Slovencev kot manjšine, ki ogroža jugoslovansko identiteto (skupaj z Albanci, kot predstavniki sovražne države)? Niso tisti Srbi in jugoslovenci, ki že danes vodijo gonjo zoper slovenstvo, takšni očiščevalci jugoslovanske enotnosti, ki jim je manj važen boj zoper tuje, Jugoslavijo ogrožajoče države (Bolgarijo, Albanijo ...) kot boj - vojna - zoper »separatiste«, avtonomiste, razločujoče se, drugače govoreče, drugače čustvujoče, zoper drug tip kulture, odnosa do sveta, vrednot?

Je mogoče razumeti Loyola v tem duhu? Ali pa meri njegovo čiščenje drugam, v notranje prerojenje neke človeške grupe, v njegovem primeru krščanstva oziroma katolištva?

Kršćanstvo ima univerzalistične aspiracije; hoče, da bi vsi ljudje na svetu postali kristjani, katoličani. (Enako hoče to muslimanstvo pa marksizem - leninizem.) Nemški nacionalizem je želel sicer osvojiti svet, a ne vse ljudi pretvoriti v Nemce; Slovence vrniti v Nemce; Srbe, Poljake, Ruse itn. podrediti

kot sužnje; Hrvate, Madžare, Romune pustiti kot zaveznike; Jude pa fizično likvidirati. Morebitni srbski fašizem bi prav tako razločeval: Albance fizično likvidirati (takšne zamisli se že pojavljajo, celo javno), Muslimanom vzeti versko nacionalno identiteto, Slovence posrbiti oziroma posrbohrvatiti, pojugoslovaniti, Hrvate posrbiti, Črnogorce vrniti v njihovo prejšnje stanje, v Srbe⁷⁶.

Slovenski nacionalizem se od srbskega razločuje, ker nima ozemeljskih aspiracij⁷⁷ in se tudi ne želi skrivati za neko alibijsko-zamegljevalno tvorbo, kot je unitarna Jugoslavija. Ne čuti se vodilen niti v današnji Jugoslaviji; imel bi kvečjemu željo gospodarsko voditi tržno usmerjeno Jugoslavijo, biti do neke mere gospodarski šef. Vendar mora zaradi fizične šibkosti delati pri tem velika odstopanja. Jugoslavijo bi mogel voditi le v srbohrvaščini, s tolikšnim pristajanjem na drugačne kulturne norme, da bi prišel v nevarnost dezidentifikacije. Zato bi ta želja po vladanju v Jugoslaviji, če je kdaj obstajala, ob realiteti splahnela; objektivno ni uresničljiva⁷⁸.

Pač pa je uresničljivo poslovenjenje Slovenije. Enkrat se je že posrečilo leta 1945 (ob izgonu Nemcev). Danes postaja znova cilj, saj se neslovenci naseljujejo v Slovenijo in ji spreminjajo kulturni tip, jezik, nacionalno identiteto⁷⁹. Če se bo trend nadaljeval in bo slovenstvo ogroženo v jedru, kot je bilo pred prvo vojno na Štajerskem, še posebej pa na Koroškem, bo slovenski nacionalizem prešel v akcijo: vendar na svojem terenu, znotraj Slovenije.

Nastalo bo vprašanje, značilno za civilne družbe: kako zagotoviti obstoj manjšin, ki so pripadniki drugih nacij, a tem manjšinam ne dovoliti, da bi postale pete kolone, grupe, ki odznotraj spodjedajo varnost države, v kateri so gostoljubno sprejete? Kako jih držati v tisti meri, ko jih avtohtono prebivalstvo še prenaša; ko so funkcionalne, ne pa vzrok kaosa in destrukcije⁸⁰? Kaj je vse lahko takšna destrukcija? Tudi drugačen kulturni tip manjšin, ki z manj civilnim vedenjem, z nižjimi civilizacijskimi standardi, z anomičnostjo itn. razkrajajo tudi kulturno moralne standarde večine⁸¹? Danes marsikdo že vidi v jugoslovanskih priseljencih takšen vir epidemske okužbe.

Seveda pa je v vseh teh primerih norma slovenstvo, slovenska država, slovenski kulturni tip - standard. Če se na enotnem ozemlju znajde skupina ljudi, ki govori po tradiciji isti jezik in želi živeti skupaj v isti državni tvorbi pod istimi zakoni, njihova želja pa se pokaže in verificira na svobodnih volitvah, potem ima ta skupina pravico do ustanovitve takšne države; kdor ji to pravico krati (stara Avstrija, unitaristična Jugoslavija, Srbija...), nastopa do te skupine kot okupator, saj ji pravico krati zato, ker si sam obeta koristi od nesamostojnosti kratene nacije; ker jo gospodarsko ali vojaško ali geopolitično ali mednarodno politično potrebuje v sklopu svoje države⁸².

V takšnih primerih je dovoljen upor zoper krativce, ki so okupatorji; upor kot vojna, kot narodnoosvobodilna vojna. Vendar družba, ki se narodnoosvobodilno upira ogroževalcem, če je civilna, ne sme manjšin pobijati, kot so jih nacistični Nemci⁸³; mora jih držati na uzdi. Z njimi sme ravnati vojaško šele tedaj, če se ji vojaško uprejo. Se bo to zgodilo tudi s Slovenci kot manjšino, če se bodo vojaško uprli bodoči unitaristični Jugoslaviji, saj je za unitariste norma srbohrvaščina in Jugoslavija srbskega izvora⁸⁴?

Lojzlov problem ni nacionalni; Lojola je živel v času, ko se še niso oblikovale nacionalne države. Vendar je ravno protestantizem posebej močno omogočal nastanek takšnih držav (tudi anglikanska Cerkev). Luter je s prevodom Biblije dal novo spodbudo nemški nacionalni identiteti, prav tako holandski protestantizem, ki ni luteranski. Trubarja cenimo Slovenci še posebej, če ne skoraj izključno zato, ker je dal prvi osnovo za slovensko identiteto; ker nas je jezikovno razločil od Hrvatov, to je drugih južnih Slovanov. Čeprav se je imel za Ilira, to je za južnega Slovana, ne za Nemca, in čeprav je vedel, da je v konfrontaciji z Nemci Slovincem potrebna južnoslovanska zveza (zgodovina je Trubarjevo predvidevanje potrdila, več slovenskih dramatikov je Trubarjevo vizijo nadaljevalo, Medved s **Kacijanarjem**, Jurčič in Župančič z **Veroniko Deseniško**, Golia z **Dobrudjo 1917** itn.; na osnovi tega programa sta nastali dve Jugoslaviji, čeprav za Slovence problematični), je vztrajal pri slovenski samobitnosti⁸⁵. V tem je osrednji pomen protestantske književnosti za Slovence; kajti mnogo lažje bi bilo v 16. stoletju vpeljati južnoslovanski esperanto ali srbohrvatizacijo slovenske pisne literature kot kdajkoli pozneje. Vraz je naletel že na relativno močno slovensko tradicijo, Ilešič še na močnejšo; danes takih poskusov s strani Slovencev ni več.

Stara katoliška teza je, da bi Slovenci, če bi prevzeli protestantizem, postali nujno Nemci. Teza je nedokazljiva. Ob bok ji je mogoče postaviti enako prepričljivo tezo, da bi se Slovenci, če bi se poprotestantili, že prej nacionalno zavedno in državno enotno formirali, posebno če bi bile druge okoliške avstrijske pokrajine katoliške. Res je, da bi se s tem povečala nevarnost, da bi Slovence kot majhno, a samostojno državo katoliška Avstrija, Madžarska itn. uničila. Da bi postali s tem Slovenci bolj izpostavljeni direktnemu uničenju, medtem ko smo v dejanskem zgodovinskem primeru preživeli v mimikriji, neopazni, nerazviti, nezavedni, nenevarni. Morda; ali pa tudi ne⁸⁶.

Vsaka država je kot samostojna ogrožena, ker je predmet aspiracij okoliških držav; posebno majhna država. S samostojnostjo nevarnost raste. Rastejo tudi obrambne sposobnosti: lastna vojska itn. Neobstoj lastne slovenske vojske je ena glavnih izdaj slovenstva v novi Jugoslaviji; lastna enobejska vojska je bila leta 1945 ukinjena. S tem je bila Slovincem v osnovi odvzeta legitimnost. Zdaj so vojaško na milost in nemilost izročeni odločitvam, ki jih sprejemajo drugi; če bo - ko bo - prišlo v Jugoslaviji do majorizacije, do večinskega glasovanja, se bo slovenska avtonomija zmanjšala še za bistveno stopnjo⁸⁷.

Hren je Slovence podrejal enotni avstrijsko katoliški Evropi ali Rimu, torej neslovenski instituciji. Iz Trubarjevih zasnov bi se mogla razviti lastna slovenska protestantska različica, ne lutrovska, ne kalvinovska - kot se bo morala lastna komunistična (v duhu evrokomunizma), če bo hotela v drugi polovici 80. let Slovenija oz. slovenska oblast vzdržati pritisk jugoslovenarske standardizacije⁸⁸. Vsako bližanje civilni družbi terja tudi od slovenskih komunistov izdelavo lastne različice, tako ideološke kot državno pravne. Razvoj današnje Jugoslavije v smeri civilne družbe in pluralistične države je razvoj v smeri diferenciacije posameznih kulturnih tipov, političnih modelov, gospodarskih teles. Albanci na Kosovu in v Makedoniji naj imajo model, kakršnega si sami želijo, Srbi svojega, Hrvatom naj bo dopuščeno, da si izberejo svojega, enako Muslimani

v Bosni in v Sandžaku. Vsakršno poenotevanje teh različnih versko-nacionalno-jezikovno-kulturnih in predvsem političnih modelov je znak unitarizma, ki more v zaostrenih razmerah postati jugofašizem.

Rožanc te Loyolove plati ne tematizira; iz nacionalno verske prenese pozornost na zgolj versko, na moralno versko, na notranjo plat. Prav zato Loyole ne kaže kot nasilneža, kot totalitarista, medtem ko Poniž kaže takšnega Loyolovega naslednika Hrena, ker ga kaže kot državnika.

Jezuiti so državno in vojaško oblikovana Organizacija - Institucija, ki postane tisti hip totalitarno pobijalska, ko začne povezovati cerkveno versko ideološko integralnost z državno politično. Dobrega pol stoletja po Loyolovi smrti se začne grozovita tridesetletna vojna, ki Evropo zdesetka⁸⁹. Naj se Loyola še tako trudi, da bi meč spremenil v ljubezen, njegova organizacija ostaja v službi papeža, rimokatoliške Cerkve, določene državne politike. Naj se še tako trudi poudarjati krščanstvo, tega ne more ločiti od boja za oblast.

Sicer pa tudi luteranstvo ni vzpostavilo civilne družbe. Luter je učil, da je gosposka od Boga. Nemška lutrovska vzgoja je nato skoz stoletja predelovala Nemce v hlapce, duhovnike v državne - ali knežev(in)ske - uradnike. Pokorščina je postala cilj na obeh straneh, le da so bili eni pokorni papežu, drugi deželnemu knezu (po augsburški veroizpovedi); krščanstvo obeh je bilo omejeno.

Civilna družba se je oblikovala drugje, bolj na zahodu. Srednja Evropa je ostala dvoumna, odprta fašizmu in leninizmu enako kot civilnim pobudam. To dvoumnost mora Slovenija reševati še danes, čeprav ne tako nesrečno kot Češka. Srbija pa je kot nosilka in os prve Jugoslavije in kot aspirant na vodilno vlogo v tretji Jugoslaviji vezana na zelo drugačen kulturno verski krog: na pravoslavni, na bizantinski, na turški in na balkanski. S slovensko zgodovino se komaj dotika. Poenotenje obeh na skupno raven, kar je počel jugoslovanski stalinizem, je krivično in škodljivo za obe strani. Zato je dilema: ali bo zmagala ta ali ona stran, ali pa bo smela vsaka stran živeti lastno življenje⁹⁰.

Brž ko so Loyolovi luteranci, kalvinisti in celo humanisti (Erazem) sovražniki, svojat, celo »svinje, ki so vdrle v bližnji vinograd s svojimi umazanimi gobci«, ta sodba preprečuje prehod srednjeveške enotne Evrope v novoveško pluralno. Navzlic iskreni težnji po krščanski ljubezni naredi Loyola drugega, ki je pogoj te ljubezni, za sovražnika; ostaja le še jaz, moja moč - oblast. Kaj je tu še s krščanstvom? Loyoli mora nujno slediti Hren, **Prizorom s hudičem Škof Tomaž Hren**⁹¹.

9

Loyola želi narediti sintezo med frančiškom in križarji, med trpno ljubeznijo in vojaškim osvajanjem. Ves čas ponavlja: »odločili smo se za boj in zdaj se bojujemo«. Ta boj sam na sebi ni posebno evangelijski; bližji je apostolu Petru, ki se spopade z vojaki.

Layne: »Ko si pred kratkim v Pompelunu odvrget svoj viteški meč, si tudi nam iztrgal iz rok to bojevito orožje. Toda kako in s čim se bomo bojevali

zdaj, ko smo najbolj bojaželjni?» Tu in zdaj razvije Loyola svojo zamisel: »Ni močnejšega orožja, kot je evangelij: učenje, trpljenje in smrt Jezusa Kristusa. Ni močnejšega orožja, kot je katoliška Cerkev, ki je utemeljena z medčloveško ljubeznijo in je skupnost verujočih ljudi⁹². Vsi tisti, ki niso v Cerkvi in ki ne poznajo tega čudeža ljubezni, luterani in krivoverci, bodo prej ko slej v svoji vzvišenosti pocrkali od hladu in samote. In ni močnejšega orožja, kot je naša katoliška vera, ki nam sama po sebi ni zadosti, ampak jo moramo nenehoma dopolnjevati z dobrimi deli. Tisti, ki nočejo slišati za ta ukaz, bodo prej kot slej pocrkali od medsebojnega sovraštva.« Laynez: »Preostane nam evangelijsko življenje in osebni zgled. Toda z oblačenjem v cunje ... s pritrgavanjem od ust, z bičanjem naših grešnih teles in izganjanjem pohote, bo naše prizadevanje v glavnem le naša osebna zadeva.« Loyola: »Samo ljubezen rojeva ljubezen. In kdor nima dovolj zaupanja v Boga in dovolj potrpežljivosti, ne more biti član Jezusove družbe. Nihče naj si ne domišlja, da bomo že za našega življenja opravili vse tisto, kar je za očiščenje in ohranitev svete Cerkve potrebno, kaj šele, da se bo kdorkoli med nami sam okronal s tem zmagoslavjem⁹³.«

Viden je silovit napor, da vodje jezuitov, generali in častniki vojne zoper sovražnike vere ne bi postali oblastniki, despoti arhaičnega tipa; Hrenov primer kaže, da ta napor ni bil uspešen. Zveza jezuitov in Cerkve z razredno, državno, tudi despotsko oblastjo potrjuje, da so bili vsaj toliko na strani mogočnikov tega sveta kot revežev; ali celo bolj.

Tudi Loyola osebno ni mogel prepričati, da ne bi postal izjemna avtoriteta. Čeprav je še pred smrtjo izrekel željo, da reda ne imenujejo po njem, da njegovo ime ne sme biti poistoveteno z nečim nadzasebnim. Ta želja ni odločala; dejansko je bil - za papežem in visokimi cerkvenimi dostojanstveniki - prvi ukazovalec. Oblast je včasih še ugodnejša zamenjava za lastnino, za bogastvo.

Je bil Jezus res oblast nad dušami, nad telesi? Ni evangelij nekaj čisto drugega kot sistem ukazov in pokorščine jezuitskega tipa? Se ni že v samo strukturo Organizacije - Institucije - prikradel Hudič? Ni torej krščanstvo jezuitstva zlomljeno, onemogočeno - že vnaprej? Ni torej nujno krščansko pričevati po povsem drugačni poti in z drugačno metodo, ne z bojem in čvrstino vojaške organizacije⁹⁴?

Kajti Loyolova pokorščina papežu in razumevanje papeštva kot tostranske Cerkve in organizacije je tolikšna, da izreče besede, ki so takorekoč že od Hudiča in ki peljejo h klerofašizmu: »Počakajmo na klic Cerkve. Morda že jutri dobimo ukaz, da si moramo za dobrobit klatoliške vere opasati celo meče⁹⁵.«

Kako v takšnem primeru vzdržati sintezo med vojaškim in krščanskim? Ne vodi takšno mečevanje - vojskovanje - nujno v sovraštvo do krivovercev, k Hrenu? Ne postane pojem zaupanja v Boga magičen, avtofascinacija, kajti Bog je od tod naprej Gospod vojaških trum, Vodja? Niso v tridesetletni vojni in v drugih verskih vojnah znotraj krščanstva, a tudi z neverniki crkavali nešteto kristjani, a ne le telesno, ampak kot kristjani, crkavala jim je njihova vera oziroma njihova ljubezen? Ali je bila Evropa v 19. stoletju res še krščanska? Koliko je klerikalizem in klerofašizem še krščanski? Ni bistveno bolj krščanska slovenska Cerkev po tem, ko je doživela polom svoje oblasti, organizacije-institucije, ne le vojaški poraz leta 1945, ampak predvsem poraz njene

tosvetne orientacije, njenega boja zoper protestante in komuniste z orožjem v roki⁹⁶?

Asketsko življenje vojščakov za vero je le fanatizem, če ni ljubezensko; ljubezensko pa ne more biti, če sovraži druge, različne, tuje. Zato se evangelijsko krščanstvo ne more poistovetiti niti z nacijo, pa čeprav ima ta nacija v svoji obrambi pred tujcem in sovražnikom še tako prav⁹⁷.

Današnja slovenska katoliška Cerkev postaja vse bolj nacionalna. Pred sto leti je Mahnič postavljal Rim nad Ljubljano oz. nad nacionalizem; v nemal se je za nacionalno katolištvo rimskega tipa. (Kar je kasneje vodilo v nadnacionalni komunizem sovjetskega tipa.) Današnje slovensko katolištvo vidi rimskost svoje Cerkve drugače: v poudarjenem nacionalnem pluralizmu. Cerkev je sicer zanj ena, svetovna, sveta, je pa prilagojena nacionalno kulturnim tipom; poudarek je danes na slovenska, ne pa na rimska Cerkev.

Vendar - more in sme biti krščanstvo nacionalno? Ne uči ravno univerzalnost evangelija ljubezni do drugih, različnih, tudi do sovražnikov, tujcev, pravoslavnih, celo do unitaristov in stalinistov? Kako naj se realno kaže ta ljubezen? Kje je njena razumna meja? Je razumna meja ljubezni evangelijski pojem? Se z identifikacijo z nacionalnim ne neha univerzalnost krščanstva⁹⁸?

Vendar - ne pomeni ljubezen do sovražnika tedaj, ko se narod bori za svoj obstoj, izdajo tega naroda⁹⁹? Ni bilo nekaj te izdaje tudi med leti 1941 in 1945, čeprav tedaj ni nastopala v imenu univerzalne ljubezni, ampak obrambe realnih materialnih Cerkvenih koristi (prošnja Italijanom, da pustijo Cerkev in njene posesti pri starem)? Ni zanesla Stepinca ravno identifikacija z nacionalnim - s prvo moderno hrvaško samostojno državo - predaleč, v nekrščanske vode, v mižanje pred ustaškimi - fašističnimi - zločini¹⁰⁰?

Ne zanaša v isto smer danes škofa Grmiča, ki večkrat zagovarja slovensko leninistično oblast zoper katoliško Cerkev oziroma skuša priličiti Cerkev oblasti, za katero ve, da je načelno, po svoji ideologiji ateistična in antiteistična, zoper krščanstvo? To je še težji, še bolj zapleten primer od Stepinčevega. Vsekakor je v ozadju identifikacija Cerkve in države. Po svoje nov tip klerikalizma.

Je pa za Cerkev ugodno, da dopušča različno usmerjene škofo; to pomeni korak bliže civilni družbi. Dejstvo, da Cerkev Grmiča ni ekskomunicirala, da sme še naprej predavati kot profesor na teološki fakulteti, je spodbudno. Ne zaradi taktičnih razlogov - ogibanje sporom z državo, ki Grmiča¹⁰¹ včasih neokusno forsira kot svojega služabnika; ampak zaradi načelnih, civilnih razlogov, zaradi spoznanja, da je Evangelij sicer osnova katolištva, da pa ga je mogoče precej različno tolmačiti.

Če bi Cerkev že pred časom dopuščala različna tolmačenja, ne bi prihajalo do tolikšnih in tako močnih razkolov. Preizkušnja z današnjo teologijo osvoboditve je odločilna; politični vidik tu le zakriva verskega.

Je pa značilno, da so bili ravno jezuiti pripravljeni na marsikakšne kompromise z drugimi religijami oziroma njihovimi rituali, le da bi drugače verujoče osvojili za krščanstvo. Gre za primer ti. kitajskih ritualov. Res je šlo jezuitom predvsem za zunanji uspeh; a ne le za takšen uspeh. Njihov poraz znotraj Cerkve zaradi prevelikega odpiranja in s paragvajsko teokratsko vladavino nad Indijanci je pomenil poraz pluralizacije, diferenciacije znotraj Cerkve. Jezuitstvo ostaja ves čas dvoumno, najbolj konservativno (pokorščina) in najbolj tvegajoče odprto, celo novoveško¹⁰².

Łoyola poudarja nekaj zelo pomembnega: loveško toplino, toplo skupnost ljudi. V tem je načelno nasproten zunanji - zgolj politični - organizaciji in instituciji. Vendar - je res mogoča takšna topla skupnost le znotraj katoliške Cerkve? Je niso še močneje udejanile protestantske sekte? Se ni kasneje uveljavila v ilegalnem komunizmu? Je ni sam Rožanc upodabljal kot občestvo delovnih, proletarcev, neposедуjoih - v drami **Stavba**¹⁰³?

Obenem je Rožanc nazorno pokazal, kako zaradi realitete tega sveta to delovno ljubezensko občestvo - celo materialne - graditve sveta nujno postaja bojna grupa, ki se upira despotom, manipulaciji, razbitju kolektiva, ukazom (drama **Topla greda**). Pokazal je tudi nadaljnji razpad verskega - komunističnega - kolektiva, recimo v drami **Jutro polpreteklega včeraj**, v kateri ohranja kolektivistične iluzije le osamljeni posameznik, podivjani fantast, skoraj asocialni norec. Iz **Jutra** sledijo Jovanovičevi **Norci** in nazadnje Smoletov **Krst**; iz Ludvika Črtomir.

Ne kaše **Hren** prav tako razpada łoyolovske in katoliške vizije? Ne le s tem, da je Hren rušilec drugačne vere in drugačnih občestev, utemeljenih na drugačnih prepričanjih, na drugačnih versko kulturnih standardih. Še bolj s tem, da Hren pod starost ugotavlja ničnost vseh svojih - katoliških - prizadevanj, medtem ko je Łoyola niti sto let prej umrl v prepričanju velike zmage vročega občestva.

Poslušajmo Hrenova spoznanja: »Toliko smo rušili kot smo gradili in na koncu, ko bi morali sešteti, ni nič ostalo. Dim, prah, spomini. Nekaj hudih sanj.« Ljudje so spet stari: »Verska mlačnost, ki se je naselila v ljudi. Nihče ni več pripravljen na ųrtve.« In on sam: »Tudi sam sem se spremenil. Bolezni, nadloge, neuspehi; predolga doba, da se ne bi skrhal¹⁰⁴.« Tajnik: »Nekoč ste govorili o Kranjski kot o cvetočem vrtu, govorili ste o omiki, lepih umetnostih, o palačah in napredku.« Hren: »Nobene omike ne rabijo, je niso rabili in je ne bodo! V blatu hočejo ųiveti, v lastni gnusobi se hočejo dušiti¹⁰⁵. Pred vami je zagrenjen starec, ki nima ničesar, še preteklosti ne. Vse se mu je izmuznilo iz rok. Pa se vraam v preteklost in premišljujem, kje sem naredil napako, kaj je bila usodna pomota¹⁰⁶.« In Tajnik odgovarja s skeptično mislijo, ki pokoplje vsa Hrenova - in Łoyolova - krščanska prizadevanja: »Včasih so stvari močnejše od človeka. Bori se z njimi, omaga in šele pozneje se zave, kako brezupen je bil njegov boj. Takrat se mu pred očmi zmaliijo dobra in zla dela, odrešitve in pogubljenja¹⁰⁷.«

Pride do tistega, zoper kar sta se Hren in Łoyola najbolj borila: do nerazločljivosti, ki je demonska - znanstvena - osnova civilne druųbe. Med protestantom in katolikom, med komunistom in klerofašistom, med dobrim in zlim ni nazadnje nobene razlike več; vse je le naključno migotanje, ljudje so le kreature, ki nimajo moči svobode, moči odreševanja. Kot da se je vrnila in zaostila Pascalova pozicija, ki jo je mislec zagovarjal v **Provincialovih pismih** in v filozofskih tekstih, poudarjanje naključnosti, igre sveta, prekletosti ųivljenja, svet Racinove **Fedre** ali **Ifigenije na Avlidi**, le da danes ni več vere v milost, ki je dajala upanje Pascalu; le da sledi danes iz Hrenovih in Tajnikovih spoznanj cinizem in diabolizem, prepričanje o dokončni izgubljenosti, o zavrženosti, nepomembnosti človeka in ųivljenja¹⁰⁸, kvečjemu prazna vera v

magijo zla. (Šeligo od **Vide** do **Ane**). Tajnik sklence debato: »Vladar čas neusmiljeno briše razlike.«

Z današnjega vidika sta Loyola in Luter, Hren in Trubar le dve različici človekovega problematičnega prizadevanja. Hren doživi in izpove, kar Rožanc v **Prizorih s hudičem** tematizira: »Niso ti ljudje blazno nerazsodni? Ni v njih Hudič? Ki sem ga toliko časa preganjal, da sem mislil: ni ga več, dežela je očiščena, ljudje pomirjeni, veseli, zadovoljni. Pa se je znova prikazal.« In v naslednjem prizoru, ki je direktno nadaljevanje Rožančevih **Prizorov**: »In iz najsvetlejšega kroga se mi je režal Hudič. Da, vedel sem, da je vse zaman.« Ali: »Hotel sem zidati, ne iz napuha, marveč iz vere, da smo se borili za čistost teles in za zveličanje duš.« (Kot Loyola¹⁰⁹.) »Pa ni več šlo.«

Kar se je Loyoli še izšlo, se Hrenu ne več; tako hoče čas. »Vsakdo misli samo še na telesni blagor. Bolj ko sem rohnul nad razvratom v lastnih vrstah, bolj so se mi muzali za hrbtom.« Spor ni niti več tragičen, kot je med Loyola in Lutrom; je že smešen, klavrn, poniglav¹¹⁰. Iz Hrenove nemoči - nemoči totalitarizma - raste burka; na las enako je rasel kasneje iz nemoči stalinizma ludizem, izkušnje Kozakove **Legende o svetem Che**, Rudolfov **Xerxes** ali Ruplovi **Jezni viharji mrzle domačije**¹¹¹.

In nazadnje: »Še sem škof, še vladam, na papirju, stvari pa urejajo drugi; saj kako jih urejajo me sploh ne zanima več.« Po vsej gorečnosti apatija. Pred smrtjo pa obiščejo Hrena prividi, razkrije se kot to, kar je bil: despot in ne kristjan.

Hren je ena plat Loyolove resnice: Hudič. Pred smrtjo, že v blodnji, vzklika: »Vse bom preživel, čisto vsel« Na dan prihaja težnja po osebni moči in oblasti. Loyola umre kot svetnik, ponižen ali vsaj še zmerom v živi borbi z napuhom; Hren umre kot samopašnež. Hren je Hudič, ki se je skrival v Loyoli. Zadnje Hrenove besede so: (počasi znova drsi v spanec, a njegove besede so jasne in razločne): »Na nas stoji svet in vse, kar se v njem zgodi, se zgodi po naši volji. Ljudje so slabi, neskončno pokvarjeni in od Satana okuženi. Kaj bi bilo, če jih ne bi neprestano budili in usmerjali, nevarne pa izločali kot plevel?« Zmaga veliki inkvizitor¹¹².

In vendar Loyolova želja po toplini katoliškega občestva ni bila povsem zaman. **Hren** je ena njena posledica; druga se kaže v vrsti katoliških dram, ki pričajo o drugačni skušnji.

Medved v **Sreče kolesu** odkriva ravno v katoliško krščanskih vrednotah, čeprav nikakor ne v klerikalnih, nujno osnovo za medčloveško solidarnost, za karitativnost, za pomoč sočloveku, za razumevanje sočloveka, ko je v stiski (lika profesorja Simona in ravnatelja Leviniča). Ne kapitalistični liberalizem ne individualistično uživaštvo (oficirja Strige in Lanerjeve telesnosti in videzu zapisane žene) ne zmoreta topline, ustvarjanja občestva, medčloveškega smisla. Medved sicer ne poudarja katolicizma svojih pozitivnih junakov; ponuja ga nevsiljivo¹¹³.

Nedvoumno je, da medčloveške solidarnosti zunaj krščanstva ni, če pomeni krščanstvo ravnanje po evangelijih; če krščanstvo ni sovraštvo do luterancev, štifterjev, komunistov, liberalcev, ampak sprejemanje vseh teh v skupno toplo ali vroče občestvo. Kako naj se to sprejemanje dogaja, pa je odprto in še nerešeno vprašanje; od primera do primera so odgovori drugačni¹¹⁴.

To je najtežje človeško vprašanje. Ob njem se preizkušata krščanstvo in sam Bog. Mnogi so, ki ne verjamejo, da je mogoče svet utemeljiti na ljubezni.

Prepričani so, da je svet zel, utemeljen na naravnih zakonih darvinizma, premočevanja, pa naj gre za arhaično despotski model (Gero v Tugomeru) ali za moderni subjektivizem (Kantor); da vlada močnejši, ne plemenitejši (**Dialogi**); da je resnica nedostopna (**Xerxes**); da vlada kvečjemu zli bog (Zajčeva **Otroka reke**). A niso redki, ki verujejo v drugačno možnost in celo realnost. Predvsem Mrak, **Proces** itn.; morda tudi Strniša, **Ljudožerci**; tudi Meško, **Henrik, gobavi vitez** itn. Rožanc je na njihovi strani. **Hren** je le ena resnica **Prizorov** in Loyole. Druga je Rožančeva drama **Zadnja večerja**¹¹⁵.

11

Loyolov krik-izrek: »Zakaj kdor ima vero, ima vse«, je za današnje čase bistveno prekratek. Naj ga presodimo le ob slovenski zgodovini. - Ob **Justifikaciji** ga težko presojamo, ker pristne vere nima v nji nobeden od antagonistov; ta drama sploh ne dojame, kaj je vera, čeprav slika medsebojno pobijanje. Umori in smrti, prepričanja in razlogi so v nji površni, preblizu detektivki, ki je v temelju ludistična, le da svoj ludizem skriva. Pač pa ga moremo presoditi ob Miheličeve **Svetu brez sovraštva** in ob Kozakovi **Aferi**.

Med vojno sta imela oba tabora takšno vero; sta imela torej oba vse? Imela sta vse, če je to vse le prepričanje, da ima vernik prav. Zgodovina pa kaže, da takšno prepričanje še zdaleč ne zadošča. Stalinisti so imeli izjemno močno vero, dajali so zanjo življenja, bili so prepričani, da je znanstveno utemeljena, ker je marksizem edina družbena znanost; da je njihova praksa zgodovinsko edino pravilna in da se že potrjuje; da je njihova zgodovina več kot navadna zgodovina dejstev: da je odrešilna nadzgodovina, ki odpira postzgodovino, čas ukinitve razredov, izkoriščanja, zatiranja, neenakosti; da torej komunisti ustvarjajo paradiž na zemlji; da je na njihovi strani svetovna sila, ki je ta paradiž že zasnovala in uresničila; da je ta sila tudi fizično nepremagljiva (SovZa); da gredo žrtve v spomin človeštva na enak način kot Hasanovi fedajini (Bartolov **Alamut**) direktno v nebesa¹¹⁶; da je torej premagana celo smrt. Ta njihova vera je skoraj absolutna. Komisar in Marcel v **Aferi**, Krim in Nina v **Rojstvu v nevihti** itn.

Enaka je bila vera klerofašistov, jezuitov, mladcev in nemalo domobrancev, ki so bili prepričani, da se borijo za Kristusa Kralja; da gredo kot žrtve nemudoma na njegovo desnico; da bodo tudi v zgodovinski realiteti zmagali; da se borijo na strani edino pravega; da v njihovi taktiki z Nemci in okupatorji ni napake; če je to greh, je dovoljen greh, že vnaprej odpuščen zaradi posebnih zgodovinskih okoliščin - te okoliščine so si še lažje odpuščali kot komunisti svoje, ker je bilo bistvo njihovega prepričanja o lastnem boju zoper komuniste, da je to boj za vero in za krščanstvo, za kulturo in za slovenstvo, za obstoj človeštva in smisla.

Obe veri sta bili torej popolni, in vendar sta bili med sabo v izključujočem se nasprotju. In obe sta bili poraženi; ena - domobranska - takoj, druga kmalu, danes, zgnila je sama od sebe¹¹⁷, podobno kot vera Hrenovih vojščakov. Je potemtakem Loyolov vzklík kaj več kot začasna samoprevara? Ne mora biti prava vera precej drugačna? In človek, če ima vero, še zmerom nima

marsičesa; morda se sploh moti, ker je njegova vera samoslepilo! - Povojna slovenski dramatika skoraj enoglasno razkriva, kako je bila medvojna vera samoslepilo.

Katoliško Cerkev utemeljuje Loyola zoper Lutra tudi po drugi poti, ne le z vero. Ve, da je prav Luter izrekel stavek: »Sola scriptura, sola fides, solus Christus.« »Samo vera« je celo bistveno bolj luteranski stavek od katoliškega. Katolištvo potrebuje ob veri Cerkev, ki uči pravo vero, ne kakršnokoli vero, ne kakršnokoli razlago svetega pisma. A ne potrebuje le Cerkve kot učiteljice; ne le izročilo cerkvenih očetov, ki varno vodi k pravi veri, kot Jude **Talmud** in njihova komentatorska tradicija ali mohamedance **Hadith**, zbirke, ki poročajo o izrekih in delih preroka. In ne potrebuje le varnosti, ki jo dajejo posamezniku duhovniki, ki so spet trdni v pravi veri le z nenehnim stikom z višjimi duhovniki in znotraj Cerkve. - Vse to je prevzela stalinistična Partija: boj za pravo vero, zoper krivoverce, nahajanje v naročju Partije, skrajno ogibanje samostojnemu in samosvojemu razlaganju klasikov marksizma.

Loyola ve, da je človeku, ki je zmerom posameznik, potrebna Cerkev kot toplo občestvo. Loyola se eden prvih zaveda človekove osamljenosti, ki je značilen pojav novega veka¹¹⁸, saj je v arhaičnih družbah, tudi v srednjem veku, človek del bratovstva, velike družine, krščanske države, in ne doživlja izgubljenosti; ta se razodeva šele od Pascala naprej, od Calderona do Shakespeara, ki je Hrenov sodobnik. - **Hamletova** izgubljenost v svetu.

A se Loyola navzlic temu moti. Kot da Luter ne bi vedel istega kot Loyola. Luter je bolj poudaril posameznika, njegovo neposredno zvezo z Bogom; od tod - in iz kalvinizma - evropski individualizem. A je Luter prav zato še tesneje spel okrog posameznika obroč verske skupnosti, celo pripadnosti knezu in državi. Enako so ravnale sekte. Sektaši so se pustili preganjati, pobijati, izseljevati v ameriške kolonije, tako močno vero so imeli in tako močna občestva so si zgradili, topla, vroča, enako vredne domove na tej premraženi zemlji, kot je dom katoličanov. Tudi solidarnost med njimi ni manjša od katoliške. Treba je le upoštevati skušnjo Trubarjeve Cerkve. - Glej Jančarjevo dramo **Triptih o Trubarju** ali Aškerčevega **Primoža Trubarja**.

Pravzaprav je Loyola posnemal Lutra in Kalvina, ki sta ustanavljala trdna, topla občestva ravno zato, ker takšnih renesančna Cerkev ni omogočala. A tudi še najbolj trdne Cerkve in sekte niso vzdržale zmerom na enako visoki ravni. Poniž kaže v **Hrenu**, kako je crnilo katoliško občestvo, ne le vera; isto kaže Remec v **Delavnici oblakov**¹¹⁹ za komunistično plat. Ko stalinistični vodja Vincent - v Kozakovem **Kongresu** - uvidi, da gre nekdanje medvojno občestvo na kose, ga hoče reševati in rešiti sam. Enako ravna Hren, ko na višku svoje moči zve, da se je mladi Klemen obesil. Tedaj zaupa le še samemu sebi: »So ljudje, ki so že od rojstva določeni za svete naloge, in kakor se upirajo grozni usodi, ki jih meče sem in tja, so vendarle izbranci, ki gredo za božjim glasom.«

Kaj je v teh besedah in v bistvu tega najostrejšega slovenskega protireformatorja ostalo še od radostnega in toplega občestva Cerkve? Le individualna stava, izziv v povsem modernem duhu pascalovskega tveganja ali skoraj igre na srečo. Hren igra veličastnega posameznika in celo veruje svoji osebni moči - Tajniku: »Nase sem sprejel tudi tista bremena, ki bi jih lahko prevalil na vaše rame.« Igra antičnega heroja, predelanega v krščanskem

pomenu solidarnosti. Nase jemlje celo grehe, nasilja; ima se za tako karizmatičnega, da mu vsa prelita kri ne more škoditi.

Ni to zadnja versko moralna drža gorečnega, ki se začenja zavedati, da je vse, kar je ustvaril, le delo njegovih rok; tudi občestvo¹²⁰?

12

Nazadnje utemelji Loyola vero na ljubezni: »Vera je, če je ljubezen. In je tudi človeška skupnost.«

A kaj je ljubezen, če izključuje drugače verujoče, drugače misleče, celo zločince in neverne? Ni le drugo ime za arhaično etnocentrično pripadnost, za solidarnost grupe-družine, bratovstva, ki terja skrajno sopripadnost bratov in sorodnikov zaradi pripadnosti isti krvi? Ni dodal Loyola le še posebno novoveško gorečnost stari zavezi krvi? Ni le rodovno skupnost krvi¹²¹ preinterpretiral s skupno zavezo Jezusove prelite krvi, ki vse katolike obvezuje v isto družino?

Da je tako, priča tudi 13. pravilo Jezusove družbe, ki ga sporoča Loyola francoskemu kralju Francu Prvem: »Če hočemo priti do resnice, moramo biti vsak čas pripravljeni verjeti, da je to, kar se nam zdi belo - črno!«

V tem pravilu se mešata srednji in novi vek. Brez dvoma je novoveški njegov subjektivizem. Resnica je konstrukcija, stvar volje tistega, ki jo izreka; ni objektivna, ni skladna s stvarjo, kot je bila za Tomaža in Aristotela, za klasično misel. Obenem pa je sad vere, sporočilo avtoritete (Razodetja ali nauka svetih očetov), hierarhije, nekaj, kar je z osebnim razumom nepreverljivo oziroma takšno, da tega posameznik ne more in ne sme sam preverjati. V tem arhaizmu je Loyolovo pravilo daleč izpod Tomaža in Aristotela, izpod klasične metafizike. Prav spajanje ekstremno različnih momentov daje jezuitizmu posebno moč, saj s tem zajema eno in drugo: skoraj vse.

V novejšem času je jezuitizmu in temu pravilu najbližji leninizem-stalinizem, ki je prav takšen poskus sinteze med najbolj arhaičnim in najbolj modernim, med absolutno avtoriteto posameznih vodij in njihovo taktiko na drugi strani; vse je do kraja absolutno in do kraja relativno. Iz takšne praktične mreže je težko izstopiti, saj je v nji navzoč - vključen - vsak odgovor na vsako vprašanje. Leninizem se (z)lomi šele ob tistem, kar ima sicer sam za vrhovno merilo: ob (ekonomski itn.) praksi. Praksa ga ne potrjuje. Njegov konstrukt je prearhaičen za moderno, kaj šele za postmoderno ali hipermoderno družbo¹²².

Prav Loyolova teza, s katero praktično utemeljuje vero, da je »misijonarjeva ali učiteljeva volja do kraja podrejena Cerkvi in slavi Jezusa Kristusa«, onemogoča modernizacijo Cerkve in nauka. Razvoj znanosti je mogoč le tam, kjer je dopuščana maksimalna odprtost raziskovanja, iskanja, hipotez, torej kjer je podrejenost avtoriteti minimalna. To je razumela pokonciljska Cerkev¹²³, ne pa še marksistična ideologija realnega socializma, uradni marksistični centri¹²⁴.

Upor protestantskih, posebno kalvinističnih dežel (Nizozemske itn.) zoper cerkveni avtoritarizem ni upor zoper vero; je sprememba strukture vere. Toplo medosebno krščansko občestvo, ki si ga zamišlja Loyola kot idealno strežbo človekovi potrebi po varnosti in domu, se realno s takšnimi pravili, kot je 13., spremeni v svoje nasprotje. Natančno isto se je dogodilo leninizmu, ki je

obetal prehod od individualističnega kapitalizma, od zahodne parlamentarne demokracije in sistema, v katerem so posamezniki izgubljeni, osameli, nesrečni, egoistični, asocialni, obupani, razzemljeni, v Novi svet, v Novo občestvo, v Bratstvo vseh ljudi, v Partijo-Gibanje, ki vse povezuje, ljudi med sabo, ljudi z naravo in zgodovino, jim omogoča resnično odločanje¹²⁵, neposredno uveljavitev svobodne in socialne volje, produciranje na skupni osnovi in brez profita, ki kviri človeške nravi.

Skazalo se je ne le to, da je takšno produciranje predrago, v primerjavi s kapitalističnim manj uspešno; da nastopa namesto profita korupcija; da se človeške nravi enako hudo kvirijo, le drugače: s hlapčevstvom arhaičnega tipa; da ni niti sledu o svobodi posameznika in grup, o možnosti uveljavljanja njihove socialne volje; da baza sploh ne odloča, ampak da ostajajo realne odločitve v rokah elite, ki se ustanavlja in obnavlja sama iz sebe; da je natura nasiljevana kot v začetnem industrijskem kapitalizmu; da drži družba skupaj le na videz in s silo; da ni sledu o prostovoljnem občestvu; da je varni dom karikatura, saj vladajo v državi vojaško policijski odnosi; da se je veliki projekt Novega sveta povsem¹²⁶ ponesrečil. Takšno sporočilo tiči v veliki večini povojnih slovenskih dram.

Katastrofa novega, le da bolj barbarskega jezuitizma, kakršen je stalinizem srede 20. stoletja, je radikalizacija neuspeha jezuitizma. Jezuitizmu se posreči ljudi kot pokorne vezati nase, ne pa ustanoviti milo občestvo svobodnih vernikov. V jezuitski sistem je vgrajena korupcija. Loyola: »V naš vzgojni sistem je vključena tudi milostna spoved. Pri spovedi smo - kolikor smo pri drugih stvareh zahtevni - zelo popustljivi. Tako nikomur ne zapiramo poti do zveličanja.« Kandidat si mora želeti večno življenje, kar je naravno, in človek je naš¹²⁷ za vse večne čase.

Ne govori iz Loyole Hudič? Ne postane v tem okviru spoved sredstvo za pridobivanje vojakov, častnikov, za ustanavljanje »naše« skupine, naše stvari? Vrnjen je v predkrščanski etnocentrizem. Univerzalizem, ki bi nastal na tej osnovi, ne bi bil krščanski - ljubezen, ki je zmerom ljubezen do drugega -, ampak imperialističen: zmaga ene skupine - našosti - nad vsemi ostalimi, podreitev teh ostalih eni. To je stari cilj despotskih orientalskih držav, tudi Rima, v katerem je homo izenačen z Rimljanom.

Zelo močen ostanek tega mišljenja je v demokratizmu zahodnega 19. stoletja, ki sicer izhaja iz razsvetljenstva, a gleda v drugih rasah in kulturah manjvredne predstavnike človeštva, oziroma bitja, ki so na meji med človekom in živaljo in ki jih je ravno zato treba kultivirati. Obramba kulture kot evropske - evropocentrizem - vodi v odnos gospodarja do hlapca ali do delovne živali. V tem je bil radikalen nacizem, ki se je boril za evropsko kulturo in jo branil pred boljševizmom, pred Slovani, pred zamorci, a je pojmoval kulturo kot evropsko arhaično značilnost, druge kulture pa kot nekulture, kot barbarstva, njihovim predstavnikom pa zato odrekal pravico do enako(pravno) sti¹²⁸.

Podobno odrekajo danes srbski šoviniisti Hrvatom pravico do samostojne nacije, češ da niso civilna nacija, da so fašistična nacija; muslimanom v Jugoslaviji prav tako, češ da jim vera onemogoča etnične manjšine ali pa se asimilirati v srbstvo, ki je edini jugoslovanski predstavnik civilne tradicije in civilne prihodnosti. Tu je civilnost - kot za naciste kultura - sinonim za edino veljavnost srbstva pred drugimi nacijami. Dejanski fašizem se pojavlja

ravno na osnovi takšnih sklepanj. Hegel je izjavil, da na zamorcih ne najde nič človeškega¹²⁹.

Nazadnje se obramba evropske kulture (ali srbske civilne tradicije) izkaže kot ultrabarbarstvo, saj ne le da odreka drugim enakopravnost, ampak jih začne tudi likvidirati, ko se ti odločijo boriti se za svojo enakopravnost. Po tem prepričanju je odnos edinih - civilnih ali kulturnih - ljudi do nižjih narodov odnos dobrega gospodarja do vprežne živali, ki jo skuša dobro vzrediti, naučiti ustreznih kulturnih gibov, ki ji pristajajo; ki je odgovoren zanjo in jo mora zato tudi kaznovati, če ne uboga in če sledi svoji naravni samovolji oziroma jo pobiti, če se upre in barbarsko vnese v ta svet kaos¹³⁰.

13

Na tej osnovi je kaznovanje ne le dovoljeno, ampak nujno; je zahteva; sodi v pravo in dobro vzgojo: vsako bitje pripraviti do tega, da kar najbolj ustreza svoji naravi: podčlovek delovni živali, Slovan služabniku. - Slovenci so imeli srečo, da jih Hitler ni imel za Slované, ampak za Germane, nekoliko oddaljene germanstvu; kot Slované je pojmoval le slovensko svetno in duhovsko inteligenco, ki da je pošteno ljudstvo mešala z izmišljotinami. Prav zato je bilo treba to inteligenco pregnati; vnašala je v skoraj idealno družbo, v urejeno naravo nered¹³¹.

Če se služabnik upira, če žival brca, namesto da bi ubogala, jo je treba celo mučiti; mučenje je del vzgoje. (Kazensko popravljalna taborišča ali 'domovi', kakor jih je imenoval slovenski stalinizem; tudi Goli otok - glej **Noč do jutra**.) Hren pravi o Emanueli, ko pobegne: »Treba jo je za vsako ceno ujeti¹³².«

Svoboda podrejenih, hlapcev, živali je omejena, je tolikšna, kakor jim jo določa gospodar, ta pa se ravna po svoji uvidevnosti in po pravi naravi hlapcev in živali; prepustiti hlapcu gospodarjenje pomeni vnesti v družbo kaos. Tega ne dopusti noben despotski gospodar, ne kapitalistični ne stalinistični, ne Kantor ne Komisar¹³³.

Podrejeni morajo živeti v zanje določenih rezervatih; gre za strogo strukturiran sistem aparthajda. Duhovnikom jezuitom je že z duhovniško obleko določeno mesto v sistemu; morajo iti tja, kamor jih pošlje general - šef. Tudi oni živijo povsem podrejeno, v aparthajdu, le da bodo zato poplačani v nebesih - kot Hasanovi fedajini (**Alamut**). Vera je zanje vera v plačilo na onem svetu, v radosti nebes. Mar niso s tem le nekakšni vojaški plačanci, najemniki, ki dobijo plačilo v nebeški valuti¹³⁴?

Drugo ime za aparthajd je stanovska družba, ki obnavlja srednjeveško. Prav k obnovi te družbe pa je težil tako italijanski kot slovenski klerofašizem (Žebotove predvojne razprave o **Korporativizmu**). Ni svobodne posamezne osebe, ki sama izdeluje svoje življenje in skupaj z drugimi različne na novo nastajajoče socialne skupine, profesije, društva, združbe, plasti. Plasti družbe morajo biti dane; so stanovi, ki so od Boga določeni in nespremenljivi; vsak človek sodi v svojega. Prehodi iz enega v drugega niso zaželeni. Povezujejo se po drugačnih načelih združevanja, kot so liberalno demokratična. - V to

smer je šla tudi vrsta Kardeljevih reform slovensko-jugoslovanske družbe¹³⁵. Partija kot vrhovna nadzorna, vodilna in dejansko oblastniška združba, pod njo pa njeni izvajalci in uporabniki njenih idej.

Vsakdo, ki ne pristane na podrejenost, je sovražnik; zato pravi Hren o Emanueli: »Treba jo je potem mučiti. Da vse pove! Potem pa jo je treba zatolči. Mar ne veste, da je nevarna, zmedena ženska? To so vsi skupaj nevarni, dobro organizirani ljudje ... Oba bom postavil pred sodišče ... Zahtevam disciplino ... Poti nazaj ni. Kdor pa mi stoji na tej, ki vodi k zveličanju, tega moram odstraniti¹³⁶ ... Človek mora biti trd, kadar se bori za svojo idejo ...« A Loyola: »Dodajamo še zaobljubo popolne poslušnosti sveti katoliški Cerkvi in njenemu rimskemu poglavarju. Zaklinjamo se pred Teboj, da ji bomo poslej služili kot naši vrhovni in edini avtoriteti.«

Ni takšna formulacija že izraz Hudiča, saj Cerkev nadomešča Boga, osebna vest - duša - je izrinjena ter nadomeščena z vojaško dolžnostjo, s hlapčevstvom? Ni prav tu vzrok za slovensko hlapčevstvo, za Cankarjeve **Hlapce**? Za **Grčo**, za **Afero**?

Ni enako nesrečna formulacija, da so jezuitje Jezusovi »poklicni bojovníki? Da je »Jezusova družba strah in trepet vseh nevernikov«? Da se odpove svobodi, kdor vstopi vanjo: »kar je bilo zavezano, tega ni več mogoče razvezati¹³⁷«? Ni to v zvezi z radikalnim etnocentrizmom, šovinizmom, versko pristranostjo, ki nazadnje vršiči v hitlerizmu, ta se je namreč zelo veliko učil ravno pri jezuitizmu in fanatičnih rasističnih Judih.

Jezuit Lefebvre: »Svinje so pokristjanjeni španski Židi, hudiči pa pokristjanjeni španski Židje, ki na skrivaj še vedno živijo po svojem židovskem obredniku.« Izraz svinja je treba razumeti dobesedno. Svinje služijo za meso; prebivajo v svinjakihi. Ko se jezuitje odločajo za »avtoritarno, a pravično vodenje naše družbe«, mislijo prav na to. Bi bilo pravično svinji postlati v človekovem stanovanju, ji omogočiti, da sodeluje v vodenju javnih zadev? Bilo bi noro¹³⁸. Bi bilo pravično, pošteno, modro ravnati enako spoštljivo s hudičem? Ne bi bilo takšno ravnanje najhujši zločin izmed mogočih?

Ker se je zoper zločine in zločince treba z vsemi silami boriti, je treba preganjati tiste, ki uvajajo svinje in hudiče v človeško družbo, celo na odlikovane položaje (to pa so Judje, luterani, kalvinisti, prekrščevalci, liberalci, marksisti itn.); po potrebi jih je treba celo mučiti in pobiti. Tu se jezuitizem strne z dominikansko inkvizicijo. In upravičuje ravnanje klerofašizma med drugo vojno na Slovenskem: kdor pomaga komunistu, ruši Boga in človeško družbo. Ali enako: kdor pomaga belogardistu, nasprotuje Zgodovini, Človeštvu, Pravici, Resnici, ruši vse to in sodeluje z zločinom - tako sodi stalinistični totalitarist. Obe novodobni reakciji sta posledici hudičevske logike, ki se je prikradla v Loyolove (in Hrenove) navidez krščanske besede.

Je pa med leninizmom, ki je različica milenarizma, in katolicizmom bistvena razlika. Prvi veruje v skorajšnji prihod nebeškega cesarstva na zemljo; celo v to, da bo na zemlji zavladovalo tisočletno kraljestvo. Poji se pri Janezovi Apokalipsi, pri manihejstvu in arijanstvu; vršiči tudi v behemotstvu nacističnega tipa. Drugi prenaša odrešitev - idealno družbo - v onkraj, v nebеса; iz izkušnje - in skepse - ve, da je na svetu idealna združba neuresničljiva; da je nima pomena obljubljeni, kajti obljubam sledi zmerom znova razočaranje. Ve, da zahteva milenarizem revolucijo, odpravo veljavnih državno družbenih oblik,

avtoritete, dela, hierarhične organizacije, poslušnosti, vodenja, sploh večine oblik reda.

Uveljavi se ali neposreden stik posameznika - asketskega puščavnika - z Bogom ali pa, kar je druga plat istega, radikalna permissivnost; vsak sme delati, kar se mu zljubi, kajti greha ni več, paradiž je drugo ime za absolutno svobodo in užitek. Dovoljen je celo umor - različica adomitstva, kainitstva, vse do črne maše in današnjih demonskih sekt in diaboličnih kultov. V taki združbi je Cerkev odveč. Človeška delovna družba, kakor jo poznamo od začetkov neolitika oziroma poljedelstva, razpade; vrača se paleolitsko nabiravsko lovski model, bližji modelu živalskega krđela ali jate, volčjega tropa¹³⁹.

Značilno in nujno je, da gibanja, ki obljubljajo radikalno revolucijo - dokončni Obrat iz predčloveškega v človeško, iz razrednega v brezrazredno, iz državnega v odpravo države in rojstvo svobodne asociacije ljudi (tudi Kardeljeva zamisel, ne le Proudhonova in Marxova) - uvedejo po revoluciji, a že med njo (že v organiziranju revolucijske elite, v njeni strukturi, v ilegali) ultraetatiistične modele, nov oblastniški razred, ki je bližje despotskemu stanu psevdoelite kot buržoaznemu razredu, še hujšo disciplino, aziatsko suženjski način kontrole nad ljudmi, suženjsko delo, prepovejo vsakršno permissivnost in osebno svobodo, pretok idej, informacij, telesnih stikov ipd.

Cerkev ve, da je najmodreje ostati v razumni distanci tako do prevelike zahteve po posameznikovi svobodi, kajti ta teži v samovoljo in asocialnost, kot do prevelike avtoritarnosti, kajti ta vzpodbuja posameznikov upor; pravzaprav je Cerkev to spoznanje usvojila zares dobro šele po drugem vatikanskem koncilu. Vendar je osnova zanj dana že prej¹⁴⁰. Podrejanje v jezuitskem duhu in klerofašizmu sta le en njen ekstrem; drugi je način življenja kristjanov v prvih stoletjih po Kristusu, ko je bila Cerkev nemalo inficirana po milenarizmu. - Pozneje se je zoper milenarizem borila - tudi v obliki boja zoper bogomile, albigence, patarene.

Po današnjem strahotnem propadu obeh totalitarizmov, fašističnega in stalinističnega, in po ponovni, še stopnjevani uveljavitvi civilne družbe ima Cerkev veliko možnost, da se prilagodi načelom in praksi civilne družbe; da kot ustanova človeške družbe pristane na pravila civilnosti, pluralnosti in urejene svobode; da svoj nauk o - absolutni - odrešitvi goji znotraj svobodno zbirajočih se, a na civilne zakone pristajajočih vernikov; torej v kombinaciji osebne svobode (državljskih pravic ...) in minimalnega, a nujnega državnega reda. To pa je vsekakor zelo drugačen model od Loyolovega, da ne govorimo o Hrenovem.

Vendar ima Loyola prav, ko kritizira münzerjevske milenariste; pravi: »Toda vaš Tomaž¹⁴¹ ni bral evangelijev, v katerih je popisana Kristusova ljubezen - on je rajši prebiral preroke Stare zaveze, Daniela in Ezekiela. Poleg tega niti teh dveh ni dobro razumel in vas je zastupil z napovedmi o koncu sveta. Danes smo še, jutri pa ne bo sploh ničesar, vam je govoril kot zli duh, dokler vas ni pogнал v obup, da ste zgrabili za orožje in se z njim pogubili. Ali veste, kdo napoveduje skorajšnjo katastrofo in konec sveta? Kdor nima upanja. Ali veste, kdo nima upanja? Kdor nima ljubezni ...«

In je krog spet zaključen. Vse je utemeljeno na ljubezni in z njo na veri. Vero pa je imel Münzer neznansko ...

Tudi Loyoli se ne posreči izstopiti iz kroga, ki mu pravimo *circulus vitiosus*.

Gre za dva tipa upanja: za tisto, ki veruje v skorajšnji Obrat; to upanje je bilo temelj komunistične revolucije na Slovenskem. Na njem so zrasla čudovita dejanja, eden od slovenskih prepovedov, začetek spremembe slovenskega narodnega značaja, osvoboditev od cerkvenega hlapčevstva, od pokorščine tujim gospodarjem, upanje kot ogenj. A ko se je skazalo, da ne le da ni bilo kot absolutno uresničeno, ampak da ni uresničljivo, da je bilo strahotna samoprevara, je Upanje zamenjal Obup. - Glej **Otroka reke**; to sta tista otroka, ki sta se rodila v **Rojstvu v nevihti**¹⁴².

Ta obup traja vse do danes, tri desetletja in več. Komaj zadnje čase se začenja slovenska zavest uravnovešati v ustanavljanju civilne družbe, v skladnosti distance in akcije, skepse in osebne vere, avtonomije in ljubezni, svobode in discipline, v odmiku tako od aktivizma (Borove **Težke ure**) kot od pasivizma (Šeligove **Lepe Vide**), od desperatstva (Zajčevega **Voranca**) kot od komedijantstva (Jesihove **Afrike**), od absurdizma (Božičeve drame **Kako srečen dan**) in od ozkosrčnega fanatizma (Torkarjevega **Gospoda Ponikvarja**), od čezmerne naivnosti (**Sveta brez sovraštva**) do samomorivstva (Smoletovih **Zlatih čeveljčkov**). Drame kot Goljevščkove **Otrok, družina, družba** itn. so že znamenje razumne in pobožne vmesnosti med skrajnostmi, značilne za družbe v razvoju oz. za kataklizmične zavesti. A so te skrajnosti ponavadi za umetniške dosežke izjemno ugodne - Jančarjev **Veliki briljantni valček**, Zajčeva **Mlada Breda**, Šeligova **Ana**; a obenem so narobna, kritična plat civilne družbe.

Prav tu, znotraj krščansko pojmovane civilne družbe, se poraja drugi tip upanja. Ne upanje v skorajšnji nastop tisočletnega kraljestva ali komunizma in ne upanje v nebeško povračilo za to svetno trpljenje. Pač pa upanje, ki ne računa na nič oprijemljivega, na nobeno nagrado, *spes contra spes*, upanje zoper vse otipljive dokaze, da je človeški rod preklet, smrtен, izgubljen; upanje, ki živi samo od sebe, iz večnega vira porajanja, in ki vidi v Bogu vrhovno načelo porajanja¹⁴³, zagotovilo, da je mogoče upati. Upanje kot upanje zadošča.

Le takšno upanje je trajno, saj uplahne le tedaj, če samo izgubi vero vase¹⁴⁴. Na takšnem upanju je sezidano družbovanje; od ljubezni med dvema do najrazličnejših oblik medčloveškega sodelovanja. Na njem temelji pričakovanje, da se bo drugi odzval na moje predloge, na mojo ljubezen; na njem temelji celo tržišče, kot ugotavljajo moderni ekonomisti in sociologi¹⁴⁵. Naj propade še toliko projektov, zmerom je mogoče ustanavljati druge; nekaj se jih posreči. To zadošča v tem svetu, ki je podložen naključju, kaosu, entropiji, zlu. Upanje je kot atol sredi oceana; a zmerom se dvigne kje kak atol iz nezavednega in zla. To ni maksimalistični program in ne optimizem, ne filozofija o najboljšem izmed mogočih svetov. A je trdna točka, ki je noben obup ne more načeti.

Upanje torej ne more temeljiti na ljubezni; ljubezen temelji na upanju. Avantura ljubezni je nenehno tveganje: izročanje drugemu. Le kdor upa, se zmore izročati. Vendar: kdor ljubi, upa močnejše, čeprav je tudi on v nevarnosti, da bi ga sreča ljubezni, ki je zmerom začasna, navdala s prevelikim upanjem, ki se zna končati tragično.

Tragedija temelji na prevelikem upanju - samozaupanju. Trajno upanje mora biti avtokritično, biti v distanci do sebe in do drugih. Ljubezen se poraja in ponika; tudi upanje je kot trajno ideal. Trajen je njegov vir, ki pa se nemalokrat začepi; človek ne najde več poti do njega; upanje kot živa voda ostane v podzemlju. Vera tu ne pomaga, saj je človek, ki veruje, zmerom v nevarnosti, da deluje iz zaslepljenosti, iz pristranosti. Takšna vera je lažna vera; je hudičev napoj, opijati, droga¹⁴⁶.

Ustrezna vera je vera v to, da je upanje zmerom znova obnovljivo; in da se tudi ljubezen ne more utrniti, če smo ji odprti in v milosti¹⁴⁷. Brez milosti ni ne upanja ne ljubezni, čeprav je veliko odvisno od pripravljenosti na upanje in ljubezen, od samovzgoje, od vrednostnega sistema. Vendar dobra dela ne zadoščajo. Bolj ko je človek preprost v zaupanju v večnost¹⁴⁸ živega vira porajanja smisla, bliže je veri, ki ne zapada fanatizmu in fascinaciji, tema dvema hudičevima metodama.

Loyola ima prav, ko vidi v Münzerjevem priseganju na skorajšnji konec sveta - na Revolucijo - pomanjkanje ali celo odsotnost vere. Vera ne more biti trenutna gorečnost, fanatično partizansko pričakovanje in pripravljenost, da je treba vzdržati do skorajšnje pomladi, do skorajšnje dokončne zmage. Taka vera je trenutno lahko zelo visoka (glej **Svet brez sovraštva**), a kratkotrajna. Miheličeva se ji je sama kmalu odrekla z ironijo - od **Zlatega oktobra** do **Dneva žena**.

V tem primeru je revolucija maloverna. Besni in gori zaradi strahu, da bo prehitro ugasnila. Pravočasno hoče še vse postoriti - posebno še odstraniti vse sovražnike, to je preprečevalce nastopa Novega sveta - strašno se ji mudi v bojazni, da ne bo prepozna.

Trdna vera ne pozna neučakanosti. Bližja ji je stoična drža, po kateri se človek ravna, kot da bi živel večno, a kot da se bo obenem naslednji hip srečal s smrtjo. Trdna vera ni niti absolutna gotovost paradiža niti absolutna negotovost trenutka, ki terja čezmerno akcijo. Evolucija (reforma) je brez primere trajnejše načelo kot revolucija¹⁴⁹.

15

Loyolova karitativnost je velika stvar.

Protestantizem je prav gotovo utemeljil novoveški egoizem, utilitarizem, nagnjenje do denarja kot božje nagrade za zasluge. Pretiravali bi, če bi rekli, da se tega ni zavedel; da se ni korigiral; da protestantske Cerkve in sekte ne gojijo karitativnosti in solidarnosti. Kolikor izhajajo iz evangelija, morajo biti in so solidarnostne, samaritanske, občutljive za pomoč bližnjemu. Zato je Loyolov očitek Lutru krivičen: »Kaj je v njegovem ravnanju Kristusovega? Je morda bolnega ozdravil? Je morda lačnega nasitil? Je žejnega napojil? Nič od tega.«

Današnja zahodna družba blagostanja, ki je kapitalistična, je navzlic vsemu njenemu egoizmu bolj solidarna z lačnimi kot realno socialistična; več jim pomaga v svetovnem merilu in znotraj svojih dežel. Kajti ni le družba blagostanja, ampak tudi socialne varnosti, medtem ko je marksistična družba uperjena v pripravlanje in klicanje Revolucije, ki bo sama od sebe v hipu

razrešila vse mučne probleme, ki jih evolucijsko reformativne družbe rešujejo vsakodnevno, v konkretni praksi in ne z magičnimi ideološkimi parolami.

Tudi v območju socialne pomoči velja, kar smo omenili malo prej: če ljubezen ni sopogojena z avtonomijo, se pravi pomoč s tem, da si pomagani pomaga sam, da sam proizvaja, da je čimbolj odvisen od sebe, postane korupcija in paternalizem. Prav to pa je nevarnost Loyolovih besed in ravnanja. Katoliške dežele, posebno Španija in Italija, dolgo niso razumele nujnosti - tudi gospodarske - avtonomije posameznika; njegove nujne avtoprodukcije smisla in življenja.

Solidarnostno toplo varno občestvo je trdno in enakopravno le tedaj, če je sestavljeno iz avtonomnih oseb, ki si med sabo - na isti ravni - pomagajo; ne pa, če bogatejši pomagajo revnejšim, višji nižjim, Cerkev posamezniku. Takšna karitativnost postane kmalu dajanje miloščine, majhnega dela bogastva, pač da si darujoči očisti dušo. Takšna praksa postane hinavstvo in je kar se da daleč od krščanstva.

Loyola seveda ni tak; tudi jezuiti ne, saj so sami povsem revni. Pač pa dajejo s svojo revščino in askezo alibi posvetnim knezom, ki se kopljejo v denarju, ubogim pa odmerjajo le cerkveni vinar. Ljudski kapitalizem ima drugačen cilj, skladen z vrednotami začetnega meščanstva: da je vsakdo delavec in lastnik, to je recimo delničar. Ko je jugoslovanski uradni marksizem preprečil Kavčičeve ideje o delničarstvu in ljudskem socializmu, ki se kombinira z nekaterimi prvini kapitalizma (danes se ta smer pojavlja na Kitajskem), je dosegel le to, da je posameznik ostal radikalno nelastniški in da je ostala vsa lastnina v rokah Partije in države; če pa je - in ker je - polzela tudi iz rok le-teh, je začela postajati anonimna, neobvezna, s tem pa odnos do nje neodgovoren, roparski, zajedavski; s tem tudi odnos do dela, ki proizvaja lastnino¹⁵⁰.

Danes smo v času razpadanja lastništva, ko si stojita nasproti dve ideji rešitve: vračanje lastništva Partiji in Državi (unitaristična ideja) in vračanje lastništva posameznikom (kapitalistična ideja). Mogoče je tudi kombiniranje obojega, državne in zasebne lastnine, ki bi kot dva tipa produkcije postala na tržišču tekmeča, bi pa morali njihovi lastniki solidarnostno skrbeti za soljudi. Vrsta praktičnih vprašanj, ki imajo vir v loyolovskem premišljevanju.

Vse Loyolovo prizadevanje se nenehoma vrača na isto. Kar z eno roko gradi, z drugo podira. Najprej pravi: »Vrhovno merilo našemu početju bodi osebna vest.« Takoj zatem pa to zares civilno krščansko zamisel omeji oziroma deviiira: »Vendar ne živimo v nebesih. In dokler je tako, da nas z vseh strani obdajajo bogokletniki - kaj ti pravi tvoja osebna vest? Kaj ti narekuje? Neusmiljen boj s sovražniki.« Pa je najboljši namen postal Hudičevo sredstvo; in spet ima prav Stara zaveza, ko pravi, da je pot v pekel tlakovana z dobrimi nameni.

Loyola ne priznava hudiča; v tem je njegova Ahilova peta; v tem ga je hudič zaslepil. In to je bistvo **Prizorov s hudičem**: prikaz, kako hudič vodi roko tistega, ki ga noče upoštevati; ki vidi v vojni s sovražniki le zaslugo za Boga, le delovanje na strani Jezusa Kristusa, ne pa ubijanja in smrtnega greha.

Vsi smo pokorni hudiču, uči dramatik. Največja zaslepljenost nastopi tedaj, ko človek ne upošteva in ne predvideva, da so lahko njegove najbolj svete ideje v resnici hudičeve ideje; ko nima avtokritične distance do sebe. Kar velja tako za klerofašiste kakor za staliniste - ne pa za Kocbeka in Udeta.

Dogmatiki in totalitaristi do kraja verjamejo sami sebi. Prepričani so, da so direktna roka Boga; da je takšna roka tudi Cerkev, pa naj je katoliška ali prezbiterijska.

Loyola samodopadljivo izreka: »Za ljudi naše vere in našega razsvetljenja ni hudiča. Za naš vzgojni poklic pa sploh ne. Ni hudiča!« In to vero - ki je omejen fanatizem - dokazuje z besedami, Vives: »Cilj ti opravičuje vsako, tudi najbolj nizkotno sredstvo.« Loyola: »Tako je. Zakaj cilj, za katerega se bojujem, je tako vzvišen, da mi je vse dovoljeno.«

Tu je vzrok za moralno lakomnost tako jezuitov kot slovenskih klerofašistov med drugo vojno; in stalinistov. V tej izjavi se skriva največja past; je prava hudičeva mojstrovina. Postavi si dovolj visok cilj, pa lahko ravnaš kakorkoli, le da veruješ, da s temi sredstvi udejanjaš cilj.

Prvo teh sredstev je ubijanje - preganjanje, mučenje - nasprotnikov tvojega cilja. Prav ubijanje - preganjanje - pa je temeljna negacija evangelijskega krščanstva. Hudič je predvsem morilec oziroma utemeljevalec potrebnosti - celo svetosti - umorov.

Krščanski Bog je lahko le tisti Bog, ki prepoveduje umor; ki zapoveduje ljubezen do drugega, ne do istega¹⁵¹, ki svetuje, naj apostoli spreobračajo pogane k pravi veri z ljubeznijo, naukom o ljubezni, ne pa z mečem in fanatizmom. Krščanstvo je krščanstvo ravno v tem, da ukinja prava in neprava stališča, ki so med sabo v izključujoči se vojni. Zanj so vsa prava (in to je civilnost krščanstva, njegova skladnost celo z najmodernejšo znanostjo, stopnjo nedogmatičnega uma), če jim ni do pobijanja, odstranjevanja drugih (stališč in ljudi), ampak zgolj do graditve. (Sem sodijo tudi znanstvene konstrukcije sveta oziroma podobe o svetu: hipoteze.) Več kot je različnih stališč, bolj je svet pozitiven, bolj polno zidan, z več smisla¹⁵².

Hudič terja, da je zmerom pravo eno samo stališče: marksizem, katoličanstvo, mohamedanstvo, stališče moje nacije itn. Krščanstvo sploh ne more biti vezano na nobeno stališče, saj je nauk o ljubezni, to je o sodopuščanju vseh stališč in celo o sousmiljenju vseh dejavnikov. Ljubezen terja ravno pozitiven odnos do drugega, do drugačnega stališča, obraza, načina življenja, jezika, nazorov, rase, duha. Hudič je Eno, Bog je raznoliko. Bistvo krščanstva je trojstvo Boga; v triedinem Bogu je z arhaičnimi besedami utemeljen poliarhizem mnogoedinega Boga. Ednost - enotnost - Boga je le v njegovi ustvarjalnosti in ljubezni, ne v njegovem pravičništvu in pravimetju¹⁵³.

Ob tem vprašanju se razvije tudi osnovni spor med Vivesom in Loyolo. Vives zadene sogovornika v srčiko: »Kateri vzvišeni cilj? Saj tvoj cilj, dragi moj general, že zdavnaj ni več zveličanje človeških duš, ampak vladanje nad njimi. In tudi ne oblast Boga in katoliške Cerkve, ampak tvoja osebna oblast in oblast Jezusove družbe.«

Napad je pretiran, v pretiranosti krivičen, ker je ekskluziven, ni pa neutemeljen. V Loyoli, jezuitskem redu in Cerkvi je oboje; in to do danes, čeprav je enkrat več tostranskega interesa, drugič več krščanstva. Človek je človek ravno po tem, da je v njem oboje: da ima obojno naravo; da je podvržen hudiču, ki je hudičevski ravno v tem, da se kaže kot svetnik, celo kot Bog.

Kako razločiti med obojim? Z milostjo? A kako vedeti, kaj je milost, kaj pa samoprevara, samozapeljevanje, zaželjeni obraz v zrcalu?

Tega nikoli ne moremo vedeti do kraja; le slutimo, le mislimo. A vsaka pretirana samogotovost vodi v samoprevaro. Dan nam je razum, zmožnost

razpravljanja, diskusije, eksperimentiranja, preizkušanja, izkušnje, razločevanja. Vendar vse to ne zadošča, ker um ni absoluten; ker ve resnico le božji Logos¹⁵⁴. To nam narekuje veliko skromnost, previdnost - tako v veri kot v ideologiji. Kar se kaže belo, je lahko črno; vendar te narave stvari ne smemo izrabljati v svojo korist, niti ne v korist - jezuitskega - reda. Moramo se je kvečjemu bati. Živeti v negotovosti, a v upanju, da se nam bo negotovost razjasnila. Upanje je edina gotovost; tudi čustvo ljubezni nas lahko vara, saj more biti samozaljubljenost in ljubezen do nevrednega, recimo do ubijanja (lik herojsko-likvidatorske Špelce v **Svetu brez sovraštva**).

V Lojolovem nauku je dobršna porcija tiste človekove - in še posebej novoveške - samogotovosti, ki je osnova za imperializme, fanatizme, za gluho do sočloveka in drugega. Lojola je prepričan, da »s strogimi duhovnimi vajami ne obvladamo samo hudiča, temveč« še vse kaj drugega: vse. Gre mu za obvladovati; a ne obvladovati sebe zato, da bi človek postal pozoren do hudiča, kritičen do sebe, ampak zato, da bi kot močna osebnost obvladoval druge, jim bil voditelj, jih karizmatično fasciniral. To je ustvarjanje videza enotnosti, ki je človekovo samoslepilo.

Samoobvladovanje kot civilna krščanska etika je odpiranje človeka različnemu¹⁵⁵; je boj zoper lastni monolitizem in skupinski monopolizem. Je edino mogoče brzdanje hudiča v meni: da ga predpostavljam vsepovsod, da zato nobeni besedi do konca ne verjamem, le dejanjem ljubezni, ki se očitujejo kot soomogočanje ljudi.

Le nepozornost do hudiča in njegovih spletk, nevednost, da je hudič zmerom v srčiki človekovih čustvovanj, vrednotenj in ravnanj, je povzročila, da se je jezuitska družba dve stoletji po Lojolovi smrti spremenila v svoje »tako živo nasprotje«; da ji francoski kralj Ludovik XV. lahko očita, »da je v posmeh sama sebi, sveti katoliški Cerkvi. Namesto da bi še naprej propovedovala evangelij v vsej njegovi prvinski lepoti, se je vdala posvetnostim in mladim Francozom rajši ponuja Kristusa brez trnove krone in križa, tako da so se njeni predstavniki spremenili v preoblečene brezbožnike. Namesto da bi se ti ljudje odpovedali svetu, kot je zapisano v njihovi ustanovni zaobljubi, hočejo svetu gospodariti in so bolj spretni v izkoriščanju človeških slabosti, kot v razvijanju človeških kreposti. Ti ljudje so v Nemčiji mandarini, v Franciji akademiki, v Španiji, na Portugalskem grandi, v Paragvaju kralji in v Avstriji kraljice.«

Je celo Lojolova skrajna ponižnost, ko noče, da se Collegium Romanum imenuje po njem Universitas Lojoliana, le izraz skrajne ambicije, saj je takoj za nagrado svoje ponižnosti dobil znamenje svetništva, stigmata, ki si jih je najbolj želel (da je zvon zvonil sam)? Ni pravo svetništvo le v anonimnosti¹⁵⁶, v samoukinitvi imen(a), na način, kot so bili svetniki prvi kristjani, puščavniki v samoti?

Morda pa je tudi ta njihova čezmerna vnema le trud za večno plačilo, za večni posebni povzdig?

Ni prava drža v pravi meri, ki je srednja mera skromnosti, ki pa sprejme nase tudi smrt, če tako nujno nanese? Ni bil v tem pomenu skromen celo Jezus, čeprav je bil Božji sin? Ni vsak človek božji otrok in zato nima nobene dolžnosti do posebne - tostranske, herojske - veličine? Ni takšno svetništvo, kot si ga želi Lojola, le obnova antičnega heroizma v krščanski preobleki¹⁵⁷?

Revija 2000, 1988, št. 42/43, str. 83-120

OPOMBE k razpravi HUDIČ NI PRESEŽENA TEMA

1. Razpravo sem napisal 86, objavljena je bila 88. leta v reviji 2000, št. 42/43, na straneh 83 do 120; je tudi v separatu. Peter Kovačič mi je očitno tiskal razprave, ki mi jih je začela NoR odklanjati, češ da so preobsežne in preveč specifične, preveč da se ukvarjajo le s SD. Kar po mojem ni res. Odbor, ki je tako sklenil, me je začel odrivati, tako sem čutil, s PKo(vači)čem pa sva se tedaj vse bolj zblíževala. Tudi zaradi mojega Krša. A da je bilo moje Krš v l. 88, ko sem se vrnil v KC, jasno AnKl(erikalno), je vidno iz te moje razprave.

2. V 80-letih sem se posebej posvetil preučevanju S(tarejše)SD; zato jo v novejših razpravah veliko večkrat citiram. Šele zdaj postajam zares strokovnjak za celotno SD; prej sem bil predvsem za PSD.

3. Bistvo 80-let. Že sredi njih sem vedel, kaj se dogaja, in pisal o tem. Velja moja sodba res le za SD in ne za SDb-SZg? PKoč se je zavedel, da pišem obenem tudi Polanalize. So mi jih hoteli norovci preprečiti, me od strokovnosti potisniti k pisanju člankov in programskih esejev, kakršne so od mene terjali za 57. št., pač kot nastajajoči Poliki; v duhu dr. Pljunka, ki pa je po Ptj-OZNOvski nalogi nadziral prav Revijo 2000 in prenašal stališča Ptjvrha, češ, naj Revija 2000 mojih tekstov ne tiska. A ga PKoč ni ubogal.

4. Po(ni)ževo dramo sem analiziral v Reviji 2000, 1988, št. 40-41, svojo razpravo, naslovljeno **Model nekrščanskega klerikalizma**, ponatisnil v knjigi **Grof Tahi in škof Hren**.

5. Če ta moja sodba drži, je čudovito! Požev **Hren** je res (hiper)Konv. Požu sem skušal kot dramatiku pomagati, a brez uspeha. Ima svoje meje, že v 80-letih je trčil vanje, nato se je le še silil, postajal povrhen. Žal.

6. Upravičena Krita Rožanca, s katerim sva bila ravno okrog 86 najtesnejša PriSo. Proti koncu 80-let pa sva se razšla, Rožanc ni mogel odoleti moči norovske skupine in ji je popustil, postajal do moje Krit distance do le in De nezaupljiv. Hudo me je zadelo, imel sem ga za močnejšega. Še eno moje razočaranje.

7. Kako grozovito sem se motil! Bedak! DaSKC morda še PV ni bila tako AnK razpoložena kot danes.

8. leta 1986 so govorili, da so Radprokoncilski, po letu 90 so zamenjali ploščo. Imam pa prav: so skrajno prilagodljivi. V nekaj letih (ali mesecih) se jim belo spremeni (RR) v črno, črno v belo.

9. Natančno to je zapisoval sredi 90-let v kolumnah v tedniku Družina duhovnik-dramatik Branko Rozman (BRoz): da je vseeno, ali sodeluje KC z rjavim (nacisti) ali črnim hudičem (fašisti), glavno je, da je zoper Kom, zoper rdečega hudiča. To je stališče Jelo(čniko)vega **Vstajenja kralja Matjaža**, SPED iz 51.

10. No ja, jezuitstvo je obstajalo že ante rem. Vsak uspešen Polik - že v antiki - uporablja (skoraj) vsa sredstva, da bi uspel. Odloča ocena, kaj je sredstvo, kaj cerkveni nauk. Odločajo interpretacije (RR). Tu vdira tudi z Loyolovim naukom v Evro - v KC - vse bolj Radsubjektivizem. Razrednik Prof Tomec nas je učil leta 1941-42: če sediš v Tivoliju na klopici, pa prisede ltvojak, nagovori ga, izrabi priložnost, da se učiš ltščine. Najbrž je tako svetoval mojemu sošolcu iz klopi, kasnejšemu duhovniku, menda jezuitu, Francetu Kovaču, naj izrabi vsak pogovor z mano, da izvabi iz mene, kaj mislim o Dži, o Komu, o Profih, o KCi. Ker sem bil zmerom naiven gobec, sem sošolcu razkladal, kolikor me je hotel poslušati: seveda Ptj in OFstališča. Ni čudno, da so sošolci leta 43 prav mene zabrisali iz Razra kot Sža! Petnajst let kasneje me je za Sža razglasila OZNA-Ptja, 58. leta. Pa sem mislil tedaj isto kot leta 81, v **Odpitem pismu Mitji Ribičiču: Ne hlapec ne sovražnik, ne vaš ne naš!** Naš sem bil l. 42, leta 44 že manj, navduševal sem se nad Balantičem. Poleti 45 spet, a kmalu me je navdušenje nad Rdečimi Loyolami za zmerom minilo.

11. To je moje stališče še danes. Tedaj sem ga pripisoval tudi Marčiju (Rožancu); se mu je 89-90 odpovedal? Trpel je, ker se je znašel v precepu, ker se ni mogel odločiti ne zame ne za STHa. Jaz sem polzel vse bolj na rob Dbe, Marči pa je želel biti - kot Žurst - v njeni sredini, skupaj z Manco Košir. Ga je rak ugonobil zaradi njegovega NotTrpa?

12. In Stla-Koma.

13. Jaz pa sem se v drugi polovici 80-let kot še nikoli prej ozavestil napačnosti te drže: nerazločljivosti TSa in Tre. Rožanc se je v besedah z mano strinjal, a to ni zadoščalo; moral bi se tudi v dejanjih, to pa je pomenilo, ne iti z Gentideologi, ne zaostriti spora s Ptjo. Marči je nasedal, besnel je zaradi Kmecla, ga sovražil, čeprav je Kmecl v 80-letih delal Slnci velike usluge, sozidal Kučanovo linijo. Marči je kar pljuval, ko je prišla beseda na Kučana. Zakaj? Podpreti je bilo treba Kuča in Puča; jaz sem volil 90 Puča, 92 pa Kuča, presodil sem, da je Kuč boljši Polik, da Puča zanaša v ultraDe. S Pučem je bilo treba biti desetletja prej, ne šele leta 90!

14. V to KC sem si 88 želel, forsiral svoje želje, jim par let popuščal, nato se streznil, se vrnil na svoje stališče iz 86. Sem mar gojil 88 obe stališči? Najbrž.

Paradoks kot tak. RazčDč. Marči se je hotel poenotiti, čeprav je prej tako vztrajal pri paradoksu.

15. Sam odgovor ProtC(erkv)e je bil Mon, konsekvence pluralistične. Naključja - Strna Konta - TSa.

16. Jaz pa brez Galileja tudi 86 nisem mogel; sama KC ga je kmalu zatem priznala. Tako bo prej ko prej tudi genetski inženiring. Zaustavlja razvoj; a zaustaviti ga ne more.

17. Da in ne. Ko se konec 20-Stola vrača spet Tija **Biblije**, kreacionizem, bi ga KC prav rada sprejela, le ne upa si znova staviti na enkrat že izgubljeno karto. A tudi v Slji je med klerom vse več kreacionistov. Le še bolj tiho so; če so, če le jaz nisem dovolj poučen o njih?

18. Prav za prav mislim še danes tako. Ne več samozavestna Zn iz 19-Stola, ki je v tej samozartosti Maga; nujnost Boga, a kot BDra, Dti. V TS ne verjamem, ne pristajam zgolj nanj, a obenem vendar pristajam nanj. Podrobno NDM. Za razvoj svoje Tije sem potreboval še desetletje ali dve.

19. Točno! Zadnji mesec se dogaja z mano spet sprememba; ugodna. Od operacije lani novembra so me - več mesecev - dajali obup, nemoč, skoraj samoSmil; posledice narkoze in težke operacije, baje so takšne posledice običajne. Zdaj se krepim; kolk boli, a ni usoden. V srce se vrača veselje. Ko bom lahko spet hodil ... Takoj ko sem se vrnil od operacije v Avber, sem začel delati (pisati); a sem zmogel kakšno uro, potem onemoglost, še pred mescem dni slabosti do bruhanja. Zdaj tipkam **Opombe** za razprave iz 80-let že zdržema dva tedna in več, dopoldne in popoldne, pa še kar vzdržim. Srce me ne opozarja, pristalo je na moje napore. Spet sem tam, kjer sem - v glavnem, z vmesnimi krizami - bil skozi vse Ž: vzdržati, lotiti se največjih načrtov, premagati sebe do skrajnih meja tveganja in navora. Morda vsaka PosEV v meni ni več kot le povprečna. A skupaj kot **RSD**, kot celota mojega Ža pomeni nekaj velikega. Bi bil rad velikan, kot Mrak? Da, a ne le to. Bil bi rad poseben, ne kot povprečneži, ti so me odbijali, kar pomnim. Vse trenutne uspehe zamenjati za enega samega, na najdaljši rok, takega, ki niti ni viden od preblizu. Se že zmorem gledati od dovolj daleč, da sem objektivni?

20. Sam ravnam na oba načina: sem do KCe objektivni, vem, da je bil v nji čut za Dt, upam, da se bo vrnil; in jo razkrinkujem, ko je tako bedna, kot je danes v svojem obnovljenem pohlepu po oblasti. Leta 86 in 88 sem veroval - stavil na - neoblastniško, zunajoblastniško KC.

21. Genovese govori sprejemljivo. So se jezuiti tako Notspreminjali?

22. Pa naj mi kdo očita, da sem šel v KC kot Kfz ideolog! Nasprotno, z RadKrito TradSKCe!

23. A kaj, ko tudi varnega-mirnega doma ni ali pa le začasno, fragmentarno, kot za JKra! To je bila moja zmota konec 80-let: prevelika želja po varnosti! Sem vse Ž živel prenevarno, pa sem potreboval Notmir. Okrog 2000 sem ga

spet izgubil. Kako bo šlo to moje Notvijuganje - padanje in vstajanje - naprej? Do kdaj? Če bi le bil Notvesel, kot sem zadnje dni!

24. Takšne drame še ni. Bojim se, da mlajši sploh nimajo več predstave o PriTotzu, PM jih je povsem sfascinirala. Še naglobje gre - v Kriti TotKCe - Briški.

25. leta 86 sem odkril **GiM** in na njem utemeljil nadaljnje svoje raziskovanje oz. pamet. Tudi na Božičevih dramah (**ŠpK**). Snoj in Božič sta dopolnila Rupla in Gošo (Goljevščkovo).

26. Kako pametno stališče. A ljubeznivost in strpnost, kakršni kaže recimo Dajezeit (mariborski) Kejžar, ne zadoščata. To je poenostavljanje-idilizacija Ža. Razvoj je v RazcDč, v Isu Rese, ki je IsDt, ne v mili blagosti. Konec 80-let sem zagovarjal le-to, v tem pomenu sem bil slabič. Ustrašil sem se strahote Ža. Koc(bek) je bil optimalen v odkrivanju protislovij Ža, a ohranjanju Notvere, trdnosti, Monenotnosti, skoraj Hare. Grem korak dlje od Koca, v smer Preš(erno)vega RazcDča. Tudi Gradniku se je posrečila harmonizacija. Ni vzdržal na Radliniji odprtosti hudiču ...

27. Kako pretirano se veže DSKC na DaJanševu oblast! Slepici, pohlepneži, površneži, zaostalki!

28. Kako točno sem predvideval!

29. Da, še Daživeči Janezek Stanolnik.

30. A vse te Cerkve - s KC vred - ne zadoščajo.

31. Na to spoznanje je najtežje pristati, a obenem ne mu popustiti, češ, saj se nič ne da, torej naj živi instrumentalni Um. Nanj je pristal SrKos, v katerem ni za kanec vere. Od zunaj Posn Kejžarja, a Kejžar res živi otroka, SrKos ga igra.

32. Izjavi v celotnem stavku sem skušal slediti skozi vse Ž.

33. Civilizem, citoyenstvo ob veri v TrDt. Je staviti na vse to skupaj pretežka naloga? Brez genetskega inženiringa - UmKapa - ne bo šlo. Trada je odpovedala. Staviti je treba na najbolj nemogoče, a obenem ravnati realno.

34. Pa se je le odpovedala, 4 leta kasneje, 90.

35. Obe drami večkrat omenjam skupaj, ker sem analizi o njiju napisal v približno istem času; kot tretjo, zadnjo v trilogiji svojih razprav, sem analiziral Mihe Remca **Škofovski kres**. Razpravo, naslovljeno **Požigalci in zažgani**, bom objavil enako komentirano v nadaljevanju knjige, ki jo začnjam komponirati in jo zaenkrat naslavljam **Pohod in polom zgodovine 3**. Morda knjigo nadaljujem ali končam z analizami Briškega dramatike, dve sem že napisal.

36. Pravilno napovedujem in narobe. Pravilno v tem, da predvidevam pomembne Zgodogodke za Slov, nepravilno, ker še ne uvidevam dovolj jasno,

da bodo le na ravni SGenta-SNcla in recitoyeniziranja, ne pa na ravni razvoja SAPOe, Isa BDra.

37. Sv pisatelja se nadaljuje v Svi bravca; Ptja in KC sta tudi tega fazonirali, učili »prav« brati. Tudi SLZ, recimo Boršnikova 48, kako je treba prav brati zločinsko Zup(an)ovo dramo **Stvar Jurija Trajbasa**. Jaz sem ji namenil leta 1972 Dgč branje, glej mojo **SB** v knjigi **Stvar**.

38. Jaz sem zelo goreč. A sem tudi Čl distance. RazcDč. Oboje v enem, ki se razkaja in znova lepi in tako naprej v nedogled.

39. Danes navajajo Petra Vodopivca, ki da je uveljavil pojem-izraz nasilne modernizacije kot paradokсно polPoz polNeg. Kdaj že sem ugotavljal - in to objavil - jaz. A ...

40. Vse to se je dalo dovolj jasnovidnemu že videti; z Ruplom sva bila jasnovidna.

41. Natančno tak je bil nadškof Rodeur. Kako poZunblišč vrača Danadškof Uran(kar)! Vse - ornati, zidovi, pastirske palice, duše - kar sije od zlata, trebuhu so napeti kot kravji pred zakolom. Fuj! Kaj ne zmore KC končno Posn ProtCerkve in se odpovedati bleščečim paradam in pompu?

42. Partljičevo **Justifikacijo** večkrat omenjam, ker sem tudi podrobno pisal v tistem času o njej, svojo analizo že tedaj objavil.

43. Knjiga je ponovno izšla z mojimi **SB**, leta 1991; naslov knjige **Slovenski mučenec Lojze Grozde**. Avtor Anton Strle.

44. Čistost (NeČi) kar sama od sebe skozi čas preide v razvrat in Cin. DaSKC je glede na PvtMoro zelo laksana, dokler duhovnika ne dobijo na delu - in flagranti - in ni pritiska javnosti, ga tolerirajo tudi kot pedofila.

45. Kaj je opravičljivo, potrdljivo, sprejemljivo? Kakor kaj in za koga. Par avtoritet se da zmerom pridobiti. Kot danes v Dži, kjer podpirajo Zniki s strokovno oceno tako Deco kot Leco. Vse se da zagovarjati. Navsezadnje je imela KC celo papežinjo in incestuozne papeže. Sam imam prav s temi pojmi že vse Ž največje težave. Vsako dejanje - in že misel - znam opravičiti in upravičiti. Enkrat verjamem, da imam prav, ko trdim eno, drugič, ko trdim drugo. RazcDč je zmerom na robu Cina, skepse, obupa. Potrebni sta ARF in AK pa neposredna naivna vera; paradoks. SrKos nima ne vere (je Instrumentalist), ne ARFe. O sebi laže (se maskira), kot pes teče. SrKos je res velika figura; služi mi za marsikatero ilustriranje. Če ne bi bilo mene, bi ga čez pol Stola že pozabili, cenili ne bolj kot ate Žužamaže (Murnikov lik).

46. Očitno sem se z jezuitizmom sredi 80-let precej ukvarjal. Koristilo mi je, ker sem ostajal do njega v Kritdistanci, a z razumevanjem.

47. Ni velika večina takšnih? Kako redko je Čl na višini svojih Etterjatev.

- 48.** Moja razprava o **Prizorih** odpira tudi v **RSD** nove vidike. Mislil sem sveže.
- 49.** Pravi videc sem bil, to pa to! Je zato postajal STH ljubosumen name?
- 50.** Radformulirano.
- 51.** Presojam tudi iz SNar plati, a mi ni najvišja. Bog mi je višji. TH odklanja Boga zmerom, leta 60, 86 in 2007.
- 52.** Točno. To ve - trdi - že Koc.
- 53.** Se je in se ni. S tim. ustavnimi amandmaji je Kardelj bistveno omejeval unitarizem. Tudi Kardelja je treba gledati v njegovi dvojnosti.
- 54.** Kdo je pisal 86 tako jasno kot jaz? 57. št. NoRe je bila na moji sledi, le da je en del mene - zavest o SNaci - prepotencirala. Objavljam dokaze za svoja stališča iz časa pred 57. št. NoRe. Ker se dokazov ne da zanikati, se jih - in mene - Zamol. PMZn.
- 55.** Za svoja stališča - ki so platforme SI samoosvojitvene vojne - terjam priznanje in nagrado. Kdo mi jo bo izročil? SrKos? Takoj po moji Si terjam spomenik zase. Kje? Na Ljgradu. Desetmetrski! V zlatu, s smaragdi namesto oči, kakršna je bila statua Konstantina Velikega.
- 56.** Je mogoče bolj točno napisati program Slova za nekaj let naprej? Še sam sem presenečen, ko se berem.
- 57.** In vse to je 90-91 bila, le da je pozabila na bistveno: na BDra. In je bilo vse zaman. In imamo na oblasti vsak dan bolj trapastega, samovšečnega Drna, vsak dan bolj despotskega Janšo in kurjo rit Būka. In tem ljudem sem pripravljal pot? O Ira Zge!
- 58.** Bili so zelo redki, par generalov in pesnica Maruška Krese-Šalamun, neoletrapica ...
- 59.** Tudi MOča, že v 20-letih.
- 60.** A je ni. Odhod SIdelegacije s kongresa jugoPtje 89 (iz Zagreba) je bil res - ne le za SIptjo - zgodovinski. Modri Kuč(an). Zato ga DaSDeca tako sovraži. S čimer kaže, da ji ni bilo do enotnosti Sicev, ampak da bi raje videla - okrog 91 - novo DžV, le da bi Komsti propadli. Ali pa se 91 tega še ni zavedala in se je bala, da bi srbounitaristi zmagali, nakar bi SIDeco poklali. SIptja jim je bila za zaščito! Interes, ne načela! SrKos ...
- 61.** Ker sem se tega jasno zavedal, 91 nisem mogel kot aktivist z DEMOSOM. Preočitno sem se zavedal, v kaj gre. Puč, Rup itn. so se odločili za akcijo, čeprav si najbrž niso zatiskali oči. Ali pa so se prepričevali - zato so ostajali v tesni grupi -, da tokrat ne bo tako, se kot Kol slepili. Sicer pa, nekdo je moral izvršiti upor Srbom. A zakaj spet ravno pisatelji (Umtki) po vsej izkušnji s Kocom ipd.? Če se hoče kdo uveljaviti - in STH-Rup itn. so se hoteli -, bo

izbral akcijo, ne Kritdistance; kot jaz, ki mi ni do uveljavljanja. Zato je Puč že 58 nastopal zoper vsako oblast. Analogno kot desetletja prej Ptja. Že Marx. Meni so norovci - MBP - sledili, dokler so jim bile moje ideje odlična maska za akcijo. Ko so začele akcijo ovirati, sem odpadel.

62. Šel(igo) je z **Ano** in **Volčjim časom** podprl Polo, s **Kanjem** se ji odpovedal, a ni ustvaril paralelne Zge, razen kolikor ni paralelna Zg RMg. Je in ni. Ni, ker ni več Zg. NacZg po letu 91 ni več Zg; do leta 91 pa je bila le toliko Zg, kolikor je kot Nacplatforma vračala citoyenstvo. Necitoyenska Slja me ne zanima, pa čeprav bi ohranila svoj jezik. Živeti pod Rožmanom in Drobníči?

63. To - takšna - je bila moja naloga 86 in je danes. A sem v tej DgčZgi ostal skoraj sam. Z mano Muck, Dovjak, Briški? Rot?

64. To v **RSD** počnem.

65. En odgovor je dal že l. 1963 Fran Žižek, leta 86 še nisem poznal njegovih **Otrok apokalipse**.

66. Danes kombiniram oboje: RadEksperKapUm in vero v Dt.

67. To je res druga MMB kot domobranska oz. tista iz bitke pri Lepantu.

68. In Jeločnikove **Krvave Španije (KrŠp)**, ki sem jo dobil v branje šele v 90-letih, sam Jeločnik je ni imel. Ohranila se je v Slji, ne v Argi.

69. Na to vprašanje ni mogoče resno odgovoriti. NOB brez Ptje, ki je bila Radaktivistična? Bi Kršsocialisti res vztrajali pri NOBu, kot je Ptja? Ko sem bral Javorškove **Spomine na Slovence** in nazorno videl avtorjevo MV-II zmedenost, bi dejal, da brez Ptje ne bi šlo. Slci nismo bili Poljaki iz 44, iz varšavske vstaje. In kako Trag so končali ti Poljaki!

70. Ali pa je bil celo zgolj slabič. Ne miš ne tič.

71. Zmotil sem se, DaSIDeca - DSKC - je kot MorUmetmoč ničesna.

72. Koliko DaSlcev zares želi očistiti Sljo od Romov? Danes smo v PMLD, čiščenja te vrste so zoprna. A v razmerah vojne? Saj so tudi nacisti začeli množično Unič Jude šele v času vojne.

73. Morda pa je nekaj takšnih v DaSlji. Stvar bi bilo koristno raziskati. A sine ira. Ne priporočam, da bi raziskavo vodila Dč Jelčić in MarDobnik. Kdo je mar, Sldomovine Gar(je)?

74. Kakšne možnosti vse sem predvideval. Tako je prav, tako mora ravnati PriFif, ne pa kot UrbSTH, ki so pisali Slski Nacprogram.

75. V to smer je razvoj - regres - šel, a ni šel do kraja. Skoraj vsi Srbi, s katerimi sem sredi 80-let občeval, tudi pisemsko, so težili k Jugofzu.

76. Kako da ni noben Srb - KOS v vojski - reagiral na t(akšn)o moje pisanje? Morda ga je beležil, pa jaz ne vem za to. Morda je - pravilno - sklepal, da prebere Revijo 2000 tako malo ljudi, da je vse, kar je v njej objavljeno, zanemarljivo?

77. Jelčičev jih ima, ko terja za Slce tudi Rijeko.

78. Natančno tako. Treba je bilo oditi iz Juge, proč od Srbov. To je bila za Slce bistvena odločitev. Podprl sem jo, čprav sem se zavedal, kaj pomeni Ž v tako ozki-majhni Dži. In še hočejo nekateri neolibbedaki (pa tudi neoDeca) Sljo zunaj EU. Ojoj! Potem bi Hrtje kmalu vladali nad Koprom. Morda ima MarDobnik prav, ko gre v ozemeljsko akcijo, saj s tem zavira hrški imperializem. Hrtje ne bodo popustili, dokler bo Slja samostojna in razvitejša od njih. Torej učim: Cartaginam esse delendam? Haha! Res je eno in temu nasprotno. Do Hrtov sem RadNclst, do SNclstov kritičen.

79. Govorim o Nacldi, uporabljam pojem-izraz, ki ga sicer rad in ostro kritiziram. Moral sem ga uporabiti, ker je stvarnost. Koliko je vreden, je drugo vprašanje. Do neke mere sem kljub Kritodnosu do njega od njega odvisen, saj je ena mojih - ne najmanj važnih - EV biti Slc; za to sem se v več mejnih trenutkih svojega Ža odločil, pri tem vztrajal. **RSD** je reinterpretacija slovenske D, skoz Slov tudi Čla in sveta. Slov je zame nepogrešljiv medij, moram skozenj, če hočem do Čla in sveta. Slov ni moja usoda, lahko se mu odrečem, je zaveza moje Svčtvolje, mene kot SAPOe, moje EkP drže. V Dbfazi, v kakršni je Zahčloštvo, obstajajo Nari in Nace (NDŽ), torej tudi zame. Gre le za to, ali jih poudarjam nad vse, kot je bila Deutschland über alles, ali le delno. Slov se bo v naslednji letih spreminjalo, morda ostalo, a zelo Dgčno, kot je danes. V tem ne vidim nobene napačnosti. BDr nastaja skoz Nar, tudi skoz jezik, a jeziki postanejo lahko zelo Dgč. Niti ne vemo, kako se bo Čl genetsko spreminjal, kako se mu bo spreminjalo telo, tudi ustna duplina, jezik v ustih, drža itn., jezik-govor pa je od tega odvisen.

Zaenkrat neSlci, naseljeni v Slji, Slova ne zanikajo, ne Unič(ujejo), nasprotno, velika večina, razen Todorjev-podgan, se mu prilagajajo, a ga v danem okvirju RR, kar je odlično. Kar razumeti ne morem, koliko ljudi mladih in srednjih let govori odlično Slsko in se ima najbrž za Slce, pa imajo povsem južnjaške priimke. V mojem ljudskošolskem Razru sta bila dva Rusa, Orehova, iz ruske kolonije v Mestnem logu oz. Sibiriji, v Gimni en Srb, Marinković, a vsi so se imeli že tedaj za Slce. Marinković je govoril bolje Slsko kot srbsko, potem je postal UProf na kemiji. Le GimnProf Antić se ni naučil dobro Slsko, a njegov sin je Slski Pek; Antić je učil kemijo, izgovarjal cefka namesto cevka. Če pa bi ostali Slci v Jugi pod Miloševićem, bi se razvil scenarij izgubljanja Slova, nasilnega potujčevanja. NeSlci v DaSlji so za Slov blagodat: s svojo različnostjo razvijajo Kulpluralizem, krepijo Slcem Vitz, širijo butalske planke. Tako je z mojim Nclom.

80. To je Temproblem Dačvre, tudi o njem sem resno razmišljal, ga predvideval pred četrto Stola, ko je Čvra kar drhtela od SSL o multikulturnosti. To je problem Dafrancozov. Njihove afro-Muslske manjšine so v nemajhni meri vir kaosa in AD.

81. Strinjam se s Sarkozijem, da so bili razbijači avtov, trgovin, požigalci tuje lastnine v nedavnih francouličnih demonstracijah drhal. Sineoleca pa govori o ubogih študentih in nasilju policije. Hvalabogu, da ima Francija še trdno policijo. Slaska se razkraja. Janša še daleč ni dosegel Krittočke despotizma in Totza, trde roke; Slja je še zmerom zelo mila Dž. Bogve kdo ima v aferi Sova prav? Ali ponarejajo dokumente janševci ali pa je liboblast res uporabljala SOVO za prisluškovanje janševcem? Policija po 91 je izšla iz Jugopolicije, to pa poznam.

82. Podpišem celotni odstavek, še danes. Slci smo v tem uspeli, to je bil civilizacijski napredek. Ali pa bi se jaz 91 Vojboril za Sljo, je pa drugo vprašanje. V RadNOB nisem več verjel. Moj boj je s peresom, kot je bil Mrakov in Krležov.

83. In tudjmanovski Hrtje po Nevihti.

84. Predvidel sem točno in stvarno, problem pa sem pustil odprt, vsaj zase. A 91 sem Vojupor Slcev načelno podprl. S Srbi sem že nekaj let pred tem dokončno prekinil. Za to hranim dokumentacijo. Jo bom postopoma objavljal.

85. Vsaj v tej razpravi o **Prizorih**, a tudi v drugih v tem času napisanih sem pred 57. št. NoRe napisal svoj Slski Nacprogram. Norovci so ga prav za prav plonkali. Le da nisem ostal pri njihovi programski ožini, ki je lezla v SNcl.

86. Dvojna odprtost Zge. Na vprašanje-dilemo se Absno ne da odgovoriti. Odgovori so bili praktične akcije, moč Razsil, Konta. Tudi za naprej sem postavljaj možnosti, dileme. Občudoval sem Jude iz časa cesarja - že prej vojskovodje - Tuta, tudi Slce iz NOBa (Komste in Of), a odločati se za vojno, če bi Srbi bombardirali vso Sljo? Če ne bi bil Milošević tak taktizer, bi morda celo uspel; razrušil bi Zagreb, a z enim udarcem, pa Ljo. Ni bil dovolj odločen, pa je le dražil in grozil, orožje pa mu je ostajalo v skladiščih. Hitler se je vse Dgč lotil Slje. Bi AngAmi priskočili Slji 91 na pomoč? Dvomim. Milošević bi moral pobiti 100.000 Slcev, pa bi - vsaj Kani - bežali čez meje v lto in Avso kot zajci. Mene bi Srbi že prej zaprli. Prav za prav smo optimalno prišli skoz. **Sreča**, a ne **na vrvi**.

87. Tepci zahtevajo Sljo zunaj NATA. V NATU pa bo Hrška. Rezultat: bistveno poslabšana-zmanjšana varnost SNDže.

88. Moj Slski Nacprogram, razvit. Kje je bil 86 mister Pljunk?

89. V eni Nem(ških) pokrajin je ostal živ le vsak deseti prebivalec. Rad(ikalnost) te Vervojne med dvema Kršgrupama je bila neprimerljivo hujša od DžV v Slji MV-II. KršC(erkve) imajo hudo obremenilno Pret. Kje je ARF-AK teh Cerkev?

90. Dileme odpiram, a obenem tudi jasno povem, katera mi je blizu, katero odklanjam. Tretjina DaSrbov voli Šešlja; kako naj bi se čutil ud takšnega občestva? Grem raje v Avstralijo za cestnega delavca. Leta 86 sem bil še pri

moči za manualno delo; zdaj bi se odločil za Sm. Rimska antična odločitev; čista. Živio stoa!

91. Primerjam in povezujem, s tem osmišljam tok med dvema PosD, med večimi. Tako sem prodiral od majhnega vedenja o SD k vse večjemu. Zdaj imam že kar precejšnje (s)poznanje. En namen pričujoče razprave je bil objava mojega Nacprograma, še bolj analiza SDbе (tudi JugoDbе), močnejši in važnejši namen pa raziskava smisla Zge. Smisel le-te mi je lahko nastajal le v interakciji med EkP nivojem, Dbangažmanom in Zno. Sledi Dbangažiranosti so v meni - v **RSD** - še danes. **RSD** je na internetu dostopna, torej sem Dbno aktiven. Z roba, a pregled imam tudi čez sredino.

92. Tudi sam sem v to - v letih 86 in 88 - veroval. Si to vero izkonstruiral.

93. Rožanc je napisal inteligentno dramo. Ni čudno, da je povsem Zamol, ta drama namreč. Živi in brsti pa najslabši Rožanc, avtor **Metulja**; to je JavRož(anc), Mančin protegé.

94. Takšni odstavki, kot je zadnji - a ne le ta -, so naju z Marčijem tesno (najtesneje) povezovali. Do teh stališč sva prihajala skupno vsaj skoz vsa 80-leta, če ne že prej. V 70-ih sva si bila blizu s Šelom, z njegovim Magom, a se je Šel sredi 80-let že povsem politiziral, Marči ne. Nazadnje me je moral tudi on izdati. So ljudje res takšni slabiči? Kako naj očitam slabištvo Ustavnemu Jerolšku, ki je drekožer, če nista vzdržali dve VelOsi, Rudi in Marči? In ravno Marči mi je tedaj - okrog 89 - očital, da nisem vzdržal. Čl, ime ti je SSL.

95. Rožanc opisuje dvojnost ČlŽ(ivljenj)a. To dvojnost sva čutila - obravnavala z ARF in AK - oba. RazcDč. Z analizami, kot je ta o **Prizorih**, sem PriSa skušal obdržati na najini liniji, drugi so ga vleкли v Mon; popustil jim je.

96. Začasen poraz. DSKC ni več SKC iz 80.let.

97. Tudi to je bil moj program: KC, ki je Slska, a ne v duhu SNcla. In v letih 90-91 še ni bila. Šele ko je DEMOS oz. Slja zmagala, ko so srbski vojaki odpluli, je vzdignil cerkveni zmaj znotraj njihovih src glavo (kar vidno jo je dvigoval, pri Stresu, pri Štuhcu, opazoval sem zadevo od blizu). O Čl, kaj si res preživel zaradi svoje prilagodljivosti? In - seveda - pohlepa, kot AgrÉkzld?

98. To je bil moj problem, z Marčijem sva ga pod konec 80-let začela reševati Razno.

99. Ker sem tu postavljaj - celo zaostroval - probleme, sem izpadel kot neodločnež, celo slabič. Vzel sem nase GhKo takšne »neodločnosti« oz. premajhne Monistousmerjenosti. BDra - vsaj ls le-tega - sem postavil nad novi NOB. Prav sem imel.

100. Nisem čisto točen. Stepinac je bil bistveno bolj v Kritdistanci do Nemltov kot Rožman. Stepinac je bil Pripokončen mož, Rožman šleva in hlapec.

101. Grmič ostaja zame vprašljiva Os; njegovo lizunstvo pred Ptjo mi je presedalo. Leta 90/91 je obrnil barko, se začel navduševati nad dr. Antonom Korošcem, kot mnogi grmičniki, kasneje pa ga je spet neslo bolj v leco, ker ga v Deci - razumljivo - niso veselo sprejemali, bil se jim je uprl. Malo na le, malo na de, ali pa celo na le in zelo na de. VeAntoninJerolšek.

102. Tu so bile točke, v katerih sva se oba z Rožancem čutila - v eni najinih EV - blizu jezuitom, sva jih Ponot. Žal mi je, da je MBP tako kmalu umrl. Žal mi je za Priža, za Rudija ...

103. Okrog 66 sem napisal začetek razprave o **Stavbi**; dozdej je še nisem objavil. Je ne bi kot nadaljevanje razprave o **Prizorih**? Kot dodatek in/ali dopolnilo?

104. Citat je iz Poževega **Hrena**. Ko kompariram, prehajam od enega do drugega, pri vsakem skušam doživljati svet od znotraj.

105. To so tudi DaSlci.

106. Tudi **Hren** je inteligentna drama. Pož se je vživel v razočaranega starca, Hrena. (Jaz to nisem. Je Popit? Je zmožen toliko modrosti?) Pož dopolnjuje Priža-**Afero**, vživlja se v čas, ko Komisar, Vincent, **Kongres**, Stari, **Greda**, ostari, gleda nazaj in vidi vse razrušeno. Tako Priž 60 še ni mogel gledati, četrt Stola kasneje pa se je že dalo t(ak)o videti. Ni čudno, da sva bila tedaj s Požem PriSo. Ko je začel pisati Poldrame, se je opovršnil. Kar je objavljaj v Reviji 2000 tega žanra, je bilo K-da prihaja spod prstov Möda ali BNaka. Tudi Pož se je sesul, ga je zgrabil pohlep, le da njegova drama ni bila komična, BNak in Möd sta na tej ravni uspešnejša. Ko gledam MBP, sem otožen. A ravno zato, ker nisem stavil na ljudi - ker nisem Humst -, se nisem do kraja razočaral, obupal, ohranjam vero v Dt: zaradi vere v BDra.

107. Je Pož jasnovidno napovedal sam sebe današnjega?

108. Koliko je Briški - **Komika zla** - blizu temu?

109. Kot NOBD, **Rojstvo** itn.

110. To je Slja danes.

111. Pranaslov: **Mrzli viharji, jezne domačije**.

112. Tak Hren sicer ni vsa KC, kot Komisar (**Afera**) ni vsa Ptja. Pa vendar je (bila) KC več kot Ptja, bližja BDru. Ptja je že začela narobe: z Anteizmom, s TSom, prolongiranim v PsVe(čnost), imenovano Kom.

113. Kakor kje. V drami **Krivica in Dobrota** je z njim zelo vsiljiv.

114. O DSKC pove vse način - strast -, kako sprejema Kuča(na). S Sšom. Tu je vir Rožančevega popuščanja: ker je že v 80-letih tako nezmerno sovražil Kuča in Kmecla. Ob vsaki priložnosti ju je napadal, kar z besom. Bolj ko smo se

bližali letu 90, bolj hud je postajal. Ravno to sem mu zameril. Moral bi postajati strpnejši, saj je čutil Notpreobrazbo Ptje. Ni si mogel pomagati. Hotel jo je videti ponižano, hotel se ji je Mašč(evati).

115. Nisem se je še lotil. Enkrat sem jo preletel, pa z njo nisem bil zadovoljen. Sem se motil? Me je zmotil moj Taodpor do Rožanca?

116. Nebesa so za Ptjo Vespomin Čloštva. Imanentiziran paradiž.

117. Ravno to Notzgnitje je Ptji omogočilo prehod v SoDo (socialdemokracijo).

118. Primerjaj AbsHaro koralov iz 12.Stola in tožbe nesrečnega Orfeja v Monteverdijevem **Orfeju** 400 let kasneje.

119. Uprizorjeno 1967. SLZ bistveno premalo poudarja MRemčevuD; imam tem boljši razlog, da ponatisnem komentirano analizo **Škofovskega kresa**.

120. In še res je tako. Zato sem svoje občestvo skrčil na Min(imum).

121. Narojenost MBP-Ideole okrog 91 je le maska za izraz »kri«. Norovci tega dejstva ne morejo skriti. Kako pa si lahko narojen, če nimaš krvi staršev?

122. Ves odstavek prekleto drži.

123. Je res razumela? Danes dvomim. Morda pa je mislila, da je to razumela, ker se sploh ni zavedala problema. KC in jaz (Ala) sva govorila drug mimo drugega, a tega ne opazila. Vsaj jaz nisem.

124. Koliko je to razumel Boris Majer(ić), je razvidno iz moje Kritanalize Majerjevega nastopa na CKju Ptje; objavljam in komentiram ga v **PoPo 2**.

125. Glej **Dia** in PoVPolSD.

126. Po vsem!

127. Tako presoja Janša ljudi: koliko je kdo naš. Še ožje: koliko je kdo moj.

128. Vse je odvisno od tega, kako pojmuje Kulo. Če kot mirno koeksistenco vseh dozdajšnjih Kul - multikulturnost -, smo že na poti v regres; tega se 86 nisem dovolj zavedal. S stališča Huma je romska Kula enakopravna Radameriški Kuli EksperUmKapa, dejansko pa ne; niti Kula prebivalcev Nove Gvineje itn., ki jih DaZahsvet ohranja kot geto, v »živalskem« vrtu. Grozljivo, a točno: hitlerizem je imel z uvajanjem v EksperUm delno prav; ni imel prav, ker je delal poskuse z ljudmi zoper njihovo voljo, to je zoper Vrte LDbe. A če kdo Svno pristane na eksperimentiranje z njim (s sabo, jaz prav za prav sem, igram se s sabo), je to dovoljeno oz. silno koristi ne le razvoju Čloštva, to je Vrta iz 19-Stola, ampak bližanju Čla Dti, BDru. Mar zdaj Ink razume, kaj je moja - zame - Dt? Da ima njeno Is tudi zelo konkretne posledice? Bush ne razume, kam gredo ZDA, a ravno zato ne, ker je - če je - Kršfundamentalist.

129. Zato je imel Lukacs - v **Razkroju uma** - prav, ko je vlekel linijo od Hegla do Hitlerja; vsaj na eni ravni. Kula, kakršna je za delegate v Dž svetu, za Peršaka itn. - prebral sem njihovo vabilo na razpravo o SKuli -, je deloma upravičena, a to je DžDb Kula, neznansko skrčena na Dbrassežnost. Zelo sem zadovoljen, da izhajanje **RSD** ni neposredno vezano na subvencije SNDže; posredno je na Džo, ker ga alimentiram iz pokojnine. Moja knjiga **Drama (maša?) Ivana Mraka** je dobila subvencijo od MzK; za tisk in delno poravnavo stroškov za tipkanje. V redu, a boš še videl, kaj se bo iz zgodbe nazadnje izcimilo, nekam sumljiva se mi je začela zdeti. Brez denarja ne morem živeti oz. bi res moral v samostan ali za puščavnika; danes niti ne več, v mescu dni bi umrl, **Pot na klop**, Prežih se je čudovito vživel v starajočega se Čla, glej zbirko novel **Samorastniki**. Ob knjigi **Mrak** bodo zaslužili (skoraj) vsi, razen mene in Ale. Ajda le malo, simbolično, če sploh bo, pa je knjigo kar se da požrtvovalno pripravila. Največ bo šlo tiskarju. Koliko založbi Revija 2000? Me zanima. Rečeno je bilo, da nič. Se bo PKoč držal svoje izjave, obljube? Kaj naj počnem s simpozijem Peršaka in Sušnika, če mi SND ne daje avtorskih honorarjev in me - s pokojnino in apanažo SAZU - nagraduje le za minulo delo? Ne sodim med tiste SKulnike, ki jim Dž financira delo-ustvarjalnost; najbrž v tem nisem sam, so mnogi celo mnogo na slabšem od mene. A če nič ne dobim za svoje Dadelo, nisem član te institucije, ki se ji reče - morda celo organizirana - SKula. Kakšni so naslovi tem-predavanj na omenjenem simpoziju?

130. V DalDbah je tako, roko na srce! Zato imajo neolecari po svoje prav. A dilema je res v duhu kazuistike. Kje mi je bolje, pod Castrolo ali pod Bushem? Pod Popitom ali pod Ropom? Pod Srbi ali pod Slci? Kje je bolje večini? LD je utemeljena na delu; če Romi ne delajo - fehtajo, pri tem zlorablajo otroke -, kršijo ustavne temelje in ČlP. Zakaj se ni Hanž nikoli obrnil na Rome, jih okaral, zakaj jih je pol nepismenih, kar pomeni, da kršijo zakone, vsak Slc - otrok - mora hoditi v šolo? LD ima pravico, da se brani; nazadnje tudi Ambrušani pred tisto brezzobo Ječko. (Hodi gospa k zobarju? Ali pa terja zase posebno Pico, da bi jo prišel na dom zdraviti Mister Mate? S kleščami iz 12-Stola?)

131. Hitler je zožil pojem Kule oz. normalnega Čla, za le-tega ni priznal homoseksualcev, duševnih bolnikov, ciganov. A danes? Homiči so dovoljeni, čeprav KC z njimi ni zadovoljna. Psihotiki morajo v bolnišnico, če kršijo javni mir in red ali če so nevarni okolici; Dgč jih trpamo s farmaki. Romom toleriramo njihovo posebnost: da se ne uče, da ne delajo po legalnih poteh - zbiranje starega železa je v glavnem ilegalno; da se držijo svojih Vrt in navad, vse dokler kakemu delu prebivalstva ne prekipi. Hanžu in Drnu ne, ker stanujeta na zavarovanem območju bogatašev. Se bo velečtDrn preselil med belokranjske Rome, ko mu bo iztekel mandat Predsa Dže? Dvomim. Ali pa tudi ne. Vse za slavo, za geslo: biti v središču pozornosti. Drn je nastopač-kvasač, vsak dan mi je bolj zopr. Pa mi bo Petrlevec kaj bolj pri srcu? Jojprejoi! Reši me, o Gospod!

132. Ne bi potrebovala DaSmladina vsak teden en dan Gulaga? Vse za vzgojo!

133. Rešitev je ponudilo že PrM(eš): vsakdo naj bo obenem Gar in hlapec. V to smer se razvija tudi PMLD: vsakdo naj bo delničar. V stvarnosti je seveda precej drugače: Križanovski od Petroleja dobi na novo leto kot direktor 200.000 evrov, služkinja na Svtrgu neprimerno manj. So res potrebni takšni zaslužki vodilnih v Džpodjetjih? Bük pravi: so. Zraven si misli, so, a dokler lahko na njih participirajo moji (naši). In kje je tu KršMora? Money, money, si misli Bük; Mora pa povrh, za slepljenje ovac. Dobre rešitve (še) ni. Jaz sem s svojim bivanjem po gmotni plati zadovoljen, zaslužim nadpovprečno. Tudi s svojim duhovnim se strinjam. Si lahko zamišljam boljše Ž, kot ga živim? Ne.

134. Tako je že zdavnaj učil Rebula, v **Divjem golobu**. Zdaj ponavlja za njim to izjavo neoOšlak kot sektaš. To je dobro, da se ne bomo v Ve srečali. Raje bi tam čez popil kak glaž terana z MBP, a s takšnimi, kakršni so bili, z Nikom, Maksinom, Rudijem, Ahacom ...

135. Le da je bila prehodnost med Dbskupinami odprta, velika mobilnost Dbe. SIPVKani so gledali ideal v Salazarjevi Portugalski, kjer je bila mobilnost nična, a velika varnost (če si Vodjo ubogal). Joj, kako so vse Ž kričali nad mano: Zakaj ne ubogaš? Ubogaj! Še zdaj mi zveni ta zapoved kot groza-mora iz noči. In sem v sebi drecnljal: ne bom, ne bom, ne bom. Non serviam! Smo pri Lutru?

136. Ko je DaSOVA (Janševa) našla skrite prostore nekdanje OZNE sredi lje, na Beethovnovi, so Žursti govorili le o tem, nič o ravnanju Hrena in KČe nekoč, tudi še MV-II, češ, pustimo stare reči. A tudi OZNA je stara reč. Do kje sme kdo raziskovati? Hrenov značaj je skladen s TemStro KČe. Predlagam, da predpiše dr. Zver(inec) naslednje leto za maturitetno nalogo tudi Poževega **Hrena** in Rožančeve **Prizore**. Bodo mar spet na vrsti Janček Virk, Milanović de Cleve, Dragislav Janičar?

137. To so trdili SrbNclsti okrog 90/91: da je Juga za zmerom nerazvezljiva tvorba. A se je ljuba Tadić, oče zdajšnjega SrbPredsa BorisaT, ločil od svoje žene, čeprav je zakon po Kršprepričanju nerazvezljiv. Kaj je razvezljivo, a kaj ne - kdaj si Nar Izd itn. -, določa neka grupa ali celo Psk. Pa smo tam, kjer ni muh.

138. To počnejo le čudaki, kot vidimo na TeVe. A po svoje imajo prav: rajši bi živel s pugsom v stanovanju kot s St Pluto(nije)m.

139. Ne cika ta opredelitev na dolenske Rome?

140. A tudi PO nihajo: Rode je bil despot, Uran se kaže blagi debelušček. Enkrat bolj v debelo-mastno, enkrat bolj v suho-ostro. Eni imajo radi sladka vina, rizling, eni cviček.

141. Morda sta mišljena dva Tomaža: poleg Münzerja tudi apostol Tomaž oz. njegov - nekanonični - **Ev(angelij)**.

142. Tako odkrivam globoke in smiselne povezave v SD.

143. Z rečenim se strinjam, le da ne bi uporabljal izraza porajanje, ampak Nast(ajanje), izdelovanje, prihajanje itn. Noben ni ustrezen, bravec mora čutiti, kaj hočem z njim reči. Dt ni imenljiva.

144. Natančno to je moj problem zadnje desetletje: najprej upadanje vere-upanja (po Nastu obojega sredi 80-let), nato dvig, nato spet upadanje, obup po letu 2000, nazadnje pa spet krepitev vere. Gordol.

145. Drzna teza, a ne neverjetna: trg je izraz bližanja Dti. Po eni strani je ničvreden, ker spodbuja potrošništvo, imanentizem, tekmo za (ob)last; po drugi - omenjeni v razpravi - pa sili k ustvarjalnosti, ki je navsezadnje tudi LdDr. Ne direktno, pa vendar. Slabše je biti slabo plačan Čl od tega, da si z zaslužkom pokriješ vsaj osnovne potrebe. Kam sta pripeljala Castrola in PolPot(ica)?

146. Oba odstavka še zmerom podpišem.

147. Včasih pišem Milost, včasih K-milost, oboje drži. Milost se poraja iz LdDr; nikoli se do kraja ne ve, ali gre za milost ali za SSL. A če vztrajam pri upanju, bo vse dobro.

148. Izraz Ve(čnost) sem opustil; ohranil le Abs kot Dt ali onkrajčasnost; Ve je absolutizirana časovnost.

149. Oba momenta se kombinirata.

150. To je duh neolece in metelčičarjev.

151. To je bila rdeča nit mojega Krša tistega leta.

152. Bil sem zelo optimističen. Faza.

153. Tako sem mislil in še mislim.

154. Tega zadnjega dela stavka danes ne bi napisal.

155. Kasneje - v 90-letih - sem odkril, da ne le različnemu, ampak povsem Drugemu. Med obojim sem začel poudarjeno razločevati.

156. Izvira odtod moja težnja po anonimnosti? Da sem z Zamolom zadovoljen?

157. Razpravo končujem z vprašanji. Prav je tako.

Maj 2007

HUDIČ SE ZABAVA

(ob Brešanovem **Hudiču na filozofski fakulteti**)

1. Želja je sodobni hudič

V Brešanovi moraliteti **Hudič na filozofski fakulteti**¹ hudič ni posebno bitje; v tem se današnji pogled na demonijo razlikuje od srednjeveškega. Tedaj so - krščanski - dramatik predpostavljali, da bi človek lahko bil dober, če ga in dokler ga hudič ne bi zapeljal in se ne naselil vanj. Vsakdo je opredeljen po izvirnem grehu, torej po paktu s hudičem. A kdor je krščen, ud Cerkve, s spovedjo in obhajilom redno očiščevan, si omogoča, da hudič ni njegov gospodar. - Bistra in dvoumna srednjeveška drža, ki lahko potrjuje obenem človekovo zlo in svetost. Človek je v osnovi neavtonomno bitje, za katero se trgata hudič in dobri Bog. Človek jima pri tem le služi².

Drugače Brešan. Zanj, za nominalista, je hudič le ime za silo, ki tiči v vsakomer od nas posebej in ki je nobeno božje vmešavanje ali pobožnost ne moreta odstraniti. Dobro je vizija, morda celo cilj, včasih želja, nikakor pa ne realnost. Hudič smo mi sami, kadar skušamo biti uspešni. Ker pa je uspešnost današnja osnovna značilnost sveta, smo hudičevski po osnovni naravi. Zli smo, kadar se skušamo rešiti iz tragičnih težav, te so nujne, se na lažji način ali pa sploh rešiti, to je izmuzniti, eskivirati; kadar ne pristanemo na žrtev, ki morda edina odrešuje. Morda. Morda vsaj dušo. Dušo Brešan ne le priznava. Na nji zida tragični del svoje tragikomedije. Telo gre v vsakem primeru k hudiču. Se pravi, Brešan navsezadnje ni tako oddaljen od negativne teologije, tudi od ne posebno radostnega janzenističnega krščanstva.

Uporaba stare legende o hudiču, s katerim človek podpiše pogodbo, služi Brešanu za folklorno barvo, za kulturno ironično ozadje, za pravljичni okvir, za komedijsko priredbo nečesa, kar samo na sebi ni prav nič zabavno, kar prav nič ne sodi v burko, za katero je Brešan posebej nadarjen. To svojo nadarjenost tudi v tej drami izkorišča. V **Hudiču** razkriva našo - evropsko in jugoslovansko, hrvaško in slovensko - najbolj vsakdanjo osebno in družbeno resnico. (Brešan zna mojstrsko podajati kruto resnico skoz zabavna presenečenja.) Dramatik ve - in to prostodušno kaže -, da za pojav zla ni potrebno nobeno podpisovanje pogodbe; nikakršna navzočnost zapeljive demonične osebe. Podpis je le vrhnje dramsko kratkočasje. Ko si nekdo izmed nas kaj poželi - a želja je že sama na sebi nagnjena h goljufiji -, priklič iz sebe hudiča: silo, ki mu bo pomagala željo uresničiti, to je, najti izhod iz precepa, ki mu rečemo človeško življenje. In že je hudičev plen. Hudič je sama

želja. Je ta današnji svet, ki je motiviran predvsem po željah³ in ki so mu slava, čast, nedolžnost, pogum, zvestoba, ljubezen želje in ne bitne opredelitve, ne tvegane moči in ne milost.

Iz želje sledijo konsekvence s tragedijsko nujnostjo. Želja pri današnjem racionalnem in utilitarnem človeku angažira um, ta pa s svojo odisejsko, hegeljansko, pragmatistično, brezobzirno, bistro cinično zvijačnostjo prav kmalu najde prej skrita pota, ki vodijo iz pasti. Upam, da se razumemo: iz pasti vodijo le gladke neskropulozneže, le ljudi brez duše in vesti, le politikantske in ekonomistične robote, ker je zanje past le drugo ime za neuspeh v materialnem prizadevanju, v boju za oblast. Brešanova tragikomedija kaže, da je to reševanje iz tostranskega blodnjaka le navidezno za vsakogar, ki ga navdihujejo drugačni smotri, ki hoče udejaniti moralno in svobodno človeško avtonomijo, družbo samobitnih in iz svojega ustvarjalnega dela izhajajočih subjektov. Kar um predlaga kot rešilno bližnjico, je le nova - in čedalje hujša - zaveza v nerazrešljivi klobčič poloma oz. tragedije. Prizor z nevidnimi nitmi, v katere se dramski liki zapletajo, je v **Hudiču** komično simboličen; je teatralno nazorna in burkaško pravljичno zabavna prispodoba za človekovo dokončno zamotanost v motnjavo (kaos) sveta. V to motnjavo pripelje seveda želja, ne raven značaj. Raven značaj gordijski vozle preseka. Razumljivo je, da - le - s smrtjo⁴.

Želja je dvorezna, dvoumna. Po eni strani se rada izpolni. Vleče čedalje dlje v pogubo, ker zmerom z nečim obeta; neuspehi so uravnoteženi z delnimi uspehi, veliki polom se skriva v temni prihodnost. Profesor Fausner, glavna oseba drame, njen tragični lik, ki ga stalinistične sile jugoslovanske polpreteklosti skušajo streti v svojem pobijavskem možnarju, se pred temi - zunanji - silami reši, ker se jih ustraši; ker si ne želi družbene blokiranosti, zapora in smrti. Hudič, ki mu priskoči na pomoč, preokrene dogodke, pod sum spravi Fausnerjeve dotedanje nasprotnike. Fausnerju preskrbi možnost objavljanja, kar je za dejavnega intelektualca skoraj pogoj življenja; preskrbi mu torej ne le možnost obrambe, ampak uspeh napredovanja, uveljavitev v družbi. Hudičeva spretnost je v tem, da se profesorju ni bilo treba odpovedati niti eni svoji načelni misli; da je navidez ohranil moralno in intelektualno integriteto, a da je bil vendar prevaran⁵; da je bil zapreden v samozaslepljujoči videz.

Na drugem - na bistvenem - nivoju namreč teče ob videzu parodirajoča in tragična spremljava: udarci resnice. Navzlic čistosti, ki jo Fausner goji sam pred sabo - po sklenjeni pogodbi s hudičem -, je njegovo ime v javnosti umazano⁶. To pa je za nevpreženega intelektualca nedopusten greh; zlom njegove zglednosti. (Intelektualec Fausnerjevega tipa je deloma revolucionar, deloma svetnik. Veličastna sinteza. Umljivo je, da takšna sinteza v realnosti ne more obstati; da je neuresničljiva projekcija; da je želja.) Logika tega sveta terja: če hoče nekdo zasesti zase ugodnejši položaj od tistega, ki ga je zasedal prej, mora z njega odstraniti ljudi, ki so na njem⁷. Položaji ne čakajo, prosti, kot Trnuljčica viteza. Zanje se vnema boj, vojna. Izjema so le ustvarjavci, ki ustvarjajo nove položaje (mesta), a za te se, brž ko so ustvarjeni, najde spet vse polno novih stremuhov. (Tudi za profesorska, dekanska, politična mesta.) Fausner je kriv, ker tega ni upošteval; ker je pristal na svojo neodgovorno naivnost⁸. Položaj mu priskrbi hudič, se pravi priskrbi si ga sam, ne da bi se tega zavedal. Ne da bi to hotel.

Ali imajo ideje o svobodni kritični avtonomni osebnosti, ki je os evropskega humanističnega marksizma, in za tega si prizadeva Fausner, še kak pomen, če je doseganje te svobode pregladko? Če hudič že vnaprej odstrani vse ovire, ki se v tem svetu postavljajo pred svobodno misel? Če svobodna misel ni težavna - požrtvovalna - praksa osvobajanja, vsakodnevnega tveganja, jemanja bremen nase, nevarnega pričevanja, pristajanja na leta izključenosti, na zunanjo zatrtost, vztrajanja pri nepopustljivem odklanjanju sporazuma⁹? Lahkotna igra¹⁰ in uspeh, ki je zagotovljen že vnaprej, sta smrt za intelektualca, ki hoče s svojim postopnim zorenjem in utrjevanjem svojega značaja resnico šele odkri(va)ti. Ni udobna pot umazana in dolgočasna pot? Je edini užitek na nji hudičev, medtem ko je pravi užitek moralnega intelektualca le samopremagovanje, le odpoved željam¹¹? Se ne slasti le hudič, ko sadistično uživa nemoč človekove duše, medtem ko nemočni - od samega sebe izigrani - človek tega užitka pač ne more imeti, saj bi moral v nasprotnem - ne tako redkem - primeru mazohistično uživati lastni propad? (Kot ga Verlaine v Mrakovi drami **Beg iz pekla**.) Ni torej igra na gotovo najbolj radikalna neigra, nepripravljenost prepustiti se zunanjemu naključju, usodna spodnešenost, vnaprejšnja zanesljiva ponesrečenost? In je le nepristanek na poplesovanje in pristanek na resnobno nastavljanje glave glavorezcem edina mogoča npravna drža? (Antigona.)

Vendar, je ta drža smiselna, če ni Boga, če ni onkraj nobene kompenzacije¹², te pa v Brešanovi drami ni? Je - po Brešanu - vsaka človeška akcija, ki skuša biti etična in avtonomna, nujno obsojena na propad? Ali pa je le tedaj izgubljena, če človek ni pripravljen na radikalne konsekvence, ne to, da bo pobit? Je druga - dopolnilna, pozitivna - plast Brešanovega tragizma predpostavka o svetniku, o idealni in zgledni mučeniški žrtvi, ki je povsem zunaj burkaške komedije tega - banalnega - sveta?

2. Goethe in Marjetica

Brešanov **Faust** - drama, o kateri pišem - je antiteza Goethejevemu. Goethe živi v 18. stoletju, v času, ki veruje, da je človek zmožen premagati usodo. Ta doba se podaljša do predvojnega in medvojnega jugoslovanskega marksizma, torej do Fausnerja, ki je vzgojen pred vojno. Povojni čas - čas dogajanja Brešanove drame - kaže razkroj te vere; tudi Tugomerove. Fausner - Faust - je žrtev spremenjene zgodovinske situacije, nove - manj obetavne - epohe.

Goethejeva doba veruje, da je mogoče prehudičiti hudiča; recimo z delom, predvsem s proizvodnim, z znanstvenim, z ustvarjalnim - drugi del **Fausta**. Da je mogoče izdelati novi svet, v katerem hudič ne bo imel mesta. Za Goetheja je hudič sicer želja: želja biti mlad, uživati ljubezen, imeti takšno moč nad naravo - nadnaravno moč -, da zmore človek postaviti njene zakone na glavo, da sledi starosti mladost¹³ in ne narobe. Goethe hudiču ne daje možnosti, da bi se naselil v srce samega proizvodnega dela oz. družbe, utemeljene na tem delu, in jo pokazal kot slepilo. Zanj je hudič pred delom nemočen, medtem ko Brešan, v skladu z današnjim izkustvom, ne da na takšno delo nič.

V človeku, ki je usmerjen predvsem v preoblikovanje družbe in ki ima družbo za vrhovno merilo, Brešan ne vidi moči, ki bi hudiča (človekovo zaslužjenost želji) mogla premagati. V tem je nravstveno bolj občutljiv kot Goethe. Ta namreč v soglasju s svojim amoralnim umnim in projektivnim stoletjem precej mirno pogoltne Faustovo krivdo nad Marjetico, to je, njegovo sokrivdo pri detomoru, pri umoru. Takšne reči so malenkosti za ljudi avtonomnega uma, ki jim je - ustvarjajoča se idealna - družba vse in živa trpeča oseba malo. Brešanu pa ni potreben umor. Zadošča mu Fausnerjevo gladko, uspešno ravnanje, podobno Goethejevemu, in že naredi Fausnerja - današnjega manj močnega, a bolj tenkočutnega Fausta - za tako krivega, da mu nobeno družbeno ustvarjalno delo, nobena moč izjemnega uma ne pomaga. Kar je za Goetheja in marksizirajočega Fausnerja perspektiva človeštva, delovni, graditeljski um, preustvarjanje sveta iz ideološkega kabineta, je za Brešana najbolj hudičevo maslo, v katerem umni strateg občepi kot v močvirju. Um je najvišje slepilo, torej neumnost; njegova prebrisanost je prvobitna naivnost¹⁴.

Odtod različna obravnava Marjetice pri obeh avtorjih. Goethe, ki je tako umen, da si dovoli celo spoznanje o omejenosti (zgolj kontemplativnega) uma in prepustitev (ljubezenski) strasti, aktivni neposrednosti telesnega izziva, potrebuje Marjetico za snov, v kateri se ostareli - le pametni - Faust utelesi; to je suverena, prav nič krščanska inkarnacija v nižjem. Goethe in Faust z Marjetico manipulirata kot s sredstvom, a se tega ne zavedata (zaveda se le Mefisto), da ne bi polagala računa in da ne bi morala svoje početje ustrezno kvalificirati; zato je tragedija dekleta nekam naivna, tenka. Mene nikoli ni mogla ogreti. Manj v svetlo prihodnost zaupajoči in zato sebi - današnjim ljudem - odpuščajoči Brešan vidi manipulacijo v vsem. Vse je manipulacija in hudič v nas je vrhovni manipulant. Zato si dramatik ne drzne uporabiti nedolžnega bitja, da bi z njeno nesrečo dokazoval tragičnost sveta. Nedolžnih - danes - ni, če so živi in dokler so živi¹⁵. Za dokaz tragedije služijo Brešanu drugi, predvsem sam Faust-Fausner, ki je v primerjavi z Goethejevim dvojnikom nemočna, ponesrečena figura. V svoji vsiljivi nepristni poštenosti zoprna, saj je ta intelektuallec v osnovi neresničen. Njegova ideologija in njegov projekt sta že leta 1948 fiktivna¹⁶. Toliko bolj sta izmišljena leta 1972 in 1982.

Brešan vpelje Marjetico v dramo morda zaradi parodične zvestobe Goethejevemu izvirniku, a jo kmalu iz drame nedotaknjeno izpusti; z njo ne ve kaj početi. Med njo in profesorjem se ne razvije, kar se spočetka nakaže in kar bi lahko vodilo v posebno zapletenost. Brešan je sociološko točen. V dobi, ki jo upodablja, erotika med moškim in žensko ni več niti zdaleč pomenila tisto, kar je za Goetheja ali - še bolj spolno - za Feydeauja. Erotika je v sredi našega stoletja politika, ideologija; zanjo, za ideje in ne za ljubico žrtvujejo junaki tega časa svoja življenja. Zato je Marjetica leta 1948 v osnovi preprečeno bitje. Tako da nazadnje niti ne vemo - in nas niti preveč ne zanima -, kaj je Brešanova Marjetica¹⁷. Ali res le preprosto pošteno dekle, ki ji njena moralna (bivša meščanska? bivša katoliška?) čistost ne dovoljuje, da bi se z(a)vezala z mnogo starejšim predstojnikom, ki ga sicer morda že ljubi, a ji spodobnost preprečuje, da bi svojo ljubezen razvila in se ji prepustila, posebno ker čuti, da je Fausner nezmožen velike ljubezni do ženske, saj je avtistično zatrapan v svoje nebulozne ideje? Ali pa ženska iz leta 1972 in leta 1982 ni več zmožna, da bi se nekomu - moškemu, drugemu - predala do konca; da bi se iz požrtvovalne ljubezni z njim celo umazala; da bi ga morda -

kot najbližja - lahko rešila? Fausnerja zapusti nekam prehitro, ko odkrije umazanost njegovega javnega imena ali ko si pusti njegovo javno problematičnost od Kornelića tako obrazložiti, kot da komaj čaka, da ji ne bi bilo treba pomagati mu, jemati njegove usode tudi na svoje rame. Za takšnega človeka ni z ljubeznijo nič. V igri je Marjetica le zato, da dramatik z njenim ravnanjem ilustrira Fausnerjevo postopno javno in moralno izolacijo.

3. Odsotnost spopada in enakopravnih tekmecev

Marjetičina (ne)zgodba ni dramatikova napaka, ni rezultat njegove neobčutljivosti za zamotavanje tragičnih zgodb; prej vidimo v nji dramatikovo temeljno dramaturško značilnost. Skoz vso dramo oblikuje dramatik tradicionalno prepoznavne, celo konvencionalne situacije. Bravci in gledavci pričakujemo, da se bodo zapleti, izhajajoči iz teh situacij, zaostri po klasičnih pravilih. To je Brešanova past. Njegova dramaturgija je ravno v tem, da (napačno) smer nakaže, nato jo zapusti. Bistveno je, da do pravega zapleta sploh ne more priti. V tem odkriva Brešan poststalinistično - ali postklasično - evropsko dogajanje s človekom; je od tega dogajanja kot dramatik tudi odvisen. Svet - družba - nas pobija z vsesavanjem v močvirje, dela nas tako nemočne, da se ne moremo niti uspešno upreti. Ali pa je ta osnovna človekova nemoč značilna že za stalinizem, kakor nas poučujeta Hofman v **Noči do jutra** in Isaković s **Trenom 2**, in torej velja tako za leto 1948, za leto dogajanja drame, in za leto 1972, za leto, ko je bila napisana?

Kmalu po začetku smo prepričani, da bo drama napredovala v izključujoči se spor med Fausnerjem, ki je moralni junak in obenem intelektualni rezoner, in srednjo birokracijo oz. politično policijo, s katero je birokracija povezana kot s siamskim dvojčkom. Vendar ta spor shlapi. Spet smo pred novim začetkom drame. Nato se zdi, da se bo zapletlo med politično policijo in birokracijo (Martinovičem), kolikor sta obe formaciji konkurentski. (Zgodovinsko sta se udarili ob padcu Rankovića.) Pa se tudi ta trk izgubi. Nazadnje kaže, da se bosta potolkli formalistično oblastniška (kulturno in religiozna prazna) Cerkev in zbirokratizirana (kulturno in idejno ovenela) Partija; pa tudi iz tega našega po tradiciji oblikovanega pričakovanja ni nič. Do vojne med bogom in hudičem preprosto ne pride, ker ne more priti. Boga namreč ni. Ni več. Vsaj v tem svetu ga ni. Pred časom se je izselil in tudi njegove - materialistične - zamenjave so pobegnile. Ta svet je popolnoma pod oblastjo hudiča. Hudič ga mojstri, se z njim kratkocasi, ga preobrača po mili volji, ne da bi moral komu polagati za svoje neodgovorno početje račun. Kaj sploh še pomeni neodgovornost? Hudič vlada na tem svetu - ne le na filozofski fakulteti; filozofska fakulteta je simbol za instituci(onalizaci)jo sveta. Hudič vlada kot usoda, kot vrhovni, brezprizivni, ludistični, a hudobni Bog. (Brešan radikalizira Mraka v nihilistično smer.)

Brešan hote in spretno kombinira dve dramaturgiji: klasično in hipermoderno. S klasično pripravi in napove zaplete, obeta dramski pokol, s hipermoderno te zaplete stopi in dvigne roke, glejte, saj niso mogoči; sposodi si Beckettovo dramaturgijo. Zaplet, kakršnega si želimo, je mogoč le tedaj, ko

dramatik predpostavlja in postavlja dovolj avtonomno, svobodno, samobitno osebnost, ki živi in deluje iz lastne moralne volje in relativno realne vizije, akterja, ki zmore ta svet vendar v nekem obsegu in vsaj nekaterih uspešnih konsekvencah oblikovati; ustvariti osebo, ki je za svoje ravnanje in posledice tega ravnanja odgovorna, navsezadnje s sprejetjem kazni (Ojdip in Levstikov **Tugomer**) in smrti (Othello in Vošnjakova **Lepa Vida**). Takšno je že izhodišče in moč grških tragedijskih junakov - ne glede na njihovo končno porazenost. (Pentej v **Bakhtkah** vendar lahko precej stori; nikakor ni karikatura kot Fausner. Ojdip vlada precej let prepričan, da je usodo ukanil. Njuna moč je sicer relativna, a dokazljiva. Tudi Macbeth nekaj časa obvladuje svet, Fausner ga en sam trenutek ne.) Goethejeva in Schillerjeva dramatika je samolastno osebnost še stopnjevala; od **Fiesca** in **Goetza** naprej. Se pravi, le osebnostno-socialna (posvečena) moč omogoča rojstvo antagonistov, vsaj začasno enakopravnih tekmecev in njihovih družbenih grup, družbenih projektov. (**Tugomer, Vida**.)

V Brešanovi drami takšnih tekmecev ni. Cerkevna in politična birokracija le navidez učita različne dogme in obetata različne blagodati. Dejansko sta partnerja v burki, Pantalone in njegov dvojnik. S čimer zmagujeta, je njuna vdanost hudiču (njun cinizem, njuna amoralnost), ne njuna npravstveno idejna moč. Pri Goetheju je Faust mnogo več kot enakovreden tekmelec Mefistu; pri Brešanu ne. Pri Brešanu je - podobno kot v Zajčevih **Otrokih reke** - hudič tako absolutno nadmočen, da je sleherno upiranje njegovi sili smešno; človek cepeta kot muha v pajkovi mreži. Hudiču bi bil - morda - kos le svetnik. Le mučenec, ki ga nihče ne more pripraviti do tega, da bi vstopil v tekmovanje znotraj hudičevskega sveta, to je znotraj tega našega sveta; ki se temu svetu in oblastniškemu tekmovanju v njem že vnaprej odreče in spokojno vzame nase svoj nujni tostranski popolni propad; ki torej veruje v transcendenco. (Mrakova vera - **Proces**.)

A tudi v tem primeru - ki ni primer Brešanove drame, v Brešanovem svetu ni svetnikov, le barabe in bedaki, glej tragično burko **Smrt predsednika hišnega sveta** - ne bi prišlo do konflikta. Svetnik konflikt že vnaprej razvrednoti (glej Calderonovi drami **Stanovitni princ** in **Veliki princ iz Feza**), ker ve, kam pelje: v mimetično krizo (Girardov pojem, glej posebno delo **O rečeh, ki so že od nekdaj pozabljene** in **Grešnega kozla**, 1982), v posnemovalno pobijavsko tekmovanje, ki je samo na sebi hudičevska iznajdba. Drama kot taka je prvina v hudičevskem stroju; in je razkritje tega hudičevskega stroja. Je drama tragedija še mogoča, če spoznamo absurdnost tega stroja, analogno z Girardovim vprašanjem, ali je še mogoče kolektivno preganjanje in iz njega izvirajoča kolektivna posvečujoča žrtev, če spoznamo nedolžnost te žrtve? To je spoznanje današnje dramaturgije. Sodobni človek nima niti te moči, da bi se mogel pošteno spreti, ker je izkusil domet sporov: da iz boja protislovij ne nastane nič vrednega. (Tu je vir za Wudlerjeve in Partljičeve komedije.)

Današnjemu človeku se vse že vnaprej sfiži. Samoslepeča se lutka je, v hudičevih rokah. Ta njegova nova condition humaine nujno potegne za sabo konsekvence v dramaturgiji. Napeta veličastna tragedija uplahne v lutkovno igro. Tragedija se komedizira, še preden postane tragična¹⁸. Usoda je vsaj toliko zabavna - pritlikavčeva usoda nas predvsem zabava, čeprav je zabava za človeka, ki odkrije, da je sam ta pritlikavec, skrajno grenka -, kolikor je tragična. Ljudje se razpršimo bodisi v sebi ali v družbenih vlogah. (Kot lepo

ponazarja Ruplov **Job**.) Brešan duhovito in strašljivo in po eni strani realistično pokaže - to je končna komična, sodobno ogabnost razkrivajoča poanta njegove igre -, kako se možni antagonisti (v socrealizmu ali klerikorealizmu bi se še zmagovito pobili med sabo), člani cerkvene in partijske birokracije, fraternizirajo, vsi skupaj pomočeni v motnjavo nenačelnosti, užitka, videza, skupne gostije - črvojedine - tega sveta. (Tu Brešan poglobi in še groteskizira, a tudi tragizira podoben konec drame s pojedino, kakor ga je uporabil v **Arheoloških izkopavanjih v vasi Dilj**¹⁹).

4. Zajedanje

Kot da bi Brešan ilustriral nova Serresova filozofska stališča (iz knjige **Zajedavec**, 1981). Končna poanta lažne - ne posttragedijske, ne krščanske, ne odpuščajoče Goethejeve (**Ifigenija na Tavridi**), ampak uživaške lumpenbirokratske - sprave je mogoča zaradi skupne odločitve vseh (navidez) tekmujočih oblastnikov, da je edino bistveno pravzaprav mnenje²⁰ tega sveta. (Niti ne bogov, kot je analiziral Kott za staro dramatiko.) Zajedanje idej in soljudi. Brešanova težka, človeško zamaščenost razkrinkavajoča ironija ima dve ravni: ena je aktualno politična (načini hudičeve inkarnacije, konkretnost nizkega okolja, lokalne barve naše vsesplošne umazanije); druga je filozofska. Obe se skladata. Človek, ki je prenehal biti ustvarjalni in še ni postal niti reducirani - industrijski - proizvodni subjekt in niti ne more biti več dozorevajoča moralno kulturna - goethejevska - osebnost, je na tem prehodu ali v tej izločenosti iz visoke evropske zgodovine lahko le še potrošnik tega, kar je bilo in kar so drugi naredili. Trošenje je dobilo v Brešanovi realistični, tudi leto 1982 odsevajoči viziji sočni - tako hrvaški kot slovenski, vsekakor pa že balkanski in nizkotni - lik žretja, popivanja, besnega popadljivega zažiranja v že gnijoče meso sveta²¹.

Nekoč so arhaične - mitske - družbe vsako pomembnejše javno dejanje začele z obnavljanjem obredne žrtve; glej Detiennove in Vernantove analize grške polis. Začele so ga z ritualnim klanjem in ritualnim použivanjem svetega mesa, z zažiganjem kože in kosti, ki so dar bogovom. Obojni obred omogoča nenehno ponovno utrjevanje diferencirane kulturne družbe-polisa. Pozneje je krščanstvo preinterpretiralo to žrtev iz židovskega, za nas danes nekoliko komičnega grešnega kozla v nedolžno jagnje. Morda je tu točka, kjer bi mogli iskati vsaj *per negationem* Brešanovo pozitivno misel: biti odrešujoča žrtev. - Če je današnjemu tragedu in komiku sploh potrebno kakšno eksplicirano pozitivno stališče.

Ker pa odrešilnosti ni več, vsaj danes ne, in ne več posvečenosti, vsaj v pretežnem, ton odrejajočem delu družbe ne, je klavno jagnje - Jezus - nujno postalo balkanska jagnjetina, namenjena snobistični prehrani: pol barbarski, pol hedonistični znak družbe, ki se nahaja od tal do vrha - v nekulturnosti med vrhom in tlemi ni razlike - v motnjavi nediferenciranega. (Cerkveni in državni predstavniki se med sabo več ne razločujejo, tudi mi jih ne razlikujemo več.) Nekdanja primitivna barbarskost, ki jo je zaviral stabilni patriarhalizem, je izgubila še tisto, kar je bilo nekoč v nji plemenito in vzvišeno. Spremenila se

je v sodobno lumpenproletarizacijo tistih, ki hočejo samó še razpolagati, jemati, zajedati, izsesavati: čim prej in v čim bolj požrešnih goltljajih polokati vso živo vodo sveta²². (Wudlerjeva burka **Oskar prihaja**, Partljičeva **Na svidenje nad zvezdami**²³.)

5. Če je človek le materija, je zamenljiv

Posebno v komedijah je že od nekdanj eden glavnih momentov - značilnosti - sveta preoblačenje, slačenje, skrivanje, razkrivanje, zamenjavanje oseb in imen: problematizacija metafizične identitete. Brešan je tudi tu radikalen, inovativen; odkrije preutelešanje.

Prvotno se uteleša Bog: Jezus iz Boga očeta ali ideja (beseda) v meso, v kri. Zevs v Dioniza, revolucionarna akcija v sveti idealni komunizem. Pri Brešanu - danes - se uteleša (novi tip inkarnacije) hudič. Religiozni mehanizem, ki je nekoč urejal kozmos, je kruto grenko parodiran, spodbijan, uporabljan v namene, ki so kozmičnim ravno nasprotni. Zaradi neomejlljivega preutelešanja vsakogar v hudiča (kot podložnik želji je vsakdo hudič - tema **Bega iz pekla**), je nemogoče ugotoviti, kdo je kdo in če je kdo sploh jaz. Če se hudič ne predstavi, a zakaj bi se, če vemo, da je veliki Slepár, ne vemo, s kom imamo v svojem sogovorniku opraviti: s slugo Blažkom, ki je sicer servilen tepec, vendar ni zlodej, z dekanom Boltekom, ki je majestetična podlasica, vendar ne vrag, z gluhonemim vodoinštalaterjem Miškom, ki ni skoraj nič, ali s hudičem, ki je pregnal vse njihove nekdanje lepe lastnosti, njihovo človeško - evropsko - neodvisnost. Hudič se zmore brezkrajno pretvarjati, ker je sam brez oblike. Če je - po Girardu - želja posnemanje druge želje, more navzeti - hudič - obliko in vsebino katere koli želje. Človek je - kot želevce - plastično, do kraja prilagodljivo bitje. Hudič je prav gotovo ves čas tudi v sekretarju Martinoviću, v organih politične policije, v cerkveni hierarhiji, čeprav eksplicite iz same drame to ni razvidno, v paralelni drami bi dramatik to zlahka tematiziral.

Brešan s tem uveljavlja popolno zamenljivost ljudi, njihov regres iz samostojnih osebnosti v požrešno protoplazmo. Metafizična identiteta, ki temelji na predpostavljeni različnosti ljudi, na izdelani posebnosti vsakogar od nas, je minila; vsaj v tem našem predelu Evrope. Zamenjala jo je sodobna novobarbarska razpoložljivost: lumpenstil.

Iz te filozofsko pravno moralne ravni, ki se je dramatik izjemno dobro zaveda, prehaja na dramaturško. Vsesplošna zamenljivost (Wudler, Partljič) in zato tudi sprepletljivost ljudi je vir nenehne komike, živahnih presenečenj; presenečenja pa so v komediji najbolj zaželjena. Najbolj zabavno je, kar je najtežje, najmanj realno predvideti; kar preobrača na glavo solidni tek našega življenja. Presenečenja so posledica naključij. Po koncu kozmosa - v kaosu - prevzamejo krmilo sveta v roke naključja. Svet postane v resnih dramah skrivnosten, v komedijah prifrknjen, narobe postavljen; v obeh primerih neobvladljiv, izmuzljiv. Vrta se in pleše po svoje. Človek ne more biti več načrtujoči subjekt. Je le senilna žrtev - žoga, okrogla od hrane in od moralne

neoprijemljivosti - v rokah neznanih sil, katerih skupno ime je hudič. - Hudič torej ni samó želja.

Metodična motnjava, ki jo uprizarja Brešan, je peklenska komedija; je pekel, spremenjen v oder za burko. V tej črni komediji služijo istemu cilju - desubjektiviranju, preobračanju ljudi - vsa sredstva; tudi situacijska komika. Hudiču ni na razpolago le človekova notrina z najtanjšimi, najbolj skritimi nagibi. Enako podložne so mu vse mogoče in nemogoče situacije.

6. Lumpenproletarizacija uma

Propad velike ideje evropsko usmerjenega - humanističnega, citoyenskega - marksizma, ki skuša s socialno enakostjo povezati moralno ustvarjalno maksimalizacijo osebe-subjekta, osvetljuje Brešan s komične, prav nič s patetične plati. »Logika razuma«, na katero se kot Goethejev, Heglov in Marxov učenec sklicuje filozof Fausner in jo postavlja na oltar zoper »logiko bedastega in primitivnega politikantstva«, to je zoper parterno prakso nenačelnega - barbarskega - praktikizma, pragmatizma in panmanipulativnosti, predpostavlja kartezijansko jasnost in razločnost vsake posamezne reči, še posebej vsakega individua. Ta predpostavka pa ni več v skladu s svetovno družbenim potekom, z osnovno depluralizacijo, ki se je dogodila v politiki (v stalinizmu); z radikalnim poenotenjem vsega v monolitno kompaktno maso. Brešanov komični - a obenem filozofsko moralno jasni, razkrinkujoči dram(at)ski - prijem je v tem, da te skrajne politično moralno osebnostne enotnosti (poenotevanja, izenačevanosti) na kaže tako, kot se je samoslepilno, ideološko potvorjeno želela predstavljati sama sebi, kot granitno aktivna, svet kot za šalo čudežno spreminjajoča, laično religiozna bojno socialna sila (kot Zoja Kosmodemjanskaja, kot Pavel Korčagin), kot moč nad vse posameznike vzdignjene in zgodovinsko posvečene organizacije, kot ljudsko nacionalni blok, kot organizirano množično gibanje, kot čudežni pisalni strojček, ampak kot Brownovo gibanje, kot agregatno stanje, kot zmeda, kot nerazločljivost, kot vnos fizikalne masifikacije v razčlenjeni svet. V 18. stoletju je razum služil osebnosti. Danes v razvitem svetu služi znanosti, ki pa je balkanska različica marksizma ne potrebuje. Fausner je v svojem okolju enako odvečen, kot je bil v svojem Tolstojev knez Nehljudov²⁴. V azijskem načinu proizvodnje, v totalitarizmu nimata mesta.

Hudič je simbol - predstavnik - današnje demoralizacije: obupa - spoznanja, da na tem svetu, v tej družbi ni več mogoče obstati pri moralni evropski osebi, pri avtonomiji svobodnih odločitev, pri dialoško izvajanih argumentih metafizičnega uma. Hudič pravi - skoz Blažkova usta: »Jaz sem zavest, moč, duh, ki ima v človeški notranjosti svoje delovno področje in to zelo zelo široko delovno področje. V vseh stanovih in poklicih, političnih partijah in delovnih organizacijah ... Vidite, jaz pri tem ne delam nobenih razlik. Tudi jaz sem na nek način za socialno pravičnost.« Ta izjava je pristna; ustreza resnici. Hudič odpravlja vse razlike, evropsko idejo o enaki porazdeljenosti uma radikalizira do tistega karikaturno bednega uma situacijske pameti, ki je morda res še najbolj enakomerno porazdeljena, ker je najlažje privlačljiva, in ki ji pravimo praktična bistrina, čut, da se v situacijah znajdem kot pogoltna zver, smisel za

prednosti, ki si jih pridobim z brezobzirnostjo in nenačelnostjo, slalom med načeli in stališči. Namesto k najvišji kulturno umni osebnosti je razvoj univerzalne enakosti pripeljal do vseobče lumpensocializacije. Tudi to je komično presenečenje: za pričakovano veličino se skriva nizkotnost. Obenem pa je res, da navedeni hudičev duh ni rezultat kompletnega evropskega izročila oz. da radikalizira le en - enostranski - pramen tega izročila: plebejsko, egalitaristično sanskilotsko zavist nasproti vsemu višjemu, razvitemu, kulturnemu, diferenciranemu kot elitnemu in nedostopnemu, zato nujno določenemu za uničenje. Ostati mora le tisto, ker je dostopno vsem: hrana, pijača, zvijačna prevara. (Obzorje slovenskega spodnjega srednjega sloja.).

Hudič govori o stalinistih; vidi v njih svoje učence. Ima jih za mojstre praktičnega zvijačnega uma. To dejansko tudi so. Fausnerju pravi: »Poglejte, vi ste se tukaj spoprijeli z nekimi silami, ki jim niste kos. Prebrisani so, hinavski in podli - te sile, stalinisti - vi pa se pred njimi ne morete braniti z nekakšnimi filozofskimi tezami.« Hudič je naslikal realno situacijo današnjega tretjega sveta dežel v razvoju, posebno tistih, ki so napol v Evropi in napol na jugu in vzhodu. Na eni strani se njihovi intelektualci kot sol nacije seznanjajo z evropskim logosom in ga interiorizirajo. Vendar se zaradi nezakoreninjenosti v celotno družbo ta logos kaže le kot vizionarska filozofska teorija, brez zaledja v domačem pristnem izročilu, ki ostaja arhaično in barbarsko, brez utemeljitve in ozemljitve v realnih družbenih odnosih, ki postajajo zato privatistični in koruptni, v notranjih reakcijah ljudi, bolj sposoben kot adaptiran, predložen posmehu oblastnikov, skoraj irealen. Na drugi strani pa so praktični lumpenproletarci, njihova nenačelna surova prebrisanost, ki niti ni meščanska figarojevska²⁵, ampak služabniško podla. Gombrowicz je v **Opereti** dozdal najbolj točno zadel to nizkotno plast revolucije iz zavisti in manjvrednosti.

Za hudiča - zapeljevalca v neodgovorni nihilizem, v barbarsko brezvrednost in zamenljivost vsega - je prazen in bedast vsak moralni avtonomni subjekt, kakršnega je kot nujni temelj bodočega hrvatstva opeval Krleža. Krleža je tudi iz lastne grenke izkušnje orisal balkansko-panonsko mejo tega subjekta, njegovo nemožnost v neevropskih razmerah panonskega blata, trpljenje in obup vsakogar, ki se mu zapiše kot komaj uresničljivemu poslanstvu (junaki iz romanov **Na robu pameti** in **Banket v Blitvi**). Brešan kongenialno nadaljuje to Krleževo tikpredvojno - prav nič izmišljeno, nikakor ne zgolj privatno, ampak socialno zgodovinsko bistveno - izkušnjo, vendar jo v nasprotju s Krleževim čustveno razbolelim meščanskim (državljanskim) patosom, vidnim tako v **Glembajevih** kot v **Areteju**²⁶, komedizira, se pravi, da izhaja iz novega položaja, ko se je barbarizem navidez tako civiliziral, »moralno politično« ideologiziral in se sam patetiziral (veliko bolj kot z nacionalistično legendo), da je intelektualcu odvzel njegovo prejšnjo posebno moralno pravico. Nikomur razen sebi ta lumpenbarbarizem ne dopušča več moralnega patosa, družbo osvobojevalne drže. Intelektualcu, ki je izrinjen, ostane le še grenko rekapituliranje odstranjujočega se, končujočega se metafizičnega uma in z njim pravno kulturne države. (Glej Kozakove drame.)

Hudič je pri Brešanu skoraj prijateljsko sočuten, razumevajoč, dobrohoten, tako se zaveda premoči barbarskega zla, ko razlaga trdoglavemu Fausnerju, nepopustljivemu Evropejcu, da je zablodil v močvirje, ki ga bo posesalo: »To, s čimer se vi ukvarjate, to so najbolj preproste neumnosti, verjemite mi ...

Prazne besede, ki vam ne prinašajo nič drugega kakor nevšečnosti in komplikacije, in to s strani bedakov.« Za recept mu svetuje najslabšo možnost: »Neumnosti je na svetu toliko, da se vi ne morete spopadati z njo. Vi me pri tem še kako potrebujete.« Za hudiča pamet ni metafizična konstrukcija zunajbarbarskega sveta, enklava, oaza, v kateri naj bi vladala enaka pravica za vse svobodne, načelo dobrega, ki je upoštevanje moralne vesti, odstranitev despotske samovolje. Zanj je pamet le še večja pokvarjenost in prebrisanost. Iskati pomoč pri hudiču, pomeni priti z dežja pod kap. Prehod iz tragičnega precepa balkanske metafizike v svetovno lumpenproletarsko predmestje²⁷.

Fausner propade, ker hoče ostati obenem komunist in Evropejec; evrokomunist je mnogo prezgodaj²⁸ in na obronkih Evrope. Hudič, ki gleda zmerom le na zasebno materialni uspeh - je materialist kot tak, učenec zopermoralnih ideologov -, pa meni, da je treba tuliti z volkovi in volkove premagati z njihovimi sredstvi. (Ponižev Tahi.) Hudičeva nenačelna inteligenca je v tem, da obrača argumente duha zoper sam duh; da se duh v njegovi duhovni praksi avtodestruira, a na komičen način. Hudič Fausnerju: »Nesreča je v tem, da tako trdno in tako brezkompromisno verjamete v vse to. Manjka vam določena mera distance in, kako bi rekel, skepse do lastnega prepričanja. Vidite, z mano ne bi dosegli samo te prepotrebne elastičnosti, ampak bi vam jaz zagotovil tudi vso svobodo delovanja. Lahko bi pridigali katero hočete vedo, ne da bi zaradi tega prenašali kakšne posledice.«

Brešanova drama upravičeno opozarja, da moramo računati z dvema odnosoma do duha. Najprej vera vanj in v njegovo odrešujočo moč; kar je evropsko metafizično in krščansko izročilo. Ta duh je vezan na Boga, na transcendenco, v njej utemeljen, zato absoluten in odrešljiv. Nato skeptična distanca do njega; kar pomeni neodgovorno manipuliranje z duhom. Tu postane duh le sredstvo nečesa drugega, neduhovnega. Ne pravim, da je ta moment v celoti importiran z jugovzhoda; tako misliti bi se reklo opravičevati sebe kot monolitno dobro in vse zlo razglašati za sad tujstva. Takšne etnocentrične reakcije so ena najslabših plati evropskega izročila in znamenje domačega evropskega totalitarizma; izhajajo iz pomanjkanja avtorefleksije in avtokritike, ki sta pravi evropski - pluralistični - vrednoti. Manipulativnost je potomec evropskega utilitarizma, takšnega razvezanega subjekta, ki je pojmovan kot vsemogočen, neomejen, nikomur nad sabo več odgovoren; kot človek, ki je sam vzel usodo v roke in zdaj s svetom (z duhom in drugimi ljudmi) razpolaga. To je skrajni imanentizem, zgodovinska posledica - že ciničnega - libertinizma. Tu gre le še za subjektovo »vero« vase in v nič drugega. Se pravi, niti več za pravo vero, ampak za naduto samozaverovanost, za razmnožitev neskončne serije malih Napoleonov, gospodarjev in oblastnikov od državnega vrha do lokalnih tal (Razkolnikov). Takšna hiperprodukcija pobesnelih despotkov je uvod v boj vseh zoper vse, v Leviathana, ki ga leta 1982 doživljamo na občinskem in privatnem terenu. (**Oskar, Na svidenje, Tahi**²⁹.)

Um, vezan na transcendenco, ni absolutno svoboden; sočlovek mu je cilj in ne sredstvo. Je omejen po lastni svobodni odločitvi, recimo po tej, da si postavlja nekatere meje, ker izkuša, da postaja brez teh mej zločinec (Tema Mrakove drame **Življenje-karneval**). Spoštuje - priznava - bližnjega, njegovo ideologijo, politično prepričanje, zasebno življenje itn. kot enakopravnega. Odtod izvira prepoved ubijanja, ki se v evropskem krščanstvu in humanizmu razvije v - le delno udejanjeno - prepoved uporabljanja sočloveka. (tema

Remčeve drame **Delavnica oblakov**.) Hudičevska breztežna svobodnost pa je popolna, ni omejena po ničemer načelnem in nadčlovekovem; odvisna je le od domislekov svobodnega roparja, od naključij, muh, interesov. Determinira in uklepa jo le večja materialna - gospodarska, politična, državna - moč; uklanja se le nasilju. Zato sama poraja nasilje. Ravna se po pravilu: sebi svobodo, drugim jarem. In zato producira - kot alibi - ideologijo moralno pohvalne vpreženosti vseh, tudi intelektualcev.

Iz hudičevske svobodnosti izvira korupcija, korupcija pa je drugo ime za končno motnjavo (za preračunani kaos - za kaozmos) v tej Brešanovi drami: za prizor vsesplošnega konkubinata in promiskuitete, pitja hudičevega napoja, pod katerega fascinantnim vplivom se dozdašnji nasprotniki hranijo drug z drugim: politično erotična menjava partnerjev, anomija. Mar lahko izvira iz postavke, da svet opredeljujejo le interesi, igre in celo pluralizem interesov - iz postavke, ki ne prizna subjektive samoomejitve in neekspanzivne, vzdržne ljubezni -, kaj drugega kot brezmejna privatizacija in korupcija vesti? Ni torej privatizacija komično intimna druga plat pomasovljenja, druga plat družbe, ki se načelno ideološko ne le ogiba zidave (svobodne in samoomejljive) osebe, ampak si postavlja celo za svoj cilj, da se ta oseba ne more (ne sme) razviti³⁰? Korupcija je drugo - na socialni ravni veljavno - ime za užitek, ki je zaseben, prehodni, čuten, neomejljiv, ne pa oseben, to je, ni oblikovan po personalni moralni volji. In to, o čemer pravkar govorimo, je pomen hudičeve ugotovitve: »Čemu bi se trpili z nekakšnimi krizami in strahovi, ko pa je mogoče čisto lepo živeti brez vsega tega in delati vse, kar delate.« Če postane cilj lepo življenje v pomenu gladkega, roparskega življenja brez trpljenja in pričevanja, je evropsko grškega in krščanskega sveta konec, nikjer v bližini pa ni začetka kakšnega bolj ustreznega sveta. Novi svet je le drugo ima za vdor barbarije in barabije³¹.

Fausner je kljub svojemu iskrenemu, a ne dovolj avtorefleksiranemu prepričanju, da sodi le v evropsko marksistični humanistični svet, (»Izvoli si vzeti na znanje, da se jaz nikoli ne bom odrekel veri v tisto, kar pridigam,« pravi hudiču), dvojno bitje³². Tako dvojen je vsak pripadnik razvitejših, zgodovinskih evropskih nacij; posebno intelektualcev. V njem deluje - v bistvu lumpenproletarska - želja. A če je želja želja posnemati druge, srečne, zadovoljne, uspešne oz. takšne, ki se posnemajočemu zdijo srečni in uspešni (medtem ko si v resnici sami le želijo biti taki, ker posnemajo tiste, za katere mislijo, da so srečni itn.); če je želja težnja, napotiti se po čim krajši³³, čim manj naporni, vsestransko ugodnejši poti, potem je želja nasprotje - arhaičnega in krščanskega - vedenja, da je na tem svetu trpljenje neodpravljivo (Mrakova teza), in da je tudi brez pomena, če ga odpravljamo, saj ga odstranjujemo le iz svojega srca (zavesti, skušnje), ne pa iz bližnjikovega; temu ga z olajšanjem samega sebe naložimo dvojno mero. Prenašanje kriz in težav sodi na križ in v misel, da brez lastnih stisk in težav ne moremo imeti ustrezne predstave o drugem, o sočloveku kot o bližnjem, kot o enako čutečem, kot o temeljno podobnem. Če nimam za drugega - načelno - istega razumevanja, pozornosti in posluha kot zase, je kakršna koli demokracija src nemogoča. Politične demokracije - civilne družbe - pa brez kulturne ni³⁴. Eshatološko zaostrena ideja o absolutni enakosti - milenarizem - je zato dvojna in dvoumna. Če je enakost ista podložnost trpljenju, usodi, manipulaciji podivjanih in samovoljnih, isti dar za razumevanje dobrega in ista

volja za moralno samoomejevanje, potem se držimo kulturne Evrope. Če pa je ideja o absolutni enakosti profana in plebejsko imanentistična ideja o tem, da imamo vsi enako pravico do manipuliranja z drugimi, in je najbolj prepovedana višja moralna volja³⁵, potem smo podpihovalci barbarskega despotizma in lumpenkomunizma.

Evropska literatura kaže, da se more le redkokateri Evropejec ogniti tej slabi različici; hudič izkuša povsod. Izkušnjavec je brez počitka na delu. Brž ko se je Fausner tej skušnjavi le rahlo odprl, ji je podlegel. Stopil je hudiču v past. V tej pasti bo ostal do konca in v nji bo - zaradi nepripravljenosti na radikalno nepodredljivost - tudi nihiliziran.

Brešanova moraliteta je neusmiljena in neprizanesljiva kot redkokatera. Že v prvem prizoru drame se začenja vrteti nezaustavljivo mučilno kolo tragične usode, ki je obenem tudi krščanska moral(itet)a: kazen za greh. V zadnjem se zavrti do zadnje možne stopnje: do duševnega in dobesednega telesnega izničenja. Klasični tragijski junak je še propadel v neposrednem boju z usodo, v dvoboju kot Macbeth, od lastne roke zaradi spoznanega greha kot Othello. Fausner pa izpuhti kot dim skoz dimnik; njegov konec je domača vzporednica nacističnemu uničevalnemu taborišču. Konec evropskega subjekta pomeni zmago in univerzalizacijo uničevalnih taborišč. Brž ko se človek ujame na limanice lumpensocialne želje - ko neha gledati na ta svet kot na neizogibno ječo, muko, nerazrešljivost, glej tragedije od Ajshila do Calderona, od Ibsena do Ionesca, od Mraka do Smoleta - in ko tako odvrže aristokratsko razmerje do življenja, postane njegova ujetost še toliko hujša, ker se je več ne zaveda. Nezavedajoči se zločinec, ki se sam sebi predstavlja kot osvobodjevalec človeštva, je komičen lik kot tak; figura iz črne groteske. Prav od tod izvira tisto, kar Brešana tako magično vleče k črni groteski: h tragikomediji.

7. Cinični izjavski stroj

Lumpenproletarskost - nizkotna plebejskost - sekretarja občinskega partijskega komiteja Martinovića šokira bravca že z govorico. Čeprav je bil Martinović pred vojno duhovnik (novo dramatikovo opozorilo na komično grozljivo zamenljivost vsega - tudi obeh konkurentskih posvečenih vlog) in se na nekem mestu, ko ga je strah za svojo privatno eksistenco, izmota izpod njegove na novo privzete kože stara, a verjetno enako privzeta narava, to je patriotski način predvojnega izražanja in čustvovanja, je Martinović iz leta 1948 nekdo, ki hlapčevsko zadihano posnema svojo okolico, svoje - nove - gospodarje, njihovo nekulturno dikcijo. Ta je napol afazična. Dramatik s tem upravičeno opozarja, da se je že leta 1948 in tudi prej začelo tisto, kar je leta 1972 in 1982 pripeljalo v bližino razpada visoko kulturnega, normativno nacionalnega jezika³⁶. Martinović ostaja, kot nova oblastniška plast, pri aktivistični redukciji nekdanjega bogatega nacionalnega kodificiranega literarnega jezika na preproste operativne, ideološko magične in vojaško policijske obrazce, na primitiv(istič)ne sintagme, ki njihovim uporabnikom takoj, ko se kjer koli srečajo, povejo, da sodijo v isto grupo: v barbarski klan. S tem jezikom (govorico) se vrši identifikacija posebne grupe in dezidentifikacija nacije. Razkroj jezika je razkroj nacije. Ker se ta razkroj dogaja v vseh porah

nacije, je naturaliziran. Zato deluje Martinovičev jezik komično in grozljivo, siromašno, nasilno in bebasto. Gre za nasilje siromaštva nad (kulturnim) bogastvom³⁷. Vendar to nasilje ni več, kot je bilo pred vojno, razredno upravičeno in zato moralno pretresljivo. Zdaj je duhovna revščina, ki je, po parodični, a realni zgodovinski zamenjavi vrednot, ponosna na svojo duševno in nravno podivjanost. Martinović je tipični samozadovoljni, hlapčevski, arogantno klečeplazni, stalinistični nič.

Dramatik podaja natančne karakteristike tega tipa. Martinović tika ljudi, da bi se pokazal ljudski, demokratičen, širok. Tikanje leta 1948 ni več znamenje tovarštva, ampak demagogije: pogledajte, kako smo vsi enaki, vsi tovariši, oblast in ljudstvo eno. Dejansko je v tikanju čedalje več poniževanja drugih, kulturnejših; čedalje več le napol skritega ciničnega posmeha. Tikanje je podiranje subjektive neodvisnosti. Tikanje spada v splošni trend balkanske stalinizacije: zvesti vse, kar je duhovno bogatejše, kulturno bolj razčlenjeno, z večjim naporom dosegljivo, na neposrednost jezikovno osebne motnjave, neprofiliranosti, na socialno in duhovno dno (interiorizirano in karizmatizirano v družbenem vrhu), kjer radikalizirana enakost »kulturne revolucije« zasije kot tragično realni dosežek - polni pogodek - akcije najnaprednejših sil celotne zgodovine³⁸.

Martinoviči - tudi od njega državno višji predstavniki oblasti, posebno politične policije - so v horizontu Brešanove drame že leta 1948 privatniki in načelno antikulturni. Njihova - tudi čustvena - pripadnost masovnosti se iz politike prenaša na vsa območja, ker je totalitarna, a predvsem na šport, na velike plebejsko banalne lumpenproletarske manifestacije, kakršna je v jugoslovanskih razmerah predvsem nogomet³⁹. Cinizem stalinistične oblasti je Brešanu dodobra znan. V istem pogovoru, ko deli nadrejeni načelnik notranje uprave Martinoviću politično administrativne direktive, čeprav za to pravno ni upravičen (Brešan razkriva vsemoč »rankovičevske« policije in nepravnost države), se pravi, ko pripravlja in ukazuje montirano likvidacijo idealnega marksista, ki je postal praktičnim političnim interesom oblasti odveč, se zanima za nogometno prvenstvo Jugoslavije, za igro in uspeh Hajduka. Očitno ga likvidacija ne le sočloveka, ampak bivšega revolucionarnega soborca, partizana, komunista čustveno ne prizadene. Očitno je na takšne likvidacije navajen kot na vsakdanji kruh. Brešan sugerira: tudi na tem terenu je vrednostno izenačevanje usodnega in nepomembnega, visokega in nizkega, resnice in laži radikalno; je posledica privatizacije, desocializacije, odprave občutka - zavesti - solidarnosti z bližnjikom. Gre za značilnosti južnjaškega antipersonalističnega populizma, ki dobiva čedalje močnejše »desne« tone⁴⁰.

Brešanova drama je ludistično ironična. Dramatik večkrat uporablja logiko za to, da podčrta presenetljive konsekvence; Brešan ljubi presenečenja. Hudiča ne sme biti, pravijo Martinović in njegovi. Če pa ni hudiča (zla), ni in ne more biti niti dobrega. Zato je vse eno: motnjava. Motnjava pa je idealni teren za manipulante; lumpenbirokratska oblast je tista, ki ribari v kalnem. »Če hudič, je tudi bog, in če je bog, ima cerkev prav, in socializem bi moral kot družbeni sistem izginiti, a zastopš ti mene.« Zato: »Takšnega človeka je treba pod nujno odstrant«; namreč človeka, ki trdi, da hudič obstaja. Martinovičeva logika je navzlic infantilnemu cinizmu skrajno resna, saj pripelje tistega, ki je njen nemočni predmet, naravnost v zapor in morda celo v smrt; spreaga nelogičnosti in morivstva⁴¹. Obenem pa je ta logika kot barbarska polna lukenj; logika je del grško evropske metafizike in je ni mogoče brez kazni zlorabljati. Dejansko

je le navidezna logika. Ne opredeli, kaj je hudič, a to bi bil prvi pogoj za resno razpravljanje. Ne pove in ne ve, kaj in kdo je Bog, ne kakšna je Cerkev in kakšna Cerkev bi mogla imeti prav in kakšen socializem bi moral izginiti.

Martinovičeva izvajanja so po eni strani naivna, hitro pregledna, lahek plen za resno analizo; po drugi pa je njihova lahka prepoznavnost prefrigana vaba. Kajti kdor jih bo - vsak intelektualec jih bo - odklonil kot primitivna in nesprejemljiva, bo sam takoj prišel pod njihov udar; čeprav so malo vredna, so politično policijsko absolutno nadmočna. Kritičnega dialoškega partnerja ne dopuščajo; ni ga in ga ne sme biti. Martinović naroča predsedniku ideološke komisije Tahtavcu, ki je do komične skrajnosti previdna, oprezna, neopredeljiva, morda ravno zato moralno najmanj vredna figura drame, saj v njem ni niti »simpatičnega« vitalizma, ki ga kot edino občudovanja vredno prednost kažejo novi barbari; v njem je le račun, le čakanje, kdaj se bodo vsi, ki jih je več v hlačah, med sabo pobili in bo ostal on kot edini preživeli zmagovalec: »Njega« - Fausnerja - »morajo obsoditi in izključiti vsi forumi: i partijska organizacija na fakulteti, i študentska organizacija.« In podobno. Obe organizaciji sta le transmisiji politične policije, ki izdaja Martinoviću in celotni oblasti naročila. Vendar pa se tega, kdo v sistemu ukazuje, ne sme javno videti in vedeti⁴². Odgovornost za nasilja morajo nositi tisti, ki jih (le) izvajajo. Resnica je globoko skrita. »Načelnik izrečno poudarja, da ta Fausnerjeva odstranitev nikakor ne sme zgledati, kakor da bi on ali mi tukej neke ... kako bi ti povedal ... kakor da to prihaja z vrha. Njega mora odstraniti sam kolektiv, hočem reči, drugi profesorji, študenti, delovni ljudje tam na fakulteti. To mora prit od spodej ... a zastopš, kaj ti čem povedati ... strogo demokratično, od spodej, iz mase!«

Demokratični centralizem je v tem primeru le hinavsko potvorjeno ime za strogo hierarhizirano odločanje, ki se pokriva z alibiji, skriva za videz - za teater, za fingirani obred demokracije. Mase, delovni ljudje tam spodaj v nedoločljivih nižinah so lutke - tudi zato je **Hudič na filozofski fakulteti** deloma lutkovna igra, ker kaže funkcioniranje marionet v lažni demokraciji -, ki jih gibljenje tam zgoraj, v že nevidnih višinah novodobni plebejski bogovi (elita, ki je elita zgolj po moči oblasti, ne po kulturi, znanju in upravljaljskih zmožnostih), varno skriti pred sleherno kritiko na oni strani telefonskih žic. Nekdanji redki in strašni pogovori z ljudmi potekajo zdaj skoz telefonsko napravo, enosmerna komunikacija se je tehnilizirala. Mase so le štafaža za centralizem oz. despotizem. Kajti edino, kar je važno, je to, »kako mi na to gledamo«. Ta »mi« je seveda kompakten le v primeru, ko celotna oblast pritisne na krivca; znotraj same oblasti se dobro ve, kdo je »mi« in kdo le izvajavec. Dejansko odločujoči »mi« je le vrh piramide. Martinović sodi v ta »mi« le toliko, da ga goreče izvaja in se mu skuša prikupiti. Sicer pa pri odločitvah ne sodeluje; le ovaja lahko. Verjetno tudi načelnik ni tisti, ki vleče niti. A o tem ne moremo nič vedeti, ker je birokracija - kafkijansko in naturalistično realno - zakamuflirana v oblakih⁴³.

Martinović razume likvidacijo Fausnerja kot partijsko nalogo; tako mu je bila tudi sporočena. Ne on ne Tahtavec, ki mora konkretno - torej na dnu - izpeljati Fausnerjevo odstranitev in je s tem via facti Martinovičev najtesnejši sodelavec, nimata pravice do osebnega stališča, do svobodne odločitve, ker pač nista in v opisanem sistemu ne smeta biti osebi; ker sta le prenosni mehanizem, kladivce in rezilce, ki - kot stroj - ravnata in luknjata pločevino

(ljudi, maso). Zato Martinović svojega pandurja pouči: »Nimaš se ti tukaj za kaj distancirati! Ti se moraš, tuvarš⁴⁴, znebit, kaj jes vem, predsodkov ...«

8. Debata o človekovih pravicah

Sprašujem se, kako je mogel Fausner, tak kot je, preživeti ostra leta revolucionarnega gibanja, ki mu je z vso dušo pripadal; kako da se ni že prej zapletel v konflikt in da ga niso izključili zaradi sektaštva, malomeščanščine, trockizma. V tem je nekoliko nerazumljiv. Je tog, prenačelen intelektualec, ki se ni pripravljen odreči svojim izhodiščem. Ima premalo posluha za realiteto. Zdi se, da je dozdej uspešno krmaril največ s pomočjo sreče, ali pa so ga uporabljali za štafažo in so torej ravno takšnega - poštenega, evropskega - potrebovali. Fausner namreč očitno še zmerom ne pozna mehanizma, v katerega je zamotan. Ali pa je njegovo stališče že od nekdaj - precej krležijanski - boj s filostalinistično realiteto, s totalitarizirajočimi družbeno političnimi tendencami, ki do zdaj niso prevladale, in Fausner ni verjel, da bodo prevladale. Fausnerjev politični padec na začetku drame je ravno zato nujen, ker te tendence prevladajo. Nujen je ravno tisti hip, ko prevladajo.

Fausner ni politik. Svojih načel ne zna postopno, v boju z drugačnimi težnjami znotraj istega gibanja taktično in preudarno uveljavljati. Realist, ki ščiti svojo vojsko, ne bi govoril kot Fausner in to na uradnem sestanku: »Dajte, pojasnite tovarišem, kaj je tisto, kar je v mojem pisanju škodljivo in kar povzroča tako enotno obsodbo!« Svoje kritike, za katere mora vedeti, da delajo po uradnem nalogu, zmerja, odklanja jih precej zviška⁴⁵. Pravi: »To je najvulgarnejše pačenje mojih tez ... In tisti, ki to na takšen način razlaga, kaže, da ne obvladuje niti najosnovnejše abecede marksizma.« Njegova resnicoljubnost prehaja v žalitve, v izzivanje, ki pričajo o tem, da postaja - a ne postane, kot smo že analizirali - tragični junak; da je izgubil mero; da ga daje hibrys. Govori kot zahodni demokrat v zelo nezahodni demokraciji, kot da še ni nikoli slišal o stalinističnih metodah, kar je komaj verjetno, in opozarja na njegovo kabinetno naravo. »Vse to se rešuje za mojim hrbtom in nikomur ne pride na misel, da bi me povabil in soočil s temi tožitelji. Vsakemu človeku je treba dati priložnost, da se brani ... Imam pravico, da mu - tožitelju - odgovorim. Sicer pa, če je tisti, ki me napada, prepričan, da so moja stališča škodljiva za socializem, zakaj me ne napada javno, zakaj ne stopi z mano v polemiko. To bi bil dolžan po pravilih običajne državljanske poštenosti, če že ne v interesu socializma. Drugače to ni fair boj.«

Fausnerjeve predstave o realnem socializmu, impregniranem z ideologijo tretje internacionale in s stalinistično prakso, so očitno trdovratno kulturno evropske. Fausner meni, da je socializem nadgradnja tega, kar je doseglo demokratično meščanstvo (državljanstvo, citoyenstvo): pravice do enakopravnega dialoga; pravice do obrambe in zaščite te obrambe. Je za bistveni pomen javnosti, ki zmore ovreči znotrajstrankarske odločitve. Torej je za nemanipulirano javnost, za fair play v političnem boju. O vsem tem v balkanski različici stalinizma ni sledu, za te navade velja le porogljiv posmeh kot za meščanske izmišljotine in sentimentalnosti⁴⁶. Hudič, ki vse ve (v tem je Brešanov hudič tradicionalni pravljичni lik), ve tudi to, da je Fausnerjev socialno

politični koncept v danih razmerah meglen, izsanjan, zaželen. Prav v tej svoji pretirani vednosti pa je hudič ranljiv. Preveč je ciničen. Premalo veruje v možnost - vsaj relativnega - spreminjanja realitete; dvomi v moč trdovratnih, požrtvovalnih, vizionarskih. Zanj je svet preveč zabetoniran v najbolj surovo ječo, kjer se nič ne da.

Fausner je kot tragedijski junak sicer zaslepljen, čezmeren, nepremišljen, ker se upira do kraja brezobzirnemu, od njega tisočkrat močnejšemu nasprotniku. Obenem pa je, za bravca iz leta 1982, družbeno, politično in zgodovinsko realen, po svoje celo realnejši od Martinovičev, ki so sicer večna pretorijanska garda samodržcev, ki pa prej ko prej zaradi izkoriščevalskega in neomejeno zajedavskega odnosa do sveta pripeljejo družbo, katero vodijo (vodijo kot četo kaznjencev), v brezizhoden položaj, v ekonomsko, socialno, politično krizo. Brez pomoči vojske, brez militarističnega duha⁴⁷ te krize ne morejo obvladati. Golo zajedanje brez ustvarjanja, komandiranje brez dialoga je zato na daljši rok v deželi, ki hoče napredovati in ki se vsaj deloma prišteva k evropski zgodovini, vprašljivo.

Martinović zavrača Fausnerjeve argumente kot nesprejemljive, saj izhaja iz radikalnega manihejskega ekskluzivizma; ali ga vsaj igra. Fausnerjeve ideje odklanja, ker sklepa: »To bojo brali tudi duhovniki in ostanki buržoazije in drugi sovražniki socializma in to jim zdaj lahko pomeni močno oporo proti naši stvarnosti.« Sekretar dojema družbo z barbarsko pametjo: predvsem, če ne izključno kot boj dveh oblasti na življenje in smrt; kot total(itar)no vojno⁴⁸. V taki viziji kultura ne pride v poštev kot območje resnega zanimanja. Velja le likvidiranje, ki vodi neizogibno v ubijanje, v dokončno rešitev razrednega vprašanja. V takem ustroju družbe je komično, ker je tako neprisebno, če se nekdo, ki se ima celo za marksista, to je za pristaša diktature proletariata, sklicuje na človeške pravice; kaj je diktatura, je vendar iz zgodovine dovolj jasno. Martinović besno odgovarja: »Nikar nas ti, tuvarš, ne uči človekovih pravic. Mi dobro vemo, kaj so to človekove pravice.« Te pa so: »Nisem jaz prišel sem zato, da bi s tabo tu vodil neke, kaj jaz vem, polemike ... Moje je, da vam vsem prenesem stališče tovarišev iz komiteta po tem vprašanju⁴⁹.« Človekova pravica je, da poslušáš direktive; da ti dovolijo, da jih izvajáš. Če ti ne dovolijo, si izločen iz človeškega - izvajavskega - občestva, odstranjen iz kvazisvobode v ječo. Sovraštvo do demokratičnih pravic kot nasprotnih diktaturi proletariata se pri okorelih birokratih povezuje s sovraštvom do intelektualcev⁵⁰, nenehnih porajevalcev boja za pristno demokracijo, za pluralizem. Tudi v tem svojem primitivistično klerikalno kominternskem sovraštvu do bolj razčlenjenih družbenih oblik in do bolj izobraženih je Martinović realen tip, vzet neposredno iz neprijetnega življenja.

Fausnerju, ki ga na koncu tega pogovora s sekretarjem vendar sreča pamet, kar pomeni, da je imel za načeli in za neprevidno odkritosrčnostjo vendar spravljen realizem (hudiča ima vsakdo v rezervi), ni dovoljeno niti to, da bi sam odstopil s svojega položaja ali od svojih idej; da bi se sam umaknil. Martinović dosledno prevaja neko realno prakso, ki človeku ne dopusti nobene avtonomije: »Ne, ne, ne gre to tako, tuvarš profesor! Ti moraš biti javno obsojen s strani partijskega aktiva in študentske organizacije. Ti moraš biti izključen ... To je stališče komiteta.«

Oseba nima nobenih pravic, niti te, da se sama sebi odreče; dehumanizacija je radikalna. Človek je lutka v rokah samozvanih bogov.

9. Kratkovidnost taktiziranja

Kogar - po naključju, načrtno, pride na vrsto skoraj vsakdo - zagradi mlin, se ne more več rešiti; tudi Fausner ne. Podobne dileme je doživljal v istih letih (1948) zaprti novinar Sigismund, mučeni in preganjani lik iz Kozakove drame **Dialogi**. Tudi Kozak drži zvezo s Krležo. Razlika med Krležo, ki je opisoval predvojne težave in spopade s stalinizmom na eni strani, in Kozakom pa Brešanom na drugi je v tem, da ostajajo Krleževi junaki vendar nekako - politično, moralno, eksistenčno - svobodni zunaj mlina, čeprav so obupani in nesrečni na robu pameti (Leone⁵¹). Prebivajo pač v meščanskem sistemu, naj je še tako balkanski, neavtokritičen in brezperspektiven. Medtem ko se Kozakove in Brešanove figure kuhajo v hudičevem želodcu, ki jih s kislino razjeda, jim jemlje celo osebno intelektualno moralno distanco. Kozak slika zadnji rob te distance, omahovanje na robu eksistence, v zaporu, ko zapornik še ni do kraja strt. Brešan pa niti te temne svetlobe ne vidi več. Vso je požrla tema.

Sorodnosti med Kozakom in Brešanom je več; tudi ta, da oba - v imenovanih dramah - podajata intelektualce. Kozak je bližji veri v avtonomijo evropskega subjekta, Brešan kot da je z njo že opravil, kot da ta vera sodi že v nemogočo preteklost, čeprav je dramatik s srcem na njeni strani in prikazuje ravno tragičnost njenega slovesa. Zato lahko naslika Kozak v **Kongresu** pozitiven lik simpatičnega, spoštovanja vrednega rektorja univerze, Samsona, tragedijo humanista (podobno kot v bolj zvoženem liku profesorja Haymanna v **Dialogih**), medtem ko je pri Brešanu dekan Boltek ogabna figura⁵². Boltek je profesor za etiko, a s to etiko kot evropsko znanstveno disciplino razpravljanja o morali cinično pokriva sleherni oblastniški pragmatizem, predvojni in povojni. Režimom služi za alibi, za okras, za legalizacijo barbarstva in krivic. Zločine zna razložiti kot etično upravičene, kot dobra dela v prid človečanstvu. V tem pogledu je enako ostuden kot neodločni Tahtavec. Brešan do etabliranih univerzitetnih korifej ne kaže usmiljenja; njegova dramatika sodi v zgleden realizem, ki bo ohranjal zanamcem fotografije junakov našega časa.

Kot že rečeno, je zgrajena Brešanova drama na presenetljivih preobratih. S temi obrati in s stopnjevanjem njihove brzine dramatik pove, da so vsi, ki so v njih udeleženi in se z njimi preobračajo, isti; in isto. Hudič se vmeša v potek življenja, ko to ne teče več po njegovih predvidevanjih, in Martinovića razkrinka, seveda le začasno, kot kominformovca, čeprav Martinović ni kominformovec. Ali točneje: hudič ima prav, saj je Martinović ideološko, v svoji praksi avtentičen stalinist; le državno - konkurentsko - je zoper Stalina. Je jugoslovanski kominformovec, ki deluje zoper sovjetski kominformizem⁵³. Glede na evropsko avtonomijo svobodnega moralnega subjekta med obema tipoma ni razlike. To nasprotje istega je po eni strani komično, po drugi pa dramaturško odlično komponirano, ker začasno preusmeri pozornost bravcev v napačno, v navidezno smer; z nepričakovanim popravkom te smeri bo spet mogel slediti nov dramatski obrat, nov komični učinek. Bravci-gledavci namreč po svoji tradicionalni navajenosti pričakujejo, da se bo drama razvila v socialno moralni obračun s karakterno barabo Martinovićem, z njegovo totalitarno in koruptno ideologijo-prakso; da bo na koncu vendar zmagala prava socialistična ideja, ki so jo Martinovići le deformirali; da bodo tisti, ki so krivi za deformacije - srednji partijski in policijski kader - odstranjeni in

zlata reka se bo spet vrnila v svoje humano korito. Do tega pa v Brešanovi drami ne pride; bilo bi zunaj dramatikovega pogleda na svet. Vsi, ki se zamenjujejo in ki med sabo menjujejo, tudi Cerkev, so isto. Med formo in deformacijo ni razlike. Kazen hudobnim je nepotrebna, če ni alternative realno dobrega. Zmaga v drami torej nekak totalitarizem (enotnost) zla?

Skaže se, kar je tudi (tragi)komično, da je Fausner edini pravi komunist v drami; da je s potekom drame edini pravi komunizem onemogočen. Udbaški kapetan je bil pred vojno žandar, medtem ko je Fausner komunist že od leta 1920, zapiran pred vojno⁵⁴, udeleženec enobeja, velikih ofenziv. Stalinizem se celo rajši opira na prodance kot na zveste komunistične kadre. Kajti prodanci so pripravljeni - zaradi krivde in nenehne pokore - storiti vse, kar jim vrh nalaga, tudi najbolj podla dejanja⁵⁵.

Če bi Fausnerji zmogli uveljaviti svoje vizije, bi postal ta svet nazadnje še pošten. Da se to slučajno ne bi dogodilo, mora nastopiti - mora priti na filozofsko fakulteto, v jugoslovanske ustanove - hudič. Mora se vmešati v tok sveta, da bi dozdej nedolžnega, poštenega Fausnerja, ki bi znal postati za mlado generacijo zgleden in jo popeljati v nepolicijsko organiziran socializem, umazal. Tu se drama odločno oddalji od Goethejeve. Goetheja je pač obdarila sreča, da ni imel strahotne skušnje s stalinizmom; da je živel kljub napoleonskim vojnám v blagem meščansko aristokratskem svetu predkapitalistične Nemčije. Težil je k čudežni spravi, kakršno je podal s svojo **Ifigenijo**. Umazanija se v goethejskem svetu očisti, v Brešanovem se zgošča in zgosti. Hudič je dosegel, da je Fausner, ki je bil v začetku drame politično osumljen, državljansko spodbijan, kandidat za zapor, »na hitro prevzel vse Boltekove funkcije, postal dekan, šef katedre za etiko ... zastopnik v skupščini ...; da je onega v svetu za kulturo odpravil kar v zapor« itn. Vse te nečednosti stori hudič sicer brez Fausnerjeve direktne vednosti, vendar - to je radikalna dramatikova teza - z njegovo tiho, najbrž ne povsem nezavedno privolitvijo.

Uspeti v stalinizmu ni mogoče, če ne počneš podobnih podlosti⁵⁶. Če Fausner kot visok intelektuallec prej tega ni hotel vedeti, bi se moral tega zavedati zdaj; ne misli, da je sistem tako popoln, če gre njemu vse tako po maslu? Kriv je, ker se dela, kot da realitete okrog sebe ne opazi. Zadovolji se s tem, da uči visoko moralni avtonomni kulturni socializem in ne upošteva, da je njegov pouk krinka za ravno nasprotno realiteto. Upa, da bo s tem, ker si bo utrdil socialno politični položaj, v družbi uveljavil pravo etiko. Same pomote. Realiteta ga je tako obrnila, da je postal, ne da bi hotel, slabši od Bolteka. Bolj od Bolteka je v skladu s sodobnim časom, s surovejšimi metodami družbenega vladanja.

Pokvariti Martinovića, koruptnega žandarja, Bolteka, meščansko rit, Kornelića, brezizraznega drugorazredneža in druge hudiču ni bilo težko; ti mu sami lezejo v vrečo. Glavna in dovolj težka naloga pa je bila, zapeljati notoričnega poštenjaka, edinega zastopnika evropskega izročila. Brešanova drama je v osnovi opis te - moralno osebne - likvidacije Fausnerja (današnjega Fausta) in s tem socialno politične likvidacije evropskega komunizma v stalinizmu. Fausner ima prav in nima, ko zagotavlja moralno ogorčenemu Korneliću: »Dajem ti častno besedo, da o vsem tem, kar govoriš« (Kornelić mu pripoveduje, kaj je Fausner dejansko storil) »nimam pojma. In če je samo del tega res, ti zagotavljam, da sem jaz v tem prav tako žrtev kakor ti.« Je žrtev in ni. Je manipulirana, spodrezana žrtev. Žrtev, ki ji je odvzet smisel.

Tragikomična žrtev, ki ni zmožna posvetitve nove družbe (grupe). Strahota stalinizma je prav v tem: da vse preostale poštenjake umaže ali anonimizira; da onemogoči sleherni zgled. Čeprav Brešan ne veruje - vsaj v tej drami ne - v uresničljivost dobrega, zavrača Fausnerjevo modrost, njegov moralni utilitarizem: zvičajnost uma, s katero je menil prelističiti (prehudičiti) hudiča. Fausner: »Na svetu je toliko hudega in tako močno je, da mu mora človek plačati določen davek⁵⁷, če noče, da ga to hudo pogoltne. Kar ne pomeni, da bi moral sam zaradi tega postati zel.« Dramatik postavlja temu neuspešnemu taktiziranju nasproti radikalno (krščansko?) pravno. V granit kleše pravilo, ki ne pozna izjeme: vsaka pogodba s hudičem (želja in taktiziranje) vodi v nerazrešljivo zlo. Plačevanje davka temu svetu je zlo⁵⁸. Tu kompromisa ne more biti. Vsak kompromis je že vnaprej ponesrečen. Fausner se ne zaveda, ko se sklicuje na svoj najboljši namen, kaj piše v svetem pismu: »Pot v pekel je tlakovana z dobrimi nameni.« Na tej poti v pekel se Fausner ne more več zaustaviti, čeprav se ves čas upira. Najprej drsi in potem pade v nič.

10. Problematična zmaga nihilizma

Tisti hip, ko smo že prepričani, da bo Fausnerja nujno odneslo po poti vseh drugih in da ga je že odneslo, Brešan zasnuje nov preobrat. Fausner obenem s tem, ko se taktično pušča korumpirati, vztraja pri svoji poštenosti. V tej dvojnosti je pravi sodobni predstavnik najboljših današnjih jugoslovanskih intelektualcev, napol oporečnikov in napol konstruktivnih državljanov, moralistov in realistov, brezobzirnih kritikov in obzirnih razumnikov, ki razumejo težave svoje družbe in države⁵⁹. Iz komedije dvojnosti se drama preobrne v tragedijo dvojnosti; iz tragedije čistosti, ki se kvari, a je prepričana, da je to kvarjenje le prehodno stanje, v tragedijo čistosti, ki se zave neustavljivosti, dokončnosti svojega kvarjenja in nanj ne pristane več. V Fausnerju zmaga moralna odločitev: noče več sodelovati s hudičem. Zato mora propasti drugače.

Fausnerjev propad je pretresljiv; redko srečamo v dramatikah nekaj tako strahotnega. Ko mu hudič prostodušno pove resnico, ki je Fausner dolgo ni hotel priznati (»In kako mislite, da je mogoče zavzemati položaje v družbi, ne da bi šlo to na račun kogar koli?« - tudi Fausnerjevo »svobodo mišljenja in delovanja ... mora zmeraj nekdo plačati«), zahteva Fausner prekinitve pogodbe. Njegovo prebujenje je tako močno, da se odpove celo svoji želji po osebni zunanji svobodi. Oznaškemu kapetanu pravi: »Prosim vas, peljite me, kamor hočete, četudi v zapor, samo rešite me tega tu ... To je satan!« Fausner zmaga to izjemno moralno silo, ker se opre na svoje evropsko krščansko izročilo. Voli ječo, uničenje svoje fizične svobode, tudi javnega ugleda, kolikor mu ga je še ostalo, celo svojo telesno smrt, vendar zaradi vere, da bo s tem najradikalnejšim dejanjem očistil svojo vest. Jo zares očisti? Najbrž. Vest v drami - vsaj v očeh gledalca - moralno zmaga. Vprašanje pa je, če z njo zmaga tudi evropska tradicija, ki predpostavlja družbeno uresničljivost vesti in morale. Najbrž ne. Moralna zmaga je zgolj duhovna, zunajsvetna.

Vest - nravni pogum - torej lahko zmaga le v omejenih okvirih človekove osebe. Hudič je gospodar družbenega sveta; zato Fausnerju more preprečiti socialno javno očiščenje, njegovo komunikacijo z drugimi. Namesto komunikacije

udejani masifikacijo. Z nevidno nitjo poveže Fausnerja, kapetana in vse druge v klobčič (motnjavo), ki je splet agresivnih teles in ne samostojnih duš. Ko ne more zapeljati, postane nasilen; vse ljudi zaplete v nerazločljivo enost. Čedalje bolj jih stiska prav zato, da ne bi mogli avtonomno moralno občevati. Nit je simbolična, vzeta iz pravljичnega arsenala (kot v Cankarjevem **Pohujšanju**), obenem pa zelo stvarna, politično policijska. V klobčič zaveže še predstavnike Cerkve. Stalinistom in klerikalcem razkrije, da so si potrebni; da morajo začeti sodelovati⁶⁰. Njihovo sodelovanje bo vrh eno(tno)sti nesvobodnih. Socialno politična perspektiva te bridko ironične drame (sprave) je nerazveseljiva.

Sklep te deziluzijske drame je tragično strašljiv. Fausnerja, ki se dokončno upre hudiču in hudičem, in zoper katerega so se združile vse socialno politične sile v deželi, ne zapro. Zapor še spada v evropski kontekst. Še nudi zaprtemu možnost osebnega očiščenja, življenja v skladu s svojo vestjo, čeprav z zaprtim telesom. Brešan si v skladu s stalinistično nacistično dobo izmisli še bolj trpečo, brezupno spletko. Hudič si izposodi Fausnerjev zunanji lik, ker vidi, da ga ne more več korumpirati; vzame mu njega samega. (Tu Brešan na višji ravni obnovi postopek, ki ga je že razvil v drami **Štiri podzemne reke**.) Nihče ne opazi, da pravega Fausnerja (osebe) ni več; da nastopa namesto njega hudič. Fausnerjevo ime bo na veke umazano⁶¹. Lažni Fausner postane najodločnejši hudičev zastopnik na tej zemlji: veliki zapeljivec. Dejanskega Fausnerja preseli v gluhonemega Miška. V njem se nikoli ne bo mogel izraziti. Brezumno bo trpel. Videl bo svojo sramoto, a nič ne bo mogel storiti, da bi jo preprečil. (Obnovljeni lik sodnika Beatrizzia oz. Neznanca iz **Štirih rek**.) Navidezni Fausner, ki ga imajo vsi za pravega, postane ideolog nove, poststalinistične, privatistično koruptne, sporazumaške, nenačelne epohe, recimo naših 70. let⁶².

Lažni Fausner - hudič - govori takole in je pri tem izjemno uspešen; to je novi, postrevolucionarni ton. Vsi mu sledijo. »Ne smete dovoliti, da bi vas ideološki predsodki ovirali pri sproščenem obnašanju. To so samo fantazmagorije, ki zastarajo in se razblinijo kot dim, in to prej ali slej, a življenje ... življenje, tovariši in gospodje, to je tisto, kar je večno in neuničljivo. S stališča življenja⁶³ ni razlik med nami. Rodimo se, jemo, pijemo, si želimo istih stvari ali tudi ne, in vsi se bomo lepega dne znašli pod zemljo, med črvi. Zato pustimo vsa ta ideološka in verska načela, prazne marnje o nebeškem kraljestvu in pravičnejši družbeni ureditvi.«

Pred nami je celoten program današnjega hedonističnega poulično spolno prehranbenega materializma, v katerega se je razvil svetovno nazorski revolucionarni materializem⁶⁴. (V Sloveniji so ga začeli propagirati že sredi 50. let Bor in Kalan, Miheličeva in Štih, Javoršek, Zupan in Torkar: ideje - filozofija, moralizem - da niso nič, vse da je življenje, vse da so barve in goni. Generacija druge polovice 60. let je s seksualno revolucijo sicer daleč preseгла namene teh začetnikov dezideologizacije - razen Zupana -, a tvori s svojimi predniki kontinuiteto.) Ideologije so le še videz, koristen za javne manifestacije⁶⁵. Vera je izmišljija premalo življenjskih. Enakost - nerazličnost - vseh je v tem, da smo vsi umrljiva bitja, enaka črvom, naturi brez duše in vesti. Zajedanje je vrhovna vrednota: pojesti ta svet in sebe. Bor in Javoršek sta banalni svet še poetizirala, še prekrila s **Pajčolanom v mesečini**. **Vesetje do življenja** sta še predstavljala kot zaljubljenost v večni lirizem sveta. Zupanovi **Zapiski o sistemu** so deset let pozneje razkrili golo gonskost tega

nazora; Rudolfov **Xerxes** njegovo kanibalstvo. **Oskar** in **Na svidenje** upodabljata njegovo naturalizacijo.

Stari oblastniki, a nanovo ukrojeni, se s tem sprijaznijo. Martinović na novo ideologijo in prakso pristane, ko pravi na tem nenavadnem sestanku zainteresiranih oblastnikov »predstavnikom škofije in ostalih družbeno političnih organizacij in ustanov: Zbrali smo se ... v danem trenutku naše stvarnosti... da bomo premislili smernice našega nadaljnjega delovanja, a zastopš ti mene ... katere pred nas postavlja naše ljudstvo.« Premišlujejo jih v pomenu hudičevih napotkov. Ljudstvo, ki ga kot oblastniki zastopajo, se temu programu polnega želodca - simboliziranega z jagnjetino - kar najrajši pridružuje, saj je to njegov lumpenproletarski program. Vse fasciniira nova praktična, otipljiva, užitke obetajoča, grehe in pokoro odpravljajoča hudičeva imanentistična ideologija: »Tovariši ... gospodje ... prijatelji ... bratje ... V nas so skrite neizmerne moči in nagoni, ki nam jih je priroda vsadila in ki jih stalno potiskamo v imenu nekih višjih ciljev, svetle bodočnosti, pravice, svobode, ljubezni do bližnjega, razredne zavesti... Vse to so laži, gospoda. To je treba stresiti s sebe enkrat za vselej in osvoboditi prirodo, naj ona spregovori iz nas. Zato se pogumno in brez vsake zadržanosti posvetimo jedači in pijači!« Realni hedonizem je karikatura zgodovine, njenih perspektiv. Tudi tega je Brešan povzel po naravi. Zato se drama - po tej strani - konča z burko, s parodizacijo, s sakrilegijem zadnje večerje; s takšno zadnjo večerjo, v kateri igra vlogo Jezusa hudič.

Na drugi strani te vesele usranije pa je nepokorjeni Fausner, zaprt v telo gluhonemega. Vidi, kam gre družba, ki se je pred časom začela s takim navdušenjem. A tega ne more nikomur povedati; najbrž je Miško tudi nepismen. 13. plast tragedije po svoje spominja na konec Ionescovih **Stolov**. Nihče Miška ne razume, a tudi noče razumeti. Vsi, ki govore v tej družbi resnico, so razumljeni kot gluhonemi. Medtem ko se vesoljni svet poveže in zapleše narodno kolo, znamenje - parodirane - sprave, Miško⁶⁶ le opleta z rokami, nadleguje ljudske delegate, dokler ga ti nazadnje ne vržejo iz dvorane: iz družbe. Hudič mu še prej cinično hitlerjansko napove njegov konec: »Profesor, svojega položaja nikar ne jemljite preveč tragično. Vašega trpljenja bo vsak hip konec. Ko se bo vodovodni inštalater prebudil v vas, se bo vaša zavest razpršila v prostoru in izginila, da boste nehali doživljati in bolečino in veselje. Nirvana, popolna nirvana⁶⁷.«

Drama se konča s prikazom in zmago radikalnega nihilizma. Fausner kot edini zastopnik kulturne Evrope izgine v nič. Vendar pri tem izginevanju neskončno trpi. Brešan mu je namenil konec, ki spominja na Mozartovega Don Juana⁶⁸, le da je Fausnerjeva smrt za razliko od Don Juanove moralno neupravičena. Tako kot Don Juan je tudi Fausner - Faust - predstavnik svobode, čeprav različnega tipa svobode. Svoboda brez vesti (Don Juanova) je premalo; zato je uničena in kaznovana. A enako brezprizivno je uničena in kaznovana tudi svoboda z vestjo, svoboda vesti. Zadnja didaskalija v drami opisuje:

»Nekje v daljavi je slišati predirni, obupni človeški krik, ki počasi pojema, kakor da se potaplja nekje v globoko in neizmerno brezno.«

Vendar moralna svoboda ni izgubljena brez spomina. S tem da Brešan v **Hudiču na filozofski fakulteti** ohranja našo vednost o nji, omogoča, da se morda spet vrne⁶⁹.

Gledališki list MGL, 1982

OPOMBE k razpravi **HUDIČ SE ZABAVA**

1. leta 1982 je MGL (Mestno Gledališče Lj) uprizorilo dramo Iva Brešana **Hudič na filozofski fakulteti**. Drama je Umetprvovrstna, obenem pa Intelgloboka in PolKritna. Brešana se je tedaj veliko igralo, se pisalo o njem, seveda v Hrščini. Tudi sam sem se navdušil nad njegovimi dramami, polnimi fantazije, fantastike, a obenem Realza. Ker sem ga cenil in me je zanimal, sva ga z Alo obiskala v njegovem rodnem mestu, v Šibeniku; tja sva se peljala z avtobusom, kampirali pa smo, tudi Aksinja z Dno, na Malem Lošinju, sredi vročega poletja.

Pred sabo imam Gledlist MGL iz 82. Je ena tistih pošasti, pri katerih mi udari kri v glavo, vidim vse rdeče. Ni čudno, kajti tudi strani, na katerih je natiskan moj tekst o Brešanovi drami **Hudič se zabava (Huva)**, so oranžno rdeče, črke pa, morda, zelene, ne razločim barv; vsekakor ni nič belega ne črnega. Ta razvada spakujočih se arhitektov opremljevalcev je prišla v obtok že v drugi polovici 60-let; niso niti prebrali teksta, ki so ga opremljali, le čim bolj trapasto opremo so si izmišljevali, da ljudje tekstov ne bi mogli brati. Je to želel direktor MGLa Borut Plavšak? Kajti on je kot šef PP (Polpolicije) vodil obkolitev Križank ob krstni predstavi **Tople grede**, 64; je res, da mu je bilo kasneje za to žal, potrudil se je, da je prišla Brešanova drama **HFF** na oder, podpiral je režiserja Petana, ki je naredil solidno predstavo; par let kasneje je podpiral tudi Gošino dramo **Pod Prešernovo glavo**. Kar je zagrešil, je popravil; če se to da. Kot je Kučan, kar je zagrešil z izdajo Staneta Kavčiča, popravil, ko je Sljo vodil prek čeri ReStla. In kot sem popravil svoje GhKe jaz, ko sem se od 58 naprej dejavno boril zoper Ptjo.

S tekstom **Huva** imam nekaj težav, ker je pred mano v dveh Rcah. Ena je objavljena v Gledlistu 82, vendar s pripisom: »Prva tri poglavja iz Študije o Brešanovi drami **Hudič na FF**.« In res se moj rdeči tekst začne s poglavjem 1. **Želja je sodobni hudič**. Ko bom prišel v **Opombah** do 4. poglavja, bom na to opozoril. Našel sem pa tudi drugo - ali najbrž prvo - Rco svojega teksta, ki ima sicer isti naslov, a Dgč teče in ima precej manj strani; Pratekst (v mojem tipkopisu) ima 35 strani, krajši tekst, ki ni razdeljen v poglavja, 20 strani. Daljši tekst ima tudi podnaslov **Ali sla nizkotne želje**. Dodal sem ga kasneje, ko sem pripravljal knjigo o sli. Knjigo sem začel oz. prvo v nizu o sli že izdal (**Zlo in s(i)la kot izvor**), razprava o Brešanu pa mi je ostala v tipkopisu oz. več, pretipkala sta jo že med 82 in 86 moj sin Matjaž in snaha Nada Turnšek,

nato ga je dala Ajda v prave črke - v takšne, kot jih uporabljamo v **RSD** zdaj. Opombe pišem na Ajdin I. Šp. Cela zgodba. Teksti iz **RSD** imajo v nemajhni meri vsak svojo zgodbo; nekatere še niso zaključene, dveh tekstov (velikega, 200 strani, in povzetka, 50 strani, o Dinetovih **Črnih dnevih**) ne najdem. Bila bi groza, če ga ne bi našel, toliko dam nanj.

- Še pripomba. V glavnem v **RSD** ne tiskam svojih tekstov, ki se tičejo drugih tem, ali celo dram, ki so jih napisali tujci, Srbi, Hrtje itn. A je tudi to potrebno. **Hudič** kot da sodi naravnost v SD, v Tačas, v začetek 80-let, ki ga v knjigah **PoPo 1-3** posebej pozorno obravnavam. Dodal bi tudi moje razprave o Krleževih dramah, **Areteju** in **Glembajevih**, o Sterijevih, o SvetD, recimo o Camusovi **Kaliguli** itn., ki v Slščini sploh še niso izšle. Bom dobil dovolj časa? Od koga? Od Boga? Naključja? Dti?

2. Tako misli FKČ, ne jaz.

3. Prav okrog 80 sem se največ ukvarjal s temo želje in jo Kritanaliziral. Da bi lahko vstopil v KC - 88 -, sem se moral želji Makodpovedati; in sem se. Gmotnosti vseh vrst. Konec desetletja tudi Seku. Ostalo mi je le še IsDti, ob LdDr.

4. Včasih S, v Z(a)čevi)D, včasih tudi Dgč: pot v odprto, Dinetovo **Potovanje v Koromandijo**, v katerem je Hudič=Predstojnik (ustanove). Gotovo bom na komparativen način v razpravi še govoril o tej DinetoviD, a tudi o Priževem **Kong(res)u**, ki se dogaja na ff. Brešanova drama je paralelna omenjenima dvema SD, oz. ti dve ji predhodita.

5. Je v čem Pir(jeve)c prevaran, v SSLu? Na ff se je ohranil, je sklenil s Ptjo-Hudičem pakt, da je ne bo napadal, sama pa ga bo v zameno za to pustila na mestu UProfa. Je Ptji geslo »Konec (Pol, Db) akcije« koristilo? Jaz sem šel na prehodu 70-ih v 80.leta v akcijo, Pirčevi epigoni za mano, nato pa sem sam od te DbPolakcije odstopil, v drugi polovici 80-let, ker so se ji posvetili epigoni, ti so se RR v Polike in kandidate za oblast(nike). Danes prireja NoR slavnostno akademijo ob 25-letnici začetka izhajanja NoRe, govornik je Janša. Kako naj bi bil zraven jaz? Vidčevsko sem predvideval, kam se bodo zaobrnil MBP, k janševizmu; šele preskus leta 87, če bi Pirc sodeloval z NoR, v 57. št., in ne z mano, bi pokazal, ali se je kot Fausner 75 prevaral ali ne; če bi se varal, bi stopil na čelo norovcev. Jaz sem planiral samoto in Zamol, on brez Polodziva - brez slave - ni mogel preživeti.

6. Pirc se pred Javo ni umazal, je umrl 77. Jaz nisem postal ne LRevar ne Snik. Takšna sta hotela postati STH, a? Ona je postala šema, on manipulant. Sintez ni bilo. Niti s Pučevo Oso.

7. To je Dastrankarska Pola, SH nenehoma odstranjuje Janšo in jo vrača na prestol. Jo? Seveda, ne ga. Janša je sicer Hudič, ki bi ga bilo treba likvidirati - jaz bi ga, če bi bil terorist, pa nisem -, a ni VelOs; pacek je. Obrat, ki ga je storil včeraj, ko je za razkritje drugega tajnega mesta - sodelovanja z Nem tajno policijo - obdolžil prejšnjo oblast, Lecarje, takorekoč Kučana, je podlost in laž. V Resi je o črnem fondu prvi spregovoril on oz. komisija vlade, ki mu

hlapčevsko služi; morda je to najvišji Cin po letu 1990/91. Za Ptjo je stal Cin, a tudi vera v vrhovno Vrto Ptje, Mrk. Takšne vere Janša nima, tudi v SNar ne ne v SNL ne v SND. Vse to daje na kocko, da bi uspel z Maščem nad tekmeci. To je bolnik, kot je bil Hitler. Morda na enem terenu še slabši od Hitlerja. Hitler je veroval v Nemštvo, Janša zida le nase, je AvzPvtnik. Ni tako zel, a povsem brez alibija. Je zgolj smrad, medtem ko je Hitler mučenje in kri: S. Janša je le SimSi. Morda največja beda v dozdajšnji SIŽgi.

8. Nikoli nisem hotel biti neodgovoren in naiven; pač pa realist. Vendar, kolikokrat se mi je to ponesrečilo! Čl kot tak je neodgovoren in v SSL. Ni zrel, hvalabogu. Je projekt samega sebe, ki se ne izpolnjuje.

9. Vse to so bili cilji mojega Ža. Sporazume sem sklepal, vendar le začasne, taktične; pazil sem, da se ne ujamem v nobeno past. Sodim, da se nisem ujel. Morda leta 55, ko sem postal asistent na ff, a sem se iz pasti izvlekel sam, po svoji Svčtvolji, **Potovanje**, Tone, **SAnta**, Kristijan, **Afera**.

10. Janč(arj)eva na začetku ni bila lahkotna, ne ko je bil zaprt ne ko je pisal **Arnoža** in **Valček**, vse do **Padca**. Tedaj pa je padel in ni več vstal. Bo še kdaj?

11. K temu sem se obrnil jaz.

12. Kompenzacija je slab izraz, danes ga ne bi uporabil. Danes mislim, da tudi kompenzacije ne sme biti, da mora Čl delati iz čistih EtRlg pobud IsaDti.

13. Moje - kako dolgo bo trajalo? - zboljšanje zdravstvenega stanja je nekakšno delno pomlajenje. Kako bo čez 3 tedne, ko bom prestal še eno narkozo? Včeraj sem dajal v Sežani kri, urin, slikal srce in pljuča itn., da bi izvide nesel anesteziologinji v torek v Ljo, ta pa bo odločila, ali sploh bom operiran in kako, z narkozo ali z delno ohromitvijo spodnjega dela telesa, z injekcijo v hrbtenico, kar bi si želel. Delam vsak dan zvrhoma, z namenom, da bi pripravil za tisk - tipkanje - vsaj 2 **PoPo** knjigi, morda pa še pol tretje. Razprava o **Hudiču** oz. **Opombe** k nji zaključujejo **PoPo 2**.

14. Tako daleč jaz ne grem; nisem šel niti 82. UmKqp Ekspertipa mi je nadvse visoka Vrta. Brez njega se Čl ne bo mogel RR v čezČla. Brešan je Umtk, jaz Fif, torej brez uma ne bi bil sposoben misliti. Hočem Dgum, a to je kljub vsemu še um.

15. Zato je Brešan 90 podprl Tudjmana! Tudjman je deloval stvarno, Leca ne. Koga je podpiral Brešan 95, ob zločinih Hršvojske v BiH?

16. Leto 48 je zveza s Petrom iz **Noči** in Jobom iz **Joba**. Vir Trage ene figure iz **Pod glavo**, pomočnice ravnatelja Marije Hilf, je tudi v dogodkih Golega otoka.

17. Da **Hudiča** tako dobro poznam, je vzrok tudi v tem, da sem bil pri Ljpredstavi dramaturg, da sem zelo podrobno analiziral dramo igravcem, več dni; ohranjen mora biti posnetek mojih nastopov.

18. O **Trenu 2** sem napisal obsežno študijo, morda v Slščini sploh še ni izšla. Njegov avtor je bil takratni podPreds SAZU (srbske Akademije znanosti in umetnosti), s katerim sva prijateljevala, sem ga večkrat obiskal, a se je v 80-letih postavil na čelo SrbNcla, kot Dobrica Ćosić. Za analizo njegovega romana, ki obravnava Goli otok, mi je bil zelo hvaležen, glej njegova pisma meni. (Po domače: Lule Isaković. Menda sem pisal tudi o kaki njegovi drugi prozi, bil je sijajen pisatelj!)

Tu je meja med Trado-Trago (PolStl svetom) in PMLD. Zato v vseh treh **PoPo** knjigah soočam analizo PMe z analizo PolD.

19. BrešanovoD sem kar precej in pozorno prebral.

20. Tu je vir mojega v zadnjem četrt Stolu naraščajočega odpora do Javmnenja, do JavDbe. Pri meni tečejo misli-drže zelo povezano, seveda pa dinamično. Kako naj bi se vnel za vero v Polmnenje kot novo in edino PraReso v drugi polovici 80-let? Se pa sprašujem, kako sta se mogla tako vneti Fifa TH in Urb. Odgovor: ker nista Fifa, ampak ideologa!

21. DaPMSlc je že RedČl, MasČl. Se že bori zoper maščobo, z dietami hujšanja, Už se iz popivanja RR v dražje oblike potrošništva. Le še bifeProl je debel. Sindikati so predstavniki le-tega. Tisti, ki vodi ajzenponarje. Se ne kliče Bardajs? Ta bi moral na čelo tudi policajem.

22. To je temelj za analizo JugoDbe, ki se je razkrila od 91 do 95, ne le srbske, tudi Hrške. Klanje se RR v jedenje soČla: posiljevanje in kanibalizem. Prepričan sem, da je v času med 91 in 95 do ljudožerstva v BiH prihajalo. DaHrška in DaSrbija nosita posledice te Zge.

23. Obe sem podrobno analiziral.

24. Pred par mesci sem ponovno prebral **Vstajenje**, nekoč že večkrat. Bilo mi je blizu enako kot nekdanj. Kakšen čudovit Realz! Kakšna Etvolja! Kneza Nehljudova sem skušal Posn, seveda s slabim uspehom. Nekaj pa se me je le prijelo. Pazil sem se, da nisem prešel v kneza Miškina, **Idiot**; tudi tega sem občudoval, a v distanci. Moji mladostni vzori. Zadnje čase sploh prebiram veliko stare KlasLite, **Izgubljene iluzije**, **Vojno in mir**, to so bile knjige moje mladosti.

25. Matičkovska, še posebej skoz Kreftova očala, glej **Kojante**, ne le **Ta veseli dan**. Od teh dveh do Dese Muckove **Ljubljenega moškega** je zgolj padec. Ne le Resa LReve, ampak Resa Slova kot provincialne nizkosti. Na čelu le-te je Janša kar upravičeno.

26. Obeh dram sem se lotil tudi zato, ker sem presodil, da spadata v okvir moje teme.

- 27.** Smo Slci 07 kje višje?
- 28.** In prepozno, kot se vidi po letu 90/91.
- 29.** Doživljamo tudi 07, le da v prirejeni obliki.
- 30.** Do tega je v SIPMLD prišlo.
- 31.** To je svet DaSlje, predvidel sem ga.
- 32.** Danes bi zapisal: RazcDč.
- 33.** Glej moje Mormaksime - 3 točke smisla - iz volčjega tedna 56/59: Hodi po čim težji poti!
- 34.** Zato Kula ni segment Dbe, kot mislijo v Džsvetu (Peršak itn.), ampak je v njeni TemStri, pa še to kot VerKula, kot ISla.
- 35.** Tako je v DaSlji, kjer so Kani - njihovi Poliki - celo najslabši v omenjenem pomenu.
- 36.** Menda spada moja naslednja pripomba prav na to mesto. Poslušal sem **Trenja** (na Pop TeVe) o Kapitalu in Poli; zanimivo. Sem bil presenečen, ker so ostajali govorniki še kar na nivoju, posebno Tajnikar. Izjema pa je bil advokatuš Zdolšek; to je primer provincialnega bossa, župana iz Zgornjega Kašlja, surov, nesramen, nadut, vseveden, lažniv. Ampak zmerom ga vabijo na oddaje, ker provocira, ker je izrazit, kot Jelčić. To so dediči Martinovića ipd. iz nekdanih časov. Branil je Slilnika, jasno, podobna sta si. Zagovarjal ga je, da je odličen Žurst, da bo dobro delal časnik, tudi če bo šel spet na levo. Že že, a eno je Kap, drugo pa nadnaravna pokvarjenost Čla. - Sicer pa, edino tako bom vzdržal TS, če ga bom imel pol za norišnico pol za cirkus. Spet sem dobil povsem zmešano sporočilo uboge Osice, ki se trudi postati znana, potegniti svojega možička v prvi plan, dreza in se vsiljuje, a drugega o njej ne morem reči kot to: trapa. Koliko ljudi pride v Ž iz Lite; Osica je direktno iz Gogoljevih **Mrtvih duš**.
- 37.** Kako kultivirano se izraža Kučan, res kot Džnik, a kako poulično Zdolšek, ki ima kompleks, ker se ne piše Zgoršek, Gornik, Grubar.
- 38.** Tip: tikanje se je razmahnilo po vsem svetu, tudi v dozdej najbolj aristokratskih Džavah, v Angliji. Povsod lumfraternizacija kot čista demagogija. Zmaga Pankrtov-punka. Žal sem se tikanju tudi jaz preveč predajal. To je lummoment v meni, ni majhen.
- 39.** To je MasDb, ki jo je v Sljo na poseben način vnašalo gibanje punka. Smer: lbn, pouličnost, dePer, izguba SAPOe. Danes se bivši šefi punka (Gregor Tomc ...) sklicujejo na to, da je prav gibanje pankrtov uvedlo novo Sljo, tisto po letih 90/91. Najbrž jo je res, a kot alternativo Slji, kakršno sem si zamišljal 82 jaz. Tu sva že v 70-letih s Hanžkom konfliktirala. Mene je punk odbijal, njega navduševal.

40. Par let za tem - 90/91 - jih je prevzel do kraja kot vrnjeno ustaštvo, tudi tujdmanizem. Je tudi Brešan prešel med HršNclste? Menda. Ga je odneslo kot Šela, Janča?

41. V Ruplovih Kodah je kar nekaj takih Martinovičev.

42. Isto počne zdaj Janša: Prikr prav to, da Džo ohranja v ekonomiji, točneje: ne Džo, ampak Polo, svoje strankarske izvajavce. Oblast se bo, recimo 08, zamenjala, v gospodarstvu pa bodo ostali janševci; v gospodarstvu, ki še ni privatizirano (KAD, SOD ...). Janša je gotovo najboljši učenec Ptje, ne Kučan. Ta se je precej spremenil, Janša je ohranil strukturo Komstov kot kak Zemljarič.

43. In zdaj ti tepci Slski slavijo Tita! Petan ga ponižuje, drugi ga obožujejo, seveda skoz igro, vse narobe.

44. Joj, koliko sem pretrpel, ko sem se moral napreposlušati izraza »tuvarš!« A veš, tuvarš ... Moj zlobni stric libec in vsaki oblasti v ritlezoči se je doma posmehoval: tovariš pomeni v istrščini osla ...

45. Je Fausner MOč?

46. Z njimi je obračunala Ptja tikPV, v tim. **Sporu na književni** (in še bolj Polni) **levici**, z likvidacijo Krleže, Juša Kozaka, Krefta. S tem sporom sem se v 70-letih - ne le jaz - veliko ukvarjal; že prej, že kmalu PoV. To je bil moj prvi odstop k EvroKomu.

47. Tudi zato je Janša študiral obramboslovje. Hotel je postati general. In je postal: maršal.

48. Tako jo dojema tudi Janša.

49. Brešan je zadel Ptjgovor; tudi prevod v Slščino ustreza.

50. Dejstvo, da Janša ceni norovce - Pija Grafa itn. -, je dokaz, da ti niso več In(telektual)ci. So novodobni Martinčki.

51. Leone Glembaj, glej tudi mojo analizo **Gospode Glembajevih**.

52. SIUProf za Eto: Frane Jerman. Tik PV je bil to-tak Jože Potrč.

53. Spet zveza **Hudiča** z **Jobom**, **Nočjo** itn.

54. MOč.

55. Slilniki. Tudi Zgorški?

56. Jo pa bi moral priznati tudi Kučan ipd., ne glede na to, koliko zaslug so imeli kasneje za demokratizacijo SDbe.

57. Kar je res in ni res.

58. Kar je res in ni res.

59. Nisem bil tak v nemajhni meri tudi jaz? In vsi MBP?

60. Šele po 91 je začela SKC poskušati, da bi se izmotala iz pogodbe s hudičem, s Ptjo. Zato se je tako (pre)napenjala. In postala neverodostojna. Ubožica. Orgon bi dejal za Tartuffa: »Ubožček«. Moliere je že vedel, koga je slikal v **Tartuffu**.

61. Tako je Ptja naredila z MOčem, nazadnje s pomočjo Ffilipiča.

62. Je DaJanša Prikrlik Popita?

63. Vitz; podrobno sem ga analiziral v GolouhoviD, tudi v **Točaju**.

64. V tem pogledu in na tej liniji je DaSlja Priededič Ptjske Slje iz 80-let. Ta leta hvalimo, a v njih je zmagala PMLD kot Db teles(nosti).

65. Danes tudi to ne več. V tem je PMLD kot CinDb iskrenejša: govori, kar počne. Vse da je Už.

66. Nekaj let zatem pobere Brešanovo idejo o končnem Gluhonemem Šel(igo), v **Savni**, z Mutom. A je šel Brešan dlje, **Hudič** je precej boljša drama od **Savne**. Brešan je izjemen dramatik, Šel obrtno prav za prav vprašljiv.

67. Dgč tip nirvane in Niha sem analiziral ob Reharjevi PVdrami **Učlovečenje**.

68. V Resi **Don Giovannija**.

69. Moj neuničljivi optimizem. Stalno se vrača.

Maj 2007

HUDIČ OSVAJA ZUNAJDRAMSKO STVARNOST (ob Rožančevi **Topli gredi**)

Stavba in **Topla greda** sta drami, v katerih je prišla socialna, moralna, politična ideologija perspektivaštva najbolj do izraza.¹ Medtem ko Smoletova **Antigona** in Kozakova **Afera**, obe napisani leta 1959, podajata držo grupe, ki se je zbirala okrog tedaj že ukinjene Revije 57, Smoletov **Krst pri Savici** in Kozakov **Kongres**, napisana in igrana sredi druge polovice 60. let, pa sta rezultata ukinitve Perspektiv, to je konca njihovega gibanja, stojita **Stavba** in **Greda** v sredi med obema etapama, v času, ko se je - perspektivaški grupi - zdelo, da je mogoče storiti še kaj več, kot držati neustreznim socialnopolitično-moralnim objektivnim razmeram dramatiško - umetniško - zrcalo; ko se je skušala umetnost socialno-politično vključiti v realiteto. Po tem ponesrečenem poskusu, ki je znova utrdil tradicionalno slovensko strukturo, to je kulturo, ki ne more priti do politične realizacije, je skušala idejo o spoju umetnosti in življenja udejaniti mlajša generacija ali njen del, znan z imenom grupa **OHO** (Marko Pogačnik, Iztok Geister, Aleš Kermauner itd. - morda tudi v obliki spoja umetnosti s smrtjo); vendar ta grupa ni napisala nobene drame, pač pa je dramo po svoje živela, skozi happeninge, komune in smrt. Govorim o drugi polovici 60. let kot enem najbolj inovativnih, duhovno, socialno in kulturno najbolj razgibanih slovenskih obdobj, vsekakor o najbolj intenzivnem po vojni. 70. leta so to obdobje, ki je dalo skoraj vse inovacije, od katerih današnja slovenska kultura živi, navidez povzela, dejansko pa skorumpirala, zlorabila, razprodala in ukinila. Danes - v dobi do novega Pisma - se spet ponuja možnost, da se nadaljuje ustvarjalna tradicija prve in druge polovice 60. let.

O perspektivaštvu se zadnje čase zapisujejo različne ocene in analize; da je bilo - vsaj deloma - novolevičarsko, torej predhodnik študentske nove leveice iz preloma 60. v 70. leta; da je bilo mladomarksistično, neomarksistično, a tudi buržoazno, reakcionarno itn. Ustrezne analize časa in del še ni. Trdim, da sta

¹ Ta spis obravnava le sociološko-ideološko plat obeh Rožančevih dram, **Stavbe**, napisane in objavljene v Perspektivah leta 1962, igrane tedaj na Odru 57, in **Tople grede**, napisane spomladi 1964, le deloma igrane in neobjavljene. Ker je dramatik sprožil postopek za ukinitve prepovedi objavljanja in uprizarjanja **Grede**, naj izzveni ta spis v podporo avtorjevemu prizadevanju; t.i. škandala, nastalega ob poskusu uprizoritve, ne bom analiziral, da ne bi temu prizadevanju škodil.

Stavba in **Greda** reprezentativni deli tega kulturnega gibanja in da nam analiza njune ideološke strukture pove bistvene podatke o grupi, iz katere sta izrasli. Enako bistvene in polne kot analiza **Antigone**, **Afere**, **Krsta** in **Kongresa**; vse te analize sem že - podrobno - opravil, **Stavba** in **Greda** pa sta še beli lisi slovenske literarne in kulturne zgodovine. Morda po umetniški moči Smoletovih in Kozakovih omenjenih dram, ki sodijo v sam vrh slovenske literature, ne dosegata, sta pa še zmerom zanimivi, **Greda** celo zelo dramatična, z izjemno živo risano in nazorno osrednjo figuro direktorja Starega. **Greda** inovira tudi s svojo odrsko obliko in s temo, predvsem pa z ideologijo.

Po obliki bi mogla biti **Greda** prvi slovenski povojni - ali sploh - happening; deloma angažirana agitka, ki nadaljuje vojno tradicijo partizanskih skečev in čitalniških igrokazov spred enega stoletja, ki so oboji služili ozaveščanju gledalcev, imeli predvsem socialno-mentalno vlogo - to je njena tradicionalna plat - deloma pa skuša **Greda** dobesedno nagovoriti gledalce tako, da jih na koncu poveže v skupno dejavnost, v diskusijo-dialog med publiko in ustvarjalci. To je novum, ker je estetsko hoten, ne le dopuščen, ne le objektivna posledica gledalskega interesa za uspešno predstavo. Avtor uvodoma zahteva: V drugem dejanju, v katerem gre za sestanek delovnega kolektiva kmetijske zadruga, služi predstavi ves gledališki prostor. Razen vodilnih uslužbencev, ki sedijo za mizo na skrajnem pomolu odra, vsi ostali člani kolektiva oziroma kmetijski delavci sedijo med gledalci. Novo pri tem je samo dejstvo, da ne gre toliko za deziluzijo samega gledališča, kolikor za vsebinski poudarek, da so udeleženci sestanka in dogajanja tako rekoč vsi prisotni. Režiser je dolžan to vzdušje še stopnjevati z nakazanimi premiki igralcev, seljenjem kmetijskih delavcev s sedeža na sedež, kajenjem v gledališču, kakor tudi s komentarji, s katerimi se igralci med predstavo obračajo h gledalcem. In končno pojasnilo: Dvorana se do kraja razsvetli. Med vstajanjem gledavcev se vtis splošnega seljenja na oder, v središče dogajanja, še stopnjuje. Običajnega konca predstave ni. Igravci se strnejo na odru v skupino in čakajo, dokler se tisti, ki so še ostali med vrstami, ne spustijo v razgovor z gledavci.

Je to politizacija gledališča? Publicizacija? Realizacija? Nazivov je več; pomenijo različne vsebine. Če govorimo o današnjem jugoslovanskem političnem gledališču, potem je prav **Greda** na njegovem začetku. Vendar mora biti ena stvar jasna. Čeprav pri **Gredi** nikakor ne gre za fašistoidno estetizacijo politike (v to smer silijo današnji in polpretekli veliki spektakli z masami, ki se gibljejo po oblastniškem scenariju in kažejo lepoto populističnega gibanja), ampak gre za politizacijo umetnosti, tega ne smemo razumeti, kot da gre za sprožanje revolucije, za vzgibavanje množice - občinstva - ki naj bi prešlo v demonstracije, najprej v dvorani in nato na cesti. **Greda** in perspektivaštvo sta kritična do revolucije bodisi fašistične bodisi stalinistične narave. (V tem spisu bom uporabljal izraz revolucija le v tem pomenu.) Kaj jima predstavlja revolucija, bomo zvedeli iz analize lika Starega, ki je njen predstavnik: gre dobesedno za revolucijo, ki jo izvajajo lumpenbirokrati tako, da nahujskajo na razredne (in rasne ali nacionalne) sovražnike lumpenproletariat. Takšno revolucijo bi izvajali tisti, ki bi avtorjeve napotke nalašč narobe razumeli in se čutili pozvane, naj nekaj, kar je - gledališko predstavo, družbeno ureditev - prekinjajo, izvajalce ali oblastnike pretepajo, v konsekvenci morda celo pobijejo; ki bi videli v gledališču sredstvo za vladavino nekoga, monolitne Stranke, ulice, lumpenbirokratske kaste itn.

Rožančev namen je jasen. Politizacija ljudi pomeni njihovo ozaveščanje, možnost diskusije, razvitje dialoga, odprtje tabu tem, izhajanje iz posameznikovih in grupnih avtonomnih, neodvisnih, svobodnih, različnih položajev in stališč. Gledališka predstava je uvod v takšen dialog; predstava ga spodbudi, nakaže probleme, ponudi temo, vendar pogovora ne zoži na propagando za eno - oblastniško - stališče ali celo na vnaprej pripravljeno moralno, politično, ideološko diskvalificiranje nasprotnikov oz. točneje: drugače mislečih. Takšna enosmerna predstava o umetnosti, o gledališki predstavi je značilna za Starega, za njegovo - ekskluzivistično in monopolistično - grupo. Rdeča nit Starega je njegova grožnja, da bo poklical policijo; policijo zoper vse, zoper kmete in celo zoper lastne delavce; policija je zmerom zadnja beseda - resnica, realiteta -, na kateri počiva sistem, kakršnega zastopa in propagira Stari. (Za policijo stoji zagotovo vojska.) Policija ni sodelavec v dialogu, ampak preprečevalec in pobijalec dialoga. Policija ni v kontekstu Starega in stalinizma pojmovana niti toliko kot paramilitaristično tesnilo, kot zoževalec prostora, kot preprečevalec skrajnejših teženj, ampak direktno kot militaristična ustanova, ki bo nekaj, kar je, razbila: pokončala.

Osnovna dramatikova teza je, da služi revolucija - ta pa je drugo ime za razredni boj, za preganjanje drugačnih (tudi izraz razredni boj bom v tem spisu uporabljal le v tem pomenu) - oz. nadaljevanje revolucije utrjevanju neljudske oblasti, ki zaradi nesposobnosti vodi družbo v polom. Nesposobnost je gospodarska - Stari večkrat prizna, da se na gospodarstvo ne razume in da ga to območje ne zanima, a ga ureja - in socialna, politična; Stari družbo razbija, namesto da bi jo usklajal, ščuva h konfliktom (med kmeti in delavci), ne dopušča sožitja vseh delovnih ljudi, kmetijskih delavcev, zasebnih kmetov in intelligence, tako tehnične kot kulturniške (inženir in novinar). Drama je napisana tudi zato, da bi različni razredi ali družbene plasti stopili med sabo v pogovor. Oder - gledališče, dramatika - sta prostor dialoga. Dialog je osnova nebarbarske, civilizirane, grško evropske pluralistične družbe; dialog je osnova dramatike in gledališča. Religiozni in ideološki monologi so konec gledališča in dramatike ali vsaj njihova meja. Gledalci naj bi se po predstavi **Grede** selili na oder, v središče dogajanja, kjer naj bi zagovarjali različna stališča in tako nadaljevali sestanek delovnega kolektiva kmetijskih delavcev. Gledalci in igralci skupaj tvorijo nov kolektiv, širši, še bolj pluralen, zato bolj socializiran, še bolj značilno zastopajoč celotno družbo.

Natančno to je bila ena od bistvenih platform perspektivaštva. V vrsti razprav in esejev je bila poudarjena potreba po uvedbi vsesplošnega družbenega dialoga-poliloga. Izhajalo se je iz strukture različnih idejno-estetskih grup (dialog in idejno-estetske grupe sta osnovna tedaj uporabljana izraza v Perspektivah) in različnih posameznikov, ki po svoji avtonomni svobodni odločitvi tvorijo različne grupe; dialog med grupami daje kulturno-duhovno-politično dinamiko družbi, ki se v monologu suši, duši. Prav tako pa je **Greda** v skladu s teoretičnimi stališči o gledališču in umetnosti, razvitimi v reviji. Gre za pojem občevanja oz. občestva; za spajanje različnih ljudi v občestveni, čeprav raznorodni kolektiv; za prebitje bariere med gledalcem in igralcem; za čim bolj enakopravno sodelovanje različnih ustvarjalcev predstave, vse do odrskih delavcev. Za občestvo torej, v katerem ni razredne ločitve na tiste, ki komandirajo (Stari), in tiste, ki izvajajo (proletariat), ampak se različni poklici, nujni zaradi delitve dela, povezujejo horizontalno kot enakovredni, kot

so-delavci. Gre za spravo med različnimi, ne za boj med pravimi (našimi) in sovražnimi (tujimi). (Opozarjam le na svoje članke, recimo **O dialogu, O revijah, O nekaterih bistvenih problemih današnjega gledališča**; ta ima obsežen teoretski del.)

Greda je angažirano gledališče v posebnem pomenu: ker kritično načena prepovedane teme - revolucijo, razredni boj, vlogo partije, birokratizem, samovoljo oblastnikov, gospodarsko nezmožnost vodilnih, demagogijo, zatiranje in izkoriščanje, socialno krivičnost, nasilje itn. - odpira dialog z gledalci in se ne zadovoljuje s slikanjem sveta, kakršen je. Igralci, ki predstavljajo kmetijske delavce, se selijo s sedeža na sedež (kar je pozneje prevzela režija jovanovičevskega tipa in ludistične avantgarde) in sploh delujejo med občinstvom zato, da bi gledalce angažirali iz poslušalcev v sodelavce (osnovni namen Odra 57 in njegove socialno-kulturne ideologije), ne pa, da bi jih motili, ali da bi motili predstavo, onemogočali same igralce. Motenje predstave je preprečevanje dialoga, premišljevanja o odprtih tabu temah; je karikatura ali pomanjšano nadaljevanje revolucije, ki se bori zoper razrednega sovražnika; motenje je torej zoper sporočilo **Grede**, zoper idejo sodelovanja, sožitja in dialoga. Vrh motenja predstave, ki se imenuje **Topla greda**, je prepoved te predstave oz. teksta, ki kliče k dialogu in premišljevanju o temeljnih zadevah slovenske družbe; takšna prepoved je zmaga Starega in njegove policije.

Zgodba **Grede** je preprosta. Zadržno kmetijsko gospodarstvo manjšega tipa - dva obrata, živinorejski in vrtnarski - sta v težavah, gospodarskih, socialnih, celo političnih. Občinski komite je že poslal komisijo raziskovat, kaj je narobe. Glasilo občinske SZDL - Naša komuna - objavi kritičen članek o razmerah v podjetju. Delavci stopijo v štrajk. Zahtevajo enakopraven pogovor z vodilnimi. Prvo dejanje se godi v direktorjevi pisarni, drugo v topli gredi, prirejeni za sestanek delovnega kolektiva. Dogajanje drame je dialog med akterji, tako znotraj oblastne skupine - direktor Stari, obratni inženir Lajovic, sekretar podjetja Velkavrh - kot med oblastno skupino in delavci, med birokracijo in proletariatom.

Rezultat sestanka in drame ni fizična likvidacija nasprotnika - kot v revoluciji. V **Aferi** - drami o revoluciji - Komisarjevi ljudje nepodredljivega Simona ustrelijo, Kristijan gre pred vojno sodišče, Bernard je premeščen in podrejen svojemu nasprotniku; Komisar uveljavi svojo voljo stoodstotno. V **Antigoni** da Kreon upornico ubiti. Še mnogo ostrejša so likvidacije v enobejevskih dramah. V **Gredi** ne zmaga Stari, ki je Kozakov Komisar ali Marcel dvajset let pozneje. Začasno zmagajo uporniki, delavci, ki pa niso podani kot reakcionarji, ampak kot pravi proletariat. V **Antigoni** in **Aferi** sta zmagala upornika - Antigona in Simon - le moralno, duhovno, idejno. Doba Perspektiv je doba optimizma, vere, da je mogoče družbo debirokratizirati, jo spremeniti v samoupravljalno, v socialistično, jo destalinizirati brez revolucije, vendar s trdnim stališčem in z akcijo, ki pa je politična in ne teroristična, ne revolucijska. Kmetijski delavci naženejo sekretarja Velkavrha, ker je goli taktik, podaljšana roka komiteja, gibčna jegulja, ki zmerom izpolnjuje le to, kar mu naročijo zgoraj, tisti, ki so najbolj trdno zgoraj. Z njim nočejo imeti več opravka - a mu ne vzamejo ne življenja ne materialne eksistence; niti pretepejo ga ne. Ideja **Grede** je najbolj neprizanesljiva do gladkih aparatčikov; zdi se, da je prav Velkavrhov lik v 70. letih v državi zmagal, le da se je zelo

pomladil. 70. leta - pisemsko obdobje - so **Gredi** najbolj tuja. Pač pa delavci dopustijo, da lajevic in Stari ostaneta v kolektivu. Lajevica bodo kot strokovnjaka potrebovali, za direktorja pa niso prepričani, da se z njim vendar ne bi mogli nekako ujeti, saj ima poleg svoje birokratsko paternalistično-stalinistične strukture tudi ostanek ali prvino ljudske narave.

Lumpenproletarstvo Starega ima v sebi močno populistično barvo; ta na eni strani sicer prehaja v demagogijo, na drugi pa ohranja Starega nekako simpatičnega. Nikakor ni zgolj zoprni, fanatičen tip - kot Kozakov Marcel. Ne odbija, kolikor - ker - je (deloma) samostojen; to pa je, saj s komitejem in višjimi ni v najboljšem odnosu. Presamovoljen je, presvojeglav. Vojvoda v svojem okrožju. Poštenjak, če merimo poštenost po njegovi čustveni in eksistencialni zvestobi Ideji, Revoluciji. Pač lik, kakršne so do danes v glavnem odstranili od vodenja države-družbe, če se takšni Stari niso znali zavarovati z jagnjetovo kožo, preiti v sloj rdečih malomeščanov, srednjeslojcev ali celo nove buržoazije in tako spojiti svoj nepreboljeni stalinizem, ki je odločilen v osnovi, s šlifom in gladkostjo današnjih dogovarjevalskih retorikov. Revolucionarna politbirokracija in nova tehnokracija, pravijo delavci, naj ostaneta, če se podredita volji ljudstva, neposrednemu (samo)upravljanju proletariata, proletariati s tem ne prekinja tradicije z revolucijo (ki se mora nehati), povezuje se z znanostjo, s tehniko, z učinkovitostnim gospodarjenjem in tako ne prekinja zveze z razvitim svetom oz. tudi ne slovenske tradicije, nagnjenja do tehnike in umnega gospodarstva. Skratka: v **Gredi** se ni dogodila nobena nova revolucija. (Nasprotovanje novi buržoaziji, usrednjeslojevanju, masovnemu potrošništvu, birokratskemu izvajalstvu so bile nenehne teme perspektivaške ideologije; vendar zato perspektivaši še niso postali trockisti, oznanjevalci nove nasilne revolucije. S trockizmom jih je vezalo le simpatiziranje s proletariatom, z ljudstvom, antibirokratizem; ta pa ni zgolj trockistična drža.)

Na koncu uporni, a - seveda le v drami - zmagoviti delavci formulirajo tri sklepe. Prvi je temeljen; to je perspektivaška politika družbene reforme oziroma restrukturiranja: Zadruga naj takoj preneha s svojo nasilno politiko zoper kmetel! Zmeniti se moramo za tako sodelovanje, da bomo imeli korist eni in drugi - skratka, skleniti moramo, da se ne bomo šli še naprej revolucijo, ampak da bomo složno zavihali rokave. (Idejo o kmetstvu kot sodelavcu humanega, z znanostjo neskrepanega in perspektivnega socializma je razvijal predvsem Pučnik v svojih člankih o kmetijstvu.) Delavci silijo direktorja, naj te sklepe zapiše; pravi socializem je, če so direktor, komite in strokovnjaki v neposredni službi delavcev. Socializem je volja delavcev (tudi umetnikov, ki so prav tako delavci - stara Cankarjeva teza, ki so jo Perspektive obnavljale). Birokratski sistem je s tem postavljen na glavo: ne izvršujejo več delavci volje direktorja in komiteja, ampak direktor voljo delavcev. To je samoupravljalni socializem, za katerega so si prizadevale Perspektive. Direktor - revolucionar, komunist - lahko ostane, če se odreče svoji oblasti nad proletariatom; če postane pristen socialist, komunist.

Drugi sklep govori o samoupravljanju, ki naj ne bo več načrtna politika razdruževanja kolektivov in posameznih obratov, manipulacija z med sabo sptim delavstvom, ampak »tovarišija« obratov, skupin in ljudi, sožitje. (Perspektive so obnavljale prav to idejo tovarišije; odtod tudi vabilo Kocbeku za sodelovanje.) Tretji sklep: Iz našega denarja naj se čimprej obnovi zadrugi dom, da bo služil vsem ljudem v vasi. V tem primeru bomo morali z našim

standardom še malo počakati. Vas je skupni kolektiv vseh vaščanov, ne pa, da so vaški delavci s kmeti v fizičnem - razrednem - boju. Ideja perspektivaštva: vrnitev vaško-mestnega občestva, a niti pod klerikalnim niti pod stalinističnim vodstvom-terorjem. Samouprava podeželja in mesta. Delavci in kmetje so dovolj zreli - razvoj vidijo v strokovnosti - da sami vzamejo usodo v svoje roke. Realizacija avtentične komunistične ideje: delu čast in oblast. (Idejo dela je v Perspektivah najbolj razvijal Veljko Rus.) Perspektive so predpostavljale družbeni standard privatnemu; družbeni standard pa so pomenile institucije - naprave, stavbe, prostori - za združevanje ljudi (revije, gledališča, živahno socialnopolitično življenje enakopravnih subjektov), ne zidave veleposlopij za izvršne svete, za banke, spomenikov birokraciji in oblasti. (Prav tedaj so se začeli simbolično dvigati na ljubljanskem Trgu revolucije.) V usmeritvi predvsem k večanju privatnega materialnega standarda so videli perspektivaši re-buržoaziranje, re-privatiziranje slovenske družbe; temu so ostro polemično nasprotovali. Privatizem jim je bil eden najbolj nevrednih in napadanih izrazov. Tolkli so tako oblast kot lastnino - z izrazom (ob)last. Nasprotovali niso - kakor je nasprotovala revolucija - le privatni lastnini, ampak lastnini kot taki: med privatno in državno lastnino - drugih tipov v realiteti niso videli - niso razlikovali kot med dvema bistvenima kategorijama. Bistveno zlo je lastnina - poleg oblastništva - kot taka. Delavci ustvarjajo sami iz sebe nelastniško - občestveno, sodelavsko, delovno - družbo. (Tudi v tem območju so bili temeljni Rusovi spisi.)

Analiza prakse in teorije Starega odkriva vrsto vzrokov, ki opredeljujejo slovensko družbeno življenje še danes. Stari je kot lik sinteza revolucijske in lumpenbirokracije. Recimo njegovo stališče, v katero je trdno prepričan - govori delavcem: Najrajši bi imeli kar vse sami v rokah - vodilni kader, ki zaenkrat še misli namesto vas in je za podjetje tudi odgovoren, naj bi stal ob strani! Bistvo za Starega je paternalizem, patriarhalizem, arhaična družba (zato gre pri politbirokraciji za re-arhaizacijo), v kateri voditelji skrbijo za delavstvo, za otroke, za nedozorele, jih agitpropovsko vzgajajo, a, če so otroci poredni, tudi kaznujejo; s policijo. Dolžnost delavcev je le-ta, da delajo; da izpolnjujejo plan oziroma teorijo, ki jim jo sporoča vodilni kader. Pri tem pa naj bi se delavci ne počutili kot sužnji v rudniku ali delovna sila v koncentracijskem taborišču; bili naj bi zadovoljni, da nad njimi bdi skrbni oče, varuh, ki nanje misli in jih varno vodi po pravi poti. Stari je na nizki ravni reprodukcija kulta osebnosti providencialnega, karizmatičnega voditelja. V tem - in v marsičem drugem - nadaljuje Kozakovega Komisarja, le da ima Komisar - gre za čas vojne, to je oborožene revolucije - na svoji strani še precej argumentov, Stari pa skoraj nobenega več. Stari je Komisar v času, ko ni več niti zgodovinsko potreben, niti socialno upravičen, niti gospodarsko družbeno učinkovit; le policijsko vsiljen. Ali še huje: ko niso prepričljiva več niti njegova sklicevanja na lastno zgodovinsko vlogo. Pri Komisarju se še ni vedelo, ali prakticira velikansko zgodovinsko slepilo ali ne; Stari je razumljen že kot nesrečen - in tudi zato nekoliko simpatičen - zaslepljenec, ki ga niti lastna oblast ne potrebuje več, saj dela kot nasilnež z ljudmi premalo v rokavicah. Novi oblastniki so retorji, frazerji in taktiki, sadijo rožice, funkcionalisti (Kozakov Just iz **Kongresa**, Smoletov Gorazd iz **Krsta**, Velkavrh iz **Grede**); Stari nenehoma grozi.

Brez groženj Stari ni mogoč; je pa njegova posebna značilnost - tudi odtod delna simpatičnost, človeškost (dramatik je pravičen, objektiven, umetniško

pošten - pluralen - v slikanju človeškega nosilca politbirokratizma) - da milice vendar (še) ne pokliče; da jo gre klicat Velkavrh. Prav zato na koncu drame Stari tudi ne zmaga - kot zmagata Kreon in Komisar, ki se brezobzirno poslužita vojaške sile. Po eni strani kaže ta razlika s Komisarjem na pričakovanja, ki so jih gojili perspektivaši: da se bo politbirokracija vendar odpovedala uporabi surove sile in nadaljnjemu pokončavanju vsega ideološko različnega; da bo socialistično samoupravljanje vendar mogoče. Bilo je pač obdobje lepih iluzij. Vendar je na drugi strani tudi res, da tip ljudskega stalinista ne more povsem preprosto pobesneti zoper delavstvo, saj čuti, da se sama državna in partijska oblast buržoazira. Stari je v zasnutku nemalo tragičen. Čeprav bo gotovo šel z milico, ki jo bo poslal komite, ga bo to zadelo in ranilo; morda se mu bo postopoma - zaradi več takšnih dejanj - sesul njegov celotni svet in se bo umaknil v zagrenjen pokoj. Kozakov Vincent - **Kongres** - se odloči za golo nasilje, ko izgublja; Stari je bolj človeški od njega in Rožanc v **Gredi** bolj prizanesljiv, pravičen, človeški do politburokratov kot nekaj let kasneje Kozak.

Rožanc je z upodobitvijo Starega opravil izjemno pomembno vlogo v slovenski dramatik: despote, ki so že bili podobe slovenskih politburokratov, a so bili vendar locirani vsaj navidez - taktično - nekoliko proč od sodobne slovenske stvarnosti (**Afera** se dogaja v Italiji, **Antigona** v bajeslovni Grčiji, Javorškovo **Povečevalno steklo** v srednjem veku, Zupanov **Aleksander praznih rok** v zgodovinski Grčiji, Božičevo **Križišče** v abstraktnem prostoru itn.), je z eno potezo naslikal kot neposreden izraz današnjosti. **Greda** je drama brez dlake na jeziku, čeprav niti najmanj pristranska ali sovražn(išk)o aktivistična. Neposredno ji sledi Remčeva drama **Delavnica oblakov**, neupravičeno nepriznana, pošteno kritična, ostro analitična; prav tako nadaljevalka Kozakove dramaturgije, začete z **Dialogi** (ki so tudi locirani v stalinizmu kot tak, ne v specifično slovenskega).

Stari se izoblikuje pred nami v polni realnosti; tudi osebno. Pokazana je njegova mladostna travma: zakaj sovraži kmete, zakaj je vstopil v nasilni razredni boj. Njegovo sovraštvo do kmetov in tistih, ki imajo, izvira iz ponižanj, ki so zamesila njegovo slo po pravičnosti, ta pa je neločljivo zvezana z zavistjo, z egalitarizmom, ob katerem seveda ne opazi, da se ga sam - in njegova kasta - ne drži; oz. dopušča ga kasti, sam pa se vozi s kolesom. Napaka v njegovem gledanju nase, njegova slepa pega je predvsem v tem, ker ima za zlo le privatno lastnino, ne lastnine kot take, sploh pa ne oblasti; v oblasti - če je ta partijska - vidi najvišjo vrednoto. V tem območju egalitarizem ne velja. (Prav kritika te indiferenciacije je bila ena od osnovnih tez perspektivaštva.) Ne uvidi, da je on sam - in njegovi z njim - razredni boj privatiziral; da je vzel oblast enemu sloju in jo dal drugemu, svojemu: politični birokraciji. Miniti bodo morala leta, da se mu bo odprla napačnost lastnega izhodišča - če se mu bo; da bo izgubilo njegovo stališče verodostojnost tudi zanj in za glavninsko družbeno zavest. (To se dogaja v današnji slovenski dramatik in zavesti.)

In kako Stari gleda na kmete? To so kramarske duše, ki se držijo svoje zemlje kot pijan plot in hočejo še naprej živeti na račun vašega dela, vi pa ste zadružni delavci, socialisti, kot pravite samil! ... Navsezadnje ste sami bajtarski in delavski sinovi - svojo lastno revolucijo boste že morali speljati do konca brez malomeščanskega sočutja. Stopite skupaj in spoprimate se z njimi!

O sebi pravi, da je bajtarski sin in dobro ve, kaj je kmet - hodil je k njim na dnino. Leta in leta so mu rezali tako tenek kruh, da se je vlačil kot senca po njihovih njivah. Mislite res potegniti z najbolj nazadnjaškimi in sebičnimi ljudmi na svetu? Očitno je njegova - in njegovih revolucija izrazito bajtarska, pojena iz odpora do proizvodnega dela, ki je delo za tujega, za gospodarja. Bajtarji se niso naučili ekonomije, ampak so zahtevali predvsem pravičnost; bili so - v najboljšem primeru - nosilci hiliazma, milenarizma, münzerjevstva, v najslabšem pa socialne zavisti in maščevanja, ki je znalo dobiti izjemne razsežnosti (od Meškovega Zabernika - **Na smrt obsojeni** - naprej; različice bajtarstva so služkinje - Majcnova **Revolucija**, sinovi slug in hišnikov - Miheličeve **Ogenj in pepel** itn.). Bajtarska revolucija je maščevanje enega razreda nad drugim, ne pa restrukturiranje družbe, ki vnaša v odtujeni začetni kapitalizem momente enakopravnosti, sodelovanja, socialnega posluha, večje učinkovitosti, vsestranejše motivacije, visoke socialne mobilnosti itn. **Greda** kaže, kam pripelje bajtarska ali lumpenproletarska revolucija; politika izgubi perspektivo, smer in smisel, začne se dokazovati na uspešnosti boja - likvidacije - nenehoma porajajočih se razrednih sovražnikov. Revolucija postane privatna, delna in po tej poti nazadnje reakcionarna: spodbijanje lastnih nekdanjih velikih idealov. Sama se spremeni v kontrarevolucijo.

Manična - prisilna - ideja politbirokratov, ki pomeni dejansko družbeno patologijo, je izrečena z besedami Starega: Hočete morda, da socialistični sektor na vasi kar razpustimo? (Nihče v drami tega noče - Stari se bori zoper privide oz. tako mora govoriti, da bi naredil delavce za sovražnike socializma, države in potem z njimi fizično - s policijo - obračunal.) Restavrirati kapitalizem in dovoliti kmetom, da bodo delali kot nekoč? ... Pripravili me boste tako daleč, da ne bom poklical milice samo nad kmete, ampak tudi nad vas! Zaropotal bo po vasi in nekaj najbolj razgretih kontrašev poklical na zagovor. (Enkrat je ostrejši, drugič manj; igra na celotno skalo groženj in pritiskov.) Računal sem sicer, da boste sami obračunali z njimi ... V vasi kontrarevolucionarnim elementom raste greben. Ker delavci, ki jih tako prepričuje, ne nasedejo njegovi ideologiji, siti so je, vidijo realiteto - njihov realni nasprotnik je nesposobna potrošna politbirokracija, ne kmetje, ki so delovni proizvodjalni ljudje - Stari prekolne celó delavce: ima jih za razredne sovražnike; to kvalifikacijo ponovi večkrat v različnih situacijah. Absurdnost se stopnjuje do vrhunca: delavci postanejo razredni sovražniki, ker zahtevajo socialistično samoupravljanje in konec birokratske tiranije, za socialiste pa so kvalificirani politbirokrati, ki da so resnica in koncentrat proletariata. Ironičen, a realen paradoks.

Stari je morda tisti lik slovenske dramatike, v katerem je prišla negativna socialnopolitična stran povojnega slovenskega oblastnika najbolj do izraza; najbolj vsestransko, nazorno, stvarno, in vendar pravično. Dramatik si je upal brez sovraštva pogledati dejstvom v oči; to je možakarje, ki z **Gredo** niso bili zadovoljni in so jo želeli anonimizirati, najbrž najbolj motilo. Vincent iz **Kongresa** je zagotovo bolj odurna figura od Starega; pa tudi Just in Benjamin. Kozak je sicer kazal razumevanje za povojne oblastnike, vendar prav nič simpatije; občudovanje, ki ga je navdajalo ob revolucijskem nadčloveku Komisarju, mu je ob njegovih mirnodobskih dedičih povsem izginilo. V moralni obsodbi politbirokracije je ostrejši od Rožanca tudi Remec v **Delavnici oblakov**. Rožanc pravzaprav sploh ne obsoja. A morda je to ravno najhuje.

Prav zaradi neke topline nagnjenja, ki ga kaže Rožanc do Starega, je lik Starega oz. njegove ideologije in prakse tako neizpodbitno zapečaten. Tudi avtorjeva delna naklonjenost ne more spremeniti hudo negativnega salda, ki ga zapušča takšen tip problematizirane revolucije.

Težko bi bilo spodbiti trditev, da Rožanc v Starem podaja vsaj deloma lik, ki mu je bil pol desetletja prej celo najbolj pri srcu, le v obliki upornika, ne še oblastnika; mislim na lumpenrevoltiranca Ludvika iz Rožančeve prve drame **Jutro polpreteklega včeraj**, o kateri sem konec 60. let natančneje pisal. Ludvik je neprilagojenec, ki ima predvsem to težavo, da se je rodil nesrečnega pol desetletja prekasno in se ni mogel udeležiti vojne revolucije, ni pa zmožen vklopiti se v normalni mirnodobski potek življenja, ki čedalje bolj zahteva zmožnosti, kot so diplomacija, taktika, spretnost, povprečnost, neopaznost, urejene strasti, prilagodljivost, in ne prenese direktnega izraza, besa, gorečega nezadovoljstva, posameznikove avtonomije, predvsem pa ne nobene vrste upora. V tem pomenu je bil Ludvik radikalna varianta drugih upornih, neprilagodljivih likov v slovenski dramatiki druge polovice 50. let, Smoletovega Toneta, **Potovanje v Koromandijo**, Kozakovega Sigismunda, **Dialogi**, Božičevega Cunjarja, **Zasilni izhod** itn. oz. dramatike, kakršno je pisala grupa, najbolj izostrena v Reviji 57. Med letom 1958 in 1964 pa je ta grupa naredila velik razvoj. Če je leta 1958 še do neke mere tičala v radikalnem ludvikovskem levičarstvu (glej predvsem Tauferjeve pesmi iz **Melanholije drugega ešalona**), v pristajanju na revolucijo kot na zbirni pojem vsega vrednega in upornega, avtonomnega in transformativnega, udarnega in poštenega, ljudskega in občestvenega, se je takšna usmeritev leta 1964 že skoraj povsem nehala; vrednote kot občestvenost, upornost, samobitnost itn. so ostale, ni pa ostalo pristajanje na nadaljevanje revolucije, to je drža, ki je hotela najprej vse razbiti, da bi potem postavila vse znova, najprej pognati v zrak z buržoazno družbo tudi vse citoyenske pravice, meščanske svoboščine, znanstveni red, da bi potem sledila nebesa, sestavljena iz uresničitve splošnega seznama želja. Leta 1964 ta - perspektivaška - grupa ne potuje več v Koromandijo, neznano kam, le da je drugam, ne upira se le iz osebne morale, iz evropskega okusa, iz posameznikovega ponosa, ki tiči enako v bajtarju kot v študentsko delavskem bohemu, ampak dobi ta še precej abstraktni ali individualni upor socialno razvidnost, filozofski program, politično prepričanje. V prvi polovici 60. let je omenjena grupa veliko delala na sebi, se izobraževala, razvijala svoje obzorje in se na ta način socializirala, čeprav ne z lažno socializacijo, s t. i. podružbljanjem, s pristankom na etabliirano družbo, na oblastniško danost, s ponovno vdajo hlapčevanju. Ravno **Greda** je znamenje zrele socializacije, ki izhaja iz avtonomije posameznikov in grup, iz socializacije, ki družbe anarhistično revolucijsko ne razbija, ampak jo skuša komponirati, intenzivirati, sproščati, sodelavsko in odgovorno - celo zgodovinsko - sooblikovati.

Med Starim in Ludvikom sploh ni takšne razlike, kot se zdi na prvi pogled. Komunistična partija je Starega le vključila, mu dala ideološko prepričanje, ga disciplinirala in naredila za člana monolitne celote; ponudila mu je možnost, da znotraj njenega okvira s svojo bajtarsko milenaristično in de facto teroristično naravo nadaljuje, če jo zna uskladiti s splošnimi cilji revolucije in s programom Partije; če svoje nihilistično razbijaštvo usmeri zoper razrednega sovražnika, kmete, buržuje, nevrežene intelektualce. Najbrž se v vsaki

generaciji tega stoletja poraja isti totalni odpor do neustrezne represije dane družbe; razlike so le v tem, kako ga posamezne generacije realno preformirajo. Pri Cankarju se je obrnil v radikalno komunistično krščanstvo, v generaciji iz 20. let v evropsko-leninistično varianto komunizma in v krščanski socializem, v generaciji 30. let v stalinistično razumevanje revolucije, v generaciji 40. let v narodnoosvobodilno vojno in v - levi in desni - fašizem, v generaciji 50. let - Rožančevi in moji - v moralno revolto, ki se je šele polagoma oblikovala v socialno in se zavzema za recitoyenizacijo, re-evropeizacijo slovenske družbe. Iz moralnega upora pa je zmerom mogoča tudi pot do sporazuma z etabliiranim svetom; kasnejše generacije kažejo, da je mogoč prehod radikalnega novolevičarstva - radikalne kritike vsega obstoječega - k praktičnemu oblastništvu, deloma s pristajanjem na etabliirano revolucijsko retoriko, deloma z vključitvijo v razredni boj, to je v preganjanje drugačemislečih, drugačeraavnajočih. Se pravi, da je zveza Stari - Ludvik še danes realna; in morda spet prav danes. Perspektivaštvo se je hvala bogu tej nevarnosti ognilo.

Značilna je reakcija Starega, s katero skuša ovreči smiselnost delavskega upora: Administracija bo še trajala. Prav tale vaša puntarija jo bo malo podaljšala. To je starodavni argument, ki ga poslušamo tudi danes. Bodite pridni, zdaj vam je relativno dobro, ne izzivajte usode, kajti obstoječa oblast je humana, se pa za njo skriva mnogo ostrejša, policijska, vojaška, ki bo pokazala kremplje, če ji bomo dali razlog za to, se pravi, če ne bomo ponižni. Bolj ko bomo ponižni, prej bo vladavina administrativnega socializma mimo. - Argumentacija je absurdno paradokсна; bila bi humoristična - črni humor - če ne bi bila mišljena resno. Nikakršna administracija po tej logiki ne bo več potrebna - država bo odmrła - ko bo človek kot posameznik in posamezna grupa popolnoma zničen; ko bo le še pokorna delovna žival, ki mehanično ponavlja uradne fraze. Robotizacija na hinavski način. Materializem kot sprememba svobodnih ustvarjalnih ljudi v stroje. Dostojevskega Veliki inkvizitor. Anticitoynenska in antievropska fronta nove despotije.

Predelovanje delavcev iz svobodnih subjektov, ki udejanjajo svojo emancipiranost vsaj skoz lasten avtonomni sindikat, če je ne morejo skoz samoupravljalvsko oblast, v poslušno in povrh še ideološko »zgrajeno« delovno silo se godi tako z nasiljem (grožnja z milico in administrativnimi prijemi) kot s prepričevanjem, s propagando. Stari: Nobeno politično delo z vami ni dozdej zaleglo. Organizirali smo vam nič koliko predavanj, z lastnimi rokami sem vam znosil v barako nič koliko knjig ..., a nič, nobenega zaželenega rezultata. Stari ni nikoli avtokritičen; strukturi njegovega lika ne more niti pasti v glavo, da bi mogel biti kritičen do sebe, samokritika pomeni v njegovem duhu le znotrajpartijsko kesanje, da neke naložene naloge ni učinkovito izpeljal, to je, krivda in napaka je mogoča le v odnosu do revolucijske organizacije, ki ji pripada, ne pa do sebe kot osebe, do svoje individualne etične vesti, do resnice, ki ne pripada nobeni organizaciji. Staremu se ne posveti, da je morda nosil delavcem napačne knjige, takšne, ki ne ustrezajo njihovemu položaju, jih ne osveščajo, ne spodbujajo, ne humanizirajo, ampak jih ravno motijo, vnašajo vanje zmedo ali pa jih delavci doživljajo kot gole fraze. Če je možnost izobrazbe, omike le enostranska, če poteka le po enem dovoljenem kanalu in če je ta kanal napačen, potem je vse politično in kulturno preoblikovanje delavcev zaman oz. še huje, načrtno jih spreminja v nepolitična, v zgolj

izvajalska, zunaj kulturna bitja, ki dobijo edino motivacijo v potrebi ali želji po nenehnem zviševanju materialnega standarda, s tem pa v njihovi privatizaciji, masivizaciji, odvisnosti od nekultiviranega tržišča, v njihovi animalizaciji. Cilj: osvoboditev najbolj zatiranega in izkoriščenega, od vseh kulturnih dobrin odsekanega razreda (Cankar je o tem čudovito pisal) se spreminja v svoje nasprotje.

Prav zoper to privatizacijo družbe, ki pomeni družbeno razvezo, desocializacijo, groteskni spoj družbe, ki uvaja na generalnem terenu državno lastnino, na malem, na kapilarnem, pa miniprivatno, spoj socialno neučinkovitega etatizma in minikapitalizma, zoper to so se postavljale Perspektive. Solidarnost z delavskim razredom so kazale še na specifičen način, saj so ugotavljale, da se slovensko delavstvo čedalje bolj seli v srednji sloj, da se miniburžoazira (seveda brez citoyenske politične in moralne kulture), da pa ga kot najnižji sloj, soroden Marxovemu pojmu proletariata, zamenjuje sezonski proletariat, domači zdomci, bodisi iz obrobni slovenskih pokrajin - tema **Stavbe** so sezonski gradbinci, Prekmurci, a tudi v **Gredi** so številni Prekmurci - bodisi iz neslovenskih jugoslovanskih republik. Afera Dizdarevič, ob kateri sta se tako slovenska politična struktura kot prebivalstvo v nemajhni meri pokazala kot malomeščansko šovinistična, je spodbudila Perspektive, da so pokazale tudi na drugo plat tega problema, na socialne krivice, ki se godijo tej plasti delavstva, živečega na skrajnem socialnem robu ali onkraj njega. **Greda** je zrasla iz perspektivaškega razpoloženja ob primeru Dizdarevič, ob umoru slovenskega oficirja, ob umoru, ki se je zdel na videz kot Gidov acte gratuit, bil pa je v ozadju motiviran kot nemožno, dezorientirano maščevanje proletarca nad - vsaj zanj - buržoazno družbo; šlo je tudi za razbijanje oficirjevega - Slovenčevega - avtomobila kot tedaj simbola višjega razreda. Likvidacija Perspektiv in njihovega gibanja je preprečila, da bi se ta smer socialne kritike nadaljevala; da bi prišli morda do drame, ki bi uzrla Dizdareviča kot glavni lik in pokazala tragedijo današnjega realnega proletariata. **Greda** je bila uvod v ta - prekinjeni - razvoj, katerega daljni odmev je uprizoritev Mladinskega gledališča **Romeo in Julija**. 70. leta so bila v nasprotju s tem razvojem leta forsirane privatizacije, demembracije družbe, razpada tovarišije in občestva, ludizacija sveta, spodbujanje posamičnega interesa, ki je priznan za socialističnega tako dolgo, dokler je le posamezen in se direktno podreja splošnosti države in psevdopolitike, ni pa priznan za socialističnega, če se veže v pluralnost posamičnih interesov skoz avtonomno prakso različnih socialnih subjektov zunaj institucionalnosti, ki je dana kot obvezna mestna kanalizacija. Tak institucionalno neintegriran interes je sodil in sodi v poluto razrednega sovražnika. Zaradi takšnega preprečevanja ustvarjalna citoyenska socializacija družbe še danes ni mogoča. Socialna agonija se podaljšuje.

Dramatik je odkril tudi vzroke za korupcijo delavstva. Tako rekoč vse temeljne težave, s katerimi se srečuje današnja slovenska družba, so imenovane in osvetljene v **Gredi**; ker je ostala Rožančeva drama zaprta v temo, ni mogla sodelovati pri resocializaciji, pri revitalizaciji, pri reformiranju slovenske družbe. Tega reformiranja - kot socialno in politično ustreznega - v zadnjem poldrugem desetletju tako rekoč ni bilo, zato se stari problemi znova pojavljajo, a v zaostreni obliki. Brez odprtega javnega dialoga, v katerem sme vsak nekaznovano povedati svoje kritično stališče do vseh problemov, ne le do

nekaterih, ni mogoča niti zasnova ustreznega reševanja. Če teorija ne bo pokazala na prave nevrvalgične točke in dala v debato dialog med alternativnimi stališči, bo psevdopolitična praksa pač nadaljevala s prakso Starega, Vincenta, Justa ali Ruplovega Žlajpe (**Job**).

Stari nikakor ni neumen. Ve, kako delavci delajo; slabo. Tudi delavci niste tako dobri - pravim, da bi se lahko zanašali na delo svojih rok in kovali zarote proti komurkoli. Kmeta ni nikdar nobenega v ambulanto, vi pa se kar drenjate pri doktorju. Poleti ste pustili krmo na travniku skoraj ves mesec, da ste pognali ne vem koliko milijonov, pozimi pa ste prezanikrni, da bi vrtnarski obrat obranili pred divjačino. Itn. A namesto da bi jih Stari zlasal prav zaradi tega, ker delajo škodo, ker razsipajo in uničujejo družbeno premoženje, ker slabo delajo, ker goljufajo itn. - tu bi bila njegova strogost upravičena - dodaja: Jaz bi vas moral prijeti, vendar še nikomur dozdej nisem rekel niti žal besede. Stari delavcem vede spregleduje kriminal, ker mu ni važno niti dobro gospodarstvo niti delovna morala; zmerom ga zanima ena sama stvar: razredni boj. Naj delajo delavci še tako slabo, važno je edino to, da njihova lastnina ni zasebna; da niso kmetje. Razredni boj postane tako vzrok za korupcijo in za propadanje družbe. Težko je reči, da ne gre za popolno slepoto. Ko hoče politbirokracija likvidirati delno zlo, likvidira najprej svet v celoti. To je povrh vsega še tragično: koplje jamo tudi sebi, saj more vladati le čedalje bolj revnemu, nemočnemu, neustvarjalnemu ljudstvu.

Stari pripoveduje, kako je delavce zaradi nedela in kriminala pardoniral, in to na vsakem koraku. Zanje se je zavzemal v občinski skupščini, ko je ta terjala zagovor krivcev in predlagala kazni. Prepustil je delavcem samim, da se poboljšajo; dal jim je avtonomijo, svobodo tam, kjer najbrž ni mogoča - delovni proces je totalitaren, zaslužnjevalem, proizvodna družba se ne more odreči tej njegovi alienativnosti. S tem je ustvaril najbolj plodna tla za korupcijo; zamenjal je demokracijo ali poliarhijo z anarhijo, citoyenske svoboščine z levantinsko predcitoyensko pollegalnostjo ali ilegalnostjo, z anomijo. Prav to svoje korupcioniranje pa sam imenuje samoupravljanje: Bil sem zoper vsakršno šikaniranje, zavzel sem se za samoupravljanje in vam dal vse možnosti. Če danes govorimo o krizi samoupravljanja, govorimo o krizi tega koncepta in prakse samoupravljanja, značilnega za Starega, ne pa za krizo citoyenske težnje po samoupravljanju ljudi, ki se v družbenem procesu soupravljajo - brez soupravljanja ni horizontalne socialne povezave, ni kohezivne integracije sodelovanja. Samoupravljanje brez soupravljanja je spoj nebistvenega samoupravljanja na minisocialni ravni in upravljanja od zgoraj navzdol, torej privatističnega samoupravljanja in absolutistične samovolje. Ravno kulturno-filozofska kritika samovoljnega aktivističnega subjekta, značilna za obdobje revije Problemi in za problemaško grupo med leti 1966 in 1973, ki je kritično nadaljevala perspektivaštvo, je v osnovi kritika napačnega, lažnega, asocialnega, nadomestnega, karikiranega samoupravljanja kot samovolje ljudi, ki so izgubili socialno razsežnost, tovarišijo, to je, sodelavsko soupravljalovski horizont in prakso. Družba brez sožitja, sodrugovanja, sodelovanja in soupravljanja ni mogoča. Vrača se k despotski birokratski državi ali k barbarski samovolji biološko, vojščakaško najmočnejših nasilnežev. Tudi zaradi tega spoznanja se je v drugi polovici 60. let začelo intenzivno preučevanje Nietzscheja (Hribar, Urbančič), vračanja k evangelijem (Pirjevec), analiza podivjanega barbarskega morilskega despotizma (Smoletov **Krst**, Rudolfov

Xerxes, Hiengov **Osvajalec**). Ta usmeritev traja do danes, do Šeligove **Ane**. Človekova samobitnost je znotraj citoyenske evropske družbe mogoča le kot sobitnost, sobivanje: kot dopuščanje različnega, a obenem sprava med dozdej izključujočim.

Delavci natančno izkušajo in formulirajo, kaj je samoupravljanje brez soupravljanja; na eni strani despotsko upravljanje, absolutna oblast Starega, na drugi - na njihovi - strani pa boj vsakogar z vsakim, predleviatansko stanje, kaos, anarhija, razpad družbe. Delavec Leopold: To vaše samoupravljanje je razprtija med delavci! Namesto da bi se boljše razumeli med sabo, se vse bolj pogosto preklamo! Klic izmed delavcev vrhuški: Dokler boste tako delali, še zlepa ne boste imeli kolektiva. Delavec Barel: Mislite zares ali nas z njim - s samoupravljanjem - samo vlečete - to povej, direktor! Papirja smo že veliko prežvečili! Delavci natančno napovedujejo stanje, ki se je razmahnilo do nesmiselne asocialnosti v 70. letih, v radikalni razparcelizaciji, dezintegraciji družbe na posameznike in na posamezne kvazikolektive, ki se ne smejo povezovati horizontalno, iz svojega interesa in vizije. (Leopold izgovori to realiteto medsebojnega obtoževanja, boja za vsak ficek, medsebojne nenehne kontrole in rezanja kruha - medsebojnost se kaže kot zavist, sovraštvo, onemogočanje, ne kot sodelovanje, torej je horizontala zgolj negativna: In vrtnarji so se spravili nad nas v hlevih! Nič kolikokrat sem moral slišati: Zate že ne bom delal! Vi spite po koritih in zabušavate, mi garamo, nazadnje pa za vse ista figal!)

Spor, ki vlada med posameznimi obrati, načelno pojmovanimi kot točkami različnih interesov, dejansko pa - po nepremagani strukturi razrednega boja in ekskluzivizma - kot trdnjavami antagonističnih interesov, torej nasprotnih vojnih taborov (militarizacija življenja ni le podrejanje vojaškim direktivam armadnega vrha, ampak vnos militarističnega duha: vsakega tekmeca je treba gledati kot sovražnika; vsaka tekma je spremenjena v vojno do iztrebitve, do likvidacije sovražnika), prehaja v samoupravljanje iz ostale družbe, od tam, kjer ni samoupravljanja, ker ga ne sme biti: razredni sovražnik nima pravice ne do samouprave ne do obstoja. Se pravi, samoupravljanje se bo iz lažisamoupravljanja spremenilo v ustrezno šele tedaj, tako misli Rožanc, ko se bo v celotni družbi končal razredni boj; ko bo ekskluzivistično fanatična pobijalska struktura odpravljena v celoti. Kajti ta struktura se nenehoma prenaša v vse pore družbe, tudi v t. i. samoupravljaljske; Stari s svojim ravnanjem in besedami dokazuje, da je vsakdo v družbi, celo sam proletariat, možen in celo verjeten sovražnik. Zato so razmere v družbi, v vasi, v kolektivu nemogoče, nečloveške: nenehna vojna, za katero sploh več ne veš, čemu služi. Stari je blizu konceptiji rdečih brigad ali oddelkov kitajske kulturne revolucije; ta je namreč v osnovi anarhistično lumpenproletarska, poulična, levofašistoidna, populistično behemotska. Očitno pa realni slovenski delavci, kakor jih kaže **Greda**, niso več pristaši te in takšne revolucije; hočejo razredni mir.

Leopold: Menda ne delamo mi razprtij! Ti si naredil iz zadruge nekakšno postojanko zoper kmete, zaradi tebe se skoraj ne smemo več prikazati med njimi. Nobena punca v vasi me niti ne pogleda, noben fant ne bo sedel z mano za isto mizo, ampak jaz sam proti kmetom nimam nič. Štefan: Nobeden med nami! Ti ljudje živijo ravno tako kot mi. Poleti so od jutra do večera na njivi, garajo in se ubadajo, živino imajo celo lepšo in tudi mleko in vse ostale stvari še cenejše spravljajo skupaj, živijo pa kvečjemu slabše kot mi! Nobenega

razloga nimamo, da bi živeli z njimi v sovraštvu. Delavci nočejo odkupovati kmetom krompirja po nesmiselno nizkih cenah, postavljenih le zato, da bi kmeta spravili na kant, medtem ko so zadruga zaradi te načrtno nizko fiksirane cene subvencionirane. Delavci hočejo solidarnost v družbi, medtem ko psevdopolitika Starega povzroča ozračje, v katerem so kmetje do kraja ogroženi in pred eksistenčnim zidom sprožajo spore in pretepe.

70. leta so tako zaostreno razredno politiko na vasi opustila; že druga polovica 60. let. Spremembo med obema obdobjema kaže zelo nazorno Božič v **Avguštinovi vrnitvi**, ki po svoje nadaljuje in dopolnjuje **Gredo**, le da je prikaz razrednega boja pri Božiču veliko hujši, saj so organi OZNE, občinski komiteji itn. prikazani kot fizični likvidatorji, kot zločinski nasilneži, 70. leta pa kot lažna sprava z bivšimi belogardističnimi morilci, vse na osnovi nenačelne trgovine, korupcije, zvečevanja materialnega blagostanja, ki ne temelji na delu, ampak na goljufiji, ropanju, sposojanju; (a)socialna vrednota postane zdaj telesno uživanje kulturno najnižjega tipa. **Greda** oz. njena analiza slovenske družbe - vasi - je v primerjavi z **Avguštinovo vrnitvijo** idilična. Razlog za to razliko v pogledu in ocenjevanju vidim v zaostritvi družbene problematike v zadnjih dveh desetletjih, v zaostritvi, ki je nastala tudi ali predvsem zaradi nedopuščanja horizontalnega pozitivnega, iz posameznih družbenih subjektov izhajajočega svobodnega družbenega sodelovanja.

Kmetje, ki jih Stari imenuje nazadnjake, so bili zadovoljni in ponosni, ko se je vpisal v kmetijsko šolo ... in se zaposlil v zadrugi eden izmed njih, zdajšnji kmetijski tehnik Franc. So se pa obrnili zoper njega, ko je zadrugi predal zemljo. Nazadnje so ga pretepli in zaprli v skedenj; strategija Starega, da razpihuje razredni boj, se je obnesla; kmetom so popustili živci. Debata okrog zemlje je izjemno važna za ideologijo **Grede**. Franc: Vseskozi so me svarili: Samo toliko pazi, da jim ne boš prepustil še očetove domačije! Kmetje vedo, da zemlja ni le privatna lastnina, sredstvo za produkcijo ali celo le sredstvo za oblast v družbi, kot misli Stari. (Kmet je kmet! Kakor hitro nanese beseda na zemljo, se mu zameglijo oči in ne vidi nič drugega kot svojo lastnino!) Stari je zemljo - kot vse ostalo, z ljudmi vred - radikalno instrumentaliziral, vse je le prvina v boju za oblast. Oblast je njemu in njegovi kasti manična prisilna ideja - kot zlato zlatokopu, kot ženska ali zmaga nad žensko Don Juanu; gre za patološki odnos do oblasti kot do največje - edine, božanske - vrednosti. V oblasti sploh ne vidi muke, krivde in prekletstva. Ta stalinistični odnos je v osnovi hudo infantilni, saj reducira vse pluralno bogastvo sveta na eno sólo potezo: na oblast nad stvarmi in, kar je tu važnejše: nad ljudmi.

Franc in delavci so mnogo stvarnejši, razumnejši, širši od Starega; njegovo pojmovanje oblasti preprosto ne ustreza slovenski civilizacijsko socialni ravni. Morda je učinkovito v tretjem svetu, za Slovenijo je neuporabno, celo antihistorično in v svojih radikalizacijah zločinsko. (Glej slovensko dramatiko od **Dialogov** do Jovanovićeve **Vzgoje srca**, **Joba**, **Ane** itn.) Nesposobnost despotske oblasti ni stvar posamezne slabe kadrovske odločitve, ampak posledica temeljne strukture te oblasti, njene neustreznosti, nasilne ožine, ki v glavnem deformira, kadar pa pušča ljudem, da živijo, jim pušča to le začasno, iz taktičnih razlogov in s tem koruptivno. - Tako ugotavlja o modelu Starega in njegovih skoraj celotna slovenska dramatika.

Franc pravi: Tudi jaz sem kmet, zato mi lahko verjameš! Na vsem svetu ni telebana, ki bi tako vztrajno visel na lastnini, da bi zaradi koščka zemlje

zdržal petnajst let šikaniranja, kakršnega so bili deležni naši kmetje! V tej kmečki trmi in nazadnjaštvu mora biti še nekaj drugega. Najbrž je v tej njihovi zemlji skrita vsebina njihovega dela, način njihovega življenja. To je bila teza, kakršno sta zastopala Pučnik in revija Perspektive. Kapitalizem je izvedel radikalno deteritorializacijo, razzemljitev, saj je ljudi začel vezati na kapital, na denarni in na intelektualni; odtod vrtoglavi razvoj meščanske, mestjanske, nevaške družbe, v kateri so se medčloveški odnosi in odnosi med človekom in zemljo skrajno medializirali, dobili izjemno veliko posrednikov, se intelektualizirali, abstraktizirali ipd. O tem je mnogo pisala klasična sociologija; tudi Marx. Slovenska in evropska leva komunistična misel, ki je dajala slovenski revoluciji moralno-intelektualno-kulturni temelj, je oznanjala določeno vrnitev k zemlji; uspeh ruralistov iz 30. let - Kranjca, Voranca, Ingoliča, Kosmača, Potrča itn. - je bil predvsem s tem v zvezi; njihovi najboljši teksti so vezani na zemljo (**Krefli**, **Jamnica** oziroma drama **Pernjakovi** itn.). Ponovna ozemljitev je pomenila tedaj socializacijo in humanizacijo; kapitalizem je človeka odtrgal od njegovih tal. Levi humanisti se niso vračali h katoliškemu pojmovanju zemlje, k zagovoru privatne lastnine, kombinirane s solidarnostjo, z usmiljenjem (glej Majcnovo dramo **Matere**). Želeli so brezrazredno družbo, to je družbo, v kateri ne odloča o človekovi vrednosti in položaju lastnina, tudi zemlja kot lastnina. Ravno zato pa so ločevali zemljo kot sredstvo za pridobivanje lastnine in oblasti od zemlje kot človekove domačije, domovine, slovenske zemlje kot družbe, ki Slovence kot ljudi varuje, jim daje skupnost življenja, jih veže z izročilom, jih postavlja v stik z virom življenja, ki ni samovoljni projekt solidarizirane prihodnosti, ampak materinska teža sveta. Slovenska zemlja se je z drugimi domovinami povezovala v konkretno - občo zemljo sveta.

Po vojni se je dogodilo nekaj drugega, nepričakovanega. Razzemljevanje se je radikaliziralo. Ljudje so postajali delovna sila, proizvodnja življenja proizvodnja predmetov in zideologiziranih izvajalcev, armada, ki jo armadno poveljstvo vodi v boj zoper drugo armado ali zoper skrivače. Proletarizacija družbe, ki se je kazala deloma kot likvidacija samostojno proizvajajočega meščanstva (advokatov, trgovcev, zdravnikov itn.), deloma kot likvidacija celotnega kmečkega stanu, kot politika noro pospešene, gospodarsko neučinkovite in socialno bolezenske urbanizacije, je pomenila, da nihče v družbi ne sme več proizvajati kot samostojen producent, ne materialno ne duhovno. Produkcija stvari in idej je organizirana, institucionalizirana po vodilni državnooblastniški sili, ki se je razglasila za edini preostali subjekt družbe in zgodovine. Ljudje - vsak posameznik - se smejo teritorializirati le v tej sili in v Zgodovini, kakor jo razlaga in vodi ta sila, torej le v oblasti, v sistemu komitejev, ki gre navzgor do centralnega, do politbiroja kot središča politbirokracije in do karizmatične osebe. Le v tej - višji - sili je vir ljudi, so njihova tla, zaledje, smisel, načrt, razlog, usoda in milost. Zemlja se kaže tej - stalinistični - strukturi kot ekskluzivni konkurent (t. i. nedopustni partner) ne le v vodenju oblasti, kar bi bilo še znosno, ampak v osmišljanju življenja vse do vsakodnevnih, do čustvenih odločitev.

Totalitarizem pomeni ravno to: posameznik ima svojega očeta in mater (glej tozadevne stavke v **Aferi**, Marcel), boga in cilj, maternico in ljubezen v tej dejansko nadnaravni, deteritorializirani, magični sili. In je zato popolnoma odvisen od nje; kot prej od zemlje ali od katoliškega Boga. Nekdanja

odvisnost od zemlje je bila strašna; kmetje so vedeli, kaj so to elementarne nesreče, toča, suša, bolezen in kaj boj za zemljo. Vendar samovolja zemlje ni nič v nasprotju s samovoljo nadzemeljske človeške sile, ki si jemlje absolutno pravico odločanja o življenju in smrti svojih podanikov. Ostati pri zemlji ali pri Bogu (a tega **Greda** ne analizira) pomeni reševati svojo človeško avtonomijo, svobodo glede na omenjeno zgodovinsko silo - podobno kot so kmetje nekoč ostajali pri zemlji glede na klerikalizacijo Boga in podobno kot so se levi intelektualci naslanjali na zgodovinsko razvojno Idejo glede na klerikalnega boga. Ozemljitev je več, bistveno pa je, da ima človek možnost izbire vsaj za dve zemlji, sicer je njegova svoboda fiktivna; monopolizacija sveta v eno zemljo - druga pa je zmerom domovina razrednega sovražnika - pomeni zaslužjitev posameznika; tedaj o njegovi zemlji odloča njegova oblast. To pa je bistvo politične strategije Starega.

Delavci mu to lepo in jasno povedo - Franc: Le počasi, direktor! Tudi milico boš še lahko poklical, ampak najprej me boš poslušal! Tudi v tvojem socialističnem podjetju nimaš zaenkrat nič drugega kot razprtije zaradi denarja! Tudi tukaj gre samo za lastnino. Tudi v tvoji zadrugi imaš samo kopico privatnikov! Vse ljudi okrog sebe si samo razlastil, nisi pa jih niti za korak približal socializmu. Ta absolutna razlastitev pomeni tudi in predvsem razlastitev človeka lastnosti, osebnosti, avtonomije, svobode. Pomeni antisocializem.

Socializem se začne s **Toplo gredo**, to je s kritično mislijo, ki želi biti v dialogu poslušana. Milica - simbol za administrativno policijsko nasilje - ne bo ustvarjala socializma, če bo tak dialog preprečevala; ga ni ustvarjala, ko ga je preprečevala; in ga ne bo ustvarjala, ko ga bo preprečevala.

*Nova revija, 1984, št. 31/32, str. 3655-3670;
objavljeno pod naslovom **Resnica izpod tople grede***

SE DRAMATIKU ZLO RES JEBE? (ob Briškega **Komiki zla**)

1

Skoraj vse, kar danes proizvajajo slovenski literati, je povezano s trgom, namenjeno trgu. Še pred tremi-štirimi desetletji je literatura dokazovala etične, celo politične vrednote, nadomeščala upor dani oblasti, eksperimentirala s formami. Od 70-let naprej je tudi eksperimentiranje potrošeno, opravljeno, PMLD (postmoderna liberalna družba) kot ludistična (reistična, lingvistično-retorična) pa podpira in prenese le zabavo; umetnost (se) vključuje v industrijo zabave. Tudi zato postaja vse bolj trivialna, vrnitev zgodbe, posnemanje mitov na način kriminalk in znanstvene fantastike. PMLD za pisatelja, ki bi bil rad kaj več kot proizvajavec za trg, ni ugodna. Posebno za pisatelje malega trga, tj. malih narodov. Pisateljem danes ne gre zavidati.

Uspešnice so danes predvsem komedije z vsakdanjo snovjo, recimo Dese Muckove **Neskončno ljubljeni moški**. Tudi še pred nedavnim kar se da resnobna tema svete vojne med partizani in domobranci, povojnega terorja, pravice in krivice, je izgubila težo, se trivializirala v burko, glej Hočevanje **Smoletov vrt**. Če so drame resne, so posnetki zgodovinskih tem in romanov, kakor Jančarjeva **Katarina, pav in jezuit**, spretnije napisana predelava romanov Miroslava Malovrha. Matjaž Zupančič pazi, da poda problem v lahkotni - prebavljivi - obliki piëce bien faite, **Hodnik**; enako Jovanović, recimo **Ekshibicionist**. Drame, ki iščejo - tematizirajo - transcendenco, pa čeprav le kot odprt problem, ne morejo priti na oder, Muckov **Zalog**, Dovjakov **Karuzo**. Med takšne sodi tudi Briškega **Križ**, globoka, celo pretresljiva, seveda radikalno ironična, a grenka drama o hudiču, bogu in Jezusu Kristusu, podana v obliki groteske. Ne zasledim, da bi bila na repertoarju kakšnega slovenskega gledališča.

Če je vladajoča partija nekoč ocenila, da je kakšna drama do nje preveč kritična, jo je napadla, Torkarjevo **Pisano žogo**, odstavila z repertoarja, Javorškovo **Povečevalno steklo**, njeno uprizoritev prekinila, Rožančevo **Toplo gredo**. T(akšn)e drame so vzbujale pohujšanje, bile so škandal, družabni dogodek, zadevale so na doktrine in vrednote, ki so jih določene grupe branile. Analogni konflikti so znani iz preteklosti, iz spopada bloka humanizem-razsvetljenstvo-liberalizem s katolicizmom. Govekarjeva **Grča** in Cankarjevi **Hlapci**, obe zamišljeni na liniji Ibsenovega **Sovražnika ljudstva**, že Levstikov

Tugomer, niso smele na oder; tudi Kreftova **Velika puntarija** - iz 30-let - ne in ne Cerkvenikova **V kaverni**, ta iz 20-let. Pa ne Mrakov **Robespierre** iz 50-let.

Drame so soustvarjale politično zgodovino Slovencev, drezale pa so obenem tudi v moralne in ideološke sisteme, jih spodkopavale. Dokler se je čutila neka grupa zaradi napada na svojo ideologijo prizadeta, pomeni, da so veljale določene norme-vrednote. Napredek v PMLD je ta, da vlada absolutna svoboda misli, govora, javnega izražanja. Če pa lahko rečeš vse, pomeni, da ni nihče z nobeno izjavo zadet. Nekdanje tradicionalne vrednote so se spremenile v blok IVJ (igra, vloga, jezik). Igra je igra z vsem, vse je le jezikovni konstrukt in poljubno zamenljiva vloga. V takšni družbi literatura seveda ne more imeti in nima več moči niti za to, da bi provocirala, kaj šele, da bi kaj spodbijala ali kaj (vz)postavljala. Če je vse fluidno, komutativno, ni nič trdno in zaresno. Resnice ni. Je le, kar je v množičnih občilih, to pa je od dneva do dneva drugačno, le začasno. Bistvo zabave je, da je kratkočasna, da se dogaja le v enem trenutku. V naslednjem mora priti nova zabava ali pa zavlada dolgčas.

Ni jasno, ali DSKC (današnja slovenska katoliška cerkev) še misli, edina med vsemi skupinami, resno, ko zagovarja svojo doktrino; ali pa dela to le še navidez, pro forma, dejansko pa ji je vseeno, kaj kdo misli-veruje, le da pokaže nanjo, ko koga vprašajo, kdo je njegov gospodar; izredno moderna (postmoderna) drža Župnika iz **Hlapcev**. Je v DSKC še kdo, ki bi zares veroval v Boga kot v onkrajno bitje? Ni bog le še geslo oz. ime za oblast, za pripadnost naši (sveti) stvari? Ni s tem izgubljen Bog, nadomeščen z malikom, z zgolj bogom?

DSKC je v zadnjem desetletju sicer nekajkrat protestirala, ko je menila, da ji kakšna umetniška instalacija škodi, recimo zažiganje križa nad Strunjanom ali pop disketa o Materi božji s podgano. Kaj posebnega iz protesta DSKCerve ni sledilo; tudi ko je poppevec Breclj oblačil koprski zvon, da ne bi donel preveč triumfalistično.

Morda pa bi bila uprizoritev **Križa** ali Briškega nove drame **Komika zla** tak test, ob katerem bi se razodelo, ali misli DSKC s svojo rekatolicizacijo, remedievalizacijo, reregelizacijo (pod kapo nove evangelizacije) resno, ali je tudi DSKC prešla kompletno v območje PMLD retorike. Pred vojno bi uprizoritev **Križa** ali (**Komike**) **zla** delovala kot svetoskrunstvo; Ehrlich bi se razpočil, Rožman bi objavil o zločestem delu pastirsko pismo (o vdoru volkov v našo sveto stajo), med vojno pa bi dušebrižniki predali zlega dramatika Hacinovi politični policiji, šel bi na gavge kot nesrečni dr. Vladimir Kante ali pod strel kot dramatik Moškrič. Še vladajoči partiji ne bi bila takšna obravnava boga in hudiča všeč; vedela je, da se začne s kritiko Cerkve, nadaljuje pa s kritiko Partije. Od dr. Stresa do proletarca Popita niti ni tako velik korak, vsak od njiju isto ali sorodno pomensko strukturo prilagaja času. Časi - fenotipi - se spreminjajo, bistvo - genotip - ostaja. Isti, kakršnega je razkrinjal dr. Stockman v **Sovražniku ljudstva**.

O **Križu** sem napisal podrobno analizo, ni še izšla. Naj spregovorim še nekaj besed o **Zlu**; **Zlo** dopolnjuje **Križ**. Matjaž Briški se je odločil, da ne bo jadral s Zeitgeistom; če kaj, mi je všeč takšna odločitev. Nekaj desetletij so reistično-ludistične generacije zapisovale na svoj prapor delovanje v duhu Zeitgeista, s tem tudi minimalizma. Kot da je vse na svetu postalo - načrtno, zavestno - komaj omembe vredno, ničesno, privatno. Slovenska literatura se je

začela sama odpovedovati sebi oz. hote je izgubljala stremljivost, potrebo, da bi bila kaj več kot zgolj literarni **Potresi**, na robu šunda. Mali ljudje - človečki - so proizvajali majhno literaturo, male ljudi pa majhne razmere: Zeitgeist, ki se je od Heglovega in Kidričevega scvrnil v piščančka.

Briški se je odločil, da ne bo pisal za široko publiko; s tem je vnaprej pristal na težave, ki si jih je s svojo odločitvijo nakopal. Če ne bo sledil trendu opic, bo moral po Mrakovi poti, ta pa je nezavidljiva. Stati bo moral sam, pisati le iz sebe in iz svojega stika s transcendenco, ki pa je morda ni in je le iskanje onkrajnega, iskanje, kateremu bi bilo točneje reči blodenje. Ne pravim, da Briški blodi, jaz pa da iščem in celo najde(va)m. Oba sva na istem; oba blodiva. Človek mora imeti ARF (avtorefleksijo). Biti mora toliko močan, da zida smisel na blodenju, paradoks. Blodenje ne izključuje iskanja smisla. Zame je že dolgo Bog - kot uničevani-Bog-Drugi - najmanjša verjetnost. Môči vztrajati v življenju z vero v le najmanjšo možno verjetnost ni spodbudno. Biti moraš ali zelo zagrizen ali pa v kot-milosti. V čudnem navdihu, v katerem je subjekt tvojih raziskav bolj hudič kot Bog. A do Boga je mogoča pot skozi hudiča, nikakor pa ne skozi trg in trivialno literaturo. Skoz zlo, tj. skoz čutenje zla, nikakor pa ne skoz zabavo. Čeprav zabave ne zavračam. Zakaj ne bi imel pisatelj in raziskovalec zabave in užitka, ko išče smisel? Zakaj torej ne komika zla, analogno s tem tudi komika dobrega, celo komedizacija boga?

Briškega komika seveda ni preprosta, ni burka Muckove, Hočevanje in/ali Makarovičeve (**Tete Magde**, komedijo so nekatere dramaturginje razglasile že za »kultno«, no ja, »kulturno« - cool - je danes v PMLD že vsakdo, tudi popansambel Pepeta Špicajzna iz Podvolovljeka). Briškega komika je groteskna, farsična, črna, recimo na liniji Božičeve dramatike, **Vojaka Jošta ni**, iz daljnjega leta 1961. Dramatik ima prav, ko zapiše le: Komika zla, ne pa Tragikomika zla. Tragičnega v njegovi drami ni. Bližja je srednjeveški moraliteti, miraklu, v katerem ne pride do čudeža, medtem ko je **Križ** različica pasijona kot žanra. Pasijona, kakršne piše Beckett. Morda je **Zlo** alegorija, filozofsko-teološka razprava. To me ne moti, kajti realizem **Tete Magde** je le ena možnost. Realizem je dostikrat celo ovira, da bi prišel dramatik do smisla; Tolstoj je imel težave s pisanjem, ko se je odločil za temo smisla in Boga, glej **Vstajenje** oz. že **Spoved**. Optimalno ravnotežje med poetično dramo in alegorijo je vzdrževal Strniša, posebno v **Žabah**. Kazno je, da ima Briški prav Strnišo za vzor, tudi v izdelavi dialoga, ki se bliža verzom, celo rimanim. Boljšega vzora Briški ni mogel najti. Pa vendar Strniše ne posnema epigonsko. Strniša je pesnik-lirik kozmosa, intimne duše, erosa, nedolžnosti, čeprav tudi ljudožerstva, medtem ko je Briški maničen v opredeljevanju vprašanja, kaj je dobro, kaj zlo, to v **Zlu**, in vprašanja, ali je danes še mogoč Jezus kot Odrešenik, kot Križani, to velja za **Križ**.

Na prvi pogled se zdi, kot da je Briški bližji negativnemu odgovoru, češ, ne Zveličar in odrešenje ne jasna delitev na zlo in dobro nista mogoča. V presoji o tem bi bil jaz rad previden. Briški res groteskizira, pohujšuje, zapisuje svetoskrunstva, na katera DSKC morda ne bo reagirala, ker bo presodila, da drama ne izraža nobene politične opcije-moči, zato ne le da ni pomembna, ampak je sploh ni. Zamočevanje je osnovna metoda v PMLD. Pod svetoskrunstvi, ki morda ne bodo svetoskrunstva (ta so le, če jih kdo doživlja kot takšna), zanima-muči Briškega tema smisla z njenimi odvodi; in tema Boga. Briški noče biti patetičen, kot je recimo Janez Bilc v **Tarbuli, keršanski**

junakinji, 1868, ali **Krek v Sveti Luciji**, 1913, ali **Kuret v Igri o kraljestvu božjem**, 1939. (SD - slovenska dramatika - pozna mnogo več dram na religiozno temo, kot to priznava zgodovinar.) V bistvu sta **Križ** in **Zlo** kar se da resn(obn)i drami, njun humor je obešenjaški. Kdor obravnava danes Boga-smisel na lahkoten način, kot stvar znane doktrine, kaže, da je izgubil čut za božje; da je le še manipulant.

Ljudje, ki pišejo **Duhovne zgodovine Slovencev**, so kot holivudski izdelovalci naročenih scenarijev, pišejo za - tokrat cerkveni - trg. Pred vojno je KC jasno (raz)ločevala med duhovnim in katoliškim. DSKC se za to »nianso« ne briga več, celo duhovniki so obenem katoliški teologi in new age retorji. Duhovnost pomeni danes prej new age usmeritev kot katolištvo, kajti vsak dan je bolj vidno, da KC ni več duhovna sila, ampak le še politično-ekonomska. Duhovnost je njena maska-alibi. Duhovna zgodovina Slovencev je lahko kar koli, enolončnica, točneje: prežganka. Zdaj ko jo propagira predsednik Slovenije, je postala trend in znamenje Zeitgeista, celo oblasti. To je lahka konjenica, medtem ko se je Briški odločil za miniranje na globoko. Duhovnost na oblasti je muljenje trave.

2

Veliki zagon dramatika Briškega je viden tudi po tem, da obravnava same velike osebnosti sveta, Sodnika, ki je bog, Tomaža Akvinca, Ivano Orleansko, Terezo Avilsko, svetega Avgušтина, filozofa Leibniza, Freuda, Einsteina in nazadnje samega Nietzscheja. Pači jim priimke, tudi sam delam rad isto; Akvinski postane pijanec, zato Vinski, Avgustin Der dumme August, klovn, Freud Fredi (Miler?), Nietzsche pa Ni(h)če; črka h v oklepaju je tim. stumm H. Briški ni pristaš spodobnosti, tudi v tem mi je všeč. Spodobnost je maska hinavcev, ki si jo nadevajo zato, da bi pod njo laže v kalnem ribarili.

Ta zbor izbranih duhov zgodovine se ukvarja predvsem z enim problemom: Kdo je avtor Greha-zla, Hudič, človek ali bog? Metoda, ki jo dramatik pri tem uporablja, je paradoksalika, temelji na protislovjih, tudi na sofistiki, ki teži v absurdnost. Drama se začne s informacijo, da je »Hudič vložil tožbo zoper človeško nadlego, katera ga je milo rečeno postavila v zadrego.« Zlo, ki ga proizvaja človek, nadkriljuje zlo, ki ga je sposoben hudič; bi kar držalo, kolikor gre za obsodbo identitetnega človeka. Je pa problem bolj zamotan, kar se razkrije v nadaljnjem poteku drame; ko se odpre tema človekove svobode, odgovornosti, moči. Zagovornik hudiča se pritožuje, ker »si človek lasti prvenstvo nad grehom, ko vsi dobro vemo, da le hudič lahko postavlja ceno.«

Naenkrat - s tem - pade temelj (za) PMLD. Ni sicer gotovo, ali smisel sploh je in more biti, je pa gotovo, da družba kot trg v **Zlu** ne velja, kajti kaj briga koga v PMLD vprašanje, odkod in zakaj zlo. PMLD sprejema nasledek zgodovine, da sta se dobro in zlo, hudič in bog, poistila; med njima je zavládala indiferenciranost, nerazločljivost. Tega dejstva ni mogoče spregledati; Briški se ga čez vse jasno zaveda, kar naprej ga opisuje. A se z njim ne more zadovoljiti, čeprav obenem ve, da (raz)ločevanja dobrega od zla ni sposoben,

da je takšno razločevanje, kakor ga pozna tradicija, samoslepilo, pristranska ideologija, interes, konstrukt, mišljenje-spoznanje pa rekonstrukcija.

Tema drame izhaja iz novega položaja: da je vse postavljeno na glavo. Oba, človek in hudič, hočeta biti izvor zla. Kot da je vredno edino še zlo, dobro da je zrak in pena. Zlo pa je ravno to, da ni več razlike med dobrim in zlim-zlom. Da je vse eno, vseeno. Je le še učinek, korist, oblast, užitek; vsega tega Briški ne raziskuje-tematizira, to so teme ostale današnje SD, Möderndorferjevih itn. komedij. Briški se ukvarja s tistim, česar ostali dramatik - Slovenci - niso zmožni percipirati, kaj šele artikulirati kot problem. Briški si izbira (naj)težjo pot.

Dramo začenja s temo vrta Eden, paradiža; konsekvntno. Pri tem bistro ugotovi, da je bil Adam pri bogu vrtnar, s čimer namiguje na Linhartovega **Matička**, Matiček je gartner. Vrt Eden in bog v njem sta podana s posmehom; bog da kot gospodar zlorablja Evo. Na stavbi, ki jo je skoz dve tisočletji zidala KC, z vidika Briškega - v **Zlu**, tudi v **Križu** - ne ostane kamen na kamnu. Vse je podvrženo ironiji, radikalnemu preverjanju.

Svetoskrunstvo, ki bi moralo vznemiriti vsakega katoličana, posebej pa še varuhe kristjanov, duhovnike, je osnovna ugotovitev drame; »naš velecejenji gospod sodnik«, tj. bog, je »sam Hudič«. Kako še obdržati koga v Cerkvi, če je njen šef Hudič-Zli? Če bi bila DSKC konsekvntna in pristna, bi se morala z vsemi silami vojskovati zoper PMLD, a se ne. Bori se le zoper politike, ki jih ne obvlada, liberalce in socialdemokrate, na samo družbo indifferenciacije - na kapitalistični trg, na potrošništvo, na redukcijo vsega na znake itn. - pa pristaja. Na moderno tehniko pristaja kot na sredstvo odreševanja; to pa se ne da. Ko vzameš tehniko, vzameš tudi PMLD. Iluzija je, če kdo misli, da lahko ohrani vsebino, ko menja formo. McLuhan je o tem že pred desetletji vse povedal. Dr. Stres z mobijem ne more biti več asket dr. Ušeničnik. Nova levica ne more biti gledališka grupa, ki izvaja politične telesne geste; nima več zveze z nekdanjimi komunisti, ki so dajali življenja za svojo Idejo. Ideja je za novolevičarje igra in jezik-vloga, ne pa usoda in smisel. Kulturnik - televizijski voditelj - ki na ekranu nastopa z majico, potiskano z Che Guevarovo glavo, je pajac v službi kapitalističnega sistema, ne revolucionar; Chejevo usodo je kot zapečateni uprizoril Kozak v **Legendi o svetem Che** daljnega 1969 leta. Danes je Che le še Pojoči major s kitaro, lažnivi Kljudec. V PMLD je postalo vse teater. Briški to ugotavlja, a se s tem ne zadovolji. Išče, kaj bi bilo drugo od teatra.

Zlo kar poka od besednih - fonemskih, morfemskih - iger, tega tipičnega znaka za ludizem; recimo Eva, odeva, dozdeva, zadeva, seveda kot zad-eva. To je enostaven primer. Hujši je tale: »Kako vi vidite zlo? - Zlo dobro! - Se pravi, da ste rekli, da je zlo lahko tudi zlo dobro. - Rekel sem, da vidim zlo zelo dobro.« Itn. Tu izraža besedna igra bistveno ugotovitev drame: zlo=dobro, bog=hudič. Lahko bi našteval še in še.

V liku svetega Avgušтина je poudarjena njegova predkrščanska spolna razvratnost, sam jo priznava v **Izpovedih**, bil je tudi oče nezakonskega otroka. Tu se veže **Zlo** na dve Rožančevi drami iz srede 80-let, komaj sta znani, na **Lectio divina**, hinavstvo in spolni perverzni razvrat v samostanu, in **Prizore s hudičem**, zgodbo o prividih, ki jih ima umirajoči svetnik Ignacij Loyola; ti prividi so hudič(evsk)i. V svetniku ni miru-pomirjenja, ampak paranoična izpostavljenost grehu in vabam (oblasti-moči) do zadnjega diha.

Iz drame je razvidno, da stališče, ki ga zavzema KC, ni primerno; KC trdi, da »zla ni in ga ne bo, vse skupaj je le dobro.« Zlo je odstopanje od dobrega, izhaja iz človekove svobode, ki pa mu jo je dal bog; zato mu jo lahko kadar koli spet vzame - s smrtjo recimo - in vrne svet v polno dobro. Zlo da je le začasno. To mora KC trditi, ker bi sicer ne imela oblasti nad zlom. Briški pa razmišlja konsekvентno in ugotovi, da je dobro=zlo, kar pomeni, da je dobro le odstopanje od zla, le začasno, le iz človekove svobode, ki pa ima eno samo vsebino: samoslepljenje (zlo). Kar človek misli, je narobe. Kakor koli se loti problema - česar koli -, se ga loti narobe.

Jaz ne bi šel v sklepanju tako daleč, takšno sklepanje bi zaprlo vse možnosti, bilo bi tudi ono doktrinarno, reč in ne svoboda. Neko okno v transcendenco je treba imeti odprto. Kaj pa vidimo skoz to odprtino? Le temno snov, ki je nevidna, a ki je, kot pravijo današnji astrofiziki, v veliki večini? Sam dopuščam, da se kaže Bog skoz sočloveka, v tem pomenu je oseba, kajti če človek ne živi za sočloveka, če skrbi le zase, samogospodstvo, strukturno nujno zaide v avtizem, avtizem pa je temeljna poteza PMLD. Konkretni empirično singularni sočlovek je Drugi, brez Drugega - in Drugosti - pa ni transcendence-Boga. Tu sva si z Briškim raznarazen: on ne more do - ne vidi - drugega. Jaz verujem v Drugega, kot sočlovek je celo - zelo - stvaren, ne le najmanjša verjetnost. Ljubiti drugega je res najtežje; je najmanjša verjetnost, da se sočloveku ta ljubezen posreči; a je le to brezpogojna terjatev in nadčloveški izziv-projekt. Ostalo je drobiž, minimalizem.

Če človek ne more ljubiti sočloveka kot drugega, je vse izgubljeno; in ima prav PMLD kot družba cinično-skeptične zgolj igre (tekme). Šele tedaj je ta svet res zgolj pekel, v katerem so vse krave črne, je vse nerazločljivo in je bit=nič, je=ni, vse nonsens. Potem ima prav Hudič, ki ugotavlja: »Največja Hudičeva prevara je prepričati ljudi, da ne obstaja.« Meni je jasno, da obstaja, kot metafora. Kot metafora za ta svet, ki mu pravim svet identitete. Identiteta je drugo ime za zlo-hudiča-peklo. Le če je tudi drugost - Drugi, Bog kot Uničevani Drugi -, ima svet možnost, da ni le pekel. Človek ima to moč in svobodo, da biva nepekel, čeprav tudi nenebesa. Nebesa so samoslepilo, pekel dejstvo sveta, ki je brez transcendence.

Človek more bivati v smislu, ki je vera v iskanje smisla. Zakaj ne? Mar je človek res takšna reva, da mora položiti prste v Jezusove rane, če hoče verovati v nepodložnost smrti (in življenju)? Meni zadošča, da ne pristajam na ta svet identitete, ki je svet agresivnega ekspanzivnega vitalizma; da iščem, kar je onkraj tega. Za pragmatike je to, v kar verjamem, nič. Zame je brezkrajno veliko, ker ohranjam vero v najmanjšo verjetnost. Ni to sijajna igra, stava na komaj mogoče, na nazunaj nemogoče? Zakaj se ne bi igral takšne igre, ki ni igra, ampak osmišljanje?

Briškega podpiram, ko problematizira boj - prizadevanje - za pravico; do tim. človekovih pravic sem v kritični distanci. Na enem področju so vredne, na drugem so le maska-alibi za samopridni užitekarski avtizem udov PMLD. Uboga Ivana Arška terja: »Pravico si je treba priboriti!« Pa prav ona, ki so ji storili največjo krivico, nehvaležnost kot takšno. Ivana: »Pravico se tu kaj rado zamenja za krivico.« A tukaj je povsod.

Smisel in Bog nista isto kot pravica oz. pravični svet. Tu je točka, kjer je marksizem-komunizem najhuje mahnil mimo. Logično: bolj ko se je vojskoval za pravico, več krivice je proizvajal, več umorov. Je pravični umor kaj drugega kot

ogabna komedija zla? Briški izpelje zadevo tako, da ni jasno, kaj je Ivanka: ali Devica ali Hudičevka. Eno in drugo. Eno=drugo, ker vlada le Eno (identiteta). Tudi če sta dva, ki se med sabo borita, sta le na dva razdeljeni eden. V PMLD je vse polno dvojnikov, človek je v nji po bistvu dvojniki; a dvojniki je le kopija (klon) Enega, le razmnožena identiteta, spremenjena v IVJ. Problem ni rešen, le iz krvave stvarnosti svetih vojn in bratomornosti je prenešen v območje fantazmatičnosti, želj, znakov, prividov, navsezadnje pa strahov-môr, v kar vodi PMLD: v psihiatrično ustanovo, kar je ugotovil Božič že sredi 80-let v drami **Španska kraljica**.

Briški jasno spozna, da Ivanka ni ne devica ne hudičevka, ampak nor(ic)a. Ne gre le za **Lažno Ivano**, kot jo je koncipiral Hieng, ampak za **Blazno Ivano**; ni tudi to neka drama? Ivana »(prične mahati z orožjem) Zanj bi še enkrat gorela.« Za koga? Ivana: »In ta glas, ki od njega prihaja, o, kako me spet zavaja? (Počasi začne blesti.)« Kdo jo zavaja, kdo ji govori? Briški ugotavlja: »Ta priča je zares videla Hudiča.« Hudič komentira in ima prav: »Kdor verjame v Boga«, jaz bi pisal boga z malo začetnico, ker gre za malika, »in njegovo pravico, ta bo izkusil neskončno krivico.«

Tudi slovenska zgodovina nas poučuje o tem. Domobranci so vse do smrti v breznihi verovali, da jih bo prišel zadnji hip rešiti Kristus Kralj, pa še danes ni nič z božjo pravico. Domobranski dediči so na oblasti, a domobranci so še poraženci in problematizirani. Je (njihov) bog na dopustu? Zakaj ne nastopa kot Kralj-Zmagoviti, čeprav DSKC to terja od njega? Pred par dnevi sem slišal prvič po letu 1945 prepevati, na škofovskem posvečenju dr. Stresa, pesem **Kristus kralj, Kristus zmaguj**, to antikoncilsko himno. Med vojno smo jo prepevali pri vsaki maši. Pa je bil maja 1945 tudi Kristus zaklan.

Prav ima Zagovornik Hudiča: »O, česa vse Hudič ne dela!« Se res potomci pobitih domobrancev lahko zadovoljijo s sofizmom, ki ga uči vse bolj pijani Tomaž Alkvinec: »To je zlo, ki je zgolj navidezno. (Zopet srkne.)« (V Sloveniji mu je podoben Il Granda.) Trpljenje ni navidezno; morda je trpljenje edina zares zanesljiva priča, da nekaj obstaja. Trpljenje kot telesno in trpljenje kot duševno. PMLD se trudi, da bi trpljenje kot duhovno vrednost odstranila, telesnega ne more, čeprav se medicina vse bolj posveča temu cilju. Duševna zmeda je vsak dan večja, psihiatri imajo vsak dan več dela, umobolnice vsak dan manj prostora. Nekoč so bili v nji redki, dr. Blažič v Detelovem **Učenjaku**. Danes pa je že vprašanje, ali slovenski parlament kot kompleksna ekipa ne sodi bolj pod Klinični center, oddelek za norce, kot pa v trezni politicum?

3

Voltaire se je sicer v svojem **Candidu** nemškemu filozofu Leibnizu posmehoval, češ da vidi povsod le dobro, glej lik Panglossa, v Briškega interpretaciji je pa tudi Leibniz kritik boga preko človeka; takole se izraža: »Za tako zlo se človeka krivi, ker neprestano širi laži.« Bistvo človeka je samoslepljenje, resnica je izdelava konstruktov, ki pa so skladni s človekovim interesom; kakšni naj bodo, če sledijo interesom, razen da so laži? Filozof

dodaja: »Bolnik trpi, ker božje ljubezni ni.« Temačen svet. Vrh pa : »Fizično zlo je Gospodovo.« Tudi v tem okviru se skaže, da je bog=hudič.

Leibniz prihaja do najbolj neperspektivnih ugotovitev: »Metafizično zlo, ker se je nekaj sploh ustvarilo.« Torej bi bil - je - boljši od biti nič. In ker »je ustvarjeno končno, ne more biti dobro.« Strahota: »Krivda ... gre na rovaš gospoda sodnika«, tj. boga. »Zato odgovornost za zlo Bogu pripišemo.«

Ali ni ob takšnih ugotovitvah o zlem dolžnost katoličana, da protestira? Niso takšne dramatikove izjave, kot da bi pisal namesto Rushdieja **Satanove verze** ali **Da Vincijevo šifro**? Zame je Rushdie sijajen pisatelj, debata o bogu čez vse primerna. A jaz nisem ostali; niti nisem povprečna slovenska družba, ki vsaj v enem svojem delu nima daru za humor. Morda pa le ni vsa že v PMLD; in bo takle relativizem naletel na odpor - Hudič: »Hudiča, Hudiču zlo je ukradeno. Le kje ste videli, da so že Bogu zlo pripisali.« Narobe svet, kjer je zlo največja vrednota. Se res sme v današnji Sloveniji zgoditi, kot toži bog »(panično) da bi se Bogu sodilo?« Zakaj pa ne, dodajam, če je Bog malik? Zakaj ni dozdej še nihče protestiral ob Zajčevi dramatici? V nji od začetka do konca nastopa Zli bog; niti ni zelo zakrit. Res pa je, da se o njem ne govori tako manično sistematično, kot se v **Komiki zla**. Je teže prenesti, če sta bog in problem ironizirana, kot če sta patetizirana, kot recimo v Zajčevem **Potohodcu**? Je bila KC z Zajcem zadovoljna, ker se je dalo brati njegove drame, kot da je v njih zli bog partija, komunisti? (Prôkleti Kučan, Ribičič oče in sin, Kocijančič brez sina?)

Briški se ne ustavi pred nobeno trditvijo, naj bo še tako grozljiva. Ubogi Akvinski je že tako nadelan, da vse pomeša; njegova filozofija ni več skladnost biti in zavesti, postane en sam kaotizem. Vinski čuti, da je nekaj narobe, pa se izvija tako, da vse le poslabša, če se sploh da v svetu te drame - tudi na svetu, kakršen je - kaj še poslabšati. Takole sofistizirano blebete: »Bog je ustvaril svet nepopoln zato, da bi človek lahko užival zlo.« To je perverzni bog, ki je ustvaril svobodo, da bi človeka zapeljal, mučil in kaznoval; kainitizem. Zaslišanje Leibniza se konča s polomom - Leibniz: »Priznam, iskal sem, odkod slábo, toda iskal sem slabó. Prekleta logika!«

Tudi svetnica Tereza Avilska ne pride iz mlina zasliševanj kaj bolje kot ostali. Pri nji - enako pri Katarini Sienski ipd. - se kar ponuja sum, da je njeno razmerje z bogom, tj. z mladim, lepim, stasitim, mačističnim Jezusom Kristusom predvsem spolno, saj uporablja zanj poudarjeno seksualne metafore. Sodnik se spreneveda: »Tu ne bo problema, to je sveta zveza.« Kot da bi svetost varovala pred hudičevanjem! Kot da bi bistvo svetosti ne bil poleg fascinansa, zapeljevanja, tudi tremendum, groza nič in hudiča. Precej umsko preprosti Sodnik se dela, da tega ne razume, zato sprašuje: »In kje je tu hudič?« Zagovornik hudiča - Advocatus diaboli - je umnejši: »Prav v sveti zvezi.« Naivna zaljubljenka, ki jo daje neznanska strast, to potrdi. »Vas je očaral« bog sin? »Célo me je prevzel. Me je uslišal in objel«, objem je staro nadomestno ime za spolni akt, »najini duši sta se spojili v eno telo ..., sem se mu predala.«

Skaže se, da je Sodnik sin in oče bog; da je Terezka zatrapana v oba, v Očetu vidi Sina, v starcu mladeniča - Sodniku: »Saj vendar ne boste zanižali, da ste me vznemirjali s svojo prisotnostjo Saj sem vas čutila globoko v sebi.« Bog se je znašel v pasti, zato Terezine dnevnike - kot da po nesreči -

zažge. KC se ni obotavljala uničevati dokaznega gradiva, kadar ji je to koristilo.

Zagovarjati se mora celo sam Hudič; ne zadošča, da ponudi sodišču Zagovornika. Tudi hudič ravna kot ostali: vse le kaotizira. »Hotel sem postati dober hudič.« Je to dobro bitje ali uspešno zlo bitje? Hudič sem postal, dodaja, »z božjo pomočjo.« Briški se po svoje bliža gnosi, ko Zagovornik filozofira: »Zlo-dej. Zlo je dej in ni več zgolj v možnosti, ker se je zlo v materijo dopolnilo.« Materija, ta svet, je zlo. Vendar dopušča gnosa tudi dobre duhove-bogove. Teh pa v **Zlu** ni. **Zlo** ponuja le nihilističnega duha. Briški je v svojem razgaljevanju zlega boga neusmiljen. Zato morda preveč enostranski, pristranski.

Ni izhoda, niti olajšanja: »Ker je Bog dopustil zlo, se je dobro skvarilo.« Tako misli Zagovornik hudiča; pa misli Zagovornik boga, Ak-Vinski, kaj drugače? »Človeku je najlažje, da se krivde lastne odveže, če po Hudiču seže.« Koliko pa je človek kriv? Ni njegova svoboda le navidezna? Hudič: »Bog hudiča je ustvaril, da je z njim človeka udaril.« Kaj more človek v tem pandemoniju, kjer je bog od vseh najbolj - primarno - zel? KC bi rada preložila krivdo in greh na človeka; Vinski: »Človek sam je seme zla«, a Hudič doda: ... »le v rokah Zlodeja. Človeška narava se rada grehu vdaja.« Kdo pa jo je ustvaril? Če je bog človeka ustvaril po lastni podobi in če je človek zel, to pa je, je tudi njegov vir-model zel, torej sam bog. Kakor koli tehtamo, zmerom sledi en sam rezultat: slab, zel.

Pijani Akvinec sploh ne ve več, kaj kvasi; če ima bog takšne zagovornike, joj prejoj mu! »Zlo samo na sebi ne obstaja, zato s človekom dobro shaja.« Kaj je hotel bog doseči, ko je ustvaril takšnega človeka, kakršen je oz. kakršen se kaže v vsej zgodovini od Adama in Eve naprej, že z bratom Kajnom? Zakaj »Bog s hudičem le človeka zavaja?« Kaj ima od tega? Užitek v gledanju, da nekdo-nekaj propada, se muči? »Zlo zla je, da se uničiti ne da«, doda Advocatus diaboli. »Bog je v angela zasadil seme zla ...« Bog je zlo, ker ni se dobro vse ustvarilo.

V **Bibliji** beremo, da si je sedmi dan bog roke mel od samozadovoljstva, menda je brundal v brado: Dobro sem ustvaril ta svet. PMLD pa kaže, da se je motil; sam sebe je slepil. Zlo ni le nacistična družba in Auschwitz; zlo je tudi PMLD, tim. družba izobilja, užitkov, ki so tem večji, bolj ko so želje neizpolnjene. Človek v PMLD uživa morda najbolj v lastni avtodestrukciji. Negativni avtizem. Je mogoč bolj ponesrečen svet?

Posebno vprašanje je vprašanje vesti. Tudi Briški se poslužuje besedne igre, jaz sem jo naveliko izvajal pred štirimi desetletji v reviji Perspektive, a gotovo so bili že pred mano, ki so odkrili zvezo med pojmom zavest in da je nekaj za vest. Hudič je zoper vest. PMLD temelji na izločitvi - pozabljenju - vesti. Že prva slovenska drama, **Brižinski spomeniki** - literarno zgodovinoepisje jo uvršča v dramski žanr -, prikazujejo, kako nastane človekova duševnost, notrina: z vestjo in zavestjo, da je treba vse preveriti pred instanco vesti. Vest pa razkrije, da je človek grešen in kriv. Da se mora izjemno etično in versko truditi, da bi se očistil greha-krivde, a ves njegov napor mu ne pomaga do odrešenja, če mu ne da odveze KC, tj. duhovnik-spovednik. Če je duševnost nastala z zavestjo greha in krivde, je duševnost primarno in strukturno perverzna, človek že vnaprej kaznovano bitje.

Ker je PMLD to odkrila, je vest in krščansko duševnost - dušo - odpravila. Je s tem perversnost izginila s sveta? Morda, če človek ni več oseba, ampak reč (reizem). Kot reč pa je le še predmet masovne produkcije, del mase, ki je zgolj le še snovna sila. Ni prišel človek s tem z dežja pod kap? Problem je rešil tako, da je sam sebe likvidiral. Je prebivalec PMLD sploh še človek v dozdejšnjem pomenu besede? Če beremo recimo današnje slovenske romane, ki jih pišejo mlajši pisatelji, Čar **Pasji tango**, Čater **Ata je spet pijan**, Skubic **Fužinski bluz**, Hudolin **Objestnost**, se da človeka, ki v teh prozah nastopa, sploh še meriti z merili Cankarja in Prežihca, Kosmača in - celo - Zupana, recimo **Levitana** ali drame **Tretji zaplodek**? Kot da sta že Hieng in Kovačič iz povsem tujega sveta, tako se je spremenil današnji Slovenec glede na **Petra Novljana** ali **Kontrolorja Škrobarja**. - Jemljem najmanj ugodne primere, naturalistične, ne Preglja in **Plebanusa Joannesa**, ki eksplicira perversno duševnost kot notrino osebne vesti.

Briški po eni strani potrjuje ugotovitve Čara, Čaterja ipd., ko položi GrandeVinskemu na jezik izjavo: »Zla ni in ga ne bo, dokler človeku je lepo.« Po drugi strani pa se Briški s tem nihilizmom - cenanim hedonizmom (»Se Vinskemu kolcne«) ne zadovolji. Čar itn. ne odkrivajo-dopuščajo trpljenja, kvečjemu nekaj sentimentalne samovšečne romantike, s katero olajšujejo svet-bordel, ki jim ostaja kot edina resnica v praznih rokah. Trpljenje je tipično religiozna kategorija, krščanska, budistična, tradicionalna. PMLD ve, da bo zmagala le v primeru, če bo trpljenje odpravila. Briški pa ga daje v ospredje. Zagovornik Hudiča: »Kaj pa, ko človek vseskozi trpi?« Tudi po drogi - po vsaki omami - sledi vsaj telesni maček, ki se radikalizira v duševne blodnje. Duševnost ostaja, le da povsem kaotizirana.

Zanimivo, da je odvetnik boga tisti, ki pravi: »To« - trpljenje - »je zgolj zlo, ki je navidezno.« Še bolj zanimivo je, da pride do podobne ugotovitve Nietzsche - Nihče - v **Zlu**; s tem likom Briški dramo zaključi, le da prej še obdela Marilinko, Freuda in Einsteina; tema daje zagovarjati mehanskost fizike, ki da jo ima človek namesto duše, in relativnost vsega. Einstein se rešuje s cenanimi sofizmi: »Zlo je in ga ni«, Freud pa dopušča krivdo le v človekovi glavi kot patološko izmišljijo, ki je brez objektivne stvarnosti; kar pa je le v domišljiji, se da odstraniti, saj ni naravni zakon, le blodnja. Za Fredija-Freuda je vse razložljivo z znanostjo, z genetiko, vse mu je determinizem; tu za osebno vest ni mesta. Konsekventno: duševne motnje se dajo odpraviti z medikamenti, s kemijo. Tako se danes vse bolj zdravi norce, vsaj tam, kjer new age fanatična samoslepila ne pomagajo.

Za Fredija je vse spolnost; zato je normalno, da uvede Briški v dramo tudi Marilinko. Duševnost le-te je le čezmerna, nora spolnost; ženska uživa kot mazohistka v mučenosti. Hoče s tem dramatik določiti vsebino krščanskega martirizma in viktimizma kot mazohizem? Marilinka zreducira vse na najnižji nivo. Rada bi le, da jo kdo - hudič - »nabriše in nabuta ..., še s šibo nabiča.« Že misli o tem jo razdražijo do paroksizma; med njo in sveto Terezo ni bistvene razlike. Sodnik-bog, ki je še vzgojitelj po starem, se razjezi: »vas bi bilo treba dati čez kolena.« Ne upošteva, da si trapa želi prav to: »dajte me, dajte (začne lesti po sodniku)«. Kar ponori, da jo morajo varnostniki na silo odpeljati iz dvorane.

Na koncu, kot rečeno, nastopi Ni(h)če. Kakšen odnos zavzame do njega Briški? Si je sam na jasnem? Kot berem Briškega Nietzscheja jaz, je

zagovornik-projektant PMLD. »Ukinja delitev na dobro in zlo ... Če vse se vrača, potem je to religija brez pekla.« Z mojega vidika je to prevzetno samoslepilo. Nietzsche se je kot duševni bolnik umiril, ker ni zmogel prenesti strahote trpljenja, niti trpljenja prebičanega konja. Postal je reč. Briški - seveda ne šele on, tradicija takšnih razlag Nietzscheja je dolga - podaja zadevo tako, kot da filozof že tedaj, ko je umsko zdrav, pripravlja PMLD kot nedolžno: »Kajti vse, kar se ponavlja v nedogled, ni dobro in ne slabo, je le nedolžno ustvarjeno.« Takšna drža vse ekskulpira; precenena je, preveč preprosta. »To je religija bivanja in sveta, kakršna sta!« Pa ravno on trdi, da nekaj j e , ker j e , on, za katerega je resnica konstrukt!

Nietzsche zanika obstoj Hudiča: »Kjer ni pekla, tam ni zlodeja.« Če pa pekel je ... Hudič reagira razumno: »Pa saj človek tu na zemlji trpi.« Nihče: »Če nima volje do stopnjevanja moči, človek trpi, ker si vseskozi nekaj želi.« Namesto želj postavlja Nihče voljo; v redu. A volja do kakšne moči? Preseči se kot človek? Tudi v redu, saj je identitetni človek napaka v samem izvoru, pomota, pot, ki vodi v nič. Na kakšno moč misli Nihče? Na moč nemške rase itn. ne; to da sta mu pripisala sestra in svak. Ni Nihče kot malokdo abstrakten, ko reče: »nič ne želeči« ni le »nečloveško, ampak nadčloveško.« A kaj je to »nad«? In kje? Zgoraj so nebesa, zgoraj je uspeh v družbi. Zato jaz, ki vem ravno tako hudičevo malo, ne govorim o nad, ampak o drugje; že pred desetletji sem pisal: ne nadčlovek, ampak čezčlovek; ta čez pa ni zgoraj, ampak vstran; Deleuzova lateralnost.

Drugost - Bog - je »onkraj dobrega in zla«, kakor ju pojmuje perverzno in oblastniško krščanstvo; v redu. A kje-kakšno je to onkraj; ceterum censeo. Če ni resnice niti kot merila, a Nihče jo zavrača (»Resnica je le utvara, s katero človek sebe vara«, jaz bi dodal, res je, a ni le to), kako iz relativizma in nihilizma? Nihče se odloči za umetnost: »Smisel vsega« je »umetnost, orgija življenja«. Ni s tem pripeljan vitalizem - samo življenje, ki je zlo, saj je agresivna ekspanzivna identiteta - pri zadnjih vratih nazaj? Budizem je to dobro vedel; že Mrak med vojno, ko je bil učenec Mirka (ne Tineta in ne Toneta) Hribarja, prvega slovenskega zavestnega neobudista, glej dramo **Rdeča maša**, lik ekspatra Ambrozija.

Sicer pa Nihče sam sebe spodbija. »Za to pa pusti narod, da se veseli in v igri žalost utopi.« Igra da in ne. Indiferenciacija PMLD. Fraza: smisel življenja »v tej svoji čistosti teži nazaj k izvornosti«. Kje je ta izvornost? V vrtu Eden, kjer in dokler je le Dobro? Ali v sopoboju bogov v času - pred časom -, ko so ustvarjali svet, v sinomoru in očetomoru, beri Hesioda in Homerja. Jasno je, da Briški tudi Nihčeta ne daje za vzor. S kakšnim sporočilom torej dramo konča?

Zdaj se spomni naslova drame in njegove vsebine; v sami drami je to komaj kje omenjal. Sodnik-bog nagovori gledavce-bravce kot vodja gledališke skupine, Petančič bi mu rekel Igrski vodja, seveda v okvirju katoliškega integralizma iz leta 1935, glej **Igro naše fare**. »Kdor igra, ta trpi. In če naše je trpljenje vam bilo v veselje«, gledavci uživajo v trpljenju igravcev, točneje, v videzu, da igravci trpijo, saj le igrajo trpljenje, »potem smo v tej igrici tudi mi uživali.« Je res zadnja beseda užitek, torej zagovor PMLD? »Ako vam pa bo kdaj v prihodnosti hudo, se kar lepo spomnite na to, da je zlo v tej igri komično.« V igri da, a v stvarnosti? Trpljenja ni le v primeru, da stvarnosti ni, da je vse le igra, to pa je namen PMLD. Briški se tega zaveda, je ekspliciten:

»Zato, porota draga, prosim, ne sodite nas ostro, ker smisel vsega življenja je zgolj v vlogi trpljenja.« IVJ ali igra-vloga-jezik.

Tako lahko govori igravec, umetnik, ki pa v teh izjavah ne zastopa slehernika. Igravec se lahko zajebava, človeku pa to ni mogoče. Oziroma: nekaj časa gre, potem pa ... Ali pride **Kamniti gost**, v Puškinovi verziji, ki vrže **Don Giovannija**, Mozartovega, tja, kjer že ves čas je: v pekel. Mnogi so se vživeli v to vlogo-usodo; tudi Zupan, ki je postal na koncu svojega življenja tako vseč ludistični generaciji ravno zato, ker je vse zniveliral na spolnost, trg, užitke, zajebavanje; ostareli Don Juan, ko mu ne ostane več drugega, kot da igra vlogo zapeljivca, v stvarnosti pa seksa že davno ni bil več sposoben. (Glej Petanovo dramo **Don Juan in Leporella**.) V stvarnosti. Kaj pa, če stvarnosti ne prizna?

Je Briškega gesta tudi v tem? Konec drame - Zapisnikar, že po končani obravnavi: »Oprostite vaša Milost, v zadnjem odstavku mora biti množina«, torej ne le »v vlogi življenja«, ampak v trpljenjih in življenjih, vseeno, gre za besedno igro. Sodnik-bog odvrne »(avtoritativno) Ne, ker se mi zjebe rima.« Življenja-trpljenja. Življenje je trpljenje zgolj zato, ker se besedi lepo rimata.

Briškemu ne verjamem, da je to njegovo pristno in zadnje sporočilo. Le dela se, kot da je. Ker noče biti zanosen; ker ne najde, kar išče. Vstopa v vlogo klovna, zlo naredi zgolj za kom(ed)ično. A to je trditev, kakršnih je v drami še mnogo in različnih. Drama sama pa kaže, da gre dramatiku hudičevo zares. Zajebaval se je Jesih, nihče se ne zna bolje od njega; a tak Jesih je svoje odplozal. Že Filipčiča je zgrabila luknja sveta, ga posesala vase, da je moral ob seksistični **Figarovi svatbi** napisati dramo zla, **Bakchantke**. Dovjak je odšel drugam, v neskončno tenko domišljijo, Dovjak - **Karuzo** - je nežen kot cvetlica. Briški pa je brezobziren. Bliže je Mucku, oba garata, ko eksplicirata vprašanje smisla in zla. Le da je Muck težkokrven, **Zalog**, **Portimao**, seka kamenje kot Dovjakov Norec-Kamnosek v **Pipinu Malem**. Muck se boji surovosti, banaliteti se ogiba. Briški pa jo hoče. Svoj namen doseže šele tedaj, ko dramo sklene z barbarsko besedo; moje razprave v zadnjih letih vrvijo od takšnih umazanih besed: »zjebe se mi«.

A se mu ne. Ne verjemimo mu, če reče: mi dol' vis'. Morda bi bolje ustrezal Briškega dramatiki izraz-paradoks: Mi gor' vis'.

2006

HUDIČ (SMART) JAGA (ob Zajčevi Jagibabi)

1

Teško bi si predstavljali, da bi napisal dramo **Jagababa** Dane Zajc kdaj prej, kot pred smrtjo, toliko je v nji govora ne le o sami smrti, ampak tudi prisposodob, ki namigujejo na čisto določeno smrt. Vrstijo se besede, ki kot sestavljanka imenujejo določeno bolezen, ki je bila za Zajca smrtna, rak na pljučih; deležni so ga bili tudi Zajčevi prijatelji in sodelavci Dominik Smole, Marjan Rožanc, vsi nekoč strastni kadilci. Prvi Zajčev ep (morda edini daljši, mladostni, čeprav so vse njegove drame po svoje epi) je bil naslovljen **Črni možje**, Nemci, esesovci, pobijavci; večna Zajčeva tema likvidatorjev oz. vojakov, ki ne le ubijajo, ampak ubijajo na poseben način, zavratno, kot kaznovalci v imenu krivice, skrivajoči se v temi, v črni noči. Tudi ta motiv je omenjen v **Jagibabi**.

Jagababa ne prinaša novih motivov, v nji Zajc še enkrat ponovi in obnovi - zelo sveže, ranjeno, čeprav z modro distanco, ne histerično, a dokončno - svoje mladostne duševne poškodbe, ki jih je doživel med vojno, ko je bil star od 12 do 16 let. Navidez ali v prvem planu se **Jagababa** ne dogaja v vojni; gre za razmerja med oglarji, čas dogajanja je omejen kot leto 11 (enajst) prejšnjega stoletja; številko je treba brati kot dve enici, dvakrat začetek sveta, leto ena, ki je leto nič. (Zorko Simčič napiše dramo **Leto nič in dan potem**; ker je Simčič kristjan, misli na leto in dan Jezusovega rojstva.) Zajc je naslednjih 6 desetletij izkušal-doživljal skoz mrežo mladostno-otroških dogodkov, ki so ga skoraj zafiksirali. Dali so tudi naslove njegovih pesniških zbirk, **Požgana trava**, tj. trava, ki je ni, **Jezik iz zemlje**, to ni le jezik, ki poganja iz trde zemlje in govori človeško, ampak je sama zemlja, ki se izraža zemeljsko, kot **Kepa pepela**.

Ta pesem je ena Zajčevih zgodnjih; a se veže neposredno na **Jagobabo** oz. na oglarje, ki pretvarjajo živ les v oglje, nazadnje skoz žerjavico, ki ugasne, v pepel in v nič. Poleg besede smrt je v **Jagibabi** često zapisana tudi beseda nič; pa izrazi temno, črno, noč (to je par: noč-nič); jih bom še navajal.

Omenjeni izrazi so simbolni, so okrožje, znotraj katerega kroži Zajčev duhovno izkustveni duševni svet. Uničevalna - rane prizadevajoča - strast je v Zajcu od **Črnih mož** tako velika, da se to okrožje kot okvir ni odprlo; tudi če se začasno je, posebno v erotski poeziji, se je hitro spet zaprlo kot ranjen-

požgan cvet. Ljubezenske izkušnje so pri pesniku strukturno negativne, zanosi se morajo končati v polomu, pa naj gre za partizanski zagon, kakršnega je čutil v prsih Zajčev v partizanih padli brat, pesem **Jalova setev**, že iz prve zbirke, ali ljubezenski. V Zajcu je silovita moč erosa, a ne zmore v urejen mir, v blago skladje. Usoda hoče, da se vse, kar biva, skvari, počrni.

Realizma Zajc ni maral; vse drame so mu uhajale v surrelizem, v fantastiko. Ker je imel izvrsten estetski čut, je takoj začutil, da ne bi bilo dobro, če bi bila simbolika abstraktna, doktrinarna; zato ga je že spočetka vleklo v različne oblike - variirane - narodne pesmi, **Mlada Breda**, ljudskega epa, **Kalevala**, antične demonične drame, ki je postala mit, **Medeja**, srednjeveškega misterija z evokacijami, **Otroka reke**, grozljivke, **Potohodec**, sveta skrajne domišljije, **Grmače**. Je pa te estetsko-žanrske momente med sabo tudi svobodno kombiniral, to je poudarjalo fantastičnost in osredotočena nadresničnost sveta in človeka.

Zajc je imel srečo, da je že relativno kmalu pri občinstvu in kritiki uspel. V začetku smo ga - izredno visoko - cenili tovariši v njegovi grupi, zato smo že prvo njegovo dramo uprizorili na Odru 57, 1962, **Otroka reke**, čeprav smo se zavedali, da pomeni prelom za sprejemljivost publike, saj še ni napočil čas poljubnostnega ludizma-reizma. Zajc ga je uvedel (ob Božiču, Smoletu in Šeligu), a trajalo je še vse do druge polovice 60-let, da je postal ta trend splošno sprejet; Božič še danes ni ustrezno priznan. Morala je priti nova generacija, Jovanović, Rupel, Jesih, Svetina, Rudolf, da je postavila Zajca na zastavo, pa še ta ga je razumela precej po svoje, kajti tragos, ki je v Zajčevi dramatiki nepogrešljiv, je skoraj neposnemljiv, naslednja generacija pa se je prepuščala igrivosti brez tragičnih momentov, te je ironizirala, polahkotila. Medtem ko si Zajčevega surrealizma ali skrajne svoboščine duha ne moremo razlagati brez skrajno temne-črne barve v njem. Rožnate Zajc ne zmore, takoj mu potemni v rdeče-krvavo. Morda je pri njem ob črni le bela in siva, a le kot kontrast, da bi se jasneje zarisala v dušo gledavca vsečrnina.

((Zajc je pazljivo skrbel za svoj uspeh; se je za nekaj časa celo približal meščanstvu, prej ga je sovražilo, Kozaku, kamor je zahajal na večerje, v boljšo družbo. Imel je kompleks revnega bajtarskega otroka. A ker je bil lep, za ženske demonično privlačen, je hitro opazil svojo uspešnost pri drugem spolu; izkoriščal jo je. Tedaj se je še dodatno razklal, a razcepljeni človek je bil že od nekdaj. V 70-letih je nosil v sebi človeka velike ambicije, želje po uspehu med ljudmi in sovražnega dano partijsko oblast. To drugo čustvo je dve desetletji zatajeval, zatajevati se je znal, bil je človek malo besed ali celo molka, molk je česta beseda v njegovi poeziji; skušal je dobiti različne družbene nagrade, posrečilo se mu je; za pesniške zbirke, za drame in glavno, Prešernovo; izbrali smo ga tudi v SAZU. S te plati - celo zelo - uspešno življenje.

Naj je imel zaradi premajhne politične radikalnosti v 70-letih slabo vest ali pa ker se je stežka zatajeval, je toliko bolj izbruhnil na politični ravni od konca 80-let in v 90-letih. Zaneslo ga je močno v desnico, k Janši, k skupinici revije NoR. Je podpisoval politične peticije, se udeleževal množičnih zborovanj, nazadnje celo nacionalističnega spora s Hrvati ob Dragonji, ko sta si stala čez rečico drug drugemu nasproti dotedanja prijatelja s pesnikom Slavkom Mihaličem. Večkrat smo bili v Zagrebu prijateljsko skupaj, vsa trojica.))

V prvi Zajčevi drami, v **Otrokih reke**, direktne političnosti - aluzij nanjo - še ni bilo, čeprav je bila za tiste čase drama politično izzivalna, saj je radikalizirala nihilizem na Slovenskem do zadnjih meja. Tema drame je samoslepilo o možnosti ljubezni med dvema (in v grupi, torej v Partiji), uresničitve sanj posameznika. Sestra, ki je ljubljena (deloma poetična metafora, deloma že perverzen, incestualni motiv, Zajc je začel z njimi, privlačevali so ga, glej posebej **Medejo**), brata izda. Ljubeči (Dan-e) propade, ljubeča (hči Reka) izbere drugega ljubimca. Pesnik se zave svoje izločenosti iz družbe-sveta, odloči se za to, da bo svojo izgubljenost opeval kot poslanstvo; zapije se. Mati Reka pa se modro - leno - vali naprej; ve, da je v nji vse, vse bo v nji utonilo, konec vsega bo polna, a kalna - črna - reč (močvirje). Tisto močvirje, v katerem živijo duše v vicah, pred njim imata Oštir-Hudič in njegova babica gostilno; v pekel namenjene duše odvažata tja čez, v črno temo, glej Strniševe **Žabe**, 1968. Strniša in Zajc tvorita par dvojčkov.

V naslednji drami pa je političnost že neposredna; drama je bila napisana v drugi polovici 60-let, v Kavčičevem psevdoliberalnem času. Tedaj je smelo biti objavljeno že marsikaj; Partija se je inovacijam-kritiki upirala, a je postopoma popuščala. Zajc si je izbral kljub vsemu simbolično-poetično obliko; je pa res, da je prišla drama na oder šele v 70-letih (1972), ki so bila še posebej črna. Zajc si je (z dobro strategijo) pridobil ime, širšo skupino podpornikov; **Potohodec** je mogel biti uprizorjen in natisnjen. Svet v **Potohodcu** je prehod iz podzemlja na zemljo in nazaj, soočata se Pregarjani in Pregarjavec, sicer obstaja tudi Iskavec, a ta je enako uspešen kot Dan v **Otrokih**; vsakega takega oblast nujno pobije. V **Otrokih** še ni tematizirana sama oblast, medtem ko je bila v reviji *Perspektive* (1960-64) v vsaki številki oblast na kritični paleti. V **Potohodcu** že nastopa Mučivka, Izdajalka, Oznovka (ne še s to besedo, a je jasno, za kaj gre). Izdajavka je tudi sestra-hči Reka, izdajavstvo je ena temeljnih potez Zajčevega sveta. **Otroka reke** se rešujeta v poezijo-liriko-mistiko, **Potohodec** pozna le še trdo nerešitev, besen zlom, spopad. Samorazkroj je v obeh dramah. A v prvi je nežen, ljudje odmirajo kot sence, komaj zaznavni koščki-ostanki snovi; v **Potohodcu** se sence spremenijo v strasti, v bese, v aktivno morivstvo. To je že bliže medvojnemu svetu, medtem ko je senčno usihanje bliže eksistencialnemu izkustvu Zajčeve tikpovojne generacije, katere najvidnejši izraz je - poleg Kozaka, Smoleta, Božiča - prav Zajc.

V naslednjih dramah Zajc razširja in pogloblja (če se to da) omenjene, skoraj izključno negativne, črne momente svojega sveta. V **Mladi Bredi** ubija tašča snaho; moški - zaročenec in sin - je pri tem nebogljen; prej vaba kot akter. Se je Zajc čutil od Partije tako zelo uporabljanega-zlorabljanega? Verjetno. V mladih ljudeh redno slika svoj avtoportret. Sovraštvo je v star(ejš)ih, Kraljici osojne strani, in v ženskah, **Medeja**, Neži iz **Voranca**. V **Jagibabi** je Dekelca morda dvoumna, zapeljivka, kot taka v službi Hudičevke (Jagebabe); je sama nedolžna-čista žrtev, kar je človek komaj lahko, le na robu, dvoumno, kot edini živi v drami, Gregor. Če je Gregor živ in če je sploh kdo na tem svetu - lahko - živ.

Zajc je naredil v slovenski poeziji - liriki in dramatiki - epoho, v njej je ena najmočnejših figur med leti 1950 in 2000. Kot gigantsko močna osebnost je svoj čas in okolje sooblikoval, vplival tudi na druge umetnike, si priboril težko

in hudo resnico, brez katere slovenska zavest ne bi bila kompletna. Ni pa Zajčeva tovrstna zavest med Slovenci edina.

((Tokrat sem izbral poseben način pisanja-objavljanja. Naredil bom dve različici eseja o **Jagibabi**; prva - krajša - bo za dramaturginjo Drame SNG, ki me je ljubeznivo povabila k sodelovanju pri Gledališkem listu ob krstni uprizoritvi **Jagebabe**; ta različica je za občinstvo, je spodobna, neosebna, normalna. V drugi različici pa bodo moji privatni komentarji, dnevniški zapiski ipd. Ko bo doc. dr. Andrej Lavrenčič pretipkal integralno verzijo, torej drugo, bova z Alenko v printu izločila - prečtala - tekst, ki velja le za drugo različico. Tako bo Darja Dominkuš vedela, kaj mora izločiti, sama pa bo itak dala moj esej v novo obliko (špigel).

Zajca so ob njegovi smrti pred letom dni slavili, na čelu z Jankom Kosom; jaz se teh slavij - kot nobenih - nisem udeležil. Priznam, da je prav Kos seznanil Zajca in mene, takoj ko se je vrnil Dane od vojakov; srečali smo se v kavarni Union. Ko je prišel k mizi natak, je Zajc zmerom strumno vstal, do kraja je bil zbegan, preplašen. Nato sva se z Danetom zelo ujela, tesno prijateljevala do leta 64, hodila na izlete, tudi v trojki z Rudijem Šeligom, kolesarili smo; peljal me je, redkokoga je, na svoj požgani dom pod Murovco, z neznansko jasnino se mi je urezal v spomin, tedaj še razvaline, bilo je leta 1959, Dane je pripovedoval zgodbo o svojem očetu, ki je umrl med vojno za posledicami zadobljenih ran, o bratovi smrti, o samem požigu hiše itn. Nazaj grede v Ljubljano, bila sva s kolesi, sva se v Moravčah tako zapila, da sva menda nosila do Ljubljane kolesa na hrbtu.

Sredi 60-let sva se z Zajcem razšla, bil je do mene precej sovražen; družil se je s Kozakom in Kosom. Družbica si je imela zoper mene precej povedati, vendar me niso obrnili zoper sebe, s Primožem sva se tik pred njegovo smrtjo povsem zblížala, na Sterijinem pozorju, v Novem sadu, 1981; v 80-letih tudi z Zajcem; le s Kosom ni šlo, čeprav sva večkrat poskušala. O Zajčevi dramatiki sem pisal ves čas, ne le o **Otrokih reke**, 1968, v knjigi, skupaj z razpravama o **Samorogu** in Smoletovi **Antigoni**. Nato o **Potohodcu**, obsežna razprava, o **Mladi Bredi** v Gledališki list Drame ob krstni predstavi, o **Kalevali**, o **Medeji**, obsežen spis, deloma objavljen v Gledališkem listu, o **Grmačah**, glej moje knjige iz **RSD**, podniz **Blodnja**, knjige **Blodnja**, druga: **Človek in nič**, tretja, **Rabelj in žrtev**, 1997 in 1998. Naslovi mojih razprav: **Potohodec**, **Mlada Breda**; od strani 49 do 91. Celotna knjiga **Človek in nič** je posvečena analizi Zajčeve dramatike. **Rabelj in žrtev** pa predvsem **Medeji**, 250 strani.

Se pravi, moja srečanja z Zajcem so glede na najina čustva nihala, moje občudovanje Zajčeve umetnosti pa je ostalo ves čas nedotaknjeno, veliko. Zato mi je prišla ljubezniva ponudba dramaturginje Dominkuševe kot nalašč. Bil sem prvi, ki je pisal - podrobno, priznavalno, ustrezno - o Zajcu, o prvi zbirki **Požgana trava**, razpravo **Svet krvnikov in žrtev**, revija *Perspektive*, 1960/61, razprava napisana 1959; prvo Zajčevo dramo sem režiral, **Otroka reke**, že bral njeno prvo različico, 1960; sodeloval sem pri nastajanju druge, od prve nemalo različne. Z Zajcem in njegovo umetnostjo se čutim globoko notranje povezan.

Naj bom torej zraven tudi pri postavljanju epitafa na Zajčev odprti grob. Ko sem pred par leti zvedel, da Zajc piše dramo, sem bil nekoliko skeptičen, bal sem se, da se bo ponavljal. A se ni. Čeprav so vse teme iz **Jagebabe** kot Zajčeve že znane, se je lotil tega teksta (najbrž ob tem, ko ga je pisal,

pričakujoč smrt), sveže, pozorno, odprto, ranjeno, oblikovalno suvereno, skratka močno. Ponosen sem, če lahko napišem nekaj ne povsem netočnih besed ob **Jagibabi**. Ta moj spis naj bo posvečen najinemu prijateljevanju. Pozdravljen, Dane!))

2

Pravijo, da je **Jagababa** nedokončana; iz same drame se tega ne vidi. Morda jo je hotel avtor še izpiliti, morda mu je bila na poseben način intimno blizu, pa je ni hotel dati iz rok.

Drami bi dal na čelo 3 mota. 1. »Vse je namišljeno. Izmišljeno. Ti si namišljen. V kraju, ki ga ni, sva brez telesa, brez jezika. Sva senci. Ne govorijo, ne mislijo, ne čutijo.« 2. »Nesreča je visoka gospa,/ ki nad ljudmi gospodari.« 3. »Neki fant je bil,/ bila je deklica./ Jo dolgo je lovil/ sredi sveta/ varljivega.« (Skoraj strniševski verzi; v **Jagibabi** ne edini takšni.)

Je še kdo živ? Smo vsi namišljeno-izmišljeni? Za Zajca ((in zame)) neodgovorljivo vprašanje. Kako razločiti med živim in mrtvim? Po kakšnem merilu? Zajc ((in Strniša)) je šel čez meje običajne pameti, tja onkraj, kjer ni nič več gotovo, niti to ne, ali obstaja nič ali bit ali nič od obojega. ((Sam izdelujem filozofijo, ki veruje v čezčloveka, v bitje, ki morda ne bo imelo niti telesa, niti jezika, kakršnega si predstavljamo; ki bo onkraj senc in obrisov, onkraj čutov. O njem ne vem ničesar, razen tega, da bi ga z radikalno skoncentriranim intelektualnim kapitalom lahko začeli pripravljati. Telesa se mi gnusijo. Govor je zavajanje. Čuti so slepila. Misli ... če jih primerno vežem z najmanj zavajajočimi čuti ... To, da se ne znajde, je za Zajca nesreča, zame le preizkušnja, ali imam dovolj vere v to, česar (še?) ni.)) Tretji moto pa se tiče Dekelce.

Jagababa je balada. ((Svojo razpravo **Svet krvnikov in žrtev** sem zidal na ujemanju asonanc, črni a-ji itn. Tudi v drami: a-a-a-a. Je a- klic na pomoč?)) Morda najbolj zjedrena, poetična, lepa od Zajčevih. Zajčev svet se začneja baladno in se tako tudi končuje. ((Prav je, da se mu mladostni samomori niso posrečili, moral je napisati vse te balade.)) Je balada današnji svet Slovencev? Ne. Zajcu ((in meni)) se gabi, a je Zajc predvsem od zunaj živel v njem. ((Jaz na robu.)) Intimno pristno je prebival v svetu med 1941 in 45, ta svet obnavlja tako rekoč v vsej svoji poeziji. Je pa ta svet vreden, da ga tako velik pesnik tako manično obnavlja. Bil je splet skrajne veličine, herojstva, katerega drugo ime - druga plat - je zločinstvo, skrajna ničvrednost. ((Sam tako močnih čustev, kot so Zajčeva, ne premorem. Živim bolj v postmodernem svetu libertarnosti in simulacije. V Dv arhemodelu.))

Drama se prične - Gregor: »Oglarjeve oči so črne.« Vsi smo oglarji. »Črna je glava./ S črnimi rokami prijemlje./ Črni so njegovi koraki.« Itn., vse črno, a ne le politično (kot pravi Komar v **Hlapcih**), ampak eksistencialno. Stil-jezik, ki ga uporablja Zajc v **Jagibabi**, je skoraj isti kot tisti v **Požgani travi** in **Otrokih reke**. Naricanje. Evokacija. Roženvenec. Litanije. Po črnih litanijah sklep - Gregorjevega govora: »Smrt ga zdrobi kakor zavržen ogorek./ Ko stopi nanj,/

se v črn prah zdrobe kosti.« Enak konec je bil v **Otrokih reke**: Dan itn. so se zdrobili v prah, le da je bil siv. Prah je veter odnesel. Kaj je ostalo? Nič(es).

Zajčeva religija je negativna, demonična, hudičeva; že od začetka. Oglarji omenjajo molitev Oče naš, a ta ni katoliški. Gregor, čigar oče je Sveti oglar (sveto je zlo) tj. Hudič: »Pod čelom prikrita/ dva oglja gorita.« Hudič je druga najčesešče uporabljana beseda v **Jagibabi**. Če Baba jaga, jaga hudič, kot pase polhe in podgane. Podganji piščalkar-hudič. Ljudje živimo tako, da se pasemo na hudičevi paši. Ves svet je hudičev travnik, pa še tisto, kar je onkraj sveta. ((Zame ne. Verujem, da je onkraj sveta onkrajčlovek, čezčlovek. Sem krščanski ničejanec, paradoks, razcepljeni človek, ki v osnovi suvereno uravnava in obvlada lastno razcepljenost. A jo tudi Zajc; če je ne bi, bi pisal umsko kaotične drame, a jih ne; je mojster zgradbe, ki je obenem čustvo. Kaotizem je tipičen za ludiste, za Božičevo **Paniko**)).

Oglarji varujejo kopo: na kvatno nedeljo, ki je polna zla. Kopa je simbol za varen dom; a če vemo, kakšna je kopa, vemo, da je ta dom varen le za hudiča, saj gori v njej strahoten ogenj. Človek se pri sto stopinjah scvre, v kopi preživi zelo kratek čas. Varuje torej nekaj, kar ga ognjeno požira; avtodestrukcija, značilna za Zajca že od začetka. ((Pomensko makrostrukturo Zajčeve dramatike sem poimenoval ADHum, avtodestrukcijo humanizma. Že sredi 60-let.)) Na kvatno nedeljo-noč pride tudi Jagababa, čarovnica, hudičevka, kasnejša Strniševa Hudičeva babica, ki je isto kot lepa Évica v **Žabah**. Vse bi požrla. Hudič je zato na svetu, da požre vse ljudi. Da naredi red, mir, čisto situacijo: smrt-nič.

Več kot očitno je, da je Gregor sam Zajc; edini živi (?), ki živi (?) s samimi mrtvimi. Gregor opisuje, kako se žge les za kopo: »Z jezikom si ga žgal, z besedami si ga klal.« Te misli nameni sicer partizanskemu likvidatorju, a veljajo za slehernika, tudi za samega Zajca. Njegova poezija (jezik) žge (ubija), jezik pa je iz besed. Morda dela to vsak pisatelj, Zajc zanesljivo. ((Dramatik Sardenko je le buzeriral mlade deklice. Trosil je kot cukr sladke besede. Duhovnik-katehet v Dekliški šoli. Kaj bi se zgodilo, če bi srečal Dekelco? Sardenko je cvetličil, ves nadišavljen, Zajc pravi: »Prah, pepel bom skopal.« Katehetu ni do prahu, ampak do luknje v slast. Ali ne svetuje kar naprej katoliški poslanec Drobnič: uživajte življenje in spolnost! Delajte otroke! To je sladka stvar.))

Kaj se vidi v Zajčevem svetu, razen črne teme? »Belo nebo, ki ga ni;/ da je belo obzorje. Ni obzorja./ Samo sneg, gost hiter sneg/ zida beli zid pred tabo in pred svetom,/ ki ga ni več.« Goščava-motnjava je tolikšna, da je istovetna s črno temó. Prizor kot da je s partizanskega marša, pri katerem je sodeloval Zajčev brat ((pa oba Alina strica)). Snežni metež v Kosmačevih-Štiglicevih filmih, **Na svoji zemlji** in **Balada o trobenti in oblaku**, je realističen, stvari in ljudje so v metežu prepoznavni; Zajčev namen je, da ne bi bili prepoznavni. Da bi postali ena sama indifferenciranost. Siva luknja. »Belogobast mrak«, v katerega »padaš«. Partizani - človeštvo - so se »opotekli na pot brez poti«. Mete »kot hudič«. To je: ne mete le zelo, ampak mete sam hudič.

To je rezultat človekovega truda: ne drugi del Goethejevega **Fausta**, ampak »Moč zgublja kopa. V nič gre ognjena sila.« ((Kot je šla moja po srčni operaciji pozimi. A se je spet vrnila; za kako dolgo? Skoraj umiral sem, ko sem bil toliko star kot Zajc ob svoji smrti; bil je pol leta starejši od mene. Kaj bo moje poslanstvo naslednja leta? Kako mi bo pomagal Zajc? Tudi z **Jagobabo**?

Kako naj bom »varuh kope«, če je kopa pekel? Ima sploh smisel varovati pekel? Ne. Torej je kopa, ki jo zidam jaz (**RSD**), vsaj vice, če ne napoved drugega, onkrajnega sveta, transcendence, drugosti?)) Dramatik opisuje, kako se mu življenje izteka, morda tudi že v bolnišnici na Golniku: »Snega je do prsi, do vratu.« Še malo, pa ga bo čez oči. »V klanec omahujem.« ((Oba z Zajcem omahujeva.)) »Drsim, padam«, ne vem kolikokrat. »Obležim«, često. »Tenko piskajo pljuča«, ki jih nažira rak. Potem me vzdigne, »porine naprej soborec«, Nace, a le do mojega zadnjega diha.

((Zajc ga je izdihnil, jaz še ne. Padala sva oba, se pobirala, a zdaj stojim sam. Ni več prijateljev-soborcev, Zajca, Šeliga, Primoža Kozaka, Rožanca, Dominika Smoleta, ki bi me kot tesna ustvarjavska skupina potiskala naprej. Mrtvi so, tako ali drugače; vsaj zame. Da ne govorim o Janku Kosu. Pa vendar nisem sam; sem z ženo, otroki, vnuki, pravnukinjama. V volčjem tednu 1956/57 pa sem se čutil sam. Ni še bilo skupine okrog Revije 57, Perspektiv, Problemov, Nove revije (do 1986). Zaman sem grabil po že dveh otrokih in soprogi, roke so mi popuščale. Bil sem pred zajčevskim samomorom. A sem vzdržal, še 40-let. Danes spet zidam kopo, a ne vražje ognjeno. Tudi svetišča ne. Delavnico, pa ne **oblakov**. Ampak iskanja drugosti.))

Ljudje umirajo, na marših in drugače, a Zajca zanima le smrt od utrujenosti, izčrpanosti. ((Oba sva se izčrpavala do kraja. Vendar **Jagababa** ni nasledek izčrpanosti, ampak moči.)) Mnogokrat je bilo res: »Brez volje roka«. Takšna je že v **Otrokih**: tam kar odpada. Nato facit: »Tako si umrl, Tevž«. Vse čaka ista smrt, pobijavce in pobijane. ((Zajčevega zasliševalca na OZNI, Zlatka Seliškarja, in samega Zajca, ki ima sina Zlatka, Zakladka. Približno takrat kot tudi jaz svojega prvega sina, jaz 49, Zajc 51.)) Človek se ujame na slab način: »Tako je zmrznilo tvoje oglarsko srce .../ zaplamenelo je v mrzlem ognju,/ ki je brez zubljev, brez toplote .../ Spuhtel ...« ((Zlatko Seliškar, sin pesnika, ki je oznanjal sovraštvo in heroizem, je naredil samomor.))

Partizani so mladi fantje ((tudi midva z Danetom sva bila mladeniča)), domišljijo jim begajo dekleta. A Zajčeva Dekleta - že od sestre Reke in Ženske (iz **Potohodca**) - so posebne vrste; vsaj napol hudičevke. Oglarjem se mota po glavi bitje, »še ne ženska, ne več otrok ... Naga v snegu. Bela« kot smrt. »Bosa v snegu. Je lebdela ... z rdečimi lasmi.« Čudna. Pošastna. Ko je kdo padel, »je njegovo glavo vzela v naročje golo, belo«, lobanjo. »Dekelca iz Zlodjeve luknje ... Popij jim življenjsko snov.« Krvoses, česta tema v povojni slovenski dramatik. Dekelca skrbi za to, da pride zmerom do istega nasledka: - Tevž: »Urok si izrekel.« Moment magije. »Odposlal si me, zničil si me.« Gregor: »Zničil sem ga, ki je nič.« Manično ponavljanje iste resnice, ki je za Zajca prva in zadnja. »A sem ga, če nič je nič.« Zajc ljubi paradokse. ((Oba sva jih, že v 50-letih.)) »Če se, v kaj se?/ V kakšen ostanek bitja./ Ali v niču prebiva?« ((Nič je bil - ne le - moja tema že sredi 50-let; filozofsko sem gotovo vplival na Zajca, na Božiča, ki je še posebej rad tematiziral (ne)misel in nič.)) »Tam, kjer se misel zgubi.« ((Pisati »zgubi« namesto »izgubi« sodi med moj vpliv - ne le - na Zajca; za takšno pisavo sem se odločil ob študiju jezikoslovnih spisov Boža Voduška, v letu 1959.))

Gregor misli, da so »na Ogradih« le »podrtije brez strehe, brez ognjišča in brez ljudi pa brez živali, tam ni stanov«, medtem ko Zajc in Dekelca vesta, da tudi tam prebivajo ljudje, a kot mrtvi, krivi, kot duhovi; Zajc jih je opisoval v posebnih pesmih. Pod svetom videza, ki ga živimo, je svet resnice, ki je svet

mrtvih. Ni naključje, da je tako zanimal Iva Svetino, enega od Zajčevih legitimnih dedičev, glej njegov prevod **Tibetanske knjige mrtvih**. Dekelca je bela in črna. (»Črna si, črn bom« ... Gregor: »V nič sem ugriznil«, pravi, ko se ji približa.) Ostajamo v zaprtem krogotoku: nič-noč-praznina-smrt.

Dan je okvir drame, problem, zgodba. Balada se nadaljuje, črno postaja še bolj črno. »Pljuča oglarska«, kakršne je imel Zajc na dan smrti. Človek, ki je pravi (a kdo je to?), je nor; Gregor norí: »Kriki blazneža prevpijejo druge glasove.« ((Z Zajcem sva bila blazna in ne. Razcepljeni človek.)) Ljubosumje in sovraštvo. Kar naprej nesreča: »do smrti si njen.« Pregarjavica. ((Oba z Zajcem sva tičala v njej.)) »Prerokbe«, prividi. »Si jih stresel, si se jih otresel? To upaš, a ti nič ne veš, do zadnjega diha ne veš.« Kakšen je bil Danetov zadnji dih? Krik? Mirna spokojna pripravljenost na prehod v belino kot takšno?

Hudič je za Zajca nepatetičen; podaja ga s posmehom, z distanco, kot v folklori. »Zdaj spet pride hrup Jagebabe. Skovikanje«, skovir napoveduje smrt, »rezgetanje (osla, ki ima kopita kot hudič), mukanje, kokodakanje in petelinji hrup.« Petelin je simbol večnega življenja; vse je, oboje je. »Iz duškov na kopi švigajo plameni.« Z navajanjem citatov iz **Jagebabe** se da sestaviti samo dramo ali vsaj njen scenarij. »Rjove, vriska in oponaša oslovsko riganje.«

Nato pripoved, kako je Matjaž Tilnovoga sina »izročil morilski krogli«, partizanu likvidatorju. Za Matjažem stoji senca umorjenca, po svoje za vsemi. Vsi, ki se borijo, ubijajo, eni povrh vsega še mučijo. Slabo in še slabše. To je Zajčev svet. Svet ljudi, ki pljuvajo »iz sebe črne kamne strahu«. Svet mrtvih. »Janez se je po svoji smrti/ naselil v svoji podrtiji.« Pogovor se stopnjuje v smer zla - Tevž: »Kdor je zdaj živ in zdrav,/ ta bo kruljav in krvav.« (Zveza z dramo Matjaža Briškega **Križ**. Zajc je tudi tu vsekali pot.) Nastopi Perkmandelc (gorski mož), mitsko folklorno bitje, znano posebej rudarjem in oglarjem; pravi: »Prosil bo, naj ga strem, naj ga živega požrem.« Tevž: »Semle, kdor se ne boji,/ da mu spijem kri.« Dekelca iz strahu pred Perkmandelcem in pošastmi - Gregorju: »Nadme gre. Varuj me!« A »kako?« Koliko zmore človek v boju s skrivnostnimi hudičevskimi silami? Tudi sam postane hudič; to je rezultat boja - za Zajca, v njegovem pomenskem okviru.

Gregor (Zajc) in Dekelca bi se rada poročila, a poroka=smrt; stara magijska enačba. V Evropi je žalovalna barva črna, na Kitajskem bela. Oboje je isto: bela Dekelca - Črn Perkmandelc. Zajc variira Šeligovo temo iz drame **Svatba**, kjer lumpenproletarci posmehljivo poročajo oba božja otroka, Lenko in Jurija. ((Šeligo in Zajc sta bila tesna prijatelja in sodelavca, vplivala sta se med sabo. Pri nastajanju **Svatbe** sem svetoval tudi jaz, pri uprizoritvah sem bil dramaturg.))

Drama se konča z nesrečo, kaj pa drugega. Nevesta pobegne s poroke. Kakšna pa bi bila ta poroka, če je Dekelca privid? Gregor: »Kako sem objemal telo,/ ki ga ni bilo? ... Da jo imam, čeprav je nimam.« Jagababa jo posvoji: »Sedaj si naša. Vsi bomo plesali s tabo.« Mrtvaški ples, kot v Strniševih **Ljudožerih**, 1972. »Dekelca in Jagababa odplešeta v grotesknem plesu v temen kot. Od tam se zasliši Dekličin krik.« Posvojitev je smrt. Nato dokončen molk.

2007

O POLITIČNI SLOVENSKI DRAMATIKI

I

Današnjemu mlajšemu Slovencu je najbrž težko razumeti razliko, ki se je zgodila v razumevanju pojma politično v zadnjega pol stoletja, celo le med zavestma pred letom 1990 in po tem letu. Danes pomeni - skoraj konsenzualno - politika strankarstvo, tekme med družbenimi subjekti, ki so del trga, predvsem kapitalističnega ali kapitalskega. Še zmerom gre za boje med močmi, za (ob)last, ti boji so lahko - celo zelo - kruti; ljudje, ki se ukvarjajo s politiko, se lahko po družbeni lestvici - po vplivu - močno vzdigujejo in padajo, zmagujejo in izgubljajo, s čimer so povezane tudi človeške tragedije, vendar pa so zmage in porazi relativni, držijo se znotraj nekih predvidljivih meja. Skoraj vsi ljudje imajo zagotovljeno osnovno socialno in finančno trdnost, varnost, razen robnih primerov, ki ne upoštevajo pravil. Zato se boj strukturalno spreminja v tekmo, tekma v igro. Stava ni več na življenje in smrt, tveganje je obvladljivo ali vsaj ne usodno. Za dramski žanr kot tragedijo je ta položaj neugoden, koristi pa žanru komedije, kjer je svet uredljiv.

Slovenske dramatike (SD) v času katoliškega totalitarizma - ne le monizma in avtoritarizma - skorajda še ni bilo ali pa je bila srednjeveško fevdalna, Romualdov **Škofjeloški pasijon**, 1727. Izraz politično je imel povsem različen pomen od današnjega. Država je sicer bila polis in civitas, vendar država-družba (katoliškega) boga in Katoliške Cerkve. Spor med ljudmi-subjekti se je odvijal na metafizično-religiozni ravni kot sveta vojna med bogom in hudičem. Posamezni ljudje so bili v službi enega ali drugega, kot taki nesvobodne in neavtonomne, takorekoč neposamezne osebe. Žanrsko dramaturški nasledek tega je bila stroga konvencionalizacija oz. stereotipizacija celo zgodb, kaj šele razmerij med ljudmi. S tega vidika sodi Devov **Belin** (1780) še v versko fevdalno dramatiko, čeprav ima za temo pogansko antiko. Burja - Te hude vetr - je drugo ime za hudiča, Sonce - Belin - za boga.

Nova paradigma - humanistično razsvetljsko liberalna - nastane komaj par let za **Belinom**, z obema Linhartovima komedijama. Nista sicer direktno politični, moderne politike v dramatiki ni moglo biti pred ustavnimi reformami v začetku 60-let 19. stoletja; bile pa so drame družbeno in nravno ustrojene, tako Bernarda Tomšiča **Lahkoverni**, 1844, z jožefinsko avtoritarno tendenco, vendar z razsvetljskim in humanističnim poudarkom, kot **Županova Micka** in **Matiček se ženi**, nastali na koncu jožefinskega obdobja, na koncu 80-let 18. stoletja. Negativec **Micke** je plemenitaš Tulpenheim, po strukturi je še hudič; je

namreč Zapeljivec, kar je ena osnovnih oznak zlega duha. Iz verskega območja se prenese boj med dobrim in zlim na osebno-moralno. Podobno je v **Matičku**, kjer prevzame vlogo - že nemočnega - zlodeja baron Naletel.

Nravno-osebna poanta ali pomenska struktura hudega duha (zla) se nadaljuje do danes, vendar spreminja moč, barvo, oblike. Prava politična dramatika nastane v 60-letih 19-stoletja, se hitro razmahne do skrajnosti. Pred 1848 napisana Vilharjeva drama **Jamska Ivanka** doživlja-interpretira slovensko meščanstvo še v duhu fevdalne paradigme, vojna med dobrim in zlim človekom, celo pravimi in nepravimi ljudmi, kristjani in mohamedanci, križarske vojne oz. njihov odsvit na Kranjskem; Kersnikove in Jurčičeve **Berite Novice** (1879) pa so že oblikovane v boj med dvema civilnima tekmečema, nemškutarji in slovenskimi domoljubi. Ti so, pod Bleiweissovim vodstvom, že organizirani v stranke ali vsaj v grupe-tabore znotraj slovenstva; enako v Jurčičevi drami **Omikani nemškutar**. Politika nastopa predvsem kot slovenska politika ali kot politika slovenstva, v Bilčevi **Sloveniji oživiljeni**, že 1861, v Zarnikovem **Don Quixotte della Blatna vas** itn.

Najjasneje opazi levstik, kam vodi liberalna politizacija: v tekmo-igro, s tem v razresničenje stvarnosti, stran od vojne, ki da daje človeku edino pristno resničnost. Vilharjeva vojna v **Ivanki** je operetna igra, strukturno ista kot v Vilharjevi slovenistično politični komediji-veseloigri **Župan**, 1865. Levstik je tak - zgolj nraven, morda celo objesten - v svoji komediji iz 50-let, v **Juntezu**, 1855; do 70-let pa se bistveno spremeni. Vrne fevdalni katoliški princip, čeprav se tega ne zaveda; prepričan je, da sega v čas-družbo, obstoječo pred fevdalizmom in katolicizmom, v pogansko slovansko rodovno-plemensko skupnost; tako zasnuje svojega **Tugomerja**, 1876. V slovanski skupnosti zgodnjega srednjega veka naj bi vladala pristna demokracija, knezi da so enaki ljudstvu, krščanstvo pa da prinaša razredno družbo, s tem krivično hierarhično, rasistično, ksenofobično politiko. Levstik ne opazi, da se zvesto drži Romualdove pomenske strukture, le da hudiča iz svetopisemskega mitskega bitja, delujočega v vrtu Eden, spremeni v narod. Hudič so Nemci, zapeljana Adam in Eva so Slovenci; faza lahkovernega Tugomerja; so nedolžna žrtev tuje prevare, ne lastnih interesov oz. užitkov, kot je v **Bibliji**. Levstik Slovence preinterpretira v nedolžnega Jezusa. Tu pa prebije krščanski okvir. Jezus trpno odjemlje grehe sveta-ljudi na križu, kar ponavlja nadaljnja katoliška dramatika, recimo Kociper v **Šentjurjevskem provizorju**, 1941, Levstik pa postavi nov lik: radikalno vojaško agirajoči - slovenski - narod, njegovo sveto vojno zoper hudiča. Politika je tu vojna. Zadevo poudarjam, ker se vrne sredi 20-stoletja, v NOBD, v dramatiki narodno osvobodilne borbe. Ta dramatika pa ni neposreden dedič **Tugomerja**, ampak dolge tradicije, ki sega od **Tugomerja** do Borovih **Raztrgancev** in Zupanovega **Rojstva v nevihti**, obojih 1944.

Ni čudno, da je bilo vse do leta 1918 Levstikovega **Tugomerja** (Jurčičev je bil neznan) prepovedano uprizarjati. Avstrijske oblasti so imele dovolj dobre argumente, da so ga razumele kot raso-narodno ščuvanje. Je pa zanimivo, da so prepovedale uprizarjati še dve drami, ki pa nista imeli zopernemške tendence; drami sta bili napisani oz. objavljeni istočasno, 1910, Cankarjevi **Hlapci** in Govekarjeva (psevdonim: Swoboda) **Grča**. Drami sta bili tudi zoperliberalski, liberalci - politiki, strankarji - so bili v njiju prikazani kot šleve, ničeta, prilagodljivci, kot nemoralni slabiči brez bistvenega vpliva na družbo.

Recimo da so delovali kot strankarski politiki kot takšni, užitkarski in pohlepni igravci v tekmi interesov. Kot doživljamo danes slovenske politike.

Ost **Hlapcev** in **Grče** je obrnjena zoper politično stranko, ki je dejansko gibanje in ima totalitarne poteze: zoper ljudsko oz. Katoliško - klerikalno - stranko, delujočo v tej smeri od Mahničarja do Šušteršiča in med obema vojnama do Korošca. (Odredi tega gibanja so nosili lastne polvojaške uniforme, po zgledu fašistov in nacistov.) Medtem ko so politiki-strankarji v Cankarjevi komediji **Za narodov blagor** le tekmeči, igrajo sicer npravno umazane igre, vendar politične igre, sta Župnika iz **Hlapcev** in **Grče** sorodna germansko-fevdalnemu knezu Geronu iz **Tugomerja** oz. hudiču. Seveda sta bolj realistična, psihološko utemeljena kot osebi, pa vendar sta metafizično-religiozno načelo, ki sega onkraj same zgolj relativne psih(ologij)e ljudi. Ne dvomim, da je dosegla prepoved uprizorjanja teh dveh dram KC; da se ju brati tudi kot agitki zoper duhovnike in njihov ne le verbalni teror. Kdor ni z nami, pravi rekatolizirana oblast, je zoper nas, zasluži kazen; Jermanska ženejo na Goličavo, dr. Grča mora emigrirati v tujino.

Analogno, kot se med obema vojnama zgodi pregon profesorjev v Makedonijo (Južno Srbijo) ali vsaj na Ptuj in v Prekmurje. Tja sta morala tudi tedanji nerazdvojljivi prijateljici slavistki Boršnikova in Trdinova. Še bolj zanimivo je, da sta drugače misleče na enak način preganjali obe vladajoči stranki, ne le klerikalci pod banom Natlačenom, enako liberalci pod banom Marušičem. Liberalci so se v času kraljeve diktature - ukinitve strank - radikalizirali v totalitarno srbofilsko stranko-gibanje, s tendenco jugonacizma, glej Lahove in Špicarjeve drame, **Na kraljev dan**, 1928, in **Osvobodenci**. Liberalna politika je postala državna strahovlada, ideološko enoumje, raznarodovanje. Ta pronacizem je bil projugonizem, prosrbonacizem, medtem ko je katoličane neslo v proslovenski nacizem, glej Kociprov **Zasad**, 1940, kot odgovor na Zupanovo **Stvar Jurija Trajbasa**, 1940; ta propagira platformo komunistov: delavsko-kmečki proletariat + napredna umetniška inteligenca. Vse tri tendence skušajo ukiniti strankarsko liberalno družbo, se vrniti k drži enotnega naprednega ljudstva, ki ga vodi karizmatično vodstvo, komunistična Partija ali KC ali srbsko-jugoslovanski kralj (Aleksander-Peter).

V **Zasadu** beremo kritiko strankarske politike in kapitalizma na vasi, v Jeločnikovi **Krvavi Španiji**, 1938, drama ni še objavljena (!), pa že vojaško rešitev: plemiči, jezuiti (duhovniki) in oficirji zoper komuniste in levičarsko republikansko vlado; drža frankizma. Logično je, da sta postala Kociper in Jeločnik glavna politično ideološka propagandista Rupnikove skupine, pronacistične; Zupan je poleg Bora najvidnejši partizanski dramatik, tudi oficir; razcep med ljudmi, ki je prav tako strukturalen, pa se kaže v različnih poteh obeh znanstvenic, Boršnikove in Trdinove, kot sta ju ubrali 1941. Boršnikova v NOB in v zapor, Trdinova v sodelovanje z okupatorjem. Pa sta bili leto dve pred tem na istem položaju, Trdinova je kot refleksijo tega položaja tik pred vojno napisala dramo **V provinci**, 1940, o profesorjih, ki jih je preganjala tista oblast, s katero je od 1941 naprej sodelovala.

Slovenstvo in vojna kot pripadajoči si vrednoti - kot dve zaostritvi politike - nastopa ves čas od **Tugomerjev** naprej, tudi od Jurčičevega. Ta vojna je zmerom seveda obrambna, a takšna je bila tudi Hitlerjeva, Štajersko je osvobajal nazaj na Nemce; srbska 1992, Hrvaško je osvobajala za Srbe, ki živijo do slovenske meje, do Karlovca oz. Vojne krajine. Gre za vrednoto svete

zemlje, za katero je treba žrtvovati tudi življenja. Tako jih žrtvujejo Slovenci - Kranjci, Štajerci - v verskih vojnah s Turki, glej Iskračevo dramo **Vse za vero, cesarja in domovino**, 1870, ali Kokaljevega **Mlinarjevega Janeza**, 1939; obe imata katoliško tendenco, Turek je kot musliman hudič, poturčenec je narodni izdajalec, kot je za - kasnejšega - škofa Jegliča narodni izdajalec ponemčenec, glej njegovo dramo **Slavija**, 1879. Torej nenehna regresivna tendenca, da (naj) se politika spremeni v vojno. Idealna politika je za humaniste harmonično sožitje, blag dogovor, praenotnost, kar je prav tako regres k predpostavki idealnega začetka ali v božjem katoliškem raju ali v poganski plemenski skupnosti (glej Turkuševo **Vojsko i mir**, 1871), kar poudarja celo duhovnik Abram v drami **Valuk**, 1914. Karantanija postaja slovenski paradiž, tudi pokristjanja se blago-dobrosrčno, glej drame duhovnika Turnška na to temo, **Kralj Samo**, 1959, **Država med gorami**, 1948, **Zvezdi našega neba** (Ciril in Metod), 1966; pa Sardenkova analogna drama **Slovanska apostola**, 1910 itn. Od bolj do manj poudarjene samovlade ljudstva, ki bi ji težko rekli politika v modernem pomenu novega veka, do vladavine od boga postavljenih karizmatičnih vodij, starešin, škofov in kraljev.

Če je že bila politika kdaj pojmovana pozitivno, pa je drama poiskala mejni (le mejni?) primer politika, ki je politiko zlorabljal za svoj privatno samopriden namen. Takšno dramo napiše liberalno humanistični dramatik Vošnjak že konec obdobja tim. čitalniške dramatike, **Dr. Dragan**, 1894; a tudi **Pene**, 1889. Dr. Dragan, ki je, kot znano, portret slovenskega nacionalističnega politika dr. Tomana, uprizori duševne dileme, ki jih ima vodja, ko skuša združiti slovensko-lokalni interes - gorenjsko železnico - in obogatitev na privatni ravni. V **Penah**, 1897, razkrinka dramatik že cel sloj obrtnikov, odvetnikov, poslancev, profesorjev itn., ki skrbijo le še za lasten žep.

Cankar izhaja direktno iz Vošnjaka: **Romantične duše**, 1897, **Jakob Ruda**, 1901. Cankar skuša rešiti politiko z vstopom novega razreda in njegovega vodstva, proletariata in socialnih demokratov. Na tej Cankarjevi osnovi nadaljuje levičarsko usmerjena SD, med obema vojnoma in vse do srede 50-let. Partijsko literarno zgodovinopisje je zato enostransko forsiralo Cankarja oz. to njegovo smer, zamolčalo pa je klerikalno-profašistično desničarsko dramatiko druge polovice 30-let, Kureta in Petančiča, Kocipra in Jeločnika. Še posebej perversno, a značilno za partijsko pristranost pa je, da je: skoraj zamolčalo je tudi Kristana; v Mestnem gledališču ljubljanskem je bil uprizorjen njegov **Gospodar**, napisan v ZDA v 30-letih, ki se vrača k Cankarju, medtem ko je vladal molk o dveh izjemno pomembnih - zame prelomnih - Kristanovih dramah iz prvega desetletja 20-stoletja, pisanih torej vzporedno s Cankarjevo dramatiko: **Kato Vranković**, 1909, in **Kraljevanje**, 1910. **Kraljevanje** je bilo objavljeno, a menda še ne uprizorjeno.

Kristan vede, namenoma prebije okvir politike kot pozitivne, recimo tudi kasnejših Kreftovih **Kreatur**, 1935, ali Miheličeve **Ognja in pepela**, 1949. V **Katu** konča dramo z odprto nravno dilemo vrhunskega, karizmatičnega ljudskega-socialdemokratskega voditelja Kata: komu biti zvest? Ali na osebni ravni (krušnemu) očetu, ki je sina vzgojil v moralnega človeka, a sam zašel v npravne probleme, ali resnici, ki jo jemlje Kato - simbolno, po rimskem pravičniku - dobesečno, radikalno. Problema ne reši, problem ostaja odprt, vendar je namig jasen: nad politiko je območje, ki mu politika, pa naj je še

tako pošteno mišljena, ne more slediti, ga doseči. Tu se začnejo tragično personalne dileme slehernika, ki je nravno občutljivejši.

Kristan pa ni ostal le pri tem majanju enopomenskosti pozitivne politike. S **Kraljevanjem** je napisal dramo, kakršno bi mogel ustvariti le Slovenec po letu 1945, prej takšnega izkustva ni mogel imeti, oz. le redki, komajda kdo. Motiv drame je: pozitivni revolucionar zmaga nad zlim despotom, zavlada in postane sam enak ali še hujši despot. Kot da bi pisal Primož Kozak o Titu, Kardelju in Kidriču. Svet je sestavljen iz krivic, dodajam; zamolčanje tega Kristana je ena velikih krivic v slovenski zavesti. Ena mojih nalog pri pisanju **RSD** (rekonstrukcije in reinterpreteracije slovenske dramatike) je popravljanje teh krivic. Naivni idealizem? Morda ne. S podrobnimi analizami dram, ki niso znane ali veljajo za malovredne, skušam trasirati tok dogodkov - razvoja zavesti -, ki je bližji dejstvu. Resda interpretiram, a argumentiram.

Razresničenje sveta kot družbe političnega strankarstva se nadaljuje med obema vojnama. Na državno politični ravni se to obdobje deli v čas strankarstva, 20. leta, torej demokracije kot pluralizma, in čas kraljeve diktature oz. prepovedi strank. S stališča SD razlika med obema obdobjema ni bistvena. Nasprotno, levica se radikalizira, stranke prihajajo ob ugled, vse bolj se primerna oblika družbe ne kaže več v izboljšanjem strankarstvu, ampak ukinitvi strank; ostala naj bi le ena, kajpak ne velesrbska, ampak ali socialistično-komunistična brezrazredna ali katoliško stanovska, kar vodi v klerofašizem. Obdobje se začne s porazom narodnega sovražnika, 1918, konča pa z njegovo zmago, ki je le začasna, med 1941 in 45, a strahovita. 1919 uprizorijo Šorlijevo dramo **Na Pologu**, Nemci in nemškutarji so izločeni, napolnjeni, razredna struktura Slovencev pa ostaja ista, le da se zamenja vladajoča nacija. Ker se strankarska demokracija kljub narodno večji enakopravnosti na Slovenskem vse bolj razkrinkuje, se vse bolj stopnjuje konflikt levica-desnica, ki grozi prerasti v vojno; takšna vojna se je zgodila v Rusiji od 1917 naprej, Kreft jo zagovarja v **Letu 1905**, v Španiji od 1936 naprej. V Sloveniji je desnica na oblasti, nima pa iste moči v kulturi, še posebej ne v SD.

V 20-letih se katoliška dramatika humanizira, postaja poudarjeno etična v kombinaciji humanizma in krščanstva, kolikor se da evangelijskega in ne političnega - državnega - tipa. Za to smer so značilne drame kot Alojzija Remca **Kirke**, 1922, Bevkova **Krivda**, Leskovčeva **Kraljična Haris**, 1928, na robu Jarčeve kratke drame, tudi **Vergerij**, predelovan in dodelovan še v 30. leta. Posebej značilni za to smer sta obe Kocbekovi drami iz srede 20-let, **Plamenica** in **Mati in sin**. Edino katoliška etično humanistična usmeritev je segala čez politično, v območje vsaj transcendence v imanenci. Levičarsko komunistična je transcendenco reducirala na vero-upanje v brezrazredno tosvetno družbo, etiko podredila - zadnji - sveti vojni, s tem radikalni politiki.

Strankarstva ne razkrinkuje le levičarska SD, ampak tudi desna ali katoliška; recimo Vombergar v **Vodi**, 1932, in **Zlatem teletu**, 1935; tu udarja tudi po kapitalizmu s stališča nauka papeža Leona XIII. o socialni družbi. Vendar ta del desne SD postopoma - v drugi polovici 30-let - prehaja v protofašizem, glej Kuretove drame **Bog kliče**, 1936, **Igra o gospostvu sveta**, 1937. Zanimivo, da med vojno Kuret in Petančič obmolknetata, se depolitizirata, Jeločnik in Kociper pa nadaljujeta svojo dramatiko v emigraciji, enako Vombergar. SPED (dramatika slovenske politične emigracije) je po eni strani odmev-reakcija na

NOBD, seveda v okviru KČe. Vombergar prvi napiše takšno dramo, **Napad**, 1949; v nji je politika prešla v - obrambno, pa vendar - vojno, v držo domobrancev zoper partizane, zoper njihov napad. S tega stališča kaže v **Razvalu** - obe drami sta še neobjavljeni -tikpovojni vojaški državni jugoslovanski teror in dileme - greh, krivde - ljudi v tem vrtincu, v katerem se ne znajdejo. Politika je reducirana na narod, KČ in ljudstvo (kmete). Pač pa se loti Vombergar kritično strankarske politike v svojem **Martinu Krpanu**, 1963; na vso moč razkrinkuje stranke, razen tiste, ki jo vodi Korošec.

Že prej Jeločnik kot režiser uprizoritve potencira Vombergarjev **Napad** v politično zanosno in deklarativno dramo nekakšnega slovenskega nacizma, katoliškega fašizma, ultranacionalizma; to naredi tudi v svoji drami **Vstajenje kralja Matjaža**, 1951, ki vključuje celo poganske elemente, kar je tipično za nacizem. Jeločnikova - in večine ostalih - platforma v SPČ je antikomunizem, vezan na tematiziranje personalnih-etičnih problemov; oznovci kot absolutno zlo - hudič - in človek v etični stiski, glej **Simfonijo iz novega sveta**. Pozitivni moment preoblikovanja politike v unificirano gibanje se zgodi v zadnji Jeločnikovi drami, **Eno samn je potrebno**, 1955, o škofu Baragi, o pokristjanjevanju Indijancev; to množično krščevanje je treba razumeti kot sakralno politiko. Političnih dram v današnjem pomenu besede SPČD ne pozna, kajti pri priči vso problematiko zvēde na boj zla z dobrim, tudi v Simčičevi **Zgodaj dopolnjeni mladosti**, 1967, ki obravnava partizanske likvidacije in oznovce. Isto se dogaja v Papeževih družbenih dramah, v **Svetinji** in **Krstu ob Srebrni reki**, 1995. Za katoliško stran je stranka liberalcev le maska.

Levica sledi radikalnemu Cankarju, modela zanjo sta drami **Za narodov blagor** in **Hlapci** do polovice četrtega dejanja. Oblast prepove dve drami, v 20-letih Cerkvenikovo **V kaverni**, 1924, v 30-letih Kreftovo **Veliko puntarijo**, 1937. Prva niti ni politična; je takó kritična do oblasti kot take, do vojske kot take, do vse evropske tradicije, cerkvene in humanistične, da je obveljala za anarhistično, nihilistično; v tem je napovedala spremembe v slovenskem mišljenju za daleč naprej. **Puntarija** pa daje ustroj za NOBD: ljudstvo (kmetje, ročni delavci + napredne sile med meščanstvom, plemstvom, celo KČo, recimo Josip Rus in Jože Lampret v OF) zoper vrhove-hierarhijo klera, plemstva in celo države, tj. cesarja, ki potegne z zatiravci in izkoriščevalci.

Med obema vojnama je napisanih tudi precej dram s strankarsko motiviko, seveda kritičnih. Recimo Cerkvenikova **Roka pravice**, 1927; ponavadi se politiki-strankarji povežejo s kapitalisti-buržuji. Tak je tudi Leskovčev **Jurij Plevnar**, 1927, čeprav nekoliko blažji. Razkrinkavanje strankarstva, kapitalizma, meščanstva ipd. imata za cilj leva dramatika Moškrič in **Čufar**, glej **Rdeče rože**, 1932, **Polom**, 1934. Na zasramovalni oder so postavljeni lokalni politiki, župani vasi in trgov, kot narodni; Kreftove **Kreature** se dogajajo v Ljubljani, Jožeta Kranjca **Detektiv Megla**, 1936, v vasi-trgu, imen za takšne kraje je vse polno, Suhi dol pri Franu Deteli, drama **Dva prijatelja**, 1905, Mokri dol, Kozji dol itn. Junaki teh dram so dostikrat komunisti, kar sklepamo po tem, da so poštenjaki, a se vrnejo iz zapora; očitno ne kot kriminalci, ampak kot kategorija političnih. To se nadaljuje tudi v SD iz povojnega časa, ki obravnava bodisi predvojni čas, Ingoličevi **Krapi** in Roševi **Mokrodolci**, v obeh je bistvena kritika strankarske politike, kot v dramah na temo NOB, v Pahorjevi **Čas je dozorel**.

Med vojno se politika iz strankarske preoblikuje, kot sem že dejal, v občenarodno in v takšno razredno, v kateri razred delovnega ljudstva zastopa vse pozitivno človeštvo. V Jarčevem **Gabrenji**, 1942, se predvojna pristaša iste stranke ali usmeritve, katoliške, razideta: eden, trgovec, kapitalist, sodeluje z Italijani, drugi, tipičen za povprečnega Slovenca, pa je aktiven član OF. Kocbek v **Večeru pod Hmeljnikom**, 1943, prav tako ukinja stranke in veliko večino že prej pozitivnih skupaj z zapeljanimi - vaškimi stražarji - poenoti v OF gibanje; onkraj tega unificiranega ljudstva so le še posamezni - netipični - izdajavci, kriminalci. Kocbekova napoved - želja, upanje - se ni izpolnila.

Po vojni se desetletje nadaljuje Borova in Zupanova smer iz **Raztrgancev** in **Rojstva v nevihti**, kritika klerikalcev, liberalcev, podjetnikov; takih dram je vse polno, Miheličeve **Operacija**, 1950, tu je razkrinkovan politični župnik, Torkarjeva **Velika preizkušnja**, 1945, tudi tu je moralno zlasan škofov tajnik, Potrčeva **Lacko in Krefli**, 1948, ki je že dobesedna propaganda za komuniste, a kot voditelje narodnega upora. Hujskanje zoper medvojne sovražnike se nadaljuje vse do srede 50-let; recimo leta 1955 uprizori Mikel **Dež v pomladni noči**; v tej drami je razkrinkovana predvojna kraljevsko liberalna stran, ki prehaja med vojno v četništvo. Jura Kislinger se še kasneje posmehuje domobrancem, ki so v emigraciji zaostali **Na slepem tiru**, 1958. Mirko Zupančič se posmehuje bivšim meščanom, ki pridejo po vojni iz partijskega - pozitivnega - zapora, **Hiša na robu mesta**, 1962, ali iz emigracije; glej tudi **Situacija**, 1959, istega avtorja. Nasproti malomeščanstvu stoji pozitivno delovno ljudstvo s svojimi prečudovitimi sanjami, **Rombino, žalostni klovn**, celo še leta 1960; odmik je rahel, v smer sentimentalnega humanizma, kot pri Boru, **Zvezde so večne**, 1959.

Sredi 50-let nastopi prelom, ki pa še ni artikuliran na ravni politike. Zupan, Torkar, Javoršek pišejo do oblasti kritične drame - **Aleksander praznih rok**, 1955, **Pisana žoga** in **Delirij**, 1954 in 1955, **Povečevalno steklo**, 1955, a nihče od teh, partizanov in levičarjev, ni za obnovitev strankarstva. Pozitiven je osamljeni, kvečjemu v paru in v ozki tovarišiji nahajajoči se posameznik; močni so vplivi eksistencializma, cepljenega na humanizem. Se pa prav tu in zato politika kaže kot grda reč; strankarska je že prej odpisana, zdaj ji je dodana kot zla tudi partijska.

Za politiko se še ne vnema Smoletova **Antigona**; je versko-nravno poantirana. Pač pa vrača politiko kot enovit ljudski upor novim tendencam stalinizma Primož Kozak v prelomni **Aferi**, 1960. Kozak izhaja iz nepotvorjenega NOBa, nekako iz Kocbeka in **Večera pod Hmeljnikom**, le da naivno razrešitev nadomesti s tragedijo. Kozak se še drži znotraj družbe, a vse bolj kaže na njeno nemoč, **Kongres**, 1968, tematizira konec in nemožnost leve revolucije, **Legenda o svetem Che**, 1969. Kozak ne zmore prehoda v transcendenco. Zajc transcendenco predpostavlja kot nemožno, že v **Otrokih reke**, 1961, zakoliči nihilizem brez sentimentalizma, Strniša išče transcendenco v domišljiji, **Mavrična krila**, 1957, v mitu, **Samorog**, 1966, v srednjeveški KC, **Ljudožerci**, 1972, a se mu vse nazadnje skvari v new age praznoverju, **Driada**, 1976. Rožanc se vrača celo k trockizmu, v obliki idealnega stanja dela v **Stavbi**, 1962, kot dialog-polemika v **Jutru polpreteklega včeraj**, 1959, oz. v **Topli gredi**, 1964.

Edini, ki napove novo družbo - obnovo strankarstva, empirizma, nacionalne države, politike-diplomacije, realizma-pragtizma, imanence, s poudarjeno

grenkobo ob zatonu čuta za transcendenco (v liku sestre Pie) -, je Dominik Smole, v **Krstu pri Savici**, 1969. Zdi se, da je na socialnem terenu edina rešitev ta, Smoletova; tudi sam sem jo z njim delil. Razšla pa sva se z dramatikom ob vprašanju onkrajnosti, Boga-drugosti. Smole se je utopil v samoironičnem nihilizmu, glej **Igro za igro**, 1985, življenje v strankarskem svetu se mu je zdelo podlo in ničvredno. Z njim se po svoje strinjam, le da insistiram na ohranitvi človekovega razmerja z Bogom-Drugim. Tega pa ni zmogel nihče od dramatikov moje generacije-grupe. Tudi nekoliko mlajši Šeligo ne, drsel je iz new age smeri, **Kdor skak, tisti hlap**, 1972, v nihilizem, **Svatba**, 1981, in antikomunizem, **Ana**, 1984. Po isti poti se je podal Jančar, vse do **Halštata**, 1994.

Po letu 1965 se začne novo obdobje, krstil sem ga za reizem-ludizem. Moral ga bom obravnavati posebej oz. o njem sem pisal že zelo veliko. Bistveno zanj je - poleg drugega -, da ukinja vrsto meril: ne le transcendenco, tudi etiko, družbeno in osebno. Medtem ko je za obdobje ali pomensko strukturo humanizma-razsvetljenstva in deloma še liberalizma tipično, da transcendenco sicer odpravi, a jo nadomesti z npravnostjo, etiko, osebo in vestjo. Vsega tega v dramah Rupla, Filipčiča, Lužana, Rudolfa itn. ni več. Jovanovičeva dramatika je v tem prehodna, izvirna; **Norci** omenjeno ukinjajo že 1964, a ljudje v njih še zmerom čutijo vest. Medtem ko je v komedijah Möderndorferja, Fritza, Matjaža Zupančiča itn. - vrsta je predolga - etika prisotna le še retorično, manipulativno. Kritizirana je politika, kot strankarstvo in kot ljudsko gibanje ali versko čustvo. Kaj ostane? Manipulacija, instrumentalizacija, užitek v tekmi in samozadovoljevanju. Svet, ki ga nese v narcizem-avtizem. Strankarska politika je zanj najprimernejša osnova. A ker je tako, gre predvidevati, da se bo prej ko prej dogodil regres v totalitarno politiko. Za transcendenco pa si danes prizadevajo Muck, Briški in Dovjak, ki kažejo mejne položaje pred obratom v drugost, glej drame **Zalog**, **Pipin Mali** in **Križ**. Vse so iz zadnjega petletja. Drugost se začinja onkraj politike.

II

V tekstu **O politični slovenski dramatiki I (O PSD I)** sem zarisal okvir celotne teme, začeni z Romualdovim **Škofjeloškim pasijonom** do Dovjakovega **Pipina Malega**. Ta tekst naj vzame bravec kot uvod ali horizont, znotraj katerega mi bo šele mogoče témo zožiti na SD (slovensko dramo) političnega tipa med

leti 1945 in 1970 ali pa kar do danes. To četrletje je eno najpomembnejših ne le za SD, ampak za vso slovensko zavest in s tem tudi zgodovino.

O **PSD I** sem pisal kot strokovnjak, objektivno, nevtrarno. Tekstov **O politični slovenski dramatikii II, III in IV (O PSD II)** pa sem se lotil drugače, poosebljeno, celo spominsko. V tekstu **O PSD II** se omejujem na dramatike treh generacij, v drugi polovici 60-let se oblikuje četrta; ta prevladuje do danes, o nji sem že veliko pisal. Začenja se z Jovanovićevo politično dramo **Norci**, 1964. Z veliko večino avtorjev vseh štirih generacij sem se osebno dobro poznal, z njimi intimno sodeloval, se z njimi tikal, obiskovali smo se, pisal sem predgovore v njihove drame, oni pa tudi kaj o meni (Rožanc: **Travma Tarasa Kermaunerja**, Javoršek: **Črna orhideja** itn.). Zato bo moj dostop do obravnavanih avtorjev prvega povojnega četrletja diferenciran, večplasten, esejistično obarvan.

Začenjam s SD, ki so bile napisane po maju 1945, torej s postNOBD, čeprav imajo svoje predhodnike, ne le Borove **Raztrgance** in Zupanovo **Rojstvo v nevihti**. Vsaka drama ima na široko razvejene korenine, prek njih se povezuje s skoraj vsako dramo, поблиže in bolj oddaljeno. Skoraj vsaka je organizem zase (kot posamezna oseba, kot PO). Dozdaj sem bolj poudarjal skupne točke nekih obdobj ali pomenskih makrostruktur (MaPSt); recimo SD med 1945 in 1955 kot socialistični realizem, socialistični humanizem ali celo etatistični humanizem; navzoče so vse tri poteze. Tokrat bom skušal ob teh potezah ali znotraj njih očrtati razlike ali posebnosti, ki posamezne drame med sabo razločujejo; s tem jih bližajo modelu kotPO in oddaljujejo od modela kotSAKO, tj. samostojna avtonomna kolektivna oseba ali celo vse manj oseba, vse bolj stereotip, konvencija, ideološka forma-norma. Z vidika realistične estetike velja takšna drama za najslabšo.

Splošno gledano se modela socialističnega humanizma in marksizma prekrivata, le da jima je dodano še močno obeležje nacionalizma; torej marksizem - do stalinizma - plus gentilizem ali narodnjaštvo. Vzemimo za primer pet klasičnih - reprezentativnih - SD te pomenske strukture (PSt); razvrščam jih po letnicah rojstva dramatikov: Miheličeve (Pucove) **Svet brez sovraštva**, 1945, Potrč, **Lacko in Krefli**, 1948, Torkar, **Velika preizkušnja**, 1945, **Gospod Ponikvar**, 1947, Javoršek-Brejc-Zemljan, **Odločitev**, 1953. Moja generacija - tista, ki je začela pisati kmalu po vojni - je ustvarila v okviru te MaPSte le nekaj obrobni, epigonskih, neznačilnih del, Mikeln **Dež v pomladni noči**, Kislinger **Na slepem tiru**, Žmavc **V pristanu so orehove lupine**, vse po letu 1955, le Dominik Smole je napisal (in uprizoril) **Mostove** 1948, Peter Božič **Smrt Toneta Tomšiča** celo po letu 1970. Potrč je bolj doktrinarno marksističen-stalinističen; kmalu postane član Centralnega komiteja komunistične Partije, torej eden od ideoloških vodjev stranke. V **Lacku** ni pozitivnih meščanov. Obstajata le dva razreda: kmečki in proletarski. Vsak od teh lahko iz sebe izloči tudi zle ljudi, lumpenproletarce, nemčurske hlapce-viničarje, gros razredov pa je pozitivna masa, ki iz ne dovolj ozaveščenih posameznikov postaja sloj zavestnega političnega voditeljskega kadra: Lacko, ki je delavec-kmet. Je kmečki sin s tendenco, da se predela iz poljedelskega delavca v industrijskega oz. v partijskega šefa, kar v drami že je, obenem pa je pobudnik NOB (narodno osvobodilnega boja) na Štajerskem, torej pozitiven nacionalist. Njegova smrt kot nacionalnega revolucionarja je tragična. Dramatičnost drame

je odločanje sredincev med levico in desnico, med sodelovanjem z okupatorjem in NOB. Tipično politične odločitve.

Z dramo o **Lacku** je bila Partija zelo zadovoljna; ne pa s prvo Torkarjevo, s **Preizkušnjo**. Navidez in navzven - glede na splošni politično ideološki okvir - je **Preizkušnja** korektna. Marksistično poudarjena je celo v osti zoper klerikalne narodne izdajalce, lik škofovega tajnika dr. Dizma. Dizmov brat Vid, ki je idealni lik ročnega delavca in poklicni partijski revolucionar, je skladen s stalinističnim programom. Ni pa bilo Partiji pogodu zelo očitno - v prvi plan potisnjeno - dejstvo, da je vsakdo, ki se je na politično zgodovino nekoliko spoznal, v Dizmu odkril dr. Lojzeta Kuharja, v Vidu pa Prežihovega Voranca oz. Lovra Kuharja; podajanje NOBa kot bratomorne vojne Partiji ni bilo všeč, brata Prežiha tudi ne. Torkar je zavestno izzival. Prakticiral je lastno - do neke mere avtonomno - politično presojo.

Med absolutno zlimi duhovniki-katoličani na eni in absolutno pozitivnimi komunisti-delavci na drugi strani se nahaja meščanski razred. Potrč ga je lahko izpustil, ker se je vse življenje čutil kmečkega sinu, ki prehaja v komunista; ne tako Torkar. Bil je učiteljski sin, po poreklu torej malomeščan, ki je prehajal v intelektualca; po poklicu je bil inženir kemije, Potrč pa faliran študent. Potrč slika v idealiziranem Lacku - idealiziranega - sebe, Torkar v dveh meščanih-študentih lik, kakršnega je označevala Partija kot stvarnega: lahko se približa naprednemu taboru, lahko nazadnjaškemu, kot se fanatični klerikalci Stanko, Junež v Bohančevi postNOBD **Spletkarji s krvjo**, 1945, KCi (katoliški cerkvi), pa čeprav so kmečkega rodu, Maks Hribar, dramatikov alter ego, pa Partiji oz. OF-NOBu. Isto velja za študentki iz iste drame. Ena, Milka, se razvije v desno v italijansko cipo, druga, Mira, v vzorno levičarsko borko. Ta razcep predstavljata v **Preizkušnji** simpatični študent Frenk in malomeščanski scrklani študent Milan. Milan pod pritiskom-mučenjem domobranske policije popusti in soborce izda, Frenk se pokaže jekleno trden, iz anarhista se prelevi v sodelavca NOBa, sovodi upor jetnikov v domobranski jetnišnici. Ta model razcepa bi bil za Partijo celo sprejemljiv, če ne bi vsakdo od informiranih prepoznal v Frenku Vitomila Zupana, ki je v očeh Partije kotiral še niže od Voranca, čeprav je bil tedaj še vojak-oficir-kapetan. Torkar je ščegetal OZNO pod nosom.

Torkar z draženjem ni nehal. V še neobjavljeni in neuprizorjeni drami **Gospod Ponikvar** - direkcija Mariborskega gledališča jo je vzela s programa tik pred krstno predstavo, isti dan, ko so dramatika v Ljubljani zaprli - zastopa Torkar sicer še naprej zopermeščanske, antiburžoazne, antipodjetniške, antidirektorske, predvojne politično levičarske koncepte, bivšega direktorja tovarne (inženirja Ponikvarja) celo kriminalizira, naredi ga za vohuna-agenta angleške obveščevalne službe, Intellingence servisa, takratne nekakšne CIE; v boj zoper njega pa ne spusti OZNE, kot bi moral, kajti analogne primere je imela v rokah zgolj ta organizacija, ki je bila absolutno posvečena in specializirana za pregon politično sumljivih. Torkar simbolizira v delavcu Andreju slovensko ljudstvo, to samo preiskuje zločinske nakane buržuja, ki se je vtihotapil v tovarniško vodstvo. OZNE ni nikjer. Model te PSte je: ljudstvo zoper buržoazijo, vse ljudstvo kot en sam duh razkrinkuje zlo, specialna politična policija ni potrebna. Torkarja je že v **Preizkušnji** gnalo v nekaj trockizem, kar je bilo Partiji zelo neprilичno. Čeprav je bil Torkar visoko v državni instituciji - direktor slovenske kemične industrije -, je moral za svojo

pot samotnega jezdeca plačati hitro in z dolgim zaporom. Partija je ugotovila, da se s Torkarjem (in Zupanom) - povsem drugače kot s Potrčem - ne da sodelovati.

Brejc-Javoršek, ki je bil že prej, preden je napisal **Odločitev**, kaznovan z nekajletno ječo, v istem procesu z Zupanom in Pirjevcem (zgodba o teh zaporih že sama govori o političnem duhu tistega četrto stoletja), spravi leta 1953 na oder svojo edino (post)NOB dramo. Poudarja raven NOB tematike, čeprav je kot preganjano, zatirano, ubogo pokazano vse slovensko ljudstvo, revni kmetje, ki so kot ribiči tudi delavci-proletariat, Primorci, vaščani St. Križa, vasice, ki je po osimskih sporazumih pripadla Italiji. Partije v **Odločitvi** ni, medtem ko je v **Preizkušnji**, in **Lacku** vidna. Kržani se uprejo takorekoč sami, spontano, zaradi svojega nacionalnega duha, ponižani, ker jim italijanska-fašistična oblast jemlje lastni jezik, prepoveduje petje domačih narodnih pesmi, zažiga slovenske knjige in jih potujčuje. Razredni upor ribičev lahko konotiramo, ni pa ekspliciten v marksističnem duhu kot pri Potrču. Za vse omenjene dramatike je odločilna NOB, ki ima razredno uporniško-milenaristično barvo, a za vsako omenjeno dramo je izbrani odtenek barve drugačen. Partija je lahko brala **Odločitev** kot stališče-zavest, da bi bila revolucija na Slovenskem zoper Italijane (Nemce) in fašiste mogoča tudi kot zgolj narodna. Zamisel je bila bližja organizaciji TIGR kot Potrčevi ali Boršnikove krivični polemiki leta 1948 zoper Zupanovo predvojno dramo **Stvar Jurija Trajbasa**; **Stvar** namreč zagovarja enotnost delavstva, kmetstva in napredne inteligence. Literarne kritike kar mrgolijo od krivičnih sodb.

Peta od reprezentativnih postNOBD(ram) je Miheličeve **Svet brez sovraštva**. Drama je približana socialistično humanistični pomenski strukturi (PSti) celo tako, da v nji ni posebnega individualnega junaka, junak je kolektiv politično preganjanih Slovencev (Slovenk), ki odhajajo v partizane prav tako skoz zapore kot v **Odločitvi** ali **Lacku**. Ljudstvo v **Svetu** ni anonimen kolektiv; sestavljen je iz PO (posameznih oseb), ki so podane realistično in od katerih ima vsaka svojo osebno zgodovino; vsaka od teh zgodovin ima moralno in politično konotacijo, celo vatek. Trgovka (Svetelovka) je kot malomeščanka potencialno dvojna, a se odloči nazadnje za OF-Partijo, v sebi premaga buržoazno ostalino; pridruži se svoji posvojenki delavki, Mimi, odkloni sinovo meščansko soprogo Marijo; ta namreč popusti pod mučenjem v domobranskih zaporih, analogna je Milanu iz **Preizkušnje**, tedaj čest lik. Marija izda lastnega moža. Kmetico Mojškrco skrbe le lastne domače živali, ima le minimalen duhovni svet, je mala egoistka; študentko Špelco, ki je očitno na visokem mestu v OF in/ali Partiji, pa navdihuje hiliastični projekt novega človeka in sveta, revolucije; čeprav revolucija ni dobesedno imenovana, vemo, da gre zanjo, Miheličeva se ne ustavlja pri narodnem momentu. Špelca je namreč vosovka, zaprli so jo, ker je likvidirala visokega okupatorskega pomembneža. VOS je bila partijsko območje, ni sodila pod nadzor OF. - Mimogrede: v liku profesorice Premkove podaja Miheličeva literarno zgodovinarico Marjo Boršnik kot lik intelektualke med zaporniki. Razliko med bolj ali manj pravim določi Miheličeva z razliko med Premkovo in Špelco; Premkova je doktrinarka, je ideolog, medtem ko je Špelca vizionarka. Model partijsko smešne in pretirano retorične intelektualke izdela Miheličeva v komediji iz časa SeHe (sentimentalnega humanizma), **Zlati oktober**, 1954, glej lik tete Milice; a se posmehne tudi sanjarju pesniku Antonu Vodniku, glej lik pesnika Zlatka.

Miheličeva je večkrat pisala na ključ. Špelca je bila, kot se je govorilo, Neda Geržinič. **Svet** je PSD, ki slika medvojno, **Oktober** prav tako PSD, ki slika povojno obdobje.

Da se reči, da je vseh 5 omenjenih postNOB dram propagandnih, agitacijskih, aktivističnih; za ta del revolucije je v vrhu Partije skrbel tako imenovani agitprop (agitacijsko propagandna komisija), katerega pomembna člana sta bila dramatika Pirjevec tik po vojni, kasneje Potrč.

Da se opisati tudi prehod od teh v glavnem na liniji ostajajočih dram k MaPSti SeHa. Recimo v Miheličeve **Operaciji**, 1950, kjer je poudarjen moment spolno neutešene in zato moralno kolebljive ženske, ki politično-osebno izdaja; buržujka Romihova stopnjuje Marijo iz **Sveta**. Glavni junak **Operacije**, dr. Donat, se zavestno žrtvuje za bolnega partizana, v njem vidi koristnejšega borca za NOB od sebe; analogno se v Mrakovih med vojno napisanih **Talcih** visokošolc Strojani žrtvuje za študentko Baro. V letu dni pred **Operacijo** napisani drami Miheličeve **Ogenj in pepel** je glavna oseba iz dr. Dizme, **Preizkušnja**, razviti župnik dr. Klavora, tako rekoč poklicni ovaduh; v **Ognju** je ovaduh duhovnik padre Giovanni. PostNOB se krepi v smeri zoper KC. Enako v smeri zoper liberalske buržuje; v **Ognju** glej lik vodje liberalne stranke Senatorja, črnorokca Sava kot ultraliberalnega meščana; Senator je Miheličeve stric dr. Kramer, Savo njen mladostni drug Borut Žerjav. Predsednik finančnikov Tojan je lik industrijca Praprotnika. A na prelomu v 60-leta je Miheličeva močno spremenila svojo smer, postala je vse bolj ironično kritična do stvarnosti, tudi do oblasti, glej **Uro naših dni**, **Dan žena** itn.

Naj ob članih generacije, ki sem jih obravnaval doslej, rojenih v letih 1912, Miheličeva, 1913 Bor in Torkar, 1914 Zupan, 1920 Javoršek, omenim tudi tri med sabo zelo različne dramatike prejšnje generacije; Vombergar je rojen 1902, Kreft 1905, Mrak 1906. Kreft je bil predvojni komunist, a enako kot Mrak ni bil v partizanih, pač pa v zaporu oz. v (psihiatrični) bolnišnici; Mrak in Vombergar sta ostala doma v Ljubljani, le s to razliko, da je Vombergar takoj po vojni skupaj z domobransko usmerjenimi literati emigriral na Koroško, iz Vetrinja nazadnje v Argentino, v Buenos Aires. Tri različne usode pogajajo tudi tri različne dram(atik)e.

Mrak je začel pisati drame na NOB temo že med vojno, enako kot Zupan **Rojstvo v nevihti**, Bor **Raztrgance**, Jarc **Gabrenjo**, Potrč **Izdajalca**. Mrak pa je med vojno poleg **Talcev** ustvaril tudi **Rdečo mašo**, vendar v dveh različicah; sam sem prebral obe, prvo poleti 1945, hranim svojo kritiko te drame iz tistega časa. Ohranjena je le druga različica **Maše**, iz 1946, ki pa se, sodeč po moji kritiki, nekoliko razlikuje od prve, vsaj po priimkih nastopajočih. Vendar ne trdim, da je Mrak po vojni - v spremenjenih političnih razmerah - bistveno ublažil ali celo predruščil **Mašo**. Že leta 1945 sem se mu čudil, kako da lahko da v branje **Mašo** meni, ki nisem bil le - najbrž še ne povsem odgovoren - deček, petnajstleten, ampak tudi drugim, Branku Miklavcu recimo; da me seznani z dramo, ki je tako kritična do OZNE oz. do VOŠa, kot se je ista organizacija imenovala med vojno; neverjetno mi je zaupal.

Tragična - simpatična - žrtev v drami je študent Fedja, ki se noče politično opredeliti, zato ga da vodja VOŠa in Partije Kogoj likvidirati; v Fedji je orisan pobiti četnik, sin dramatika Stanka Majcna. Ta likvidacija je v **Maši** predstavljena negativno-tragično, medtem ko je v **Svetu**, likvidira Špelca,

pozitivna in likvidirani gestapovec ni tragičen. Mrak prenese pomen dogajanja in človeka iz zgodovinsko družbene sfere - v vrhu politične -, kar je tipično za NOBD, v personalno-etično-versko, najbližjo new age kozmocentrizmu ali neobudizmu, kakršnega sta tedaj zastopala s profesorjem Mirkom Hribarjem in Bartolovim drugom Valterjem Bianchijem. Jasno je, da je drama lahko uradno izšla šele v 70-letih, je pa prej krožila v več izvodih v ožjem krogu Mrakovih znancev; drami - **Maši** - sem napisal tedaj spremne besede. OZNA jo je gotovo poznala, a ni reagirala. Bi pa njeno odrsko predstavitev v prvem četrtstoletju po vojni preprečila, kot je Mrakovega **Robespiera**, ki je bil le metafora za slovenskega vodilnega revolucionarja; tudi za Kidriča ali Kardelja, oba predvojna osebna prijatelja mojega očeta Dušana Kermaunerja, a sta ga dala 1948. leta zapreti, kot je dal Robespierre zapreti Dantona in - v **Chenieru** - svojega intimusa Andreja.

Na levi od Mraka je stal Kreft, ki med vojno ni pisal političnih dram; nekaj dram je sicer napisal, a jih iz SGMa (Slovenskega gledališkega muzeja) nisem še dobil v branje, žal mi je, rad bi jih poznal. Je pa več let po vojni Kreft izdeloval obsežno petdejanko - dramo velikanskega formata tako po straneh kot po dogajanju: **Apokaliptične jezdece** ali **Jugoslovansko vprašanje**, tak je prvotni naslov; drama se dogaja v mednarodnem okolju, na Dunaju, zasedenem po zaveznikih, med različnimi vojaškimi in političnimi vodstvi, a tudi vohunskimi mrežami. Kreft v drami dokazuje svojo pripadnost jugoslovanski strani, oz. stranki (Partiji) in narodom, s čimer poudarja, da nadaljuje svojo predvojno linijo **Krajnskih komedijantov**; le da je slovenstvo razširjeno v jugoslovanstvo in preneseno iz kulture (Zoisov krog) v politiko. Drama ni dokončana, ostala je v več fragmentih, le par jih je natisnjenih. To je škoda, saj Kreft prenaša politiko v območje, ki se ga drugi ne dotikajo. Antinacizem-antifašizem prevaja v antistalinizem, ki pa ostaja idealizirani komunizem.

Tretji iz iste generacije je - najbolj na desni - Joža Vombergar. Že leta 1949 je SPE (slovenska politična emigracija) v Buenos Airesu uprizorila njegovo dramo **Napad**. Režiser Niko Jeločnik je precej - manifestativnega - dodal, v verzih; Vombergar z dodatki ni bil zadovoljen, bil je po naravi realist. Svojo drugo antikomunistično dramo (**Razval**) je pisal vse do smrti, a se ni odločil za nobeno od različic, drama ostaja sicer končana, a v rokopisu, niti ne vsa v tipkopisu. Tudi **Napad** še ni natisnjen; sem pa sam obe drami že podrobno analiziral v **RSD (Rekonstrukcija SD)**.

Napad: napadejo partizani, teza domobranske drže je, da se desnica zgolj brani. Partizanom pomagajo angloameriški letalci in izdajalci v domobranskih vrstah, Nadporočnik. Domobranci so prepuščeni sami sebi, nikjer ni nobenih Nemcev, ki bi jim priskočili na pomoč ali pa je pomoč še oddaljena; ne more preprečiti, da ne bi obe glavni pozitivni figuri, Stotnik in Vera, bili ubiti. Ubijajo partizani, domobranci ali celo sebe - Polkovnik, vodja partizanov, naredi zaradi slabe vesti samomor, njegov brat Stotnik, vodja domobrancev, je ubit. Primeri bratomornosti so bili česti, brata Bernika iz Škofje Loke, Neda in Alojzij Geržinčič itn. Vera je Polkovnikova žena, a se z možem politično ne strinja; znajde se v napadenem domobranskem taboru. S Stotnikom - svakom - se ljubita, a sta oba etično krščansko tako idealna, da se ljubezni odpovesta. Zmaga smrt. Enako zmaga smrt v **Razvalu**, v obeh dramah se bliža dramatik tragediji. V **Razvalu** je motiv beg domobranca iz kraške jame, od koder se

skoraj čudežno reši; zateče se v rodno vas, v kateri se dogajajo tikpovojni partijski zločini.

NOBD uprizarja nasilje - zločine - desnice, okupatorjev in domobrancev; vojna je, vojaška sredstva - umori, likvidacije - so vrh vojskovanja, katerega temelj je radikalizirana politika, razcepljena na naše in sovražnike. **Jezdec** se bližajo tej PSti, čeprav se dogajajo že precej po vojni, leta 1948, **Razval** in **Napad** pa radikalizirata nasilno koncepcijo sveta-zgodovine. Mrak se skuša postaviti na sredo, kajti ob vosovskem (partijskem) likvidatorju Kogoju je pozitivna Marja, gre v partizane, a le kot bolniška strežnica; torej ne ubijati, ampak reševati (fizična) življenja. Reševati življenja gredo - v lastni percepciji - tudi domobranci, ko streljajo na partizane, v **Razvalu** ali v Jeločnikovem **Vstajenju kralja Matjaža**, in analogno v lastni percepciji partizani, ko streljajo na domobrance, v **Rojstvu v nevihti** in **Raztrgancih** ali **Preizkušnji**. Mrak se odpove vojaški politiki, kar je v nasprotju s slovensko tradicijo pozitivne vojne, zastopane že v Jurčičevem in Levstikovem **Tugomerju**.

Generacija, rojena med 1912 in 1920, ki sem jo obravnaval najprej kot avtorico NOBD, pa se sredi 50-let bistveno spremeni. Celo Potrč, ki napiše 1952 **Krefle**; dramo iz agitke prevede v tragedijo (starega Krefla, predstavnika starih družbenih sil, kmetištvu kot gruntarstvu, torej zasebne lastnine). Okvir **Kreflov** je političen, čas prisilnih odkupov itn., vsebina pa vleče v personalno, vendar politični - marksistični - okvir ni kritično načet. Enako ni načet v Potrčevi psevdotragediji **Na hudi dan si zmerom sam**, 1964, v kateri so podani kominformovci sicer uboge reve, ker se v dogajanju zgodovine ne znajdejo, vendar nimajo prav, niso pozitivni, kot so pozitivni Lacko, Špelca, Frenk, Fedja, Vinko (iz **Razvala**) in Stotnik.

Za Zupana je tipično, da napiše cel kup agitk, a vse med vojno, po vojni nobene NOBD več. To kaže, kako načelen je bil ta dramatik; kako hitro je razumel, da je prišel po vojni drugačen čas; da se NOB preoblikuje v stalinistični teror. To je razumel Mrak že od med vojno napisanega **Marata** do leta 1946 napisanega **Razsula Rimljanovine**, kjer je negativni subjekt drame pobesnela linčarska masa, ki goni po (Rimski) cesti trgovca-peka Bešnarja (v stvarnosti po priimku Vidmarja), ga sramoti in izroča v roke ljudskemu sodišču. Drama je kritika politike kot poulično lumpenistične; enake so mase v **Mirabeauju**, **Chénieru**, **Robespieru**. Težko bi rekli, da to niso antikomunistične drame; Marat, Saint-Just, Fouché itn. so morivci, čeprav levi revolucionarji.

Mraka je tikpovojna oblast - vsaj do uprizoritve **Marije Tudor** v ljubljanski Drami - omejevala, stiskala, preganjala; vzela mu je celo krušne karte, da se je komaj preživljal, trpel je lakoto. Streti so ga hoteli njegovi kolegi iz partijsko-pisateljskega kroga, Miško Kranjec, Potrč, Mile Klopčič, vsi trije dramatik. Mrak je živel dramo, ki jo je opisoval v liku Ferdija v **Razsulu**, za zaprtimi žaluzijami; v njegovo temno stanovanje ni prodrla sončna svetloba. Bil je vsaj nekaj let obsojen na izolacijo, na notranjo emigracijo v domovini, kot dramatik Stanko Majcen.

Koliko bolj so morali biti prizadeti dramatik, ki sta jih Partija-OZNA zapirali, poleg že omenjenih tudi Mrzel, avtor radijske igre **Vrnitev zastavnika Boštjana**, 1962; Mrzel sodi v Kreftovo generacijo. Sreda 50-leta ni le simbolno prelomen trenutek. Politična klima se je začela lajšati, čeprav je bil odstavljen

predsednik jugoslovanske skupščine Djilas in se je zoper njega začel pregon, 1954-55. A štirinajstdnevnik Naši razgledi je še lahko izhajal, imel strpno uredništvo, tudi revija Beseda je še smela objavljati nezaželeno tekste, Faulknerja, Camusa, Sartra; bil sem član njenega uredniškega odbora. Počilo je šele spomladi 1957 z objavo Kovačičevega **Zlatega poročnika**. A so napadi na Kovačičeve **Ljubljanske razglednice**, izhajale so v Besedi, že kazali, da bo kmalu prišlo do spremembe politične smeri. Zaplemba in ukinitve Besede spomladi 1957, zaplemba in ukinitve Revije 57 jeseni 1958, zamenjave v uredništvu Razgledov itn. so bile dokaz za to. Tudi napadi na drame, uprizorjene od leta 1954 naprej.

Ne le jaz in moja generacija-grupa (Primož Kozak, Janko Kos kot kritika-esejista), ampak tudi splošna javnost, estetska, ideološka in politična, je zaslutila in ocenjevala, da se v kulturno literarni sferi dogaja nekaj pomembnega, celo odločilnega; preveč različne, celo nasprotno so si bile tedaj uprizarjane drame. Ene še predstavnice stalinizma (retrogradne NOBD), druge prehoda in tretje novega, ki pa je kombiniralo dve bistveni potezi: vse radikalnejšo kritiko oblasti, ne le stalinizma, ampak samega jugoslovanskega sistema in dogajanja NOB na eni strani in eksistencializma, prehajajočega v sentimentalni humanizem (SeH) kot alibi za eksistencializem in politično kritiko. Momenti so se mešali. Govorim o generaciji - celo grupi - dramatikov, rojenih med 1912 in 1920, ki je začela kot avtor NOBD. (Bohanec, Mirko Zupančič, Grün, Žmavc so bili celo mlajši, rojeni od 1923 naprej.)

Naj po časovnem redu sledim uprizorjenim dramam - te so še učinkovitejše kot zgolj tiskane, odtod prepoved uprizarjanja **Tugomerja, Hlapcev, Velike puntarije**. Naprednejše tendence znotraj Partije forsirajo Potrčeve **Krefle**, kot dokaz, da socialistični humanizem omogoča tudi tragedijo; da se je sposoben vživeti tudi v duševnost razrednega nasprotnika. Celjsko gledališče uprizori 1953 nadaljevanje agitpropovskega soc(ialističnega)realizma, Žmavčev ideološki napad na stare družbene sile, na buržoazijo, ki da je ostala - napredne sile so jo potisnile - **Izven družbe**. Isti ton obnavlja Bor z dramo **Kolesa teme**, Ljubljanska Drama, tudi 1953; le da leti v tej drami nekaj kritike tudi na sodobno slovensko družbo, češ da dopušča prisotnost (vpliv) prilagodljive predvojne buržoazije.

Tudi Vasja Ocvirk ne zmore - nikoli - prebiti horizonta pozitivne NOB, Ocvirk je rojen 1920; vendar vnese v dramo **Ko bi padli oživali**, uprizoritev Ljubljanskega Mestnega gledališča leta 1953, izredno močan pristen sentiment starega borca, ki se ne znajde v povojnem svetu ali ki čustveno živi še v medvojnem času, njegovih dogodkih, ki so za partizane nesrečni, tragični, žalostni; poudarek ni več na heroizmu agitke kot v Borovi **Težki uri**, 1944, ampak na vsesplošnem občutku poloma, ponesrečenosti. V tem duhu piše Ocvirk še naprej, **Srečno, ljudje**, Koprsko gledališče, 1956, in v relativno najbolj radikalni **Materi na pogorišču**, tudi Koper, 1957. NOB v teh dramah zmaga, a v **Materi** narod na račun družbe, posameznikov, PO (posameznih oseb), kar je značilno za eksistencializem SeH tipa. V prvi plan prihaja razkroj človeka in občestva, en brat gre v partizane, drugi je fanatičen domobranec, hči se vlačí z Italijani; poudarjena je bratomornost. Svet je potemnel. Konsekvenca je izrazito politična. Družba, ki obstaja okrog leta 1955, ni takšna, kot jo je obljubila Partija (NOB), skvarila se je, ponesrečila. Ocvirk,

Bevkov sin, prvoborec, partizanski kapetan, se od obupa zapije. Tedaj tipična zgodba čustveno ranjenih partizanov.

1956 sta uprizorjena še dva teksta, ki sta si na eni ravni radikalno nasprotna: Javorškova **Odločitev**, ki je tragična eroika v proslavo NOBa in zagovor slovenske ozemeljske celovitosti, ton nacionalizma; drama se dela kot da stalinistične oblasti med vojno (še) ni in zato sploh ni; in Torkarjeva drama **Pravljica o smehu**, prva v ljubljanskem Mestnem, druga v ljubljanski Drami. Moja generacija-grupa je ob **Odločitvi** zamahnila z roko, **Pravljico** pa odklonila. Ne kot kritiko stalinizma, totalitarizma, ampak kot SeH redukcijo družbenih odnosov in človeških likov na abstrakcije, načela, črno-belo ideologijo, ta pri zadnjih vratih (ob kritiki stalinizma) vrača pristranost Naše svete stvari, nas kot idealnih ljubimcev, družbenih upornikov, čvrstih značajev, ki jih preganjajo pravljичne zle sile, Mrkač kot Stalin, politična policija, pajki, pijavke. Ni se dalo ugotoviti, ali je to predvojna meščanska politična policija, Hacin, ali sovjetska, Berija, ali slovensko-jugoslovanska. Torkar je ostajal dvoumen, alegoričen; zato je ostajal politični učinek drame nedoločljiv. Iz **Pravljice** - iz leta 1953 - se je lahko razvilo vse, radikalna politična kritika oblasti (v Mahničevi igri **Kralj Matjaž in razbojnik Matijon**) in spreten alibi taiste oblasti. Moja grupa je terjala politično in socialno radikalizacijo, a tega leta 1953 v SD še ni dovolj pokazala. Treba je bilo počakati še dve tri leta, da smo dozoreli.

Spretni časnikar in politik Mikeln se zateka v dramatiziranje slovenskih klasičnih povesti, **Pod svobodnim soncem**, 1954, **Samorastniki**, 1961, v postNOB politično agitko, **Dež v pomladni noči**, 1955. To je očiten, politično za oblast ugoden regres ali vzdrževanje statusa quo; Mikeln je zastopal oblastno linijo. Sodi v mojo generacijo, rojen 1930, a nikakor v mojo grupo, tej je ideološko politično ves čas sovražen, do nje javno polemičen.

Miheličeva v **Zlatem oktobru**, ljubljansko Mestno, povezuje naturizem, slavljenje mladosti, ljubimcev, sproščenega čustvenega življenja (SeHa) z blagim posmehom zakasnelim revolucionarjem. **Oktober** je tipična drama prehoda. Povzdigovanje mladosti in ljubezni je enako kot v **Pravljici o smehu**: narava zoper ideologijo. V tem sta drami antidoktrinarni, antiziherlovski. V Ziherlovem duhu zagovora Cankarjevih družbeno in politično kritičnih dram uprizori Mestno gledališče 1953 Kristanovo pred vojno v ZDA napisano dramo **Gospodar**, ki obnavlja Cankarjevega **Kralja na Betajnovi**, najljubšo Ziherlovo SD, platformo marksizma in politično ideološke organizirane akcije.

Za SeH političnega kova so značilni abstrakcionizmi oz. vsesplošne načelne kritike sodobne civilizacije, kakršne se obnavlja v levih zelenih ekoloških gibanjih še in spet danes. (V komediji Goljevščkove **Zelena je moja dolina**, 1985, so se podredile politični kritiki Partije, s čimer je **Dolina** bistveno odstopila od grūnovstva.) Partija je presodila, da se jim lahko deloma priključi, s čimer si vsaj navidez ohranja moralno integriteto. V ta namen sta 1954 in 55 služili Grünova drama **Atomski ples**, Celje, z agitacijsko antiatomsko-antivojno tematiko, in Hofmanova **Življenje zmaguje**, Maribor. Namesto vrhovne vrednote ljudstva, naroda, proletariata, revolucije stopijo človeštvo, dobromisleči ljudje, boj za mir, življenje kot takšno. Ta(k) vitalizem je tudi del SeHa.

In se vse bolj uveljavlja komedija, ki je bila tik po vojni manj zaželjena in prakticirana. Ocvirk konča svojo dramsko pot ob pravljici s komedijo, **Tretje**

ležišče, 55. Miheličeva se načrtno posveti komedijam, s poudarjenim zasentimentaljenjem, **Veverica ne more umreti**, Ljubljansko 1961; rehabilitirani so predvojni trpni mali ljudje, najprej s Torkarjem, **Pozabljeni ljudje**, Mestno ljubljansko, 57; drama je napisana že 55 za Natečaj Ljubljanske Drame. Na veliko se pišejo mladinska dela, kar je značilno; imajo funkcijo mašila v času prehoda med dvema Ma(kro)PStma, **Bratovščina sinjega galeba**, **Najlepša roža** itn. Smerdu dramatizira Cankarja, **Martin Kačur**, Mestno 1954, politično-socialna kritika avstrijske oz. kapitalistično buržoazne družbe. Dodajajo se dramatizirane pravljice oz. pripovedke, Ocvirk, **Peter Klepec**, 55, Brenkova, **Čarobna paličica**, 57 itn. T(akšn)e drame skoraj nimajo več razredno političnega ozadja ali konotacije, navezujejo se na predvojne moralistične drame ali jih obnavljajo. Slovenska družba se tudi s tem postopoma, a trajno in sistematično depolitizira, če jemljemo politiko v pomenu revolucionarne narodno osvobodilne vojne.

Navajam le nekaj dram, lahko bi našteval še in še tekstov iz istega okvira, Mikeln, **Atomske bombe ni več**, Celje, 56; je kombinacija SeHa, mirotvorstva in mladinske igre. Hofmanova **Svetloba velike samote**, 56, Maribor, abstrakcionira, družbo krči na psiho stereotipiziranega posameznika, kar je tudi znak za SeH (Hofman je rojen 1929.) Posebno za Žmavca (**V pristanu so orehove lupine**, SNG Ljubljana, 58) je značilen regres v kritiko ostankov predvojnega meščanstva, enako za Mirka Zupančiča, **Situacije**, 1959 Celje, **Hiša na robu mesta**, Ljubljana-Drama 1962, tudi za Grünovo dramatizacijo Potrčeve povesti **Zločin**, Celje 1956, podnaslov »kronika zadnje poti dveh revolucionarjev«, voditeljev Partije. Usmeritev se torej kombinira z utemeljevanjem sodobne partijske družbe na pozitivni revolucionarni politični tradiciji slovenstva, Mikelnova dramatizacija Prežihovih **Samorastnikov**, 61, Maribor, Grünova Levstikovega **Gadjega gnezda**, Celje, zagovor vitalizma in akcionizma, ki pa je obenem protivojen, kot v Mikelnovih **Golobih miru**, 60, Maribor; pa spet Grünove **$E=mc^2$** , 56. Itn.

Med obilico SeH dramatike, ki pririne največ do načelnega kriticizma sodobne civilizacije, naj omenim obsežno, a na Slovenskem slabo znano dramsko delo Josipa Tavčarja; Tavčar je dal skoraj vsako leto uprizoriti kako svojo dramo v Tržaškem slovenskem gledališču, kjer je bil šef; skoraj vse podajajo antivojno, antikapitalistično, etično motiviko, **Prihodno nedeljo**, 57 itn. Tavčar je začel prepozno, da bi vplival na javnost. Z antikapitalizmom Slovenci okrog 57 nismo imeli česa početi, propagirala ga je Partija že izpred vojne, bil je stereotipiziran in konvencionaliziran do kraja, do diletantske, drugorazredne robe, kot je bila Žmavčeva, Mikelnova ali Mirka Zupančiča. Za mojo grupo so bili ti trije in njim podobni, Kislinger itn., reprezentativni vzorci epigonstva, političnega vrtlezenja, historičnega regresa, moralne strahopetnosti in intelektualne šibkosti.

Tudi zoper Torkarja, Zupana, Javorška smo nastopali kritično, zoper njihov SeH, vendar sem jaz kmalu uvidel, da grešim oz. da ravnam enostransko, pristransko. Mikeln, Žmavc, Mirko Zupančič ipd. so bili člani Partije, partijski podrepniki; za takšne smo jih imeli, recimo med začetkom 50-ih in sredo 60-let. Kmalu pa sem moral ugotoviti, da je v dramah Torkarja, Zupana, Javorška nekaj, ker je - celo močno - družbeno politično kritično; da je temu tako, so kazale tudi javne (in še bolj zasebne in znotrajinstitucionalne) kritike teh dram

s strani oblasti, gledaliških in literarnih kritikov v časopisju, Leva Modica, Marjana Javornika, Miloša Mikelna. Mirko Zupančič je napisal celo dramo-polemiko zoper grupo okrog revije Perspektive, s tem zoper Primoža Kozaka, Dominika Smoleta, Daneta Zajca, Marjana Rožanca, Petra Božiča, Rudija Šeliga, mene itn., glej **Dolino nešteti radosti**, 65, Ljubljana-Drama, tedanja linija ravnatelja Štiha. S tem je Zupančič povezal dve kritiki: do moje grupe in do radikalcev Torkarjeve grupe, Torkarjevo grupo je skušal omejiti na goli SeH, na Miheličeve **Veverico**, na Mikelново prvo SeH dramo **Petra Šeme pozna poroka**, 57, Celje, na Mirka Mahniča dramatizacijo povesti Juša Kozaka **Balada o ulici**, 58, Ljubljana-Mestno, napisano v predvojnem duhu malega človeka, zadržanega, utrujenega, melanholičnega, prepojenega z malo socialno etično noto. Na Kamenikovo **Postajo ob veliki cesti**, Maribor, 59; Kamenik je rojen 1926. Na Josipa Tavčarja dramo **Nick - zlati deček**, 59, Trst; Tavčar je rojen 1919. Obe generaciji se prepletata, od Miheličeve, 1912, do Mikelna, 1930 in Kislingerja, 1931.

Precej (dram in avtorjev) navajam tudi zato - ne le iz dolžnosti strokovne akribije -, da bi se videlo-čutilo, koliko dram je nastajalo v tistem času, kako gosta je bila mreža slovenske dramske dejavnosti, ki ni imela le estetskega pomena, ampak še - mnogo - bolj ideološki, tudi politični. Dopolnjevala (kot NOBD) in zamenjevala (kot SeH) je politiko; s SeHom abstraktne vrste je izdelovala prazen prostor, ki naj bi preprečeval vdor radikalnejše politične kritike, od katere je njena struktura terjala, da se čim prej spremeni v direktno politiko.

To predhodno obdobje je trajalo vse od srede 50-let do leta 1990. Sredi 50-let je bil storjen prvi politično neodvisni prodor samostojne misli-drže v slovensko - predvsem kulturno - zavest; do leta 1970 je bil ta prodor opravljen, le v strankarsko politiko - v nov politični sistem - se še ni pretvoril. Slovenija je nato dve desetletji stagnirala, celo regredirala tako v političnem kot socialnem pomenu, Pisemsko obdobje, Dolančeva vladavina. Leto 1990-91 bi lahko bilo v ugodnejših zgodovinskih okoliščinah neposredno nadaljevanje začetka 70 let.

Danes je politična drama vse nekaj drugega kot pred pol stoletja. Je sicer kritika oblasti, a ne izhaja s točke, ki bi bila zunaj oblasti, kot so začele izhajati SD sredi 50-let, o čemer bo podrobno govor v naslednji razpravi, v **O PSD III**. Drame nepolitične SeH MaPStre, **Peter Šema**, **Veverica**, ali drame s kritiko buržoazije in kapitalizma, **Hiša na robu mesta**, so bile psevdopolitične, podpirale so ideologijo partijske oblasti in družbene iluzije (**Rombino**), gojile zadovoljstvo z malim navadnim človekom; s tem so odbijale ost možni radikalnejši kritiki, ki je terjala spremembo socialno-političnega sistema, vrednot socializma-komunizma ipd.

Naj današnja PSD še tako trdi, da stoji zunaj kapitalističnega sistema, buržoazije, trga, masovnih vrednot ipd., je to le njena maska-alibi. Danes nihče nima stališča, ki bi bilo zunaj zahodnega kapitalizma oz. LDbe (liberalne družbe). Obstaja sicer vse polno načelnih predlogov za zidavo idealne človeške družbe, a ti načrti so znani že od zdavnaj, od Platona, Campanelle, Joahima da Fioreja, Marxa, na Slovenskem Zvonimirja Bernota ipd. Ali so ostali poezija, sanja (slaba dramatika, glej Golouhov **Veseli večer točaja bogov**, 1966), ali pa jih je uresničevalo kako nasilno gibanje, kot je bil stalinizem-komunizem oz. kot so danes različne novolevičarske modne sekte, nihajo med

revolucionarnim terorjem, nemška RAF (Rote Armee Fraktion) ali idealizirani Bin Ladnov islamizem na eni in obnovo abstrakcij, ki so jih pred petdesetimi leti propagirali mirotvorci Grün, Mikeln, Mirko Zupančič (glej njegovo utopistično dramo **Rombino, žalostni klovn**, 1960, Mestno), na drugi strani.

Današnja politična SD je skoraj nujno povezana s komedijo, glej ne le Möderndorferjeve veseloigre obnovljenega SeH tipa, ali z načelnim moralističnim ropotanjem, Tadlova **Anywhere**, ali z modro cinično humoristično prilagoditvijo danosti, glej Hočevarjeve **Smoletov vrt**.

Med to današnjo točko in letom 1955, ko sta bili uprizorjeni dve SD, odločilni za spremembo MaPSte oz. paradigme v slovenski zavesti, leži več obdobj oz. usmeritev, ki se jih bom lotil v naslednjem predavanju-razpravi. 1. obravnaval bom dramatiko Torkarjeve grupe, ki pa je prešla v radikaln(ejš)o družbeno politično kritiko, 2. dramatiko moje grupe, 3. zadnjo SD pristno etičnega tipa, ki je obenem družbeno-politično kritična, nastala v 80-letih, 4, že sredi 60-let nastalo in do danes prevladujočo ludistično SD, o kateri pa sem že veliko pisal in jo bom tokrat bolj ali manj le omenjal; nazadnje pa - 5. točka - SPED.

III

Kaj je politika ali politično in s tem, kaj je politična dramatika, je vprašanje, téma. Današnji zahodnjak si težko predstavlja in s tem določa politično (kot pojem), če ne izhaja iz novoveških idej-vrednot, še posebej iz tez Francoske revolucije o naravi družbenega, ki se v marsičem bistvenim pokriva s političnim. Francoska revolucija vzpostavlja tri temeljne vrednote: svobodo, enakost, bratstvo. Ni naključje, da se današnja zahodna kultura utemeljuje tudi na antični, grški. Vse omenjene vrednote so vsebovane že v tej, celo v njeni dramatiki, predvsem v tragediji. Ajshilova trilogija o **Prometeju** predpostavlja svobodo, s katero si Prometej jemlje pravico, da prinese ljudem ogenj, tj. kulturo; zaradi kršitve despotskega božjega (Zevsovega) reda je kaznovan. Enako kot je kaznovana Sofoklejeva Antigona; ker se ne podreja volji despota-kralja; ker deluje v imenu družbi transcendentnih vrednot, tudi Smoletova **Antigona**, ki izhaja iz grške. **S(moletova)Antigona** pa je osrednji religiozni tekst v SD, tudi osrednji tekst moje grupe in moje filozofije. To je pomembno poudariti, saj ne morem smiselno analizirati predmeta - PSD (politične SD), če ne temeljim na določenem vrednostnem izhodišču, če teme

ne postavljam v določen okvir ali obzorje. Politike brez transcendence ni, a politika še ni transcendenca. Paradokсна, nenavadna trditev, vendar tako mislim.

Svoboda presega interes tako posameznikov kot grup(ni). Svoboda ni le svoboda interesa, ampak je vrednota ali točka, ki transcendira samo sebe kot empirično. Svoboda mora biti svoboda za druge(ga) in s tem za drugo(st); je možnost pojavljanja drugosti; ni le svoboda zame. S Prometejevega stališča je to svoboda za ljudi, glej **Okovanega Prometeja**, kot je za **SAntigono** pravica biti pokopan. Pravica ji ni le korist-interes, kot je za kapitalistični tržno profitni sistem, ampak je obenem dolžnost; paradoksalno: dolžnost uresničevati drugost, drugega kot SAPO (svobodno avtonomno osebo), bodisi za časa življenja ali po smrti tega drugega (SAPOe). Dr. Donat v **Operaciji**, Renk v **Pisani žogi** in Gordana v **Deliriju** rešujejo Kostjo, Gašo in Gabra. Pa tudi po smrti, ko naj bi po prepričanju SAntigone drugost še obstajala. SAntigona rešuje svojega brata Polinejka, s tem da ga vsak dan išče in skuša pokopati. S čimer dela samo zemljo za ležišče-prostor drugosti. Za kultno v pomenu religije drugenja, kar je paradoks. Sveto ovira vstop drugega. Politika je lahko sveta (sakralna), drugi ne.

Druga vrednota francoske revolucije in politike v transcendentnem pomenu besede je enakost. V stari Grčiji je ta enakost še ozka; velja sicer za človečanstvo, le da vsi niso ljudje. Zaradi enega, sicer odločilnega, Ojdipa, zaradi prepovedi incesta, ki je zapoved drugosti, ker je prepoved identitete - med sinom in materjo, med bratom in sestro, med sorojenim oz. celo nerojenim (narod je v konsekvenci incestuozna tvorba), - je kaznovano vse mesto, polis, družba: vsi kot eno občestvo, vsi enako: z epidemijo kuge oz. bratomorno vojno med Ojdipovima - Jokastinima - sinovoma Eteoklom in Polinejkom; tadva pokličeta na pomoč celo tujce-zlo, da bi ugonobila lastni polis-narod. (Identiteta vodi nujno v avtodestrukcijo.) Ljudje smo enaki ne le pred pravico, kot se misli v današnjem utilitaristično hedonističnem - ludistično-reistično-lingvističnem-kapitalizmu, ampak tudi za etično religiozne dolžnosti, tj. za ljubezen do drugega (LdDr). Žal zahtevamo le varuha človekovih pravic, ker so nam te zmerom kršene kot naši interesi, zoprni pa nam bi bil spodbujevalec človekovih transcendentnih dolžnosti, ker nas te ne vodijo k potrošnji in užitku. Umetnost je ustvarjalnost, iznajdevanje novega in drugega, ne zgolj potrošnja, recepcija.

Prometej s tem, da prinese človeštvu ogenj, iznajde-vzpostavi nov tip človeštva, kulturna bitja. Analogno udejanja, o tem so prepričani, novo človeštvo, nov svet, novega človeka Miheličeva v **Svetu brez sovraštva**, Kristan v prav tako postNOBD **Za nov svet**, torej Špelca in drugi heroji-žrtve. V politično eksplicitnem SeHu ljubi naš človek, pripadnik naše svete stvari, celo naše vojske; Francoz v Torkarjevi **Svetlobi sence** tujko, Arabko, in obratno; enakost drugosti. LdDr je - paradokšno - tu istost dveh drugih, ki si ostaneta do smrti druga. Simon v Kozakovi **Aferi**, poleg **SAntigone** osrednji drami moje grupe, ne prenese neenakosti, bori se za enakost vsega ljudstva, zoper vojaško-politično hierarhijo partizanstva-Partije, zato ga da Partija ubiti. Podobna je usoda Fedje v **Rdeči maši** in Priorja v Strniševih **Ljudožercih**, tudi vrhunski drami moje grupe. Vse omenjene drame so eksplicitno politične, so iz obdobja 1945-72, a segajo v transcendenco (kot metafora tudi Strnišev **Samorog**, sodnik Bertram nastopa v funkciji kralja-suverena države).

Tretji steber francoske revolucije je bratstvo. V dramah o trojanski vojni je enakost (kot svoboda) le relativna - obstoječa glede na tedanje grške vrednostne verske prestave -, bratstvo pa je radikalnejše. Čeprav zločince, prepirljivce, nevzdržne bolnike izločijo iz polisa-občestva, recimo smrdečega Filokteta, enako se ravna danes z antiherojem Silvom Plutom, sta grška vojska v sebi in trojanska v sebi zaključeni bratovstvi. Bratovstvo prihaja do izraza najbolj v prelomnih trenutkih, v mejnih položajih, recimo v vojnah, nič manj v napadalnih kot obrambnih; skoraj vsaka obramba je napadalna. Para bellum, ko se pripravljáš na mir. Bratovstvo je pokazano-zastopano tako v postNOBD, **Svet brez sovraštva**, kot v SPED, **Napadu**, bratovstvo partizanov-oefarjev in domobrancev. Nazorno je vidno v **SAntigoni** kot sestristvo, SAntigona se žrtvuje za svoja brata; pokopati ju pomeni utemeljiti tebanski polis na transcendentni verski dolžnosti ldDr, čeprav obenem na rodovno družinski identiteti. Hribarjeva razume v Antigoni le to identiteto drugosti. Vrhovna vrednota ji je Slovenec, Slovenka. Brata sta SAntigoni oboje: z njo enaka kot človeka (ne pa ista!, kar sta v gentilizmu in nacionalizmu) in drug drugemu druga, ker sta vsak svoja SAPO, torej utemeljena na svobodi in transcendenci. Gre za tri pojme: istost (rod), enakost (družba), ki je različnost) in drugost. Med njimi so prehodi.

Situacija, pri kateri sem ostal oz. sem jo opisoval v prejšnjem poglavju, je naslednja: sochumanistična PSt se umika, zamenjuje jo SeH v abstraktni obliki. Ta SeH je dvoumen: po eni strani pomaga obdržati sochumanizem na oblasti ali ga nadomešča s splošnostmi, življenjem kot takšnim, pozitiviteto kot takšno, ljubeznijo kot takšno, torej z retoriko. Po drugi strani pa začinja razkrajati partijsko ideologijo, spoj marksizma in nacionalizma; poudarjati začne temne, nerazrešljive, tragične momente bivanja. Smrt se ne povzame v življenju, kot v **Operaciji**, ampak postaja odločilnejša od življenja; primer **Delirija** in še bolj Zajčevih **Otrok reke**. Nihilizem se stopnjuje obenem s transcendenco; paradoks kot jedro moje grupe.

V prejšnjem (drugem) poglavju tega spisa sem - kar natančno - navajal drame iz analiziranega prelomnega časa. A le drame tistih MaPStur, kjer načela-dejstva negacije, razkroja, smrti, konca, obupa še ne prevladujejo oz. so te nevrednote že vnaprej zavrnjene. V tem času pa se oglasijo - so uprizorjene - tudi že drame, ki so zaradi svoje negacijske tendence, bodisi kritične do oblasti ali celo desperatske do samega življenja, na nov način politične. To oblast takoj ugotovi; javno negoduje nad njimi, celo napada jih, preprečuje njihovo uprizarjanje.

Najprej sta se pojavili Javorškova **Kriminalna zgodba**, krstna predstava 12. V. 55, Celje, nato Torkarjeva **Pisana žoga**, 13. V. 55, Kranjsko gledališče. Datuma sta historična; če bi dal kaj na praznovanja, bi čez dobra dva tedna slavili njuno dvainpetdesetletnico! Obe drami sta bili v javnosti in v zakulisju kulturništva odklonjeni, napadani; tudi **Zgodba**, čeprav ni navidez nič politična. Prav **Zgodba** dokazuje, da je lahko - in s tem tudi je - vse politično.

Partijska javnost je dramo razumela kot metaforo, kar je tudi bila. Dramatik sugerira, da ta-naš svet ni stvaren-real(istič)en, ampak sanjski; je ustvarjalni; izmišlja si ga pisatelj-umetnik, a kot domišljjskega. Osebna človekova domišljija ima večjo moč od kolektivne, individualna od masovne, torej od partijske, od moči - ljudskega, narodnega - gibanja. V **Odločitvi**, napisani leto dni prej, je ustvarjalni subjekt sveta kolektiv, pozitivna kmečko-delavska

slovenska vas, v **Zgodbi** najprej en sam posameznik, pisatelj Klanec (Javorškov alter ego), nato pa njegov napisani - v drami uprizorjeni - lik Mark; s pisateljevo stvarno hčerko Marjetico se zaljubita, a ker je Mark določen za vlogo - sicer simpatičnega - hudodelca, nastanejo pri prehodu sanj(arij) v stvarno življenje same težave.

Partijska kritika je prispodobo brala tako, kot da subjekt (to pa je lahko edino Partija) ustvarja nove ljudi kot kriminalce; ko to vidi - in Partija je okrog leta 1955 že vedela, da se ji je utopični projekt Novega človeka ponesrečil, pri njem je vztrajala le še na silo -, hoče hudodelce spet zbrisati s sveta, recimo kominformovce na Golem otoku, samega Javorška z zaporom, a tega ne zmore več; Javoršek ji odgovarja v duhu Pirandella, **Nocoj bomo improvizirali**, glej **Šest oseb išče avtorja**; tudi Golouha, predvojno **Krizalido**. Porodi se nov rod kot spoj - spaček? - kriminalcev (komunistov, Kardelja in Borisa Kraigherja) in nedolžnih (Javorška kot Marjetice, njenih in Markovih otrok). To je rezultat levo revolucionarne NOB. Je **Kriminalna zgodba** (komedijska saga o genezi Novega človeka) metafora ali stvarnost?

Kot da bi bila nastajajoča politična opozicija, geografsko razprostranjena po vsej Sloveniji, od Štajerske do Gorenjske, med sabo domenjena. Dan za **Zgodbo** krstijo v Kranju **Žogo**; ta pa je že dobesedno politična, čeprav napoln tudi metafora, kot navsezadnje **SAntigona**, saj se ta dogaja v času grškega mita, in **Afera**, ki se dogaja med drugo svetovno vojno v (zgornji) Italiji, med partizani, čeprav ne med Slovenci. In kot **Ljudožerci**, v katerih nastopa srednjeveški Komtur.

Prav za prav je tudi zgodba o **Žogi** zgodba o sanjah, o izmišljenini. Trojka mladih ljudi, študentov, se tik pred vojno pogovarja, kako bo v vojni, ki jo pričakujejo, kakšne usode bodo oni doživeli v nji. Ta pogovor je okvirna drama, epilog in prolog, sama drama se godi med vojno. Sana, ki je Gašin ljubimec, italijanski okupator zapre, odžene v taborišče. San kot sušičen tam umira; da bi ga rešila, Gaša, ki je sicer odločna nasprotnica okupatorjev-fašizma, spolno občuje z italijanskim političnim policistom, ker ji ta v zameno obljubi, da bo Sana rešil iz taborišča. Nastopi tragična ironija, ki je sočhumanizem ne pozna in strukturno vzeto ne sme dopustiti. Ker San ve, da bo kmalu umrl, kot mrtvec ne bo svoboden in ne bo mogel pomagati OF-NOBu, svojo taboriščno številko zamenja s sotrpinom Renkom, enim od treh prijateljev iz Prologa. Gašina žrtev ni bila zaman, Renk je zdrav, postane odločen partizanski borec, vendar se Torkar kot akcijski SeH ideolog (paradoks), kot zastopnik SAPOe, sprašuje, ali bi se Gaša enako žrtvovala tudi za Renka? Bi se s takšnim spolnim aktom onečastila? Kje je meja? Erotična žrtev za PO-Sana ali žrtev za narod-revolucijo?

Osebna erotična ljubezen kot oblika LdDr je nadomestila ljubezen do grupe-naroda; to je bistvena sprememba v letu 1955. Usode Gaša ni obvladala, zmagalo je naključje. S čimer pa tragične ironije - celo absurda - ni konec. Partija obdolži Gašo, da je s spolnim aktom s policistom prekršila narodno čast, stopila v stik z okupatorjem in OVRO obsodi jo na smrt, kot že prej v **Rdeči maši** Fedjo. Sadizem VOSA-Partije, ki pa je strukturen, je v tem, da izvršitev obsodbe naloži Renku, Renk je tako postavljen pred preizkušnjo (etična preizkušnja iz **Velike preizkušnje** se zaostri, zakomplicira, dehumanizira). Ta sadizem postane za Torkarja bistvo Partije kot stalinistične; tako leta 1942 kot 1955. V **Žogi** pa ne zmaga negativiteta, Renk se zadnji

hip, ko že izvleče likvidatorsko pištolo iz toka, premisli, Gaši prizanese. Dejansko s tem ne izpolni naloge, pred VOSom-Partijo in slovenskim narodom postane s stališča OF-Partije kriv; Torkar pa takšno krivdo odobrava. Prelom je izvršen, slovenska javna zavest se je soočila s spremembo paradigme.

Torkar odda še isto leto za znameniti Natečaj Drame SNG dramo **Delirij**, ki **Žogo** dopolni; najbrž tudi iz izkustva, kako je partijska javnost **Žogo** sprejela. Motiv v **Deliriju** je podoben kot v **Žogi**: primorska Slovenka, ki pa nima narodne zavesti in služi v italijanskem taborišču za slovenske zapornike kot poveljnikova tajnica, poveljnik je major de Sombra, se zaljubi v jetnika Gabra; spet erotični in ne narodni, kaj šele politično socialni motiv. Da bi Gabru rešila življenje, omogočila pobeg, se z majorjem, ki jo ljubi, celo poroči. Na begu ob kapitulaciji Italije je major ranjen, Gordana pa ga prepusti smrti in poišče zvezo z Gabrom, prepričana, da bo od ljubega dobila zadoščenje za svoje požrtvovalno dejanje. Toda Gaber jo odkloni, obsodi kot izdajavko. Gordana se zapije, postane klošarka, živi od zavržene hrane v smetnjakih, v Trstu, ne v Sloveniji; postane obupanka Gorga (Gorgona).

Partija je še bolj razkrinkana kot v **Žogi**. Pravi ljudje so le še obrobni, zavrženi, izbrisani; te opiše Torkar v drami **Pozabljeni ljudje**, ki jo pošlje na isti Natečaj kot **Delirij**, le da **Ljudi** s pravim priimkom, **Delirij** pod psevdonimom, računajoč, da bodo drama z njegovim imenom v komisiji že vnaprej izločili oz. bili nanjo posebej - politično - pozorni. Dramatik je sklepal točno; žirija je anonimnemu **Deliriju** naklonila drugo nagrado, uprizorjen pa je bil v Mestnem, in šele 1959, čeprav bi moral biti po propozicijah v Drami SNG leta 56. Motiv je v **Žogi** in **Deliriju** soroden; menda je avtobiografski, zato ga je dramatik podal s tolikšno ponotranjenostjo, odločnostjo in moralnim pogumom. Njegove kasnejše drame teh dveh ne dosegajo, regredirajo k bolj retoričnemu SeHu.

Leta 1956 se v teku enega meseca položaj, ki sem ga komentiral, ponovi. SNG uprizori na Natečaju prvo in drugonagrajeno dramo, **Steklo in potovanje**; zaradi slabih izkušenj s tema dvema se tretji, **Deliriju**, odpove. 16. marca 56 je uprizorjeno Javorškovo **Povečevalno steklo**, 25. aprila Smoletovo **Potovanje v Koromandijo**. Obema krstnima uprizoritvama sem prisostvoval, dobro se ju spominjam; o vseh v tem predavanju omenjenih dramah sem tudi podrobno pisal. Smole je moje osebno izkustvo (lik) deloma uporabil v liku Toneta, svoje v liku Luke. Kot je Javoršek svoje v liku Pohlina in Torkar v liku Sana. Tako pomemben eksistencialen in historičen prelom v slovenski zgodovini se ni mogel zgoditi brez silovite personalne so-prizadetosti mnogih. Smole je (delno) uporabil lik Jožeta Pučnika v svoji **SAntigoni**, Tita Vidmarja v Tejreziju, Borisa Kraigherja v Kreonu; Primož Kozak **Afera**, Pučnika v Simonu, sebe v Kristijan, strica Vlada Kozaka v Bernardu; sebe, mene, Pirjevca, Pučnika, prof. Zwittra, Staneta Saksido, Staneta Kavčiča (deloma) v dramah **Dialogi** in **Kongresu**.

Javoršek je uporabil na Natečaju isto zvijačo kot Torkar; menda sta se domenila. Anonimno je prijavil **Povečevalno steklo**, dobilo je nagrado pod svojim imenom pa dramo **Hotel nad prepadi**; ta je pod novim naslovom, **Konec hrepenenja**, doživel krst šele na Malem odru ljubljanske drame 1971; motiv je celo v korist oblasti, radikalen posmeh SPE(migraciji). Ironična kazen za žirante, ki so bili bolj partijsko zvesti hlapci kot umni. Niso se zavedali, kaj

so nagradili s **Steklom**. To se je pokazalo šele po krstni predstavi, ko so Lev Modic in sorodni uradni gledališko-literarni kritiki **Steklo** raztrgali, a tokrat ne le nekako posredno kot estetsko neuspelo, ampak kot direkten politično subverziven napad na Partijo, na NOB. V nastopajočih likih so se prepoznali, tudi v motivu: samostan, ki ga uprizarja **Steklo**, naj bi bil topos Baze 20 sredi kočevskega Roga, leta 1943 in/ali 44. V drami dajejo redovnika - partizana - Janeza Pohlina pod stekleni zvon, da bi ga vojaško - seveda v politične namene, zaradi suma, da ni naš - opazovali in nato kaznovali. Tako je doživljal Javoršek-Brejc-Franček svoje bivanje tisti čas v Rogu; očitniki, Vlado Kozak in Vitomil Zupan, so pravili, tudi nama s Primožem Kozakom, da je bilo to točno, le da je Partija - Boris Kidrič - Javorška moralno in politično strla, pridobila za sodelovanje; dramatik obrne tek drame seveda drugam. Vendar, tedaj, ko je **Steklo** pisal, je bil do Partije res kritičen; v zaporu menda ne, zanesljivo pa ne od srede 70-let naprej. Javoršek je bil večstransko dvoumna figura.

Ker so bili partijski veljali užaljeni, prepoznali so se v smešnih odrskih likih, so od vodstva Drame SNG dosegli, da je dalo dramo z repertoarja. Zoper to nasilno dejanje je protestirala skupnica študentov s pokojnim igravcem Janezom Čukom in dramatikom Petrom Božičem na čelu. Škandal je bil analogen protestom študentov iz leta 1939, ko so glasno klicali z Dijaškega stojišča, naj se v uprizoritev **Hlapcev** ponovno vključijo (cenzurirane) Jermanove revolucionarne besede o Slovencih kot narodu hlapcev; študente so vodili kasnejša dramatika Dušan Pirjevec in Karel Destovnik-Kajuh in gledališki kritik Drago Šega. Povojni in predvojni študentje so protestirali zoper isti tip politike: zoper ukinjanje oz. omejevanje osebne svobode, zoper realno cenzuro. Le usode protestnikov so bile različne: Kajuh je padel v partizanih, Pirjevca je dala po vojni Partija zapreti, Čuk je storil samomor, Šega je doživel metuzalemska leta, skoraj 90-let, ker je ostal strpen modrec, Božič pa se je na stara leta začel udinjati celo strankarski politiki, danes je svetnik v ljubljanskem mestnem svetu na Jankovičevi listi. Življenje je drama, a ne le tragedija; v primeru Božiča je postalo šaloigra. Je pa bila zelo resna drama, ko so študentje spomladi 1964 v Študentskem naselju - več kot tisoč se jih je zbralo - protestirali zoper odpoved uprizoritve **Tople grede** oz. zoper nasilno oblast, kot strastna govorca sta jo zastopala Vida Tomšič in Janez Stanovnik. Ista pesem: 1938 - 1956 - 1964.

Smoletovo **Potovanje v Koromandijo** sem spremljal, enako kot **SAntigono**, kot dramatikov intimni sodelavec in prijatelj, povsem od blizu; opazoval sem, kako sta deli nastajali. Pri **SAntigoni** so z nasveti sodelovali tudi drugi udje gibanja Revije 57, recimo Veljko Rus, Alenka Goljevšček, Primož Kozak itn. Ker je bila drama tedaj, ko je vodstvo gledališča odstavilo z repertoarja **Steklo**, tik prek uprizoritvijo (krstno predstavo) **Potovanja**, bi nastal škandal, če bi to dramo prepovedali tik pred premiero, kot so skoraj desetletje prej Torkarjevega **Gospoda Ponikvarja**.

Potovanje prav tako navidez - po zunanji zgodbi - ni bilo politično; pač pa po pomenu in učinku. Gledavcu je bilo jasno - žirantom očitno ne, le Janku Kosu, ki je Smoletovo dramo kot član žirije forsiral -, da je negativni lik drame, šef institucije kot takšne, imenovan Predstojnik in Hudič, predstavnik oblasti, Partije. Smoletova teza: kdor slušbuje v državni ali družbeni instituciji, čuti, da je sklenil pakt s hudičem. To sem doživljal jaz, ko sem dobil mesto

univerzitetnega asistenta pri stolici za filozofijo oz. pri prof. Ziherlu; in je bilo Smoletovo osebno izkustvo, ko - ker - je bil nekaj let časnikar pri radiu ljubljana (Slovenija). Smole je najine vsakodnevne moralno-politične debate prenesel v dramo tako, da je podal dva različna lika. Prvi, Luka, je že v času dogajanja drame zunaj ustanove, a je ob tem pesimist, dekadent, obupanec; o življenju meni, da je »pičla pasja figa, minimalna«; direktna radikalna kritika življenja, kakršno je ne le pod Partijo, ampak kot takšno. Tu nadaljuje Zajc z **Otrokoma reke** 1961.

Drugi prijatelj iz **Potovanja**, Tone, je še zmerom asistent na fakulteti, a zato moralno silno trpi: kot sem jaz - sramoval sem se, da delam kariero -, a se šele v teku drame odloči za prekinitev razmerja s Predstojnikom, z oblastjo. Jaz sem se za to odločil sicer že pozimi 1955, ko je Smole pisal **Potovanje**; v svoji asistentski sobi na filofaksu sem mu ga pretipkoval, spet paradoks, Dominik mi je diktiral iz rokopisa, kot lenuh je skoraj zamudil rok za oddajo tipkopisa. A svojo »tonetovko« odločitev sem realiziral šele spomladi 1957 s tem, da sem prevzel pobudo v odporu zoper oblast, ki je ukinjala revijo Beseda, tudi sam Ziherl, s katerim sva se razšla. A me je Ziherl vrgel iz službe šele, ko sem se vrnil iz Pariza jeseni 58, a od poletja 57 naprej nisva več sodelovala niti več govorila. V pripravi procesa zoper Pučnika so me, enako kot asistenta Veljka Rusa in študenta - pesnika - Vena Tauferja postavili za leto in pol v preiskavo zaradi suma sovražne propagande. Drama, ki se je za mojo grupo začela spomladi 56, s premiero **Potovanja**, se je nadaljevala. Vrh je - v območju SD in gledališča - dosegla spomladi 64 s prekinitvijo in nato prepovedjo uprizarjanja in tiskanja drame **Topla greda**, ki jo je napisal eden od grupe, ki sem jih pripadal, Marjan Rožanc.

Naj na koncu obdelam še nekaj za mojo grupo - za SD, za slovensko zavest - značilnih PSD. **SAntigono** je pisal Smole, ko smo bili nekateri udje grupe v politični preiskavi, Pučnik v zaporu; Smole je skrival rokopis pred vdorom OZNE pod žimnico, zaplenjevala nam je tekste oz. pisano gradivo. Ker pa se je Partija (to je posebna zgodba, lahko jo tudi pripovedujem, sem jo pa že napisal v začetku leta 1960) odločila za odjugo v politični sferi (predvsem pod usmeritvijo Borisa Kraigherja), je otajanje veljalo tudi za slovenska gledališča in za SD. Naša grupa je dobila v roke Oder 57, začela svoj zmagoviti pohod z uprizoritvijo **SAntigone** 8. aprila 1960, na tem vrhu vzdržala tudi z **Afero**, uprizorjeno 20. marca 61; obe drami je kmalu za tem uprizorila tudi Drama SNG. Pri **SAntigoni** sem v teku dela na uprizoritvi postal dramaturg, v **Aferi** sem bil dramaturg že od začetka študija, **Afero** sem leto za tem režiral v beograjskem Ateljeju 212. Tudi zato poznam drame svoje grupe od znotraj, na Odru 57 sem režiral tudi Zajčeva **Otroka reke**, 1961 in tik za tem Kozakove **Dialoge**. Tudi nastajanje **Afere** sem spremljal od blizu, ji - le slučajno? - dal današnje ime; prej jo je Kozak imenoval **Piramida**. Kot sem tudi jaz naslovil Kozakovo dramo **Dialogi**. Ti podatki dokazujejo, kako tesna sodelavska grupa smo bili, vse do leta 1964 in še dlje. Pri nastajanju Smoletovega **Krsta pri Savici** sem sodeloval do leta 1969.

SAntigona je postala versko-politična platforma moje-naše grupe. Ne le kot izraz nepokorščine zoper oblast, ko ravna s terorjem in totalitarno, ampak tudi kot izraz transcendence (danes ji pravim drugost), ki je onkraj družbe, sociusa. To je tudi bistveno za razliko med dramatiko - duhovnim svetom - moje grupe

oz. perspektivovstva na eni in NOBD in SeHom na drugi strani. Za NOBD je posameznik podrejen kolektivu, zato ne more postati SAPO ali le na robu, dr. Donat. V SeH dramatikah je vrednota drugi kot PO (posamezna oseba), a ta PO je značilna po svojem erosu (tudi Arja v **Pozabljenih ljudeh**), ne po transcendentnem v njej. Šele **SAntigoni** se posreči preskok, ki ga nato najintenzivneje nadaljuje Strniša, tako s **Samorogom** kot z **Žabami** in **Ljudožerci**. Te drame - od srede 60. let v 70. leta - prehajajo politično območje in vstopajo v onkrajnost.

SAntigona je politična drama, ker gre za motiv upora zoper oblast-vladarja. **Afera** je pa že eksplicitno politična, ker gre za uprizoritev moralno-političnih - etično-ideoloških, na robu s tem transcendentno-duševnih ali duhovnih - problemov med partizani leta 1944. Simon zastopa ljudstvo (narod), Bernard evropsko (zahodno humanistično) kulturo, Kristijan, najbližji dramatik in meni, pa se sicer najprej odloči za partizanstvo - NOB oz. celo L(evo)revolucijo -, v teku osebnega izkustva s politiko revolucije pa se upre šefu same revolucije, Komisarju; celo pod grožnjo vojaškega, tj. politično partijskega sodišča ne popusti. Tudi Kozak ni, zato so ga 1960 vrgli iz Partije; mene niso mogli, ker nisem bil njen član, vrgli so me le iz službe. Veljka Rusa pa iz Partije in službe; enako kot Pučnika, ki so ga nazadnje nagradili še z dolgoletnim zaporom.

Od Kristijana naprej je bilo mogoče le še v stopnjevanje transcendence-drugosti, kar so storili najprej Gregor Strniša, tri desetletja kasneje, na prelomu stoletij, pa so drugost tematizirali kot problem in cilj Kristijan Muck z **Zalogom**, Krištof Dovjak s **Pipinom Malim**, Alenka Goljevšček s **Srečna draga vas domača**, Matjaž Briški s **Križem**. Ludistično pišmevuharstvo vendarle ni zmogalo.

Dialogi po radikalnosti preloma s tem svetom ne dosega **Afere**, so tudi prej napisani, med leti 1956 in 1960. Je pa v njih zelo poudarjen totalitarni teror Partije oz. OZNE, ki zapira lastne ljudi, jim očita izmišljene politične krivde, jih muči in s tem poriva v samomor, profesorja Haymanna. Z ljudmi se igra; novinarja dr. Sigismunda izpusti iz ječe, a brez pojasnila; Sigismund ostane v praznem, v nedoločnem, v neodločnem. Iz njega se razvije Kristijan, **Afera**, ki sledi svoji personalni etično-verski vesti. Tu se Kozak ustavi. Obe njegovi zadnji vredni drami, **Kongres** in **Che**, sta kritika Partije in njenega sistema, že kritika (celo možnosti) same revolucije, ne kažeta pa v transcendenco. Kozak se je v **Dialogih** nahajal v stiski med sodelovanjem z oblastjo (obupom), kot jaz leta 1956, nedoločnostjo države in možnostjo upora.

To stanje je Smole podaljšal - dimenzioniral - v pot. V **Potovanju** je šel iskat onkrajnost, ob tem, ko je sodil, da je transcendenca le pravljica, medtem ko je v **SAntigoni** transcendenco našel. A je res, da je stavek »Antigona je našla Polinejka« - seveda s Smoletovim, Križajevim in mojim privoljenjem - vstavil v uprizoritev prav Primož Kozak na generalki. V **Krstu pri Savici** je Smole transcendenco spet izgubil, prenesel v zasebna videnja - blodnje? - pobožne sestre Pie, morda analogno kot jo je Strniša v videnja Priorja v **Ljudožercih**. V **Žabah** in **Ljudožercih** je problem odprt. Pekel je zanesljiv, kako pa je z nebesi, ostaja vprašanje.

V **Igru za igro**, 1985, doseže Smole najnižjo točko svojega obupa, podobno Božičevi iz **Zasilnega izhoda**, Zajčevi iz celotne Zajčeve dramatike, že iz **Otrok**

reke in **Potohodca**; Zajcu postane vse ironija, absurd, smrt in samomor. Tudi simpatizira z uporom oblasti, ampak na robu, prenesenim v človekovo - PO - notrino, kjer nima drugega nasledka kot samorazkroj in seveda razkroj družbe. Zajc začne in konča z avtodestrukcijo, Dan in Reka v **Otrokih**, Juš v **Grmačah**. Zajc odklanja dano partijsko oblast, a ne zmore ji podati alternative, niti kot poskus iskanja transcendence ne. Nastajajo pa njegove drame na zaslonu neobstoječe - a čutene - transcendence.

Vsi udje moje grupe opisujejo mučenje in obup. Kozak oznovce, ki očitajo zapornikom, da so hoteli minirati kanal iz klavnice v reko, **Dialogi**, to je mučenje ne le s samico, ampak z nesmisli. Božič podaja mučenje z blodnjami, Andrej v **Človeku v šipi**, 1955. Strniša mučenje, ki je razkosavanje ljudi v kose mesa, **Ljudožerci**, kar pa je konsekvence človeštva kot takšnega, okupatorjev in partizanov, ki postanejo navsezadnje banalni mesarji. Majcen v drami **Revolucija**, napisani 1952, a objavljeni šele desetletja kasneje, sporoča, kako so vosovci odrezali glavo profesorju Torkarju, alias dr. Ehrlichu, eden od klavcev - profesor medicine - je glavo prinesel študentom v obdelavo, na patologijo, v secirnico. **Revolucija** je radikalno politična drama avtorja najstarejše generacije, a kot neobjavljena ni učinkovala; postala je znana šele v času, konec 80-let, ko se je politika že preselila v javni prostor, na ulico.

Vrh eksplicitno politične SD je v letu 1964, ko pride do prekinitve **Tople grede** na Odru 57. Rožanc v drami poziva zgolj k dialogu-polemiki, a že ta mera je bila za Partijo prevelika, nedopustna. Kasneje še nastajajo politične drame, zoper katere ima oblast pomisleke, tudi deluje zoper nje, poskuša, da ne bi bile uprizorjene, a tega ne doseže; sile, ki so za odjugo, so v družbi - in vodstvih politike - (ne)močnejše. Pritiski so na Jovanovićevo dramo **Bratje Karamazovi (Vzgoja srca)**, na Goljevščkove **Pod Prešernovo glavo**, a uprizoritvi se jim za las izmuzneta. Ni pa (še?) prišlo do uprizoritve Rudolfove drame **Na možganih rado spodrsne**, napisane sredi 90-let, ki je radikalen posmeh slovenski osamosvojitveni vojni 1991. Ne vem, zakaj ne; ali je avtor ni ponudil nobenemu gledališču ali si je nobeno gledališče ne upa uprizoriti. Jaz sem v **RSD** dramo večkrat analitično omenjal, nisem pa napisal o nji podrobne analize, kot sem jo o **Gredi**, ko je bila še prepovedana. To analizo sem predaval v Društvu slovenskih pisateljev in objavil v Novi reviji leta 1984.

Nova politična SD se začneja ob istem času, ko stara usiha, 1964; tedaj piše Dušan Jovanović svoje epohalne **Norce**.

IV

Jovanovičevi **Norci** so bili napisani spomladi 1964, natisnjeni 68, uprizorjeni 71, torej šele nekaj let kasneje in, žal, v reducirani obliki. Uprizorjena in natisnjena - druga - različica je za pol krajša; Jovanović, ki je postal medtem režiser in zavesten ideolog ludizma, je gledal predvsem na gledališkost teksta, zato je ohranjal v glavnem odskočno akcijo, besede so ji le služile, literatura gledališču. Prva različica, ki bi jo moral režirati na Odra 57 jaz, a je bil Oder 57 v pozni pomladi 64 zaradi zapletov s **Toplo gredo** dejansko ukinjen, je izgubljena. Tudi na osnovi obstoječe se da o **Norcih** soditi, prva pa je bila zame - z vidika mojega raziskovanja PSt - vse drugače informativna. Vsebovala je veliko pogovorov med študenti, ki so se šli (zanetili) revolucijo.

Moja grupa, ki so se ji v letu 63/64, ko sem prevzel (z Zajcem) uredništvo *Perspektiv*, pridružili mnogi mlajši, Rotar, Šalamun, Marko Pogačnik, Zagoričnik, Močnik, Iztok Geister, Lado Kralj, Ivo Urbančič itn., se je znašla v realni dilemi: ali s kritiko oblasti eskalirati, kot je terjal Pučnik, ki je imel politično-socialno zamisel, ali se z oblastjo pogajati, skušati kot gibanje preživeti, a ga stopnjevati v smer filozofske analize, znanstvene razprave, seveda tudi družbenega dialoga, ki je na meji s političnim, a naj ne bi prestopal praktično - strankarsko, institucionalno - političnega. Tak je bil naš načrt z **Gredo**, to so hoteli sam avtor Rožanc, režiser Stojan, dramaturg Inkret, vodstvo Odra. **Gredo** se da tako brati. Šele reakcija države, ki je brala dramo po svoje - poudarjeno politično, za kar pa je imela razloge -, je **Gredo** spremenila v politično dejanje ob masovnih protestih - demonstracijah - študentov, ob odporu vodstva in sodelavcev Odra; nismo se pa želeli povsem umakniti iz območja politike, saj se kultura brez politične svobode ni mogla prav razvijati. Dosežen je bil rob; vedeli smo, da se bo začel družbeno-politični regres v Sloveniji, na katerega pa nismo bili prisiljeni pristati.

Po likvidaciji Odra 57 in *Perspektiv* je prišlo za leto dni do tega regresa, a paradoks: vzpon Staneta Kavčiča na vrh slovenske politike in kmalu zatem padec Rankovića in koncepcije politične policije je omogočil najbolj liberalna povojna leta v Sloveniji. Sledil je nov regres v 70-letih, 80. leta gre šteti za prehod k razvoju z močnimi prvinami družbenega regresa, ne pa toliko kulturnega. Družbeno politična kritika se je v 80-letih - še posebej v SD - zelo zaostрила.

Norci so prehod od prve polovice 60-let, od **Dialogov** in **Afere**, k 70-letom oz. k ludistični dramatiki oz. k postmoderni liberalski družbi, vsaj v območju zavesti, kakršna je nastala kompletno šele od leta 90 naprej, traja do danes in bo še trajala. Študentje **Norcev** so po eni strani naša-moja grupa, ki v določenem segmentu vendarle še posnema levo revolucijo, seveda takšno, kot je bila zamišljena v OF leta 1941 in so jo imele za idejno platformo *Perspektive*. Študentje se uprejo totalitarni, koruptivni, nasilni oblasti, svoj

upor tudi utemeljijo. V obnovljeni pristni revoluciji se preizkusijo osebno, so fizično ranjeni, eden med njimi celo umre. V sebi zmagajo, kar moja grupa dejansko ni, čeprav Partiji 1964 ni popustila; a ji je vzel veter iz jader ravno Kavčičev osvobodilni pristop, v 70-letih pa je bilo že prepozno.

Nacionalizem Slovence sicer ni motiviral na enak način kot Hrvate, kaj šele Srbe. Slovenci so izbrali PMLD (postmoderno liberalsko družbo) kot ideologijo, ta pa ne terja revolucije, nasprotno, terja prilagajanje, tudi mimikrijo: pod frazami o socialističnem samoupravljanju so individualni interes, utilitarnost, finančno-ekonomski uspeh, filozofija igre, retorika, spolnost, porečenost. Te usmeritve kot PSte sem poimenoval: ludizem, lingvizem, seksizem, reizem. Vse so že prisotne v **Norcih**, predvsem v drugi različici, ki je v bistvu le reprodukcija prve, poudarjanje sklepa, ki je bil posledek ukinitve eksistencialistične pristnosti boja, kakor smo ga terjali še v prvi polovici 60-let, v **SAntigoni**, **Aferi**, do **Grede**. **Kongres**, **Legenda o svetem Che** in **Krst pri Savici** že izhajajo iz empirizma **Norcev**. Ludizem=empirizem, tj. hedonizem.

Naj v par besedah omenim še zgodbo **Norcev**, ki je kompleksna in kompletna. Dramatik odkloni teroristično politično oblast, srednjestojstvo, tega predstavlja ozka družina privatističnih malomeščanov; a odklanja tudi nove revolucionarje, v kar se razvijajo študentje, saj bi iz idealnih likov Toneta Tomšiča, Borisa Kidriča itn., kakršni so bili leta 1930 (glej še Božičevo dramo **Smrt Toneta Tomšiča** iz 1971), postali ob prvih žrtvah tudi zločinci, Komisar iz **Afere**, Rdeča zver iz Jeločnikovega **Vstajenja**, Boris Kidrič kot likvidator tisočev vrnjenih domobrancev in soavtor povojnih izvensodnih pobojev. Takšne revolucionarje naslika Jovanović v grupi pravih norcev, ki pobegnejo iz norišnice in koljejo vsenaokrog. Študentje se rešijo iz dilem tako, da se predajo ekscesivno - načelni in praktični - spolnosti. Ta vidik traja že skoraj pol stoletja, Jovanović ga je prvi artikuliral in zagovarjal. Ob njem tudi jaz.

Jovanović sam se je kasneje kar naprej vračal k zamislim - doživljamem, dogodkom - pristne leve revolucije, ta ga je - kot celotno perspektivovsko grupo, posebno starejše, Kozaka, mene - ves čas determinirala; Jovanović je rojen 1939. leta, midva s Kozakom 1929 in 30. K temu vidiku se vrača v **Bratih Karamazovih**, v **Tumorju**, kjer obudi dvoumnost revolucije-upora-teatra (igre), medtem ko nastopa radikalno ludistično in reistično v **Znamkah**, **nakar še Emiliji**, 69. Te so tudi odrska inovacija, prvič v zgodovini slovenskega gledališča se na odru igravka (Kohkova) sleče do golega, a ne v duhu renesančne golote-lepote, ampak spolnosti.

Jovanoviću sledi večina slovenskih dramatikov; tudi v kombinaciji ironičnega ludizma s politično - celo moralno - kritiko, recimo Rupel v vsej svoji dramatik, od **Mrzlih viharjev**, **jeznih domačij**, 1974, naprej; Rupel je ob Hofmanu, **Noč do jutra**, prvi, ki razkrinkuje Goli otok, v **Jobu**, 1982, a z napovedovanjem - s pozitivnim odnosom do - PMLD funkcionalizma-reizma. Morda najduhovitejši in najvsestranejši ludist je franček Rudolf, ki je sicer še zmožen - folkoristično pristne - tragedije, **Prebujenje pomladi** (**Koža megle**, 1975), v glavnem pa je brezobziren posmehovalec, karnist-seksist itn., glej **Xerxa**. Rudolf si je vzel za poseben cilj razvrednotiti slovensko zgodovino, osmešiti historicistično dramo, glej drame **Pegam in Lambergar**, **Veronika**, **Celjski grof na žrebcu**, od 1968 naprej. Če je temelj slovenske politike slovenska zgodovina - rekonstrukt preteklosti, glej **Tugomerja**, **Veroniko Deseniško**, **Kralja Sama** -, je rušenje

državne zgodovine obenem spodkopavanje politike, spreminjanje politike v igro (kvečjemu v tekmo na trgu), kar pa je značilno za PMLD ali za megastrukturo ludizma-reizma.

Lužan obnovi sochumanizem, v drami **Rdeči mlin**, 1980, uprizarja enega od historičnih sestankov predvojne Partije, a obenem dramatizira Hofmanovo **Noč do jutra** (kritični prikaz ravnanja s kominformovci na Golem otoku, moja razprava o **Noči** je objavljena v NoRi 1982). Podaja dvoumen odnos do srednjesholstva, ki je obenem samoupravljanje kot veseloigra, **Sreča neposrednih proizvajalcev** in **Zlati časi, lepi krasi**, 1976, v teh dramah je podana že ludistična politika, kakršna je tudi in še danes. V **Reju pod lipo** (1968) obnavlja Lužan poetično magični moment folklorja, ki je tudi tipičen za MePSto reizma, obenem je radikalen v kritiki današnje civilizacije-kulture kot sveta senilnosti; ta je dopolnilo vitalnosti-mladostnosti. V komediji **Srebrne nitke**, 1975, smo ljudje le še starci v domu za ostarele, ki jecljamo. Redundanca retorike je isto kot jecljanje, človeški govor je le še blebetanje. To smer je napovedal Smole v **Igricah**, 1957, Božič jo je razvil v komedijah **Kako srečen dan**, 1973, in **Paniki**, 1976: ludizem kot komičen absurd, kot konec smisla, kot kaos.

Ko postane tudi politika kaos, postane - strukturno gledano - le še nekrvava igra, čeprav - paradoks - umazana. Takšna je danes. Se pa tudi Božič vrne k postNOBD, glej dramo **Smrt Toneta Tomšiča**. Obuja heroizem politike kot Partije; to je tipični regres. Medtem ko se Kmeclu posreči v postNOB SD ustvariti tragedijo, pokazati na temne-grozovite plati leve revolucije, **Marjetica ali smrt dolgo po umiranju**, 1980: prehod heroin v pošasti, v antične erinije, ki pa ne postanejo dobre Evmenide. Pozitivnost politike - in NOBa - je v tej drami močno načeta, sproblematisirana, enako kot pozitivnost nacionalnega, glej dramo **Mutasti bratje**, 1982; grenkoba in avtokritika - s tem pa tudi politika - prehaja v avtodestrukcijo. Analogno, kot prehaja historična - po strukturi narodno in idejno pobudna, manifestativna, navdušujoča, mobilizacijska - drama v karnistično ironijo, **Friderik z Veroniko ali Grof Celjski danes in nikdar več**, 1977, kar pomeni nikdar več resne politike, le še spolnost in igra. Analogno sesuje Kmecl čitalniško dramo oz. manifestativnega narodnega duha s komparacijo 60-let 19-stoletja in let okrog 1991, glej **Zgodnja leta slovenske državnosti**. Kmecl je kot dramatik nezaslužen zamolčevan.

V **Intervjuju** (1970) in dramah s sorodnim poudarkom prehaja Kmecl v etično-personalno, ob tem tudi socialno kritiko, v tej drami v tragično zgodbo o osamljeni partizanki. Takšna drama se razvija že v 70-letih, razmahne pa v osmem desetletju 20-stoletja. Pripravlja jo Partljič s poudarjeno humorističnim tonom, a z občutkom za etično, za osebno vest, ki se lomi v mizerno ozkih in provincialno totalitarnih srednjesholskih razmerah, glej **Ribe na plitvini**, 1968, tetralogijo o **Ščukah**, od 1973 naprej, vse do dram **Moj ata, socialistični kulak**, 1983, in **Kakor pečat na srce**, 1990. Gre za obnovo predvojnega etično socialno političnega kriticizma, kakršen je znan iz dram Jožeta Kranjca, **Direktor Čampa**, 1935, Ferda Kozaka, **Kralj Matjaž**, 1938, Krefta, **Kreature**, 1935, tudi Vombergarja, **Voda**, 1932, in **Zlato tele**, 1934. 80. leta in omenjena smer, tudi Petanovi **Votli cekini**, 1983, je uvajala idealno svobodno družbo, kakršno si je zamišljala večina Slovencev kot poststalistično; v stvarnosti do nje seveda

ni prišlo, pristnost etično-socialno-politične dramatike po letu 1990/91 je pri priči presahnila.

Zanjo so najbolj značilne drame Goljevščkove; najbolj odrsko in pri občinstvu - s tem politično pobudno - je bila sprejeta **Pod Prešernovo glavo**, napisana 84, dopolnjena v naslednjih dveh letih z dramama **Zelena je moja dolina** in **Lepa Vida 86**. Notranji razvoj pomenskih svetov triologije kaže obenem na notranji razvoj Slovencev v tem času oz. ga napoveduje, pripravlja. **Pod glavo** je še predvsem kritika oblastniškega hinavskega ozkosrčnega terorizma; v **Dolini** preide kritika v zavestno moralno politično akcijo, ki uvaja slovensko iz družbene stvarnosti po letu 1987, tretja, **Vida 86** (napisana že 85), pa preusmeri napačno politično akcijo, ki zmaguje v stvarnosti, k personalno-etično, torej premik od družbe k družini, podnaslov drame je **Otrok, družina, družba**, in k SAPOi (svobodni avtonomni posamezni osebi etičnega tipa).

Od tod se čez desetletje in pol SD veže na Dovjakovo in Muckovo dramatiko, obenem tudi na perspektivovsko dramatiko tematiziranja transcendence kot religiozne etike, na **SAntigono** in **Afero** oz. na Mrakovo dramatiko, **Proces**, **Herodes Magnus**, **Življenje - karneval**, le da je pri Mraku in teh podana družina negativno; za mojo grupo je takšna negacija družine vidna v Rožančevi ludistično-reistični drami o zakonu in zakoncih, **Paradiž**, 1988, v Smoletovi **Ljubezni**, 1986, v Zajčevi **Medeji**, 1988, in **Mladi Bredi**, 1981. Smer vodi v nihilizem, ki je osnova ludizma, le da je reistični ludizem lahkotenciničen, na robu (pri Rudolfu) cenjen, Zajčev pa tragičen in bolesten. Briškega **Križ**, 2004, pelje do stene smisla, do prepada nič, Dovjakov **Karuzo** najdeva komaj čuteni smisel v nedolžni sanjariji božjega otroka. V takih dramah je politika kot povrhna dejavnost odveč, čeprav jo Dovjak in Briški poznata, odklanjata, Briški v **Komiki zla** (po 2000), Dovjak v svoji **Antigoni**, ki je tudi kritika kapitalistično buržjujskega ekonomizma. Politika se kar naprej vrača, a nima več lastnosti utopične vizije, le še funkcionalističnega empirizma.

Destitucija - razvrednotenje, izpraznitev - politike je nazorno vidna na primeru Šelige in Jančarja. V prvi polovici 80-let napišeta še pristne politične drame, ki povzemajo usodnost človeka in življenja, **Ano**, 1984, **Arnoža**, 1982, in najboljšo, **Valček**, 85. V vseh je grozovitost totalitarnega, s tem tudi utopičnega in resno političnega radikalizma. Sredi 80-let doseže podajanje etičnega, političnega, osebnega kvalitativni vrh, podobno kot SD okrog 1960. Kmalu pa se ta močna sinteza razkroji, politično prehaja v retorično, Šeligo, **Sveta sarmatska kri**, Jančar, **Halštat** (oba tudi že v **Volčjem času ljubezni**, 1988, in **Dedalusu**, 1988). Šeligo se zmede, **Kamenje bi zagorelo**, 1999, vrne se k začetnemu Božiču, k radikalnemu kaotizmu, ki ga napoveduje z retoriko, a ni prepričljiv, Jančar ne zmore več pisati dram. Zmaga lahkotna psevdoetična psevdopolitična psevdokritična komedija Möderndorferjevega tipa, **Limonada slovenica** 1999, in privatizem negativno odslikane intimne družine, Dese Muckove **Neskončno ljubljene moški**. Omenjene Dovjakove, Briškega itn. drame ostajajo komaj znane ali celo neznane, neobjavljene, neuprizorjene. Resnica se seli na rob ali v anonimno, tj. v mejno socialno.

Da je postala pristna PSD v 90-letih nemogoča (morda mogoča le z vidika skrajne pučistične desnice), dokazuje primer dramatike Iva Svetina. Gre gotovo za najboljšo SD 90-let. A ta dramatika prehaja v tematiziranje transcendence vsaj kot slutenj, vsekakor z meje med blodnjami in sanjami, glej dramo **Ojdip v**

Korintu, **O svitu zlo** itn. Svetina se je poskušal v politični drami, vendar jo je mogel napisati le kot metaforo za utemeljitev slovenstva, kot mitsko predzgodovino slovenstva-človeštva, **Kamen in zrno**; ko je uprizarjal politiko direktno, **Biljard na Capriju**, Lenina itn., je podal le zgodbo o idejah posameznikov kot privatnikov, povsem od zunaj, brez pristnega vživetljanja v notrino - levih in/ali desnih - revolucionarjev. Šibkost **Biljarda** je dokaz za šibkost PSD v času po 90/91.

Naj se vrnem za pol stoletja nazaj. SPED (dramatika slov. politične emigracije) sem sicer v **RSD** podrobno analiziral, v pričujočih štirih predavanjih pa jo le omenjam. Naj ji zdaj namenim več pozornosti, zasluži jo, v slovenski - tudi literarno zgodovinski - zavesti je komaj znana.

Vombergarja sem se v teh predavanjih že dotaknil. Skupaj s tem že pred vojno znanim dramatikom se je - torej na samem začetku SPED - uveljavil tudi Niko Jeločnik, posebej z dramo **Vstajenje kralja Matjaža**, uprizorjeno v Buenos Airesu 1951, režiral jo je sam Jeločnik, drama obstaja le v tipkopisu. Je izraz, naj se izrazim paradokсно, pristnega slovenskega, z lastnega vidika pozitivnega, idealnega katoliškega nacizma, kakršnega je gojil Rupnikov krog, poleg Jeločnika tudi Kociper, le da ne z dramo **Svitanje**, 1952, ta obravnava sicer politiko, vendar kot mednarodno kriminalno-vohunsko, izdajo skrivnosti atomske bombe Sovjetom. **Vstajenje** sintetizira domobranstvo kot aktivno - napadalno - vojsko, ki po vojni napade Jugoslavijo in jo osvobodi od komunistov. Drama veže politično državno domobranstvo na mit-pripovedko o kralju Matjažu, ki vstane spod Pece in tokrat zmaga; v Ferda Kozaka **Matjažu** je ta (še) poražen, vrne se neuspešen pod zemljo. Mladi domobranec, ki vodi maščevalno osvobodilno vojsko oz. desno revolucijo, je obenem Junak (celo lik Neznanege vojaka) kraj Matjaž in Zeleni Jurij, torej še bolj folklorna, manj krščanska oseba: sveti Jurij kot svetnik in Zeleni Jurij kot magična moč Narave, Pomladi. Zmaga te vojske je obenem zmaga narave, mita, zgodovine, morale, KCe; vsi momenti se spojijo v simbolični cerkvi Gospe Svete na Gosposvetškem polju. Vendar vojne zoper Partijo in sploh obnove slovenstva ne vodi KC, ampak domobranska vojska z generalom Rupnikom na čelu kot karizmatičnim in po milosti božji - naravnega boga - določenim (predestiniranim) Vodjem. Je duh naroda.

Na liniji **Napada** in **Vstajenja** nastaja ostala SPED, ki pa se oddaljuje od Jeločnikove politično ideološke retorike in se bliža žrtvovanjskemu krščanstvu. Tako čustvuje že sam Jeločnik v svoji drugi drami **Simfonija iz Novega sveta**, 1954; etično čista bolniška sestra se žrtvuje za grešnega moža in njegovo družino (ženo); s tem ju odreši. V tretji drami obudi Jeločnik KC kot Civitas Dei na osnovi svetništva in misijonarstva škofa Barage, **Eno samó je potrebno**, 1955, gre za cerkveni triumfalizem. KC je tu tudi politična sila, enako kot je v NOBD Partija ali OF. Zgodovinsko gledano posnema Partija Cerkev, glede na razvoj SD pa je obratno: SPED posnema dramatiko NOBa oz. OF-Partije. Med vojno slovenska KC ni zmogla istega - političnega, ideološkega, predvsem pa ne vojaškega - radikalizma kot Partija; tudi v tem je vzrok njenega poraza 1945 in SPED kot zakasnele dramatike, kot predvsem odmeva na postNOBD. Simbolično vzeto je **Vstajenje (kralja Matjaža)** replika na **Rojstvo (v nevihti)**.

Morda najmočnejša SPED je Simčičeva **Zgodaj dopolnjena mladost**, 1967, nastala je - verjetno - že na osnovi branja **SAntigone** in **Afere**. V nji pride v

prvi plan žrtvovanje človeka (žrtve Snežne) za sočloveka, ki je celo njen rabelj, za partizana Matjaža, torej je zelo drugi. Partija je podana enako kot v **Napadu** in **Vstajenju**, kot hudič. Žrtvuje se in moralno zmaga sicer bivši rabelj, ki pa se je iz lastne svobodne volje, skesal, se odrekel Partiji in se s tem naredil za žrtev. Isto temo ohrani Kremžar v svoji tretji drami, **Na pragu**, 2000; v tej se morilec - likvidator domobrancev po vojni, šef OZNE - (aludira Simčič na Ceneta?) logar tik pred smrtjo skesa, morda se bo s tem odrešil in ne bo vržen v prekletstvo-peklo. Že prva Kremžarjeva drama **Živi in mrtvi bratje**, 1987, vodi v to smer. Do neke mere tudi Willenpart v **Zadnjem kraju**. SPED (razen **Vstajenja**) glede na NOBD ponotranja, personalizira, vendar je to ena linija. Druga, Papeževa **Svetinja**, ostaja pri narodni simboliki - zastavi - in odločitvi za KC, **Krst ob Srebrni reki**. Liniji sta vzporedni, se dopolnjujeta.

Posebna značilnost SPED je, da ni skoraj nič vplivala na tvorjenje slovenske zavesti, razen tiste med SPE. Do leta 1990 je bila skoraj neznana oz. le omenjana v redkih literarnih zgodovinah (kolikor sploh in zunaj politične konotacije). O nji sem začel podrobno, empirično in razlagalsko pisati v Sloveniji šele jaz z analizo Kremžarjevih **Bratov**, objavljeno v Reviji 2000 leta 1990; nato sem o SPED izdal 10 knjig, v sklopu **RSD**. A tudi moje analize so prišle prepozno.

V koncu 80-let se je Slovenija že tako politizirala, da je drama kot politično dejanje ni več zanimala; SPE se niti ni potrudila, da bi vsaj takoj po 1990 začela izdajati v nji nastale drame; za to si ni prizadevala niti slovenska desnica v domovini ali komaj. Kot da ji je zmanjkalo samozavesti, moči, razloga. Drame je napisala, večino že prej, celo v 50-letih, razlage teh dram in s tem lastnega sveta pa ni več zmogla. Mojih razlag ni sprejela, a tudi odklonila ne, preprosto zamolčala jih je, se naredila, kot da jih ni. Ni vedela, kaj z njimi početi, ker niso akcijsko politično - strankarsko - ideološko intonirane.

V **RSD** sem opravil posel namesto nje, a s tretjega stališča; ne s stališča NOB(D), ne s stališča SPE(D). Prav tako pa ne s stališča, ki je danes na Slovenskem prevladujoče: pustimo preteklost v miru, naj mrtvi pokopljejo mrtve, stališče obeh Hribarjev; živi se odločajmo za slovensko prihodnost, katero izdelujemo vsi, združeni z roko v roki in srce s srcem. Kar je seveda maska-alibi. Dejanska resnica pod to masko je PMLD: združeni kot enoten nacionalni interes, znotraj katerega pa sme divjati nemalo ostra tekma-vojna za interese posameznikov in posameznih družbenih grup (strank, lobijev, korporacij, plasti, poklicev itn.). Današnja SD to sliko podaja, a ostaja znotraj njenega okvira, kajti njena kritika je le maskiranje. Brez transcendence ne more biti drugega. Tudi pristne etike ne; to dokazujem v vseh štirih razpravah o PSD.

Poleg Mraka sem kot primer notranjega emigranta omenil tudi Majcna; tudi njegova vse predolgo neobjavljena drama **Revolucija**, 1952, ni vplivala. Je grenka radikalna avtokritika države, ki jo je med vojno zavzemal sam Majcen, to je sredinske; delil jo je z Mrakom. Glavna oseba **Revolucije**, prof. Stvarnik, podpira OF - drama se dogaja med vojno in tik po nji - a se ne zaveda, da podpira morivce. Stvarnikov sin Vanja bolje razume nujnost odločitve med vojno, a z ravno nasprotno vsebino kot dr. Donat iz **Operacije**. Vanja se odloči za domobrance (ali četnike), vseeno, kot se je v resnici Majcnov sin, in je bil po koncu vojne od bratovske roke, od OZNE ali jugoslovanske vojske

(KNOJa) ubit. Kot lik je soroden Fedji iz Mrakove **Rdeče maše**, ki jo je Majcen gotovo bral. Majcen je skušal svojo dramo spraviti celo v javnost; naivnost ali želja po etični integriteti, kot jo je imel Kocbek z objavo **Strahu in poguma**, ki pa je glede na **Revolucijo** politično nedolžna proza? **Revolucija** je jasno antikomunistična, člane OF razkriva kot naivne zapeljance in zločince, kot lumpenmaso. Majcnu bi se godilo mnogo huje kot Kocbeku, če bi spravil **Revolucijo** v javnost; bi jo pa mogel le kot ilegalen tisk. Poskušal je preko prijatelja Koblarja; ta ga je kot realist seveda odbil, postavil na trdna tla, s tem vrnil v osamo in - z lastnega Majcnovega vidika - v etično vprašljivost. Ni mu uspelo potrditi se kot zavestna žrtev.

Še manj kot omenjene SPED in **Revolucija** je znana Bartolova drama **Empedokles**, pisana med vojno, končana poleti 45. Obstaja le v rokopisu, niti v tipkopisu, nihče razen mene je ne omenja. Je ne dovolijo izdati Bartolovi dediči, kot Pirjevčevi ne Ahačeve drame **Ljudje v potresu**? Skoraj bi se dalo reči, da je tudi **Empedokles**, ki ga sam Bartol za časa življenja ni ponujal v javnost, antikomunistična drama; je vsaj huda kritika temeljev komunizma, ne le kot utopizma, ampak direktno kot sleparije. Prerok-čudodelec Empedokles, takšni so bili predsokratični filozofi, uči oz. se učencem predstavlja ne le kot mag, ampak kot polbog; da bo šel po smrti v nebesa oz. v onkrajnost, kakor jo razumejo stari Grki. V ta namen skoči v Etno, žal pa ostane v plastični zemlji ali napol posušeni lavi njegov zlati sandal. Učenci mu verjamejo, da je postal nesmrten, kot katoličani Jezusu in komunisti Stalinu; da je nadzgodovinsko, magično-mitično bitje, od vesoljnih sil določeno za Vodjo; drama je kritika enako politično-ideološke desnice kot levice.

Razlika med Majcnom in Bartolom je v tem, da prof. Stvarnik verjame komunistom in se da od njih uporabiti, Bartolov Timon pa ne; ostaja v ozadju, prisluškuje, opazuje, se v ničemer ne angažira. Zabavno: drami podajata ravno nasprotni položaj, kot je bil v zgodovinski stvarnosti. Majcen se Partiji ni dal uporabiti, ostajal je v striktni distanci tretjega do medvojnih opredelitev, medtem ko je bil Bartol član OF in po vojni v direktni službi Jugoslavije kot njej zvesti kulturnik-novinar v Trstu. Zato je Majcen zmožen avtorefleksije in avtokritike, celo radikalne samoobsodbe, Bartol ne; ta zmore le razkrinkanje sleparjev, obojih zapeljivcev in vernikov. Tudi v **Alamutu**.

Ker sam dolgo nisem poznal ne **Revolucije**, v branje mi jo je dal šele Goran Schmidt v 80-letih, nato sem o nji predaval v Trstu, 1986, tekst tudi objavil v reviji **Most** 1988, ne **Empedokla**, v branje - in dovoljenje, da ga fotokopiram, mi je dala Bartolova vdova -, nisem dovolj izkoristil možnosti, da drami bolj učinkovito plasiram; zaradi slabih oči in Bartolovega rokopisa **Empedokla** težko berem, sem ga pa večkrat omenjal v primernih zvezah kot politično kritiko iz tretje države. Prof. Stvarnik mi je bil bliže od Timona; ali pa tudi ne. Tudi Ferdiju, **Razsulo Rimljanovine**, nisem mogel slediti, Ferdi naredi samomor, čeprav me je ravno v tistih letih, vse do 56, samomor privlačeval. Skušal sem slediti Mrakovemu Ješui, **Proces**, 55, a me zgodovina in stvarnost nista izbrali za žrtev, kot nista samega Mraka. Vlogi-eksistenci žrtve se nisem povsem izogibal, nisem je pa radikalno vabil, kot sta jo moj oče in Pučnik. Raje sem sledil Kocbeku, ki si je zmerom puščal vrata vsaj odškrnjena.

Naj omenim še dve zanimivi drami: Pirjevčevo **Ljudje v potresu** in Mirka Mahničja **Kralj Matjaž in razbojnik Matijon**; prva je nastala ali leta 1947 ali v

prvi polovici leta 1948, pred Pirjevčevim zaporom, druga pred letom 1955, ker jo je Mahnič poslal na večkrat omenjeni Natečaj Ljubljanske Drame. Pirjevec svoje drame za časa življenja ni nameraval objaviti, nihče od njegovih prijateljev, niti Zupan, je ni poznal; jaz (pred drugimi Pirjevčevimi prijatelji) sem se z njo seznanil šele kasno, v začetku 80-let. **Matijona** pa mi je dal v branje njegov avtor, v 90-letih. Avtor ga je, kot dokazuje Natečaj, nameraval uprizoriti, tudi še kasneje, a niti do objave ni prišel; tvegati pa bi, Mahnič je bil pogumen človek. O obeh dramah sem pisal podrobno, o **Ljudeh** že v 80-letih, bilo je objavljeno v reviji Borec, o **Matijonu** v RSD.

Matijon je sicer simbolno folklorna drama - snov -, a le navidez. Matjaž je slovenski osvoboditelj (kdo?). Matijon je zanesljivo Matija Maček, general, šef OZNE, vrhovni ubijavec ne le vrnjenih domobrancev. Je Matjaž zgled poštenega partizana (koga? Kocbeka? Črtomirja Marna, preden je postal črnorokec?) ali domobranca? Če bi bila drama uprizorjena-objavljena, bi Mahnič izgubil svobodo, o tem ni dvoma. Matijon je simbol vseh negativnih sil v naravi, zgodovini in družbi; tudi kot oseba. Kot Rdeča zver iz **Vstajenja**. Je Mahnič **Vstajenje** poznal?

Pirjevec opisuje v **Ljudeh** svojo notranjo situacijo tik pred zaporom. Realna slovenska (jugoslovanska) partijska družba se mu upre, predvsem zato, ker po dramatikovem mnenju - tudi tedanjem Zupanovem - preveč sodeluje z bivšimi silami, s tistimi, ki jih že konec vojne pritegne, pač iz diplomatsko-političnih razlogov, z Vavpetiči, Pokorni, Marušiči, Serneci itn. Glavna Pirjevčeva oseba, Volta, se odloči za nadaljevanje vojskovanja, v duhu nekakšnega trockizma ali kasnejšega Che Guevare, ki zapusti komandno mesto v državi-Partiji in se poda revolucionirati svet v tujino; slovenski - jugoslovanski - komunisti so skušali v prvih povojnih letih izvoziti revolucijo v Italijo; Che jo je prenašal v Bolivijo. Primož Kozak direktno odgovarja Pirjevcu, s **Chejem-Legendo** na **Ljudi-Potres**, ne da bi **Ljudi** poznal. A oba dramatika globinsko mislita usodo revolucije in revolucionarjev, zato načrtavata pravo linijo. Razlika je le v tem, da Cheja izdajo-ubijejo, **Ljudje** pa se končajo z odprtimi položajem, kot **Dialogi**, Volta kot Sigismund. Volta zapusti slovensko partijsko stvarnost, vendar ne kot sovražnik, npr. partizan Matjaž v Simčičevi **Mladosti**. Pirjevec ni hotel postati sovražnik, kot tudi Zupan ne in ne Javoršek-Brejc 1984; ne Bartol ne Mrak ne Kocbek ne Majcen in ne moja grupa. Pač pa nas je delala za sovražnike Partija, ene zaprla, Zupana itn., druge potisnila na rob, Kocbeka, Mraka. Enako je delala z mojo grupo: v Pučniku je videla Zupana, Mraka in Majcna Smoletu, Veljku Rusu, Rožancu, meni. Če bi obračunavala s Pirjevcem 10 let kasneje, v času, ko je bil z mojo grupo, Pirjevca verjetno ne bi obsodila ali le pogojno; Zupana pa bi, in - zaradi drugih razlogov - tudi Javorška. Kot bi Rožanca, mene, Rusa zanesljivo leta 48, če bi tedaj izdajali Revijo 57 ali Perspektive.

Pirjevec ne naslika partizana kot Matijona, tako daleč ne gre; a kritika oblasti, kakršno poda 47, bi bila dovolj za obsodbo, če bi OZNA **Ljudi** poznala. (Jih je? Podatkov o tem nimam. Kot tudi ne, če se je ukvarjala z **Matijonom**, **Revolucijo**, **Empedoklom**, **Rdečo mašo**, čeprav se mi ne zdi mogoče, da Mrakovih dram ni brala, ker jih Mrak ni skrival. Za vsakogar je

imela pripravljen svoj scenarij. Niti Žebota ni zaprla, ko se je pojavil v Ljubljani; res pa je bil to Kavčičev čas. Leta 1975 ali leta 1958 ali leta 1964 bi ga. Naključje je odločilnejše - vsaj za posameznika -, kot menimo.

Tudi v politiki, za dramatike, ki pišejo politične drame, in za same politične drame. Kdaj se bo vrnil svet - družba -, ki bo spet obsojala avtorje bodočih **Stvari Jurija Trajbasa** (celo propartijskih), **Gospoda Ponikvarja** (ki je politično manj radikalen kot **Pod Prešernovo glavo**) itn. na zaporno kazen? Se bodo v Pučnikovi ali oznovski zapuščini našli fragmenti drame, ki jo je Pučnik pisal pred letom 1957, morda njena celota, naslovljena **Primož Trubar**? Pučnik mi je o tej drami pripovedoval - o temi protestanta-upornika-nonkonformista-dissenterja -, bral pa je nisem in nihče, ki bi ga jaz poznal. Tudi glede na to dejstvo je pisanje o povojni politični SD še nedokončno.

27. april 2007

SPREMNE BESEDE

Kaj je v pričujoči knjigi **PoPo 2**, sem navedel v **Zadnjici**. V tehle **SB** le nekaj komentarja.

Na drugi strani knjige sta spet dve pesmici oz. njuni odlomki; dopolnjujeta pesmici iz knjige **PoPo 1**. Morda sta za moje današnje razpoloženje prečrni, a **SB** moram pisati tudi v skladu s svojimi razpravami o dramah, ne le z dramami. So res vse do kraja črne, podložne hudič(evstv)u?

Zgodbe - dogajanja - na Golem otoku (St. Grgurju, Bileći itn.) ne morem preboleti, čeprav nisem bil tam. Kolikor se morem, se poistovečam s tem svetom, ki sta ga kot konkretnega tako sijajno opisala Hofman in Brešan, mu dodal filozofsko-etično razsežnost Rožanc. Matjaž Briški, dramatik mlade generacije, se (eden redkih med njimi, poleg Krištofa Dovjaka) zna vživljati v svet ne le Golega otoka in stalinizma, ampak zna obenem globoko in čuteče razmišljati o problemih, ki jih izsiljuje ta svet. Oba z Rožancem vežeta ta svet - slovensko družbo - s krščanstvom, a ga problematizirata. Vse se zastavi na križu, kamor navsezadnje prijaga Jagababa tudi padle, krive in nekrive partizane.

Edina »pozitivna« drama v knjigi je Rožančeva **Topla greda**, a to je nekdanja bedasta, strahopetna in paranoična oblast vzela najbolj na piko, dramo prepovedala. Svet ni le svet drhali, kakor piše Klement Jug, ampak tudi bedakov. A takšnih, ki prinašajo zlo. Kako se ogniti zlu?

V knjigi so po mojem najbolj točne in tehtne analize slovenskega stalinizma oz. zgodovine okrog njega. Žal so v slovenski zavesti skoraj neznane. Vsi moji teksti, zajeti v to knjigo, so izšli ... a? Sem ostal praznih rok ali polnega srca, ker sem se zmoget izpovedati-izraziti?

29. julij 2007

VSEBINE DRAM

(povzela Alenka Goljevšček)

Branko Hofman/ Pavel Lužan: **NOČ DO JUTRA**, 1979, 1981

OSEBE: *PETER. JOŽE, njegov brat. MARIJA, Jožetova žena. ANDREJ KOVAČ, preiskovalni sodnik. VAJDA, inšpektor. JERA KORITNIK, kmetica, Minkina mati. JOŽEF, njen mož. KOMISAR. KREČ, zdravnik. DOLENC, pomočnik državnega tožilca.*

1. DEJANJE: V vas zaradi domnevnega seksualnega umora nekega dekleta (Minke) pride preiskovalna komisija, vodi jo Kovač, bivši oznovec. - Peter, med vojno partizan, po vojni dolgo zaprt na Golem otoku, se je v svoji izgubljenosti zatekel k bratu Jožetu, ki ima v hribih gostilno. Jože je bil med vojno komisar, ob demobilizaciji komaj prebolel občutek izvrženosti, zdaj prepričuje brata, naj se česa loti, naj ne visi v preteklosti; a Peter je brez volje, ob ves up in vero. V tem potrkajo na vrata preiskovalci, Jožeta bodo zaslišali kot pričo. Marija s težavo preprosi svaka, naj bo zraven.

2. DEJANJE: Peter v Kovaču prepozna svojega zasliševalca in mučitelja, Kovač v Petru svojo žrtev. Srečanje hudo pretrese oba.

3. DEJANJE: V Petru vre od maščevalnosti, pred njim oživljajo prizori zasliševanj, nesmiselnih obtožb, okrutnih mučenj, katerim je bil izpostavljen, ker ni hotel podpisati priznanja ... nato strahote na Golem otoku, nato udarec, ko so ga po dveh letih izpustili in ga že na Reki spet prijeli in tako štirikrat zapovrstjo, bil je »štirimotorec« ... veriga brezumja do popolnega razčlovečenja! Tudi Kovaču vstajajo spomini, prepričuje se, da je izpolnjeval dolžnost, ubogal ukaze, da je bilo mučenje potrebno in pošteno; bili so prisiljeni v zlo, da bi preprečili večje zlo, vse, kar je bilo učinkovito, je bilo dovoljeno! Vendar je tudi on osamljen, utrujen od norega hajkanja brez konca, ljudje, tudi njegovi, se ga izogibljejo, nenehoma jemlje tablete, za želodec, za živce ... - Medtem Vajda napreduje v preiskavi umora, odkriva mračne razmere v dekletovem domu, pritisk pobožnjaške matere, sovraštvo - največ zla povzročajo dogme in vsaka oblast, ki ne goji duhovne herezije, je diktatura!

4. DEJANJE: Preiskava je dokazala, da je domnevni umor samomor, preiskovalci pri kozarcu dobrega Jožetovega vina govorijo o današnji mladini. Kovač trdi, da je bila njegova generacija boljša, imela je vrednote in cilje;

Jože ugovarja, da so te vrednote danes prazne, z njimi na silo pitamo mlade, zahtevamo od njih hvaležnost in pokorščino - ni čudno, da se jezijo, upirajo, iščejo ... Ko pijejo kavo, pride Peter, razdražen od bolečih spominov se zažene v Kovača, vendar ga ta kot streniran policaj hitro obvlada. Jože besen zdrvi po pištolo, a Marija je orožje že prej skrila, zdaj se obesi na moža in ga ne spusti, dokler preiskovalci ne odidejo. Kljub neuspehu pa je Petru odleglo, spoznal je, da je vsa njegova generacija ostala praznih rok, naplavina, enako žrtve kot rablji, tudi Kovač. Pa mladi, ubijajo se sami ... Minka se je najbrž sprijaznila s tem, da ni našla smisla. Če se z bratom oklepata življenja, se ne zaradi poguma ali moči, ampak zaradi upanja - tolikokrat sta gledala smrti v oči, da znata življenje ceniti! - Dela se lep sončen dan, Peter se odloči, da bo zlezel iz gnezda-skrivališča, kamor se je zatekel; odšel bo v dolino, med ljudi ...

Marjan Rožanc: **PRIZORI S HUDIČEM**, 1986

OSEBE: *IGNACIJ LOYOLA, general Jezusove družbe. DIEGO LAYNEZ, njegov namestnik. ALFONZ SALMERON, PIERRE LEFEVRE, FRANČIŠEK KSAVER POTSDAMMERBLUT, NICHOLAS ALFONSO, SIMON RODRIGUEZ - člani generalne kongregacije JD. BOROMEJSKI, JULIJAN, kardinala. FRANC I., francoski kralj. JUAN DE VIVES, humanist iz Leydna. Sodnik, Porotnika, Provincial, Župnik, Kaplan, Tajnik, Odvetnik, frančiškani, meščani, služabniki, komorniki, Jezusovci, Švicarji.*

1. DEJANJE: Loyola grmi zoper kralja Karla V., očita mu omahljivost in versko mlačnost, Cerkvi, da se uklanja redu in ugodju; sam sanja o novi križarski vojni zoper nevernike. Ko čez tri leta dobi dovoljenje za pot v Levant, ga zaustavijo frančiškani: križarska vojna je nadutost in petelinjenje, treba je delati tu, med ljudmi! Loyola obide razsvetljenje: največji sovražniki vere so kristjani sami, humanisti, Erazmovci, luterani, kalvinci - tu bo ostal in se bojeval, kdor hoče Cerkev očistiti nesnage, naj se mu pridruži! Njegove ognjevitke pridige nekatere prepričajo, leta 1534 se zaobljubi prvih sedem pripadnikov JD, Loyola postane njen prvi general. Družba priseže brezpogojno pokorščino Cerkvi, borila se bo zoper sovražnike z vero, ljubeznijo in potrpežljivostjo. Tedaj se pojavi Vives (hudič) in Loyoli svetuje, naj se za človeške duše bori s pomočjo vzgoje in izobrazbe. Loyoli se vidi ideja uporabna, z Vivesom si sežeta v roke.

2. DEJANJE: Družba je v vzponu, ustanovila je že 116 učnih zavodov po vsej Evropi, zanj sta zaprosila tudi Ljubljana in Zagreb, v Rimu se ustanavlja univerza, po papeževem nalogu morajo vse šole prevzeti Loyolove učne metode; člani JD odhajajo kot vizitatorji v prekomorske kolonije, drugi bodo na koncilu zoper luterane uradni papeževi teologi. Ko je Loyoli sporočeno, da francoski kralj želi kolegij JD tudi v Parizu, Loyola pretresen prosi Boga, naj mu ne dovoli zlorabiti neznanske moči, ki mu jo je dal. Toda Vives, ki se ne da odgnati, se mu roga: Loyolov cilj ni več zveličanje človeških duš, ampak vladanje nad njimi, za kar ne izbira sredstev. Torej naj za sredstvo porabi tudi Cerkev, Vivesa naj naredi za svojega sodelavca, pa bosta skupaj vladala nad

svetom! Loyola veli, naj skušnjavca odstranijo, a Vives se krohota in kliče: Zmaga! - Leto 1556, Rim: Loyola umira, a se silovito upre želji papeža in francoskega kralja, da bi se Družba ter kolegija v Rimu in Parizu poimenovala po njem; z veličastnim delom, ki ga je navdihnil Bog, naj ne povezujejo njegovega grešnega imena, zagrebejo naj ga, molčijo o njem pa molijo zanj brez prestanka! Ko izdihne, sami od sebe zazvonijo vatikanski zvonovi, kakor so zazvonili tudi ob smrti frančiška Asiškega.

Leto 1761. JD doživlja zaton, brezboštvo se širi, vladata razum in dvom, eden najvplivnejših je Voltaire, bivši gojenec jezuitskega kolegija! Francoski kralj prepove JD, ker je preveč posvetna, ker razširja temo in strahuje Evropo, nasprotuje pa tudi državnim zakonom, ko se pokorava le papežu in svojemu generalu. Prefekt reda se obupan sprašuje: zakaj ta propad?

Pred zastorom se prikažeta Loyola in Vives, svetnik in hudič, nerazdružno povezana. Vives zabrusi Loyoli: Nesposobnež, Voltaire je tvoj drugi jaz! Duše pa spet frfotajo, izgubljene ...

Marjan Rožanc: **TOPLA GREDA**, 1964

OSEBE: *STARI*, direktor kmetijske zadruga. *LAJOVIC*, obratni inženir. *VELKAVRH*, sekretar. *FRANC*, kmetijski tehnik. *ZOFIJA*, tajnica. *LEOPOLD*, *ZOLTAN*, *ŠTEFAN*, *HODOROVEC*, *KAREL*, *PERPAR*, *MALKA*, delavci zadruga. *PREPELUH*, kmet. *NOVINAR*.

1. DEJANJE: Zadruga v Blatnem je nerentabilna, časopis objavi reportažo o slabih pogojih bivanja in dela delavcev. Stari je besen, zanj je to kontrarevolucija, še posebno ko izve, da delavci štrajkajo in zahtevajo sestanek. Vodstvo ni enotno, Stari ne dovoli nobenega alarma, ker štrajkov v socializmu ni, Velkavrh zahteva, naj obvestijo komite, inženir opozarja na škodo, ki je vsak hip večja, tehnika že dva dni ni v službo ... Ko delavci pošljejo odposlanca, ki zahteva sestanek, Stari to najprej grobo odkloni, vodstvo se začne prepirati: sekretar svari pred zaostrovanjem, inženir očita Staremu, da mu je za revolucijo, ne za kmetijstvo, poln je parol, za ljudi pa se ne meni. Stari razume to kot napad na našo politiko, kriči, da iz zadruga ne bodo naredili zlate jame in si polnili žepe, le on je še pravi komunist, zato oblasti ne bo dal iz rok! Končno odloči, da sestanek bo, na njem morajo biti enotni, ker je kontraški komplot popoln!

2. DEJANJE: Na sestanku sekretar in inženir učeno razpravljata o vzrokih nazadovanja proizvodnje, za prvega so krivi strokovnjaki, ki so nerealno planirali, za drugega prehod od administrativnega k intenzivnemu gospodarstvu. Stari obema vzame besedo in delavce napade, da slabo delajo; prepustil jim je zadrugo, misleč, da jih bo samoupravljanje zbližalo, zdaj pa se pajdašijo z reakcijo na vasi, se povezujejo s kmeti! Delavci krenejo v protinapad: Stari je naredil iz zadruga sovražno postojanko zoper kmete, krmo in steljo kupuje na državnih posestvih, ne pri njih, njihov krompir odkupuje po nesramno nizkih cenah itn. - ni čudno, da pride med njimi in kmeti dostikrat do pretepa! Pa so tudi kmetje delovni ljudje in nobene potrebe ni, da bi se

sovražili med seboj! Inženir izrabi priliko, Starega obtoži, da zaradi politike neodgovorno zapravlja, Stari ogovori z napadom na tehnostrate, ki da so tolpa pogoltnih meščanov, sam da se ne bo nikdar pustil zvleči med socialistično jaro gospodo, sekretar grozi s komitejem in milico. Delavcem je dovolj, naženejo sekretarja, ki odhiti telefonirat na komite, prisilijo Starega in inženirja v pomiritev ter sprejmejo nekaj sklepov, da bodo pripravljene na spopad s komitejem: samoupravljanje je treba urediti tako, da bodo postali enoten kolektiv; zadruga mora nehati z nasiljem zoper kmete in vzpostaviti sodelovanje, od katerega bodo imeli koristi vsi; obnovi naj se zadrugi dom, da bo služil vsem ljudem v vasi. - Razvnamejo se debate, delavci se pomešajo z občinstvom, vzdušje je napeto: udarili se bomo!

Matjaž Briški: **KOMIKA ZLA**, 2006

OSEBE: *SODNIK (Bog). VINSKI (Tomaž Akvinski), odvetnik. ZAGOVORNIK HUDIČA. HUDIČ. ZAPISNIKAR. EVA. IVANA (Orleanska). TEREZA (Avilska), mističarka. MARYLIN, sex bomba. ADAM. AVGUST (Sv. Avgustin), svetnik. LEIBNIZ, filozof. FREDI (Sigmund Freud), psihoanalitik. ALBERT (Einstein), atomski fizik. NIHČE (Nietzsche), nadčlovek.*

Sodna obravnava, Hudič toži Človeka, da si neupravičeno lasti prvenstvo v grehu; Hudičev zagovornik z zaslišanji različnih prič dokazuje, da je njegov klient edini pravi strokovnjak za greh in zlo, toda odvetnik Vinski s spretno logiko izpodbija nasprotnikove dokaze in trdi, da zla sploh ni, da je vse (več ali manj) dobro, človek je tisti, ki ustvarja predstavo o zlu. Sodniku je ta teza zelo všeč, sploh pa vodi obravnavo precej pristransko, v svojo korist, saj je vendar Bog in mu nihče nič ne more. Zadrega nastane, ko je za pričo poklican Leibniz, ta namreč trdi, da je vse ustvarjeno tudi zlo, ker je končno, torej je za zlo odgovoren Bog. Sodnik postane živčen, pozove Vinskega, naj pomaga, ta pa nemudoma dokaže, da Bog dopušča zlo zato, da je človek svoboden, svoboda pa je vendar dobro. Pri zaslišanju Tereze Hudič trdi, da je bil prisoten v srčiki njenega odnosa z Bogom, saj je bila njena mistika hudo mesena in spolna; v dokaz Zagovornik prebere nekaj stavkov iz njenih dnevnikov. A nasprotna stran se ne da, Sodnik kakor po nesreči uniči dokazno gradivo, Vinski pa Hudiču dokaže, da je izvor predstave o zlu človek, ki zelo rad greši, ker mu je ob tem dobro, krivdo za greh pa strese na Hudiča; sploh pa je Hudič lahko samo dramska oseba, saj nima vesti, vest pa je zmeraj zavest. Odkod potem trpljenje? Vinski odgovarja, da je trpljenje zlo, ki je navidezno, da se človek lahko smeji - zlo je torej komično. Tako ali drugačno zavrnitev doživijo tudi druge priče, dokler ne nastopi Fredi, ki razloži, da je zlo tako v krvi kot v okolju, okolje pa je vse, kar je ustvarjeno. Ta trditev gre Sodniku za noht, da bi se rešil odgovornosti, vsili za pričo gospoda Nihčeta, nadčloveka; zanj je vse večno spovračanje, nedolžno ustvarjeno, religija brez pekla, onstran dobrega in zlega. Dobro in zlo hodita z roko v roki, sodnik in sojeni sta ista oseba, hudič prebiva v Bogu in Bog v hudiču, rešitev pa je umetnost, orgija življenja, zato je treba narodu pustiti, da se veseli in v igri

žalost utopi. Kdor igra, ta trpi, zlo je le v igri komično, smisel vsega življenja je zgolj v vlogi trpljenja. Ob tem sporočilu Sodnik udari s kladivcem in zaključí obravnavo.

Dane Zajc: **JAGABABA**, 2007

OSEBE: GREGOR. MATJAŽ. VORANC. NACE. KRAČKOV TEVŽ. DEKELCA.
PERKMANDEL. TILÉN. JANEZ. MINKA. TONAČ. JAGABABA.

Oglarji so naredili kopo in jo prižgali, govorijo o tem, da jih je bilo enajst, a le pet da jih je prišlo domov; videli so jo, Dekelco, nago in boso, ko je plesala v snežnem metežu s Tevžem, ki je omagal v zametu. Drugi se je z glavo v sneg zaril, tretji si je nogo polomil, dva sta šla po drči dol, vsem pa se je prikazovala naga Dekelca, z nedozorelimi prsmi, z rdečimi lasmi, Dekelca iz Zlodjeve luknje. Tevž, ki pride h Gregorju - tega so tovariši pustili, da čuva kopo -, jo pozna, tudi njemu je s poljubom izpila zadnjo sapo. Za Gregorjem pride sama Dekelca, ob ognju se sleče in očara Gregorja s svojim dekliškim telesom, ki je zgolj zlatast privid, nato izgine. Gregorja muči kopnenje, sliši živalski hrup babje jage, kriči od strahu kot blazen. Obdajajo ga živi in mrtvi tovariši, prideta tudi Tevž in Perkmandelc, hočeta Dekelco zase, za svojo igro, a jo Gregor ubrani z železom, s sekiro. Toda če jo hoče obdržati, se mora z njo poročiti, Gregor je takoj za to, iz strahu pred Tevžem in Perkmandelcom tudi Dekelca pristane, svatje oglarji se zberejo, končno pride tudi Jagababa, da bi izvršil poroko. Ta se izvede tako, da se morata ženin in nevesta objeti in se kotaliti z vrha dol po skalah; če prideta dol objeta, sta poročena, če se spustita, poroka ne velja. - Med tulečo glasbo Jagebabe se s hriba privali Gregor, krvav in raztrgan, a v njegovem tesnem objemu ni Dekelce, izmuznila se mu je, zračni privid, in Gregorju zabrusi: Tu sem, a nisem tvoja, nisem s tabo poročena! S tem pa Dekelca zapade Jagibabi, vsi začnejo plesati z njo, si jo podajati. Želja po njej zvabi Gregorja v krog plešočih, čuti, kot da je razpadel, da se je razpuhtel v dim. Medtem Jagababa v zadnjem zavrtljaju zgrabi otepajočo se Dekelco in odpleše z njo v temen kot; od tam se oglasi Dekelčin krik. Vsi se ustavijo, kot sence izginejo, ostane samo Gregor.

1. OD BRATOVSTVA K BRATOMORU (BKB) MODELI

1. BLATO = ZLATO IDENTITETA (Id)

- Blato**
- 1 Zbogom zvezde
 - 1 Rdeči brat
- Blagor blata**
- 2 Rdeče zlata zgodovina
 - 3 Bratovski objem blata
- Blato v izviru in izteku**
- 1 Premagovanje blata
 - 2 Križ čez blato

2. OBLAST , POLITIKA DVOJČKA (Dč)

- Politika**
- 1 Pravica do oblasti
- Trije despotje**
- 1 Diktator Aleksander Veliki
 - 2 Grof Tahi, Škof Hren

3. BLODNJA : VIZIJA DVOJNIKI (Dv)

- Majcnova dramatika**
- 1, 2
 - 3 Teologija postmoderne
- Od bratovstva k bratomoru I**
- Blodnja**
- 1
 - 2 Človek in nič
 - 3 Rabelj-žrtev

- Kreftova dramatika v kontekstu**
- 1 Uvod in načrt
 - 2 Voljši ali zimzeleni čas?
 - 3 Konstrukt in resnica
 - 4 Vera in obup

Nastajanje SAPO

- 1 Detelova dramatika
- 2 Hinavstvo in cinizem
- 3 Družinska žrtev
- 4 Starši - otroci

Iskanje drugosti

- 1 Veliki, mali, drugi

SD-20 + HistD

- 1 Iskavci smisla

Mrakova dramatika

- Drama (maša?) Ivan Mraka

II. OD BRATOMORA K SAMOMORU (BKS) PONOTRANJENJE - POZUNANJENJE

1. IGRA = VLOGA = JEZIK (VJ) K INDIVIDUALNI Id

- Geometrija redov**
- 1 Predpostavke
 - 2 Temelji
 - 3 Vidiki
 - 4 Prevezave

- Slovenska dramatika - modeli**
- 1 Red blodnje in vizija
 - 2 Metodološke in aksiološke teme
- Dialogi**
- 1 Nagovori, drugovori
 - 2 Hudogovori, pogovori
 - 3 Razhajanja
 - 4 Razgovori

Čseji, pisma, portreti

- 5 Čseji, pisma, portreti 1
- 2 Predavanja
- 3 Nekrolog samemu sebi 1
- 4 Nekrolog samemu sebi 2

2. KARNIZEM , MARGIZEM (KM) K INDIVIDUALNIMA Dč

3. OBUP - IZGUBLJENOST - SAMOMOR (OIS)

K INDIVIDUALNIM Dv

Morala = amoralna

- 1 Taščica ali noj?
- 2 Taščica = noj
- 3 Noj ali taščica?
- 4 Pisma nojem in taščicam
- 5 Taščica pod nojem

Današnja slovenska dramatika

- 1 Obračun med vrati
- 2 Komentarji
- 3 Kulturno okolje
- 4 Zgodovina lipicanije
- 5 Let na dno

III. OD SAMOMORA K BRATOVSTVU (SKB)		H KOLEKTIVNIMA Dž	
ZGODOVINA		(S)DB	(S)DB
1. (SLOVENSKA) PLEMENSKA SKUPNOST (S)PS	H KOLEKTIVNI Id		
Slovenski plemenski junaki - Tugomer 1, 2, 3	Črtomir 1, 2		
Dramatika narodno osvobodilnega boja	1 Naša sveta stvar (leva) 2 V vrtincu (samo)prevar		
Porajanje levic-desnice	1 Širjenje svetega narodnega prostora 2 Oženje domavine 3 Napačni in pravi		
Zgodba o narodu	1 Slovenski narod se poraja 2 Slovenski narod se lomi		
2. (SLOVENSKA) KATOLIŠKA CERKEV (S)KC	H KOLEKTIVNIMA Dž		
Dramatika slovenske politične emigracije	1 Sveta vojna 2 Krščanska tragedija 3 Paradoks odreševanja 4 Pravica in kazen 5 Prijatelji in izdajavci 6 Krvavi ples 7 Vstajenje ali rekvijem 8 Razval ali poveljčanje 9 Gnila voda 10 Gaveja dolina		
Svetost, žudež, žrtev	1		
Ciril-Metod + Lepa Vida	1 Operacija Ciril-Metod 2 Triumf Ciril-Metod		
3. (SLOVENSKA) DRUŽBA			
Začetki slovenske dramatike	1 Zlo in s(i)la kot izvor 2 Greh in iskanje kot izvor 3 Raj, pastoral, mir, vojna 1 Klerikalizem in liberalizem 2 Paternalizem in emancipacija 3 Avtonomizem in kapitalizem 4 Medvedova dramatika		
Duhovniki, meščani, delavci	1 Upornik človekoljub 1 Leto 1940		
Duhovniki, plemiči, kmetje Trideseta leta	2 Grška ali katoliška antika? 1 Krivda in sanja 2 Ribe in tički 3 Nebo = pekel		
Primorska slovenska dramatika	1 Nadčlovek Blaže in princesa Nežica 2 Junak Janez in svetnik Anton		
Kompleks Celjskih	1		
Čitalniška dramatika	2 Krepast 3 Svoji-Naši 4 Pogodba 5 Pena 6 Narava in zapernarava		
Jugoslovanski nacionalizem 1991=1919=1945?	1 Sentimentalni heroizem 1 Patrioti in pokvarjenci 2 Vojaki in trpini 1 Naivna doba 2 Polemična doba 3 Zagatna doba 4 Destruktivna doba 5 Verbalistična doba 6 Refleksivna doba		
Dobe	1 Pohod in palom zgodovine 1 2 Pohod in palom zgodovine 2		
Povojna politična SD			

SLOVARČEK KRATIC

(sestavila Alenka Goljevšček)

Abs - absolutno, absoluten
 Abst - abstraktno
 AD - avtodestrukcija
 ADH(um) - avtodestrukcija humanizma
 Agr - agresivno
 AK - avtokritika
 Aks - aksiološki
Alek(s)PR - **Aleksander praznih rok**
 Alt - alternativa, alternativno
 AMor - amoralna
 And - Andrej
 AnG(lob) - antiglobalizem
 AngAmi - Angloamerikanci
 AnIn - analitik-interpret
 AnK - antikomunizem
Anŷ(where)- Tadel: **Anywhere out of this world**
Apa - **Ave, Patria!**
 ARF - avtorefleksija
 Arga - Argentina
 Arh - arhaično
 Av(z) - avtizem
 AVS - arhaična vaška skupnost
 Avs(a) - Avstrija
 Avsti - Avstrijci
 Avt - avtonomen
 B(ož)D - Božičeva dramatika
 BČ - Bogočlovek
 BDr - Bog-Drugi
 BeGa - Bela garda
 Bm - bratomor(nost)
 BNak - Boris A. Novak
 Br - bratovstvo
Breda - **Mlada Breda**
 Briš - Matjaž Briški
BrišKriž - Matjaž Briški: **Križ**

BRoz - Branko Rozman
 Brž - buržoazija
BS - **Brižinski spomeniki**
 (B)SAPO - (božja) SAPO
 BSAPOEV - BSAPO-eksistenca-vloga
BSSvet - **Svet brez sovraštva**
 Cajn - Stanko Cajnkar
 Can - Cankar
 CanD - Cankarjeva dramatika
CanVida - Cankarjeva **Lepa Vida**
 CerK - Angelo CerKvenik
Che - **Legenda o svetem Che**
 CiMe(t) - Ciril in Metod
 Cin - ciničen
CrkKava - Angelo CerKvenik: **V kaverni**
 Čara - čarovnica
Čara - **Čarovnica (iz Zgornje Davče)**
 ČB - črnobelo(st)
 Čl - človek
Člk - **Človek, ki je umoril Boga**
 Čloštvo - človeštvo
 ČIP - človekove pravice
 Čtk - častnik
Čvš - **Človek v šipi**
 ČirZlc - Ciril Zlobec
 Dab - družabno(st)
 Dak - Krištof Dovjak
 Db - družba
 Dbno - družbeno
 DČ - dobri človek
 Dč - dvojček
 De(ca) - desnica
Deklica - **Poštena deklica**
 Delljud - delovno ljudstvo
 Demonaca - demonizacija
 Dg - drugenje, drugiti

DgB	- drugenjsko bivanje	Fin	- finančni
DgZn	- drugenjska znanost	FKC	- fevdalna Katoliška Cerkev
Dia	- Dialogi	FKr(ist)	- fevdalni Krist
Diabaca	- diabolizacija	Fz	- fašizem
Dine	- Dominik Smole	Gar	- gostilničar
Dmb	- domobranstvo	Gen(t)	- gentilizem
Dn	- družina	Gene	- generacija
DR	- desna revolucija	Geom	- geometrično
Dr	- drugi	GG	- generacija-grupa
Dra(b)Pas	- Drabosnjakov Pasijon	GhK	- greh, krivda
Drn	- Janez Drnovšek	Gilna	- gostilna
DSD	- današnja slovenska desnica	GiM	- Gabrijel in Mihael
DSKC	- današnja slovenska Katoliška Cerkev	Gimna	- gimnazija
DSL	- današnja slovenska levica	GK	- grešni kozel
Dt	- drugost	Gled	- gledališče
DurgeDinje	- dramaturginje	GledŽ	- gledališko življenje
Dv	- dvojnik	Glob	- globalizem
Dž	- država	Goga	- Dogodek v mestu Gogi
Džan	- državljani	Gos	- gospodar
Džnik	- državnik	Goša	- Alenka Goljevšček
Džno	- državno	GošVida	- Goljevščkove Lepa Vida 86
DžV	- državljanska vojna	Graf	- Grafenauer Niko
EDč	- ekskluzivna dvojčka	Greda	- Topla greda
EH	- epično historično	Hanž	- Matjaž Hanžek
Ehr	- Lambert Ehrlich	Har	- harmonija, harmonično
Ek	- eksistencialno, eksistenca	Hed	- hedonizem
Ekon	- ekonomski	Hedst	- hedonist
EkP	- eksistencialno personalno	Heid	- Martin Heidegger
Ekpm	- ekspresionizem	Her	- heroji, herojski
Eks(per)	- eksperimentalno	Heraca	- heroizacija
Ekskl	- ekskluzivni	Herz	- heroizem
Ekz	- ekspanzivno	Hin	- hinavec, hinavski
Ekzm	- eksistencializem	Hino	- hinavstvo
Emp(a)	- empirično(st)	Hist	- historicizem, historičen
Enot	- enotnost	HKD	- hiperkompleksna diferenciranost
ErS	- erotika-spolnost (eros-seksus)	HM	- homo multiplex
ES(no)	- empirično singularno	HMG	- humanistična megastruktura
Est	- estetski	Holo	- holokavst
Et	- etičen	Hrš	- hrvaški
EtatH(um)	- etatistični humanizem	Hrška	- Hrvaška
EtH	- etični humanizem	Hrti	- Hrvati
EV	- eksistenca, vloga	HS	- historično strukturalno
Evi	- Evangeliji	Hum	- humanizem
EvKrš	- evangelijsko krščanstvo	Humst	- humanist
Evra	- Evropa	Id	- identiteta
Evri	- Evropejci	IdB	- identitetno bivanje
Fasc	- fascinacija	Idea	- idealen
FD	- fevdalna družba	Ideaca	- idealizacija
Fif	- filozof	Ideol	- ideološki
Fija	- filozofija	IdM	- identitetno mišljenje
FilD	- Filipčičeva dramatika	Idn	- identifikacija
File	- Emil Filipčič	Inca	- inteligenca
		Indiv	- individualen

Indus	- industrijski	Kol	- kolektiv(no)
InH	- intimistični humanizem	Kom	- komunizem
Ink	- Inkret Andrej	Koms	- komisar
Inšp	- inšpektor	Komsti	- komunisti
Int	- intimizem, intimno	Kong	- Kongres
Intel	- intelektualen	Kons	- konservativno(st)
Intelci	- intelektualci	Konta	- kontingenca
IpK	- interpersonalna komunikacija	Konv	- konvencionalno, -izem
Ir	- ironičen	Kpl(z)	- kapitalizem
Is	- iskanje	Kplsti	- kapitalisti
ISla	- iskanje smisla	Kremž	- Marko Kremžar
It	- italijanski	Kris	- Kristus
IVJ	- igra, vloga, jezik	Krit	- kritično
IvSvet	- Ivo Svetina	Krstn	- Kristijan (Afera)
IZ	- izkoriščan(je)-zatiran(je)	Krš	- krščanski, krščanstvo
Iz(s)	- izstop	Kršp(a)	- Krvava Španija
Izb	- izobraženec	Ktz	- kaotizem
Izd	- izdajavec	Kuč	- Milan Kučan
IzDbJav	- izstop iz družbene javnosti	Kul	- kultura, kulturno
Janč	- Drago Jančar	Kulnik	- kulturnik
JAnt	- Jovanovičeva Antigona	Kulster	- kulturni minister
Jav	- javnost	L(j)erci	- Ljudožerci
Jav(or)	- Jože Javoršek	Lbn	- libertinizem
Jel	- Nikolaj Jeločnik	Lbt	- libertarnost
Jfz	- jugofašizem	LD	- liberalna družba
JKr	- Jezus Kristus	LdDr	- ljubezen do drugega
JNcl	- jugonacionalizem	Le(ca)	- levica
JOGSSKi	- Juhant, Ocvirk, Gril, Stres, Štuhec, Krašovec in sorodni	Levs	- Fran Levstik
Jov	- Dušan Jovanović	LFz	- levi fašizem
Jr	- junior, mlajši	Lib	- liberalizem
Juga	- Jugoslavija	Libci	- liberalci
Jurč	- Josip Jurčič	Lin	- Linhart Anton Tomaž
KaKi	- Kardelj, Kidrič	Lita	- literatura
Kan	- kristjan	Lj	- Ljubljana
Kanje	- Kamenje bi zagorelo	Ljezen	- ljubezen
Kaot	- kaotičen	Ljud	- ljudstvo
Kap	- kapital	Lmp	- lumpenizem
Kar	- komentar	LR	- leva revolucija
KasO	- kasnejša opomba	LTugo	- Levstikov Tugomer
Kat	- katolištvo, katoliški, katolik	Lud	- ludizem, ludističen
KAv	- kolektivni avtizem	Lum	- lumpen
Kava	- V kaverni	LZ	- literarno zgodovinopisje
KC	- Katoliška Cerkev	LZnik	- literarni znanstvenik
Kfz	- klerofašizem	M(at)Zup	- Matjaž Zupančič
Kld	- kolektivna identiteta	Ma	- makro
Klas	- klasičen	Mag	- magizem, magija, magistično
Klci	- klerikalci	Magaca	- magizacija
KloMati	- Klopčičeva Mati	Majc	- Stanko Majcen
KMg	- katoliška megastruktura	Mak	- maksimalno
Koc	- Edvard Kocbek	MaPSt	- makropomenska struktura
Koda	- komedija	Marči	- Marjan Rožanc
Kojanti	- Krajnski komedijanti	Marnik	- Marko Pogačnik
		Mas	- masovno(st)

Mašč	- maščevanje	Nih	- nihilizem
Maz	- mazohizem	Nihst	- nihilist
MBP	- moji bivši prijatelji	Nitke	- Srebrne nitke
MČ	- mali človek	NL	- narod-ljudstvo
MD	- Majcnova dramatika	NNcz	- nemški nacizem
Me	- mega	NOB	- narodno osvobodilni boj
Mela	- melodrama	NOBD	- dramatika narodno osvobodilnega boja
MeP	- mejni položaj	NoR	- Nova revija
Meš	- meščanstvo	nor(ov)ci	- udje Nove revije
Met	- metodološki	Noštvo	- Novo človeštvo
MGG	- moja generacija-grupa	Not	- notranji
Mim	- mimezis, mimetičen	Nota	- notrina
MimDč	- mimetični dvojček	NSS	- Naša sveta stvar
Min	- minimalno	NTM	- na tem mestu
Mister	- minister	Nv	- narava
Miz(em)	- minimalizem	Nvno(st)	- naravno(st)
Mizt	- minimalist	Ob	- oblast(niško)
MM	- malomeščanstvo, -ski	Ogenj	- Ogenj in pepel
MMB(P)	- Marija Mati Božja (Pomagaj)	OIS	- obup, izgubljenost, samomor
MO	- množična občila	OPsk	- osamljeni posameznik
Mo	- moški	Org	- Organogram
MOč	- moj oče	Ort	- ortodoksen (pravoslaven)
MočOs(a)	- močna osebnost	Os(a)	- osebnost
Mod	- mod(er)no	Otr	- Otroka reke
Möd	- Vinko Möderndorfer	Ožld	- ožja ld
MoM	- moja mati	P(r)Krst	- Prešernov Krst pri Savici
Mon	- monoliten	Part	- Tone Partljič
Mor	- morala	PAv	- posamezni(kov) avtizem
Morno	- moralno	Pav	- Tone Pavček
Mota	- moraliteta	PavZlc	- Pavček, Zlobec
Mrk	- marksizem, marksističen	PČ	- pravi človek
Mrkst	- marksist	PD	- posamezna drama
Muč	- mučenje, mučilen	Pek	- pesnik
Musl	- musliman	Per	- personalno, personalizirati
MV I (II)	- med prvo (drugo) SvetV	Pers	- Perspektive
MV	- medvojni	Perv	- perverzen
NA	- new age	Pica	- pravica
Nac	- nacionalen	PiČ	- revija Prostor in čas
Naca	- nacija	Pld	- posamezn(ikov)a identiteta
Nar	- narod	Pij	- pijan(ec)
Nast	- nastajanje	Pirc	- Dušan Pirjevec
Nat	- naturalizem	PKoč	- Peter Kovačič
Ncl	- nacionalizem	Pl	- plemstvo, plemiški
Nclst	- nacionalist	PlaGa	- Plava garda
Ncz	- nacizem	Pleb	- plebejski
NČ	- nadčlovek	PIK	- plemstvo, kler
ND	- nacionalna država	PM	- postmoderna
NDM	- na drugih mestih	PN	- pravično nasilje
NeČi	- nedolžnost-čistost	Pniz	- podniz
Neg	- negativno	PnM	- polno mesto
NejDam	- naprej, drugam	PO	- posamezna oseba
Nem	- nemški	Poenot	- poenotevanje
Niet	- Friedrich Nietzsche		

Pog - pogansko
 Pohl - pohlepni
 Pol - politika
 Polic - policijski
 Polik - politik
 Polno - politično
 Ponot - ponotranjen(je)
 Pop - popularno(st)
PoPo - **Pohod in polom zgodovine**
 Pos - posamezno
 Posn - posnemanje
 Pot(no) - potencial(no)
 PoV - po vojni
 Poz - pozitivno
 Pož - Denis Poniž
 PP - politična policija (Partija)
 PraPri - pravi-pristni
 Pravca - pravljica
 Preds - predsednik
 Prep - prepirljiv
 Preš - France Prešeren
PrešGlava - **Pod Prešernovo glavo**
 Pret - preteklost
 Pri - pristen
 Prih - prihodnost
 Prikr - prikrivanje
 Pril - prijatelj
 PriPra - pristni-pravi
 PriSo - prijatelji-sodelavci
 Priž - Primož Kozak
 PrM - prvotno meščanstvo
 Prol - proletariat
 Prot - protestantstvo
 PrS - prelom stoletij
 Prt - partizanstvo
Prz - **Velika preizkušnja**
 PS - plemenska skupnost
 PsiTera - psihoterapija
 Psk - posameznik
 PSt - pomenska struktura
 Pt(i)ja - Partija
 Puč - Pučnik Jože
 PV - predvojni
 PVD - poboj vrnjenih domobrancev
 Pvt - privatno(st)
 Pvt(z) - privatno(st), privatizem
 Pvtnik - privatist
 Pzja - poezija
 PzM - prazno mesto
 Rad - radikalno(st)
 Raz - različno(st), raznotero(st)
 Razc - razcepljen
 Razr - razredni

RazRese - raziskovanje resnice
 Rca - različica
 Realz - realizem
 ReAr - rearhaizacija
 Red - reduktivno(st)
 Reda - redukcija
 Rel - relativno
 Resa - resnica
 Reva - revolucija
 Revar - revolucionar
 Revno - revolucionarno
 Rkdl - rokodelec
 Rlga - religija
 RLH - razsvetljenstvo-liberalizem-humanizem
 Rltz - relativizem
 RMg - reistična megastruktura
Rojstvo - **Rojstvo v nevihti**
 Rom - romantičen
 RP - razvojna premica
 RPP - Resnica, Pravica, Poštenje
 RR - reinterpretacija in rekonstrukcija
RSD - **Rekonstrukcija in/ali reinterpretacija slovenske dramatike**
 Rud - Franček Rudolf
 Rup - Dimitrij Rupel
 S - smrt
 SA - svoboda in avtonomija
 Sad - sadizem, sadističen
 Sak - sakralno(st)
 SAKO - svobodna avtonomna kolektivna oseba
SAnt - Smoletova **Antigona**
 SAPO - svobodna avtonomna posamezna oseba
Saži - **Grenki sadeži pravice**
SB - **Spremne besede**
 SD - slovenska dramatika
 SeH - sentimentalni humanizem
 Sek - seksualno, seksizem
 Sent - sentimentalni
 SH - Spomenka Hribar
 SHKI - slovenska humanistična kulturniška inteligenca
 Sim - simulacija
 Simb - simbol(ič)no
 Simč - Zorko Simčič
SimčMladost - **Zgodaj dopolnjena mladost**
 Simt - simetrija, simetričen
Skak - **Kdor skak tisti hlap**
 SI - slovenski

Slav	- slovanstvo	Sž	- sovražnik
Slci	- Slovenci	SŽ	- sveta žrtev
Slja	- Slovenija	Še(l)D	- Šeligova dramatika
SIK	- Slovarček kratic	ŠkofPas	- Škofjeloški pasijon
Slom	- Anton Martin Slomšek	ŠpK	- Španska kraljica
Slov	- slovenstvo	Teh	- tehnični
Slski	- slovenski	Tekm	- tekmovalen
Slščina	- slovenščina	Tem	- temeljni, -a, -o
SlZ	- slovenska zavest	TH	- Tine Hribar
SLZ	- slovensko LZ, slovenska literarna zgodovina	Tija	- teologija
SM	- sadomazohizem	Tip	- tipično(st)
Sm	- samomor	TomšS	- Tomšičeva smrt
Smil	- smiljenje	Tor(k)	- Torkar Igor
smodel	- submodel	Tot(z)	- totalitarizem, total(itar)no
Snik, -ca	- svetnik, -ca	Tr	- transcendenca
Soc	- socialen(no)	Trad	- tradicija, tradicionalističen
SoCH(um)	- socialni humanizem	Trag	- tragično(st)
SoD	- socialdemokracija	Traga	- tragedija
SoM	- socialna morala	Trg	- trgovski
SovZa	- Sovjetska zveza	Trl	- transcendenca v imanenci
SPD	- slovenska povojna dramatika	Trp	- trpljenje
SPE	- slovenska politična emigracija	Trž	- tržen
SPED	- dramatika slovenske politične emigracije	TS	- ta svet
SpoDo	- spoštovanje, dostojanstvo (= spodobnost)	Tuga	- Levstikov in Jurčičev Tugomer
SpS	- splošno(st)-skupno(st)	U	- univerzitetno
Sr	- senior, starejši	Ub	- ubijanje
SSD	- starejša slovenska dramatika	Učo	- učitelj
SSL	- samoslepilo	UH	- univerzalna humaniteta
(S)SS	- (spodnji) srednji sloji	Umet	- umetnost, umetniško
Sš	- sovraštvo	UmKap	- umski kapital
St	- sveto(st)	Umtk	- umetnik
Steklo	- Povečevalno steklo	UnBDr	- uničeni Bog-Drugi
STH	- Spomenka, Tine Hribar	Unič	- uniče(va)nje
Stl(z)	- stalinizem	Univ	- univerzalno
Stol	- stoletje	Urb	- Ivo Urbančič
Stra	- struktura	UZn	- univerzitetna znanost
Stren	- strukturalen	Už	- užitek
Strno	- struktur(al)no	Užar	- užitkar
Stsk	- svetoskrunstvo	VelOs(a)	- velika osebnost
Stš	- svetišče	Ver	- verski
StŽ	- svetost življenja	VeRus	- Veljko Rus
SV	- sveta vojna	Veselje	- Veselje do življenja
Sv	- svoboda	VeŽ	- večno življenje
Svet	- svetoven	VIS	- vrednostni interpretacijski sistem
SvetD	- svetovna dramatika	Vit(z)	- vitalen, vitalizem
Svetla	- svetloba	Voj	- vojaški
SvetV	- svetovna vojna	VoM	- vstajenje od mrtvih
Svno	- svobodno	Vomb	- Joža Vombegar
SZ	- samozavrtost	Voš	- Josip Vošnjak
SZSL	- samozaslepljenost	VošD	- Vošnjakova dramatika
		VošVida	- Vošnjakova Lepa Vida

Vrc	- vrtinec
Vrta	- vrednota
VS	- večno spovračanje
VsD	- vsebine dram
Vst	- Vstajenje kralja Matjaža
WKB(b)	- T. in J. Virk, Kos mlajši, Bogataj, bratož
Zadr	- Franc Zadravec
Zah	- zahod
ZahEvra	- Zahodna Evropa
Zamol	- zamolčevanje
Zanič	- zaničevanje
Zapl	- zapeljevanje, zapeljivec
ZČ	- zli človek
ZD	- Zajčeva dramatika
Zg(ar)	- zgodovina(r)
Zgina	- zgodovina
Zgsko	- zgodovinsko
Zl	- zatiravci, izkoriščevalci
ZiK (ZIK)	- Zasilni izhod, Križišče
Zisla	- zgodovina iskanja smisla
Zlo	- Komika zla
Zn	- znanost, znanstven
ZnaSi	- znak-simbol
Znik	- znanstvenik
ZO	- zgodovina odrešenja

Zun	- zunanji
Zup	- Vitomil Zupan
Ž	- življenje
Že	- ženska
Žrt	- žrtveniški
ŽS	- življenje-smrt
Žur	- žurnalizem
Žurst	- žurnalist

An pred besedo ali kratico = anti
Da pred besedo ali kratico = današnji, -a, -e, npr. DaSD, DaSlov itn.
F pred besedo ali kratico = fevdalni, -a, -o, npr. fBrž, fKrist itn.
K- pred besedo ali kratico = kot, npr. K-milost, K-PO itn.
Lum pred besedo ali kratico = lumpen, npr. lumPartija, lumLib itn.
Ps pred besedo ali kratico = psevdo
S pred besedo ali kratico = slovenski, -a, -o, npr. SZg, SGen, SDb itn.
Ta pred besedo ali kratico = takratni, -a, -o
Ve pred besedo ali kratico = večni, -a, -o

SEZNAM KNJIG RSD

V letu 2004

1. (96.) **Veliki, mali, drugi**, 2004, tipkopolis, 294 s.
2. (97.) **Patrioti in pokvarjenci**, 2004, tipkopolis, 312 s.
3. (98.) **Vojaki in trpini**, 2004, tipkopolis, 304 s.
4. (99.) **Iskavci smisla**, 2004, tipkopolis, 302 s.

5. (100.) **Operacija Ciril-Metod**, 2004, tipkopolis, 300 s.
6. (101.) **Triumf Ciril-Metod**, 2004, tipkopolis, 282 s.
7. (102.) **Uvod in načrt**, 2004, Založba Miš, 248 s.
8. (103.) **Volčji ali zimzeleni čas?**, 2004, Založba Miš, 240 s.
9. (104.) **Predavanja**, 2004, Založba Miš, 288 s.
10. (105.) **Red blodnje in vizija**, 2004, 276 s.

V letu 2005

1. (106.) **Konstrukt in resnica**, 2005, 254 s.
2. (107.) **Vera in obup**, 2005, 262 s.
3. (108.) **Teologija postmoderne**, 2005, 262 s.
4. (109.) **Slovenski narod se poraja**, 2005, 286 s.
5. (110.) **Slovenski narod se lomi**, 2005, tipkopolis, 300 s.
6. (111.) **V vrtincu (samo)prevar**, 2005, tipkopolis, 290 s.
7. (112.) **Medvedova dramatika**, 2005, tipkopolis, 262 s.

V letu 2006

1. (113.) **Raj, pastorala, mir, vojna**, 2006, 286 s.
2. (114.) **Grška ali katoliška antika?**, 2006, 316 s.
3. (115.) **Nekrolog samemu sebi 1**, 2006, 258 s.
4. (116.) **Nekrolog samemu sebi 2**, 2006, 308 s.
5. (117.) **Naivna doba**, 2006, tipkopolis, 296 s.
6. (118.) **Polemična doba**, 2006, tipkopolis, 237 s.
7. (119.) **Zagatna doba**, 2006, tipkopolis, 279 s.
8. (120.) **Destruktivna doba**, 2006, tipkopolis, 262 s.
9. (121.) **Verbalistična doba**, 2006, tipkopolis, 234 s.
10. (122.) **Refleksivna doba**, 2006, tipkopolis, 293 s.

V letu 2007

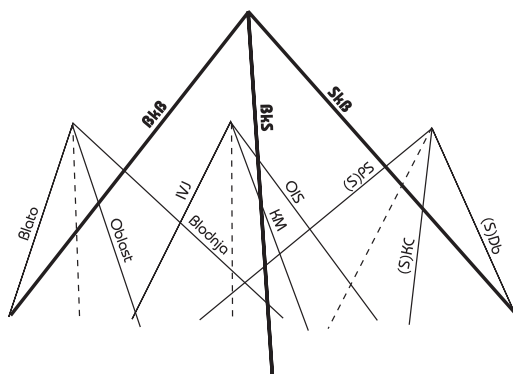
1. (123.) **Drama (maša?) Ivana Mraka**, 2007, 410 s.
2. (124.) **Pohod in polom zgodovine 1**, 2007, 282 s.
3. (125.) **Pohod in polom zgodovine 2**, 2007, 238 s.

Knjiga: POHOD IN POLOM ZGODOVINE 2

Nadniz: OD SAMOMORA K BRATOVSTVU

Niz: (SLOVENSKA) DRUŽBA

Podniz: Povojna politična SD

RSD (Rekonstrukcija in/ali reinterpretacija slovenske dramatike)

S knjigo **Pohod in polom zgodovine 2** se nadaljuje istoimenski podniz. V knjigi soočam različne nivoje misli ali kotov gledanja, zgodovinskih dob, a tudi svojih izkustev. Začenjam z razpravo ob Hofmanovem romanu **Noč do jutra**, ki ga je dramatiziral Pavle Lužan; moje skeptično vprašanje - naslov razprave - je: **Se črní ta noč le do jutra**. Tudi današnji bravec lahko nanj odgovarja zelo različno; morda ni edina téma tega življenja mučenje na Golem otoku, tema romana-drame. Rožanc razširja problem od konkretnega slovensko političnega na vseobče človeškega, dogajanje drame postavi v 16. stoletje, obravnava jezuita-svetnika Ignacija Loyola; drama je naslovljena **Prizori s hudičem**, moja razprava o nji **Hudič ni presežena tema**; ni bil v 80-letih prejšnjega stoletja, ko sem o prvih treh v knjigi analiziranih dramah pisal, ni niti danes. Tretja drama v tem nizu je Brešanov **Hudič na filozofski fakulteti**, naslov moje razprave o njej je: **Hudič se zabava**. Knjiga je strnjena okrog teme hudiča in zla. Tudi v zadnjih petih letih napisane SD se držijo nepogrešljive človeške-smrtne teme: dve Marjaža Briškega, **Komika zla** in **Križ**, ena Zajčeva posthumna, **Jagababa**. Naslovi mojih razprav skušajo ustrezati vsebinam dram: **Se dramatiku zlo res jebe?**, **Je križ brezpotje ali razpotje?**, **Hudič (smrt) jaga**. - Na koncu dodajam še razpravo z naslovom **Hudič osvaja zunajdramsko stvarnost**, analizo Rožančeve drame **Topla greda**, kjer je prišel Hudič (OZNA) neposredno v gledališče in na sredo same drame. Večino razprav spremljajo **Opombe**.

KAZALO

Igo Gruden: Balada naših dni	2
SE ČRNÍ TA NOČ LE DO JUTRA? (ob Hofmanovi-Lužanovi Noči do jutra)	5
OPOMBE k razpravi SE ČRNÍ TA NOČ LE DO JUTRA?	43
HUDIČ NI PRESEŽENA TEMA (ob Rožančevi drami Prizori s hudičem)	65
OPOMBE k razpravi HUDIČ NI PRESEŽENA TEMA	101
HUDIČ SE ZABAVA (ob Brešanovem Hudiču na filozofski fakulteti)	117
OPOMBE k razpravi HUDIČ SE ZABAVA	139
HUDIČ OSVAJA ZUNAJDRAMSKO STVARNOST (ob Rožančevi Topli gredi)	147
SE DRAMATIKU ZLO RES JEBE? (ob Briškega Komiki zla)	163
HUDIČ (SMRT) JAGA (ob Zajčevi Jagibabi)	175
O POLITIČNI SLOVENSKI DRAMATIKI	183
SPREMNE BESEDE	219
VSEBINE DRAM (povzela Alenka Goljevšček)	221
ORGANOGRAM	226
SLOVARČEK KRATIC (sestavila Alenka Goljevšček)	228
SEZNAM KNJIG RSD	234
ZADNJICA	236

